CALEN DARIU MVAND ENEDER LANDS ETAAL

Nicoline van der Sijs

De geschiedenis van het Nederlands in jaartallen

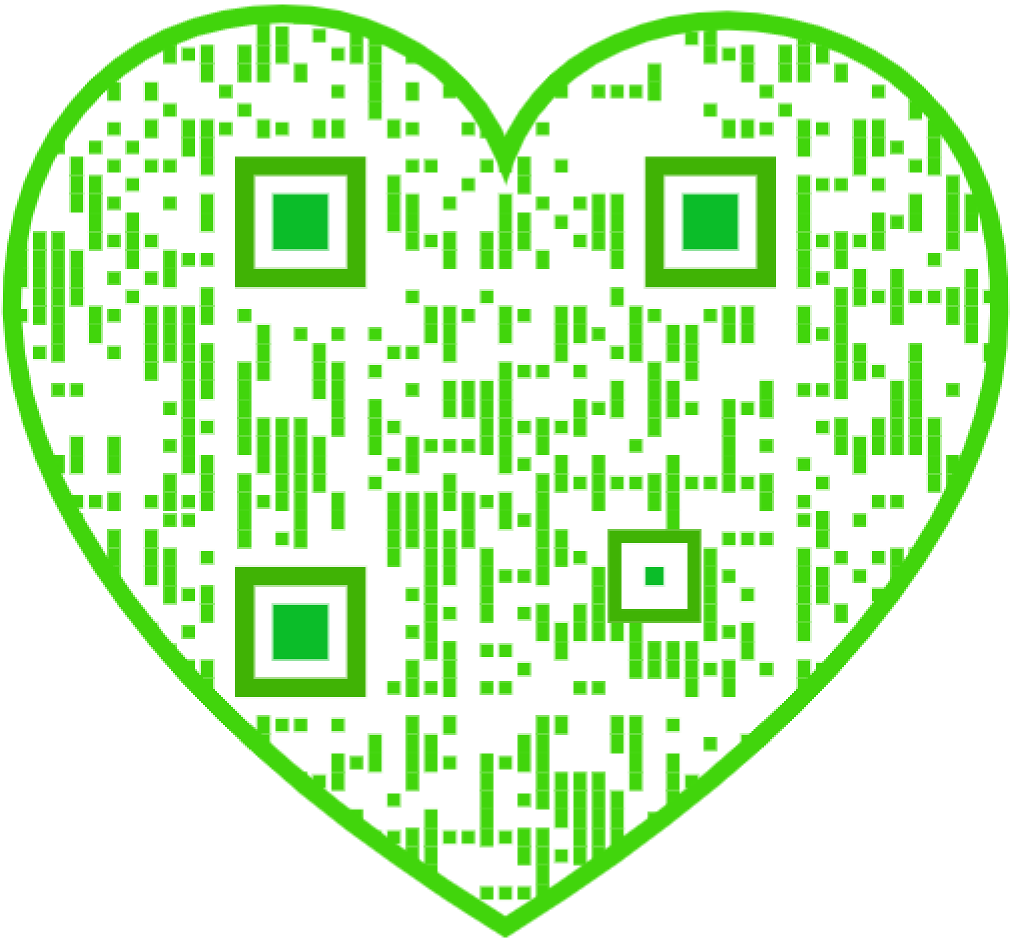

C A L E N
D A R I U
M V A N D
E N E D E R
L A N D S
E T A A L

CALENDARIUM VAN DE NEDERLANDSE TAAL

Nicoline van der Sijs

De geschiedenis van het Nederlands in jaartallen

‘De gang zijner geschiedenis [...], de trap zijner beschaving, zijn zedelijke toestand, zijn verstandelijke ontwikkeling, dit alles drukt zich onvermijdelijk en onwillekeurig in de taal van een volk af.’

Nicolaas Beets, in: ‘Over eenige neologismen’, 1869.

‘Al was men ook niet vrij van overdrijving, toen men de taal “gansch het volk noemde”, toch [zou] eene geschiedenis van ons volk zeker niet volledig kunnen geacht worden, waarbij gezwegen werd van de veranderingen in de wijze, waarop zich dat volk in zijne levende taal uit.’

J. te Winkel, in: *Eene halve eeuw 1848-1898*,
onder redactie van P. H. Ritter, Amsterdam 1898, p. 321.

CALENDARIUM VAN DE NEDERLANDSE TAAL

De geschiedenis van het Nederlands in jaartallen

Nicoline van der Sijs

Sdu Uitgevers, Den Haag

Boekverzorging: Marise Knegtmans, Amsterdam
Druk en afwerking: DeltaHage, Den Haag

Meer informatie over deze en andere uitgaven
kunt u verkrijgen bij:
Sdu Klantenservice
Postbus 20014
2500 EA Den Haag
tel.: (070) 378 98 80
fax: (070) 378 97 83
www.sdu.nl

© Nicoline van der Sijs, 2006

Alle rechten voorbehouden. Alle auteursrechten en databankrechten ten aanzien van deze uitgave worden uitdrukkelijk voorbehouden. Deze rechten berusten bij de auteur.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, *www.reprorecht.nl*). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich te wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, *www.cedar.nl/pro*). Voor het overnemen van een gedeelte van deze uitgave ten behoeve van commerciële doeleinden dient men zich te wenden tot de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the publisher's prior consent.

ISBN 90 12 11737 2
NUR 620

Deze publicatie is tot stand gekomen met subsidie van het Prins Bernhard Cultuurfonds.

Prins Bernhard Cultuurfonds *geeft cultuur de kans*

INHOUD

Overzicht van de kaders 7
Voorwoord 9
Dankwoord 13

1 - Germaans en Nederlands van de oudste tijden tot 1150 15
2 - Het Nederlands van 1150 tot 1500 41
3 - Het Nederlands van 1500 tot 1700 69
4 - Het Nederlands van 1700 tot 1795 137
5 - Het Nederlands van 1795 tot 1900 159
6 - Het Nederlands van 1900 tot 2007 223

Belangrijkste literatuur 333

OVERZICHT VAN DE KADERS

1.1 Het beeld van de Germanen en Kelten - 17
1.2 De Bataafse en Belgische mythes - 18
1.3 De Romeinse erfenis - 21
1.4 Syntactische veranderingen in het Romaans en Germaans - 24
1.5 De Eden van Straatsburg - 29
1.6 De eerste regels van psalm 68 in enkele Bijbelvertalingen - 31
1.7 Persoonsnamen - 33
1.8 Hanze-woorden - 36
1.9 Nederlands, Nederduits of Hoogduits? - 38

2.1 Ridderromans en riddercultuur - 43
2.2 De oudste ambtelijke teksten in het Nederlands - 45
2.3 Mystiek taalgebruik - 50
2.4 Heiligen - 54
2.5 Begin van het Kerelslied - 58
2.6 De oudste vertalingen van Nederlandse werken in andere talen - 59

3.1 Nederlandse invloed op Denemarken ten tijde van koning Christiaan II - 72
3.2 Codificatie: het vastleggen van de standaardtaal in naslagwerken - 77
3.3 Achternamen - 83
3.4 Nederlanders in Brazilië - 109
3.5 Invloed van de Statenvertaling - 116
3.6 Nieuwe continenten - 121
3.7 De Nederlandse erfenis in Noord-Amerika - 127

4.1 Achttiende-eeuwse volkstaal - 141
4.2 Leidse studententaal van ca. 1700 - 144
4.3 Verschillende stijlniveaus eind achttiende eeuw - 156

5.1 Achternamen - 163
5.2 De betekenis van de Franse tijd voor het Nederlands - 165
5.3 Legertermen - 168
5.4 De Vlaamse Beweging - 175
5.5 Nederlandse leenwoorden in het Amerikaans-Engels - 181
5.6 Germanismen - 183
5.7 In onbruik geraakte woorden - 186
5.8 Nederlandse leenwoorden in het Papiaments die al in 1859 worden vermeld - 190
5.9 Prijsvraag naar nieuwe woorden - 192
5.10 Nieuwe woordbetekenissen - 196
5.11 De invloed van nieuwe technieken op de woordenschat - 204
5.12 Mode in de voornaamgeving - 213
5.13 Preutsheid - 215
5.14 De beschaafde spreektaal - 218

6.1 Rooms-katholieke woorden - 226
6.2 Het Nederlands in Indië - 227
6.3 Nieuwe woorden op het gebied van het luchtvaartverkeer - 231
6.4 Nieuwe woorden uit de Eerste Wereldoorlog - 236
6.5 Nieuwe woorden uit de Tweede Wereldoorlog - 253
6.6 Nederlands-Engelse oorlogswoordenboekjes - 257
6.7 Nederlandse leenwoorden in het Indonesisch - 263
6.8 Nieuwe woorden tussen 1945 en 1955 - 268
6.9 Nieuwe woorden sinds de Tweede Wereldoorlog - 271
6.10 De taalkundige invloed van Van Kooten en De Bie - 282
6.11 Moderne woorden omstreeks 1970 - 283
6.12 Democratisering van het taalgebruik - 302
6.13 Straattaal - 308
6.14 Nieuwe woorden en uitdrukkingen in het roerige politieke jaar 2002 - 318
6.15 Het mooiste woord - 321

VOORWOORD

In 1855 publiceerde de Duitse schoolboekenauteur Karl Julius Ploetz in het Frans – hij woonde en werkte enige jaren in Parijs – een boekwerkje met de belangrijkste data voor het geschiedenisonderwijs. In 1863 verscheen een Duitse vertaling van wat uiteindelijk zou uitgroeien tot een soortnaam: *Der große Ploetz* beleefde in 2005 zijn 34ste druk. Ploetz was de eerste die historische gegevens in chronologische volgorde presenteerde. Zijn werk werd in binnen- en buitenland een succes: in 1883 verscheen een Engelse vertaling. In de twintigste eeuw verschenen verschillende historische calendaria in het Nederlands, veelal bewerkingen van het werk van Ploetz. Een calendarium van een taal bestaat voor zover mij bekend nog niet. Dat wordt dus tijd.

In dit *Calendarium van de Nederlandse taal* wordt in chronologische volgorde de externe geschiedenis van de Nederlandse taal beschreven: de belangrijkste taalvoorschriften (grammatica's, spellinggidsen en woordenboeken), de bestudering en beschrijving van de verschillende fasen van het Nederlands, de belangrijkste historische, cultuurhistorische en politieke gebeurtenissen in de Lage Landen en de gevolgen hiervan voor de taal, de contacten tussen het Nederlands en andere talen en de uitwisseling van leenwoorden die deze contacten tot gevolg hebben, veranderingen in het onderwijs, et cetera, kortom: alles wat er mét het Nederlands is gebeurd.

Er wordt telkens expliciet een relatie gelegd tussen een historische gebeurtenis en de betekenis hiervan voor het Nederlands. Zo worden vragen beantwoord zoals: wat zijn de gevolgen voor de Nederlandse taal geweest van de Romeinse overheersing, de kruistochten, de territoriale uitbreiding in de zeventiende eeuw, de komst van zigeuners en Joden naar de Lage Landen, de walvisvaart, de Franse tijd, de in voering van de dienstplicht, et cetera. Bij taalvoorschriften wordt zoveel mogelijk een korte typering van het werk en/of een opmerking over het belang ervan gegeven.

Dit calendarium vormt een staalkaart van mijn werk en mijn aanpak – dat was ook het verzoek van het Prins Bernhard Cultuurfonds: de aanleiding voor het schrijven van dit boek was de toekenning van de Prijs voor de Geesteswetenschappen van het genoemde fonds. Als basis van het calendarium hebben de taalfeiten uit het *Chronologisch woordenboek* gediend, en gegevens uit mijn verschillende publicaties. Deze zijn vervolgens verregaand uitgebreid met veel nieuwe gegevens. Ook de ordening van de gegevens is nieuw. Mijn doel is op deze manier nieuwe inzichten te geven over de ontwikkeling van de Nederlandse taal, over de toename van onze kennis daarvan en over de relatie tussen veranderingen in de wereld en de taal – dat laatste is nog

nooit voor zo'n grote periode bekeken. In het calendarium krijgt men een overzicht van welke zaken op hetzelfde moment hebben plaatsgevonden, terwijl handboeken en geschiedenissen van de Nederlandse taal informatie veelal inhoudelijk groeperen, zodat je je vaak niet realiseert hoe een bepaalde gebeurtenis geplaatst moet worden in de tijd en ten opzichte van andere gebeurtenissen. Om ook dwarsverbanden te leggen heb ik in de tekst kaders toegevoegd, die samenhangen beschrijven en achtergrondinformatie verschaffen.

In het calendarium wordt veel aandacht besteed aan de ontwikkeling van de woordenschat, zowel aan de opkomst van nieuwe woorden en uitdrukkingen als aan de verdwijning van woorden. Speciale aandacht krijgen die woorden en uitdrukkingen waarvan precies te bepalen is in welk jaar ze zijn ontstaan, zoals woorden waarvan de munter bekend is (denk aan woordsmeden als Simon Stevin, Van Kooten en De Bie, Annie M.G. Schmidt), reclameleuzen, liedjes, en titels of zinsneden uit gedichten of literatuur die gevleugeld zijn geworden. Die gevleugeldheid wordt overigens niet telkens expliciet vermeld.

Daarentegen komen de veranderingen die het Nederlands in de loop van de eeuwen heeft doorgemaakt op het gebied van klanken, woordvorming en grammatica – dus de interne geschiedenis van het Nederlands – slechts beperkt ter sprake, en wel om twee redenen: ten eerste nemen dergelijke veranderingen eeuwen in beslag en passen daarom niet in het kader van een calendarium, dat per definitie opgehangen is aan jaartallen; ten tweede heb ik de interne geschiedenis van het Nederlands in 2005 al beschreven in *De geschiedenis van het Nederlands in een notendop*.

De opzet van het boek

Dit boek is verdeeld in zes hoofdstukken. De verdeling heeft deels op taalkundige gronden plaatsgevonden en deels op historische gronden: het eerste hoofdstuk behandelt de periode van wat taalkundigen het Oudnederlands noemen, tot ongeveer 1150. Het tweede hoofdstuk gaat over de Middelnederlandse periode, tot 1500. In het derde hoofdstuk staat de vorming van het Standaardnederlands of ABN in de renaissance centraal. Het vierde hoofdstuk betreft de achttiende eeuw tot aan de Franse tijd in 1795 – die Franse tijd brengt een duidelijke cesuur in de ontwikkeling van de Lage Landen en daarmee ook in het Nederlands. Het vijfde hoofdstuk is gewijd aan de negentiende eeuw en het zesde aan de twintigste. Die laatste twee hoofdstukken

zijn verreweg de uitgebreidste. In de loop van de negentiende eeuw en in de twintigste eeuw wordt de grondslag gelegd voor de huidige maatschappelijke, culturele instellingen en wetenschappelijke en taalkundige inzichten. Dat betekent dat veel nieuwe woorden, begrippen, uitdrukkingen uit die periode stammen. De illusie van volledigheid, die al voor de vroegere perioden gold, moet vanaf dat moment geheel losgelaten worden. Het boek is een omgekeerde piramide: het begint klein en loopt steeds breder uit. Dat ligt voor de hand: de gegevens over de oudste perioden zijn schaars, veel Nederlandstalige werken uit de middeleeuwen zijn verloren gegaan, en de tijd dient als zeef: onbelangrijke gegevens verdwijnen vanzelf uit het zicht, en alleen belangrijke gebeurtenissen, publicaties, taalveranderingen blijven bekend. Voor wat betreft de periode na de Tweede Wereldoorlog en met name de laatste decennia lijkt alles even belangrijk, omdat het nog vers in ons geheugen zit. Daar staat tegenover dat wanneer te veel gegevens worden vermeld, door de bomen het bos onzichtbaar wordt. Ik heb voor deze periode geprobeerd te schipperen tussen de Scylla van opvallende onvolledigheid en de Charybdis van storende overcompleetheid.

Schrijven is kiezen, en iedere keuze is aanvechtbaar. Ik heb de volgende uitgangspunten genomen. Vermeld worden de belangrijkste taalkundige publicaties, waarbij voor de twintigste eeuw een strenge selectie heeft plaatsgevonden en schoolboeken geheel worden verwaarloosd. Van de Nederlandse woordenboeken is gekozen voor de belangrijkste of eerste op een bepaald terrein, zoals het eerste woordenboek met scheepvaarttermen en het eerste spreekwoordenboek. Van de dialectwoordenboeken zijn de oudste vermeld, uit de negentiende en begin twintigste eeuw, die het begin inluidden van de wetenschappelijke dialectlexicografie, en de omvangrijkste en belangrijkste uit de twintigste eeuw. Vooral na de Tweede Wereldoorlog is een zeer groot aantal plaatselijke woordenboeken verschenen, die in dit boek niet aan bod komen; zie verder de literatuuropgave achterin.

Voor taalcontact vermeld ik de Nederlandse aanwezigheid in het buitenland en buitenlandse aanwezigheid in de Lage Landen, en verder in ieder geval de verschijning van het eerste woordenboek van en naar een vreemde taal en de eerste hooglerarenbenoemingen voor een vreemde taal.

Omdat literaire schrijvers voor de ontwikkeling en vastlegging van de Nederlandse taal altijd van groot belang zijn geweest, worden allerlei invloedrijke literaire werken en schrijvers vermeld. Dit calendarium is echter geen literatuurgeschiedenis:

schrijvers en werken worden niet genoemd vanwege hun literaire waarde maar alleen vanwege hun taalkundige invloed, bijvoorbeeld door hun stijl of omdat zij woorden of uitdrukkingen ingang hebben doen vinden, of in de oudste periode simpelweg omdat van hen werken bewaard zijn gebleven. U zult dus in dit werk heel veel Nederlandse schrijvers *niet* vinden. Voor wat betreft de middeleeuwse schrijvers geldt dat hun publicaties in principe zijn opgenomen bij het jaartal waaruit de oudste schriftelijke bron van hun tekst bekend is; zo staat de *Spiegel Historiael* van Van Maerlant op ca. 1350 – jaren na zijn dood in of rond 1300. Voor de taalkunde is namelijk niet het jaartal van schrijven van belang, maar het jaartal waarin de tekst is op- of overgeschreven, omdat de taalkundige kenmerken uit die periode stammen, al kunnen ze natuurlijk archaïsche trekken vertonen.

Bij veranderingen in de wetgeving, zoals bijvoorbeeld de invoering van de euro, heb ik de taalkundige veranderingen – zoals de opkomst van het woord *euro* en *eurocent* – vermeld bij het jaar waarin de wetgeving is ingevoerd, omdat de verandering op dat moment formeel is ingegaan. Vaak was er natuurlijk al eerder in min of meer kleine kring sprake van. Bij de jaartallen van wetgeving spreken de bronnen elkaar soms overigens tegen, bijvoorbeeld doordat de ene bron stilzwijgend kiest voor het jaar waarin de wet wordt aangenomen en de andere voor het jaar waarin hij van kracht wordt.

Vanaf 1830, toen Nederland en België zelfstandige staten werden, heb ik consequent aangeduid of een gebeurtenis Nederland of België betreft: achter ieder jaartal staat (B) of (NL), en in voorkomende gevallen (B/NL). B of NL staan daarbij voor het hele Belgische respectievelijk Nederlandse rijk, dus inclusief de overzeese gebiedsdelen. Gebeurtenissen die betrekking hebben op het Fries of het Afrikaans, de dochtertaal van het Nederlands die in Zuid-Afrika wordt gesproken, zijn voorzien van de aanduiding (FR) of (ZA). Een schuine streep tussen twee jaartallen betekent 'of': 357/358 betekent dus dat niet zeker is of de gebeurtenis in 357 of in 358 plaatsvond.

DANKWOORD

Om te beginnen ben ik het Prins Bernhard Cultuurfonds zeer dankbaar voor de toekenning van de Prijs voor de Geesteswetenschappen 2006 en voor het feit dat het, samen met Sdu Uitgevers, deze publicatie mogelijk heeft gemaakt.

Diverse mensen hebben het manuscript van dit boek meegelezen, waarvoor ik hun veel dank verschuldigd ben. Verreweg de belangrijkste bijdrage heeft Jaap Engelsman geleverd, die vele nuttige correcties, opmerkingen en aanvullingen heeft gemaakt en bovendien een groot aantal nieuwe feiten heeft aangedragen en nageplozen, vooral op het gebied van citaten, gevleugelde uitdrukkingen en liedjes. Ook Frans Debrabandere heeft een groot aantal aanvullingen en verbeteringen geleverd. Daarnaast hebben Jan Stroop, Theo Veenhof, Piet Verhoeff en Dick Wortel het hele manuscript doorgenomen en van kritische opmerkingen voorzien. Dick Wortel heeft bovendien het manuscript dat genoemd wordt bij het jaar 1860, voor mij ingezien en beoordeeld. Tanneke Schoonheim heeft de twee eerste hoofdstukken grondig bekeken en kader 1.7 geschreven. Kader 2.6 is geschreven door Jeanne Verbij-Schillings. Wim Zonneveld heeft informatie over de belangrijkste twintigste-eeuwse markeringspunten in de Nederlandse taalwetenschap geleverd, en Ewoud Sanders over vele woordenboeken. De informatie over het Surinaams-Nederlands is afkomstig van J. van Donselaar, die over het Deens (inclusief kader 3.1) van Stefan Theunissen, die over het Chinees en Japans van Koos Kuiper, die over recente dialectwoordenboeken van Joep Kruijsen, die over het taalgebruik in de IJsselmeerpolders en in Oost-Nederland van Harrie Scholtmeijer, en die over Nederlandse gebarentaal en Surinaamse namen van Jan Nijen Twilhaar. Informatie over het Fries is via Anne Dykstra en de Fryske Akademy geleverd door Frits van der Kuip, Hindrik Sijens, Stichting It Fryske Boek, Mirjam Vellinga en Oebele Vries. Over het Afrikaans ontving ik gegevens van Willem Botha, Hermann Giliomee en Fritz Ponelis.

Detailinformatie op verschillende punten is afkomstig van Celeste Augusto, Henk Bloemhoff, Monique Bullinga, Frans Denissen, Janneke den Draak, André Hanou, Bas Heijens, Henk Heikens, Henk Jongepier, Margit Rem, Cefas van Rossem, Ed Schilders, Rik Schutz en Rob Tempelaars.

1 - GERMAANS EN NEDERLANDS VAN DE OUDSTE TIJDEN TOT 1150

Inleiding

De moedertaal van het Nederlands – en van bijvoorbeeld ook het Duits, Fries en Engels – is het Germaans. En ook het Germaans komt voort uit een moedertaal, samen met onder andere het Latijn, Grieks en Keltisch. Die moedertaal heet het Indo-Europees of Indogermaans, en met die taal moet iedere geschiedenis van het Nederlands beginnen. Het Indo-Europees werd een paar duizend jaar v.C. gesproken in Zuid-Rusland. In het derde millennium v.C. trokken groepjes Indo-Europeanen weg uit Zuid-Rusland. Zij verbreidden zich over Europa en sommigen trokken naar India. Ze verloren het onderlinge contact en daardoor ontwikkelden ze in de nieuwe woongebieden hun moedertaal op verschillende wijzen. Het gevolg was dat het Indo-Europees in verschillende talen of takken uiteenviel: de belangrijkste Indiase talen behoren tot de Indo-Europese taalfamilie, evenals alle talen die momenteel in Europa worden gesproken, met uitzondering van het Baskisch, de aan elkaar verwante talen Fins, Ests, Laps en Hongaars, de Turkse taalfamilie, en een aantal talen die in de voormalige Sovjet-Unie gesproken worden, zoals de Kaukasische talen.

Een deel van de Indo-Europeanen vestigde zich in het tweede millennium v.C. in het zuiden van Zweden en Noorwegen, in Denemarken en aan de kust van Duitsland. In dit deel ontwikkelde zich het Germaans. In het Nederlands bestaan nog steeds allerlei woorden die teruggaan tot de periode van het Indo-Europees en/of het Germaans: de erfwoorden. Dat zijn woorden die behoren tot de centrale woordenschat: het zijn woorden voor de alledaagse belevingswereld van de mens. Deze woorden stammen uit een tijd dat de maatschappij nog minder complex was en de mensen zich bezighielden met landbouw en veeteelt. Er bestonden nog geen steden; schrift en wetenschap moesten nog worden uitgevonden. Tot deze centrale woordenschat behoren bijvoorbeeld de namen voor vee zoals *geit, koe, os, varken, veulen, zeug* en *zwijn*, woorden met betrekking tot de landbouw zoals *akker* en *zaaien*, en woorden voor weersverschijnselen zoals *regen, sneeuw, wind*.

De Germanen trokken vanuit hun woongebied in het zuiden van Zweden en Noorwegen en in Noord-Duitsland tussen 1000 en 500 v.C. naar het zuiden, onder meer verder Duitsland in. Waarschijnlijk kwamen ze een of twee eeuwen voor het

begin van de jaartelling aan in Noord-Nederland. Hier woonden al mensen, die een andere, onbekende taal spraken. Als bewijs van hun bestaan hebben zij hunebedden achtergelaten. Deze mensen namen het Germaans over, maar ze spraken deze voor hen nieuwe taal met wat we nu een 'accent' zouden noemen, waardoor het Germaanse klanksysteem veranderde. Zo introduceerden ze in het Germaans (en ook in het Nederlands) enkele nieuwe klankcombinaties en woorden die teruggaan op de oorspronkelijke in de Lage Landen gesproken taal, zoals de klankcombinaties *kl-* en *kn-* in woorden als *kleven*, *klieven*, *klimmen*, *klip*, *knaap*, *knobbel* en *knop*.

De historische tijd van de Lage Landen – dat wil zeggen de tijd waarover schriftelijke bronnen bestaan – begint met de komst van de Romeinen. Wat zij over de Germanen berichtten, staat verzameld in de drie dikke delen *Excerpta Romana. De bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland* van A.W. Byvanck uit 1931-1947. Die historische periode van het geschreven Nederlands wordt, net als voor de meeste andere Germaanse talen, op grond van bepaalde taalkundige kenmerken verdeeld in drie periodes. De Oudnederlandse periode loopt van de oudste geschreven teksten – waarvan er in die tijd slechts weinig zijn – tot ongeveer 1150. Rond 1150 laat men het Middelnederlands beginnen; die periode loopt tot 1500. Daarna begint het Nieuwnederlands. In de Oud- en Middelnederlandse periode bestaat het Nederlands uit verschillende dialecten. De Oudnederlandse en Middelnederlandse teksten zijn verzameld in het *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)* van M. Gysseling. Dit *Corpus* staat, met nog veel meer Middelnederlandse teksten, waaronder het *Middelnederlandsch Woordenboek* van E. Verwijs en J. Verdam, op de in 1998 verschenen *Cd-rom Middelnederlands*.

57 v.C. ◦ De Lage Landen komen in de invloedssfeer van het *Imperium Romanum* of Romeinse Rijk te liggen. In dit jaar verovert de Romeinse veldheer Gaius Julius Caesar (100-44 v.C.) namelijk Noord-Frankrijk (Gallië) op de Kelten.

52 v.C. ◦ Caesar publiceert het boek *De bello Gallico* (De Gallische oorlog) over zijn veroveringen in Frankrijk. Hierin noemt hij de namen van de Germaanse en Keltische stammen waarmee hij in aanraking komt (zie ook kader 1.1). Op dat moment wonen er in de Zuidelijke Nederlanden Keltisch-

en Germaanssprekende stammen en wordt er ten noorden van de Rijn Germaans gesproken. De beroemde beginzinnen van het boek luiden:

> *Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum linguae Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. [...] Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissimi absunt [...] proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt.*
> (Gallië als geheel bestaat uit drie gedeelten: in het ene wonen de *Belgae*, in het tweede de *Aquitani*, en in het derde diegenen die in hun eigen taal Kelten heten en die wij [de Romeinen] Galliërs noemen. Zij onderscheiden zich allen naar taal, gewoonten en recht. [...] Van al deze volkeren zijn de Belgen het dapperst, en wel omdat zij van de verfijnde levenswijze en van de hoge beschaving van het Romeinse Rijk het verst verwijderd zijn. [...] Daarbij leven zij in de directe nabijheid van de Germanen, die over de Rijn wonen en met wie zij voortdurend in oorlog verkeren.)

Hierin is dus sprake van *Belgae* 'Belgen' en *Germani* 'Germanen'. De *Belgae* spraken waarschijnlijk Keltisch, maar het is onwaarschijnlijk dat zij het hele huidige Belgische grondgebied bewoonden. De naam *Belgae* is waarschijnlijk afgeleid van een werkwoord dat 'zwellen' betekent, en de naam zou dan letterlijk zijn 'de gezwollenen (van trots), de trotsen'. De naam van de *Germanen* kennen we alleen uit Latijnse bron: de Germanen gebruikten deze naam nooit voor zichzelf, misschien omdat zij zichzelf nooit als één volk hebben beschouwd. Het is mogelijk dat de Romeinen de naam geleend hebben van Kelten in Noord-Frankrijk, die hem gebruikten voor hun oostelijke Keltische buren, en dat de naam later gebruikt is voor alle Germaanse volkeren. Dit zou kloppen met de informatie van de Romeinse historicus Tacitus (ca. 55-116/120 n.C.) dat de naam van de Germanen nieuw was en aanvankelijk alleen gebruikt werd voor de Germanen die ten westen van de Rijn woonden; later namen ook de Germanen ten oosten van de Rijn de naam over. Het woord *Germaan* zou verwant zijn met Oudiers *gair* 'buur' of *gāirm* 'schreeuwen'.

1.1 *Het beeld van de Germanen en Kelten*

In de renaissance ging men zich voor het eerst bezighouden met het eigen nationale verleden. Om dat verleden te kunnen achterhalen, moest men te rade gaan bij de klassieken. Caesar en Tacitus werden 'onze oude schrijvers' genoemd. Het werk van Caesar was in de middeleeuwen bekend gebleven, maar men schatte het aanzienlijk minder hoog dan het werk van Tacitus, omdat men vond dat gegevens over Gallië (Noord-Frankrijk) niet voor het eigen verleden gebruikt konden worden en omdat de krijgsverrichtingen bij Caesar centraal stonden. Tacitus' boek over de oorsprong van de Germanen was in de middeleeuwen zoekgeraakt. Het werd begin vijftiende eeuw teruggevonden en in 1470 voor het eerst gedrukt. Dat boek werd het uitgangspunt voor elk onderzoek naar het Germaanse verleden. In 1616 werd Tacitus' werk voor het eerst in het Nederlands vertaald, en in 1684 werd een complete vertaling door P.C. Hooft postuum gepubliceerd.

Uit het werk van de klassieken bleek dat de Romeinen de Germanen en Kelten, die ze dikwijls door elkaar haalden, als barbaren beschouwden en vonden dat alle barbaren op elkaar en op dieren leken. De Germanen werden in stereotypen beschreven: ze waren lang, blond, drankzuchtig en strijdlustig; ze stonken

en hun taal leek meer op het geluid van een dier dan op menselijke spraak. Daar stond tegenover dat de Germanen moreel onbedorven waren, dapper, vrijheidslievend en niet belust op geld – iets wat ze niet kenden.
In 1616 schreef Philippus Cluverius ofwel Philipp Clüver (Danzig 1580 – Leiden 1623) een boek over de Germanen, *De Germania antiqua* (Het oude Germanië), waarbij hij veelvuldig de klassieke schrijvers citeerde. Dit boek bevatte de belangrijkste prenten op het gebied van Germaanse oudheden die tussen 1500 en 1800 in Europa zijn vervaardigd. Het nog altijd gangbare populaire beeld van de Germanen, levend in wouden, gehuld in beestenvellen en gewapend met een knots, gaat op dit werk terug.
De opmerking in Romeinse bronnen dat Germanen zich in wankele bootjes of uitgeholde boomstammen verplaatsten, zal geleid hebben tot de negentiende-eeuwse schoolboekjeswijsheid dat de Batavieren in holle boomstammen of op vlotten de Rijn kwamen afzakken.

12 v.C. ◦ Voor het eerst is sprake van de *Batavi* 'Bataven', die wonen in het rivierengebied. De naam Bataven is waarschijnlijk afgeleid van het Germaanse **bata* 'beter', verwant met Nederlands *beter*; de Bataven noemen zichzelf dus onbescheiden 'de beteren'. Het gebied tussen de Rijn en de Waal wordt *Insula Batavorum* 'eiland van de Bataven' genoemd (wat tot de moderne naam *Betuwe* heeft geleid).

12-9 v.C. ◦ Drusus houdt veldtochten in Germanië en legt de Drususdam aan bij de splitsing van de Waal en de Nederrijn, en de Drususgracht, waarschijnlijk de huidige Utrechtse Vecht. In de eerste helft van de tweede eeuw wordt in een Romeinse bron dan ook de plaats Vechten bij Utrecht vermeld, in de vorm *Fectione*.

8 v.C. ◦ De Bataven worden als bondgenoten in het Romeinse Rijk opgenomen.

16 n.C. ◦ De *limes* of grenszone van het Romeinse Rijk komt bij de Rijn te liggen. Dit duurt tot 406 n.C. Ten noorden van de Rijn wonen vrije Germaanse stammen zoals de *Frisii* of Friezen (waarschijnlijk genoemd naar hun krullende haar, want men neemt aan dat het woord verwant is met Engels *frizzle* 'krullen'). De Romeinen proberen een paar keer de Friezen te onderwerpen, maar dat mislukt telkens. Zuidelijk Nederland maakt deel uit van twee provincies: het rivierengebied en Limburg horen tot *Germania Inferior*, de rest is deel van *Gallia Belgica*. De inheemse bevolking behoudt veelal de eigen taal: Latijn zal in de Nederlanden niet de algemene omgangstaal geweest zijn, daarvoor was de Romeinse aanwezigheid te gering. Het bleef slechts de taal van het leger en het bestuur, en van de hogere inheemse kringen. Wel zullen brede lagen van de bevolking een elementaire kennis van het Latijn gehad hebben. In het zuiden, bijvoorbeeld in Limburg en België, zal het Latijn door veel meer mensen gesproken zijn dan in het midden van het land, omdat de Romeinse kolonisering in het zuiden intensiever was.

69 ◦ Opstand van de Bataven tegen de Romeinen onder leiding van Gaius Julius Civilis. Deze opstand krijgt in de renaissance een grote symbolische functie, zie kader 1.2.

1.2 *De Bataafse en Belgische mythes*

Tacitus noemde de Bataven dapper, deugdzaam en vrijheidslievend. Hoewel ze een bevoorrechte positie hadden – ze waren immers als bondgenoten in het Romeinse Rijk opgenomen – kwamen ze in 69 n.C. onder leiding van Gaius Julius Civilis tegen de Romeinen in opstand. De opstand werd na een jaar bedwongen. Dat neemt niet weg dat Civilis in de renaissance een belangrijke symbolische functie kreeg. De onderdanen van de Republiek der Verenigde Nederlanden vergeleken de opstand van de Bataven onder leiding van Civilis tegen de

Romeinen met die van de Nederlanders tegen de Spaanse landvoogden. In 1610 betoogde Hugo de Groot, geschiedschrijver der Staten van Holland, in zijn *Tractaet vande oudtheyt vande Batavische nu Hollandsche Republique* dat de Bataven een republiek hadden gekend die vergelijkbaar was met die van de Zeven Verenigde Nederlanden. In 1626 schreef P.C. Hooft het treurspel *Baeto oft oorsprong der Hollanderen*, dat gewijd is aan de vermeende stamvader en ideale vorst van de Bataven, Bato of Baeto – wiens naam overigens bij de klassieke schrijvers niet wordt genoemd. En Joost van den Vondel schreef in 1663 een toneelstuk over de *Batavische gebroeders, of onderdruckte vryheit*.

Er ontstond een ware cultus rond de Bataven, en de helden van de Nederlandse Opstand werden steeds vaker vergeleken met de Bataafse helden. De naam Batavia werd synoniem met Holland, en de Hollanders werden beschouwd als de voortzetters van de Bataven of Batavieren (een naamsvariant die ontstond onder invloed van andere volkerennamen op *-ier*, zoals *Arabier*). Desiderius Erasmus suggereerde in een van zijn *Adagia* uit 1500 als eerste dat Holland het gebied was waar Batavia had gelegen. Vervolgens brak er omstreeks 1515 een pennenstrijd uit, die tot ver in de zeventiende eeuw duurde en die draaide om de vraag of de Romeinen met *Insula Batavorum* (een deel van) Holland dan wel Gelderland of Utrecht hadden bedoeld – de vraag was met name voor het gewest Holland van belang, omdat dit wilde aantonen dat het van oudsher recht had op de hegemonie binnen de Unie. De gezaghebbende Cornelius Aurelius, de auteur van de eerste gedrukte geschiedenis van Holland, de *Cronycke van Holland, Zeelandt ende Vrieslant, beghinnende van Adams tiden [...] tot den jare 1517*, koos als eerste voor (Zuid-)Holland.

Steeds vaker werden in plaats van *Holland* en *Hollands* de namen *Batavia* en *Bataafs* gebruikt. Zo schreef de officiële geschiedschrijver in dienst van de Staten van Holland, Hadrianus Junius, een boek *Batavia*, gepubliceerd in 1588, waarin hij de oudheid van het gewest aantoonde met schriftelijke bronnen. De Bataven behielden hun symboolfunctie tot eind achttiende eeuw: in 1781 werd het pamflet 'Aan het Volk van Nederland' van Joan Derk van der Capellen tot den Pol gepubliceerd, waarin de patriotten hun programma uiteenzetten en zich richtten tegen de Oranjepartij; zij wendden zich tot 'Neerlands geheele volk, de Afstammelingen van de Vrije Batavieren'. In 1795 werd de Bataafse Republiek opgericht, een veelzeggende naam.

Ook de Belgen spiegelden zich aan mythische voorouders. Na de Romeinse overheersing raakte de naam *Belgae* in onbruik, maar in de tweede helft van de vijftiende eeuw herinnerde men zich de lovende woorden die Caesar aan de *Belgae* had gewijd. Men paste aanvankelijk *Belgae* en *Belgium* toe op het hele gebied van de Nederlanden, later alleen op het zuiden. De 'Nederlandse taal' noemde men in de periode tot midden negentiende eeuw in het Latijn regelmatig *Belgicus* (terwijl volgens de huidige kennis de Belgae een Keltische taal spraken). Zo heette een boek van Abraham van der Mijle uit 1612 *Lingua Belgica* 'De Nederlandse taal'. Tijdens de Brabantse omwenteling in 1789, waardoor de Zuidelijke Nederlanden korte tijd onafhankelijk werden van Oostenrijk, kreeg de nieuwe staat de naam *États Belgiques unis*. Vanaf dat moment werd de benaming *Belg* beperkt tot Zuidelijke Nederlander, en toen de Zuidelijke Nederlanden in 1830 van het Koninkrijk der Nederlanden afscheurden, was de keuze voor de landsnaam België snel gemaakt.

98-117 ◦ In Romeinse bronnen wordt voor het eerst de plaatsnaam Noviomagus vermeld, het huidige Nijmegen. Deze naam is door de Romeinen gegeven, hoewel hij bestaat uit twee Keltische woorden: *novio* 'nieuw' en *magos* 'veld'. Keltische namen golden onder de Romeinen als modieus. In Nijmegen hebben nooit Kelten gewoond.

107/108 ◦ Tacitus noemt in boek 5 van zijn *Historiae* (Geschiede-

nissen) het eerste woord van het Nederlandse grondgebied: de plaatsnaam *Vada(m)*, nu Wadenoijen, een plaats in Gelderland. Dit is de voorloper van het huidige Nederlandse *wad*, en kan als het oudste geschreven 'Nederlandse' woord gelden. Weliswaar bestaat het Nederlands op dat moment nog niet als aparte taal, maar het feit dat dit woord nadrukkelijk verwijst naar Nederlands gebied, geeft het recht om dit het oudste overgeleverde Nederlandse woord, of in ieder geval het oudste inheemse woord, te noemen.
Tacitus, die in tegenstelling tot Caesar zijn kennis van de Germanen slechts uit boeken haalt en niet uit eigen ervaring put, schrijft verder nog over de Germanen in *De origine et situ Germanorum* (Oorsprong en plaats van de Germanen) en in zijn *Annales* (Jaarboeken). Uit zijn werken blijkt dat het Germaans op dat moment geen taalkundige eenheid meer vormde: hij noemt verschillende Germaanse groepen. Dat komt overeen met de huidige inzichten, volgens welke het Germaans tot ongeveer het begin van onze jaartelling een grote taalkundige eenheid vormt en zich daarna geleidelijk splitst in Oost-Germaans (het Gotisch), Noord-Germaans en West-Germaans.

170 (ca.) ◦ Eerste vermelding van de Romeinse legerplaats *Lugdunum* (in de vorm *Lougodounon*). Net als Nijmegen gaat deze naam terug op een Keltisch woord: *lugdunum* is een samenstelling van *dunum* 'versterkte hoogte' met *Lug*, de naam van een Keltische god, en *Lugdunum* betekende dus 'versterking van de god Lug'. De naam duidt een plaats in de buurt van Katwijk aan. De humanisten meenden in de zeventiende eeuw ten onrechte dat met *Lugdunum* de plaats *Leiden* bedoeld was, vandaar dat in veel in Leiden gedrukte boeken als plaats van uitgave *Lugdunum* of *Lugdunum Batavorum* wordt vermeld.

222-235 ◦ In een Romeinse tekst is sprake van de *cives Tuihanti*, de bewoners van Twente. Dit is niet alleen de eerste vermelding van Twente, maar ook van het telwoord *twee*, het eerste deel van de samenstelling *Tuihanti*.

238-244 ◦ Eerste vermelding van de *Franci* of Franken, wat waarschijnlijk de 'moedigen' betekende; vergelijk het nog steeds gebruikte *frank en vrij*.

250 ◦ De Romeinse troepen beginnen zich terug te trekken van de Rijn.

300 (ca.) ◦ In het *Itinerarium Antonini*, een reisgids uit de tijd van keizer Antoninus of Caracalla (rond 211-217), die omstreeks 300 opnieuw wordt bewerkt, wordt een opsomming gegeven van halteplaatsen op de grote wegen, met vermelding van de afstanden over land en over zee. Een van de genoemde plaatsen is *Traiecto* voor 'Utrecht', van Latijn *traiectum* 'overtocht'. Dit woord is door het Nederlands geleend; het is ons huidige *trecht*: het oudste Latijnse leenwoord in het Nederlands. Omdat Utrecht en Maastricht oorspronkelijk beide *Trajectum* genoemd werden, kregen ze ter onderscheiding de toevoeging *ut(e)* 'uit, stroomafwaarts gelegen' (*Uuttrecht*, 870) en *Maas* (*Masetrieth*, 1051).
Omstreeks 300 worden ook voor het eerst de Limburgse plaatsnaam *Melick* en het Gelderse *Maurik* genoemd, terwijl het Limburgse *Blerick* in 365 wordt vermeld. Deze namen zijn toegekend door de Romeinen. De Romeinen hadden een voorkeur voor het gebruik van het Keltische achtervoegsel *-(i)acum* in combinatie met een (Keltische, Romeinse, Germaanse) persoonsnaam, wat dan zoveel betekende als 'villa, landgoed van ...'. *Blerick* is bijvoorbeeld ontstaan uit *Blariacum* 'villa van Blarius'. Het achtervoegsel werd in het Nederlands tot *-i(c)k*, vergelijk ook het Belgische *Doornik*, *Kortrijk*. Het achtervoegsel *-(i)acum* is langs de Frans-Nederlandse taalgrens (waar de bewoners lange tijd tweetalig waren) via de vorm *-iniacas* veranderd in *-enaken*.

Dit achtervoegsel komt alleen voor met Germaanse namen en is van na de Romeinse tijd: het dateert uit de vijfde of zesde eeuw. We vinden het bijvoorbeeld in de Belgische plaatsnamen *Montenaken* en *Rozenaken* en de Limburgse namen *Slenaken*, *Beutenaken* en *Etenaken*. Met name in het zuiden hebben de Romeinen allerlei plaatsnamen achtergelaten. Zo gaan de Limburgse plaatsen *Wijlre*, *Wolder* (oudste vorm *Villara*) en het tweede lid van *Nijswiller* terug op het Latijnse *villare* 'boerderij', later 'dorp'. *Vijlen* gaat terug op het Latijnse *villa*. Villa's werden in Nederland gebouwd tussen eind eerste en midden derde eeuw, en kwamen vooral in Zuid-Limburg voor. Het Gelderse *Kesteren* gaat terug op Latijn *castra* 'legerplaats'. Het Limburgse *Kessel* komt van Latijn *castellum* 'fort, kasteel'. De plaats *Kasen* in Limburg is afgeleid van Latijn *casas* 'huizen', *Kameren* in Noord-Brabant gaat terug op Latijn *camera* 'kamer' of 'stookplaats', dus qua betekenis vergelijkbaar met *haardstede*: een kamer was gewoonlijk een woning met één woonruimte. Het Limburgse *Tegelen* is afgeleid van Latijn *tegula* 'tegel'; in die plaats was een Romeinse kleiwarenindustrie, waar onder andere dakpannen werden vervaardigd.

357/358 ◦ De Romeinse keizer Julianus de Afvallige (Apostata) neemt de *Salii* of Salische Franken (die hiermee voor het eerst genoemd worden) als bondgenoten in het Romeinse Rijk op en verzoekt hun de rijksgrens te beschermen. De Saliërs hadden zich eind derde eeuw vanuit Duitsland in (Oost-)Nederland gevestigd. Naar deze Saliërs is de Overijsselse streek *Salland* genoemd. De Saliërs vormen de hoofdstam van de Franken, en al spoedig zijn de Saliërs de Franken bij uitstek, en gebruiken zij de naam Franken; de naam Saliërs wordt vanaf de zesde eeuw niet meer gebruikt.

384 (ca.) ◦ De eerste bisschop van de Nederlanden, Servatius, overlijdt. Servatius heeft eerst in Tongeren en later in Maastricht een heiligdom ter ere van Maria opgericht. Boven zijn graf in Maastricht wordt omstreeks 560 de Sint-Servaaskerk gebouwd. Zie 1171-1200.

400-450 ◦ Groepen Germanen verzetten zich steeds meer tegen de Romeinen en treden steeds vaker als agressor op. Germaanse militaire leiders verenigen verschillende stammen onder zich. Oude stammen, zoals de Bataven, verdwijnen of worden gereorganiseerd en nieuwe stammen, zoals de Franken, verschijnen. De nieuwe stammen krijgen soms een nieuwe naam, maar soms ook wordt een oude stamnaam gebruikt; onder die naam worden dan verschillende stammen, mogelijk met verschillende talen, verenigd.

406 ◦ Er vindt een grote Germaanse inval in Gallië plaats, waardoor de Romeinen genoodzaakt zijn zich definitief terug te trekken van de Rijn, en het Romeinse gezag in de Lage Landen verdwijnt. De Romeinen laten een groot aantal culturele vernieuwingen met bijbehorende woorden achter in de Lage Landen, zie kader 1.3.

1.3 *De Romeinse erfenis*

De Germanen leerden van de Romeinen het bouwen van stenen huizen met de bijbehorende terminologie: *kalk*, *kamer*, *krijt*, *metselen*, *molen*, *mortel*, *muur*, *paal*, *straat* en *tegel*. De Romeinen brachten nieuwe landbouwtechnieken, nieuwe voedingsproducten, nieuwe bouwmethodes en nieuwe kookgewoontes. Dit leverde de Germanen namen op voor groenten, zoals *biet*, *graan*, *kool*, *pastinaak*, *raap* en *ui*, voor vruchten, zoals *kers*, *mispel*, *peer*, *perzik* en *vrucht*, en voor producten, zoals *bier*, *boter*, *kaas* en *wijn*. Een nieuwe vorm van voedselbereiding was het *koken*. De Romeinen voerden geld als betaalmiddel in. Dit leverde de nieuwe woorden

munt en *koper* op, het metaal waarvan de munten gemaakt waren. Ook het werkwoord *kopen* stamt uit het Latijn: de Germanen hanteerden immers het systeem van ruilhandel. De handel vond plaats op de *markt*, waarheen de producten op lastdieren gebracht werden, vandaar de leenwoorden *ezel*, *muil(dier)* en *paard*. Nieuwe maten en gewichten waren *mud*, *ons*, *pond*, maar ook *bunder* als oppervlaktemaat, *graad* en *mijl*.
Tevens lieten de Romeinen hun tijdsindeling achter. Die was te danken aan Julius Caesar. In de oude Romeinse kalender rekende men met maanmaanden en bestond het jaar uit 355 dagen, verdeeld over 12 maanden. Om het andere jaar werd na februari (in die tijd de laatste maand van het jaar) een schrikkelmaand ingelast. Door het telkens invoeren van schrikkelmaanden liep de tijdrekening steeds meer uit de pas met de tijd en vielen bijvoorbeeld de oogstfeesten niet meer in de zomer en de wijnoogstfeesten niet meer in de herfst. Daarom voerde Caesar de zogenoemde juliaanse kalenderhervorming in, die uitging van het zonnejaar. Hij liet het eerste naar hem genoemde juliaanse jaar beginnen op 1 januari 45 v.C. – voordien begon het nieuwe jaar op 1 maart, wat nog blijkt uit de namen *september*, *oktober*, *november* en *december*, die zijn afgeleid van respectievelijk *septem* 'zeven', *octo* 'acht', *novem* 'negen' en *decem* 'tien', en dus vroeger de zevende, achtste, negende en tiende maand aangaven. Een jaar duurde nu 365 dagen, en eens in de vier jaar werd een schrikkeljaar van 366 dagen aangehouden. Het aantal maanden bleef onveranderd. Hun namen, van *januari* tot en met *december*, werden door de Germanen overgenomen uit het Latijn. De naam voor de maand *juli* werd in 44 v.C. vastgesteld ter ere van Julius Caesar: in het Latijn *(mensis) Iulius* '(de maand) van Julius'. Caesar was in juli geboren. Voordien heette de maand *(mensis) Quintilis* 'de vijfde (maand)'. Helaas heeft Caesar zelf deze naar hem vernoemde maand niet meer mee mogen maken: hij werd op 15 maart, de idus van maart, vermoord. De maand *augustus* is een latere vernoeming, en wel naar keizer Augustus (63 v.C. - 14 n.C.).
Bij de juliaanse kalenderhervorming legde Caesar tevens vast hoeveel dagen iedere maand telde, en dat systeem hanteren we nog steeds. Ook de indeling van de week in zeven weekdagen namen de Germanen over. De Grieken noemden de dagen naar de planeten/goden zon, maan, Ares, Hermes, Zeus, Aphrodite en Kronos. De Romeinen volgden zoals zo vaak het Griekse voorbeeld, maar vervingen de Griekse goden door hun eigen goden: zon, maan, Mars, Mercurius, Jupiter, Venus en Saturnus. De Germanen namen op hun beurt de Romeinse namen over, maar vertaalden ze naar de eigen goden: zon, maan, Tiwas (de Germaanse oorlogsgod), Wodan, Donar/Thor en Freya, vandaar onze *zondag*, *maandag*, *dinsdag*, *woensdag*, *donderdag* en *vrijdag*. De meeste namen worden nog steeds in alle Germaanse talen gebruikt. Alleen *zaterdag* is geen leenvertaling maar een leenwoord uit Latijn *dies Saturni* ('dag van Saturnus') – de Germaanse goden waren op: er was geen Germaanse tegenhanger van Saturnus.
Opvallend is ook wat de Germanen *niet* overnamen van de Romeinen: dat is de Romeinse filosofie en de Romeinse cultuur. Waarschijnlijk bleven die beperkt tot Rome en omgeving, en reikten ze niet tot de verre buitengewesten. Pas in de renaissance werden deze in onze contreien algemener bekend.

450-550 ◦ De Germaanse volksverhuizingen komen op gang als oorzaak en als gevolg van de val van het Romeinse Rijk. Zo trekken de Goten naar het oosten, de Angelen, Saksen en Jutten gaan vanuit Noord-Duitsland via Nederland naar Engeland, en de Franken trekken via Oost-Nederland en België naar Frankrijk. Dankzij de Germaanse volksverhuizingen gaan de verschillende afsplitsingen van het Germaans in taalkundig opzicht ieder hun eigen weg. Uit het Noord-Germaans ontwikkelen zich het Deens, Faerøers,

IJslands, Noors en Zweeds. Het Oost-Germaanse Gotisch verdwijnt in de volgende eeuwen van het toneel, doordat de Goten door andere volkeren onder de voet worden gelopen. Uit het West-Germaans komen het Engels, Duits, Fries en Nederlands voort.

In de Nederlanden vestigen zich Franken en Saksen. De Friezen, die er al wonen, breiden na het vertrek van de Angelen en Saksen naar Engeland hun gebied tot de hele Nederlandse westkust uit, en zij vormen een sterke macht in Midden- en West-Nederland. Zij bezetten het kustgebied tussen de Rijn of de Schelde in het westen en de Eems en Wezer in het oosten, dat wil zeggen dat hun gebied globaal loopt van de huidige Duits-Deense grens tot de huidige Frans-Belgische grens. De Franken wonen in het binnenland en de Saksen in het oosten, waar tot op heden (Neder-) Saksische dialecten gesproken worden. Frankisch is blijven voortleven in de huidige Brabantse en Limburgse dialecten.

In deze periode vindt er in de Hoogduitse dialecten een klankverschuiving plaats die niet voorkomt in de Oudnederlandse en Oudsaksische of Nederduitse dialecten (voor de term Nederduits zie het jaar 1457). Vanaf dat moment is het verschil tussen de Hoogduitse en de Nederlandse dialecten niet meer alleen van geografische, maar ook van taalkundige aard. Door de Hoogduitse of tweede klankverschuiving verschuiven *p*, *t*, *k*, zodat de Hoogduitse vormen *Apfel*, *das*, *Dorf*, *ich*, *machen*, *Pfund* en *Zeit* komen te staan tegenover Nederduits en Nederlands *appel*, *dat*, *dorp*, *ik*, *maken*, *pond* en *tijd*.

475 (ca.) ◦ In noordoostelijk Nederland worden tussen de jaren 400 en 800 runeninscripties vervaardigd. Deze zijn in het Oudfries geschreven. Waarschijnlijk niet-Friestalig is de runeninscriptie die gevonden is bij de Gelderse plaats Bergakker en die vermoedelijk omstreeks 475 in een zwaardschede is gekerfd. Deze inscriptie luidt: *haþuwas ann kusjam loguns*. Hiervan is het eerste woord een mannennaam, terwijl de interpretatie van de laatste twee woorden niet duidelijk is. Over het woordje *ann* 'ik gun' is men het echter wel eens: dit is de grondvorm van het nog steeds bestaande woord *gunnen*, een afleiding van *ge-* en Middelnederlands *onnen* 'gunnen, toestaan'.

476 ◦ De Germaan Odoaker roept zich uit tot 'koning der Germanen in Italië'. Dit beschouwt men meestal als het einde van het West-Romeinse Rijk. Het gesproken Latijn begint in de verschillende gebieden uiteen te lopen, waardoor zich daar de Romaanse talen ontwikkelen: Catalaans, Frans, Italiaans, Portugees, Provençaals, Roemeens en Spaans. De meeste van deze talen hebben in latere tijden in meerdere of mindere mate leenwoorden geleverd aan het Nederlands.

481-751 ◦ Het Frankische Rijk, bestaande uit het huidige Frankrijk, Nederland, België, Duitsland en Noord-Italië, staat onder leiding van de familie van de Merovingen. Deze familie is afkomstig uit de Lage Landen. De taal die ze spreken noemen we Oudnederfrankisch of Oudnederlands: *oud* omdat het gaat om de oudste periode van de taal, waarin de eerste geschriften zijn verschenen; en *neder* omdat het gaat om het Frankisch in Nederland, tegenover de variant die in Hoogduits gebied werd gesproken. De Merovingen onderwerpen vele andere Germaanse stammen. Zo verslaat Clovis in 496 de Alamannen en worden in de zesde eeuw de Thuringen, de Saksen en de Beieren tribuutplichtig gemaakt. Het gevolg is dat er binnen het Frankische Rijk een groot aantal Germaanse talen of dialecten wordt gesproken. De staatkundige en culturele eenheid van het Merovingenrijk leidt ertoe dat de verschillende talen die de Germaanse stammen spreken, naar elkaar toe groeien, zie kader 1.4.

1.4 *Syntactische veranderingen in het Romaans en Germaans*
De Merovingische hoven oefenden aantrekkingskracht uit: zowel de Romaanse als de Germaanse aristocratie trok erheen. Aanvankelijk onderhield men zich daar in een soort Germaanse taal, een mengelmoes dat voor alle aanwezige Germanen begrijpelijk was, maar in de loop van de tijd werd in Frankrijk de invloed van het Romaans steeds groter, terwijl die invloed afwezig was in de Lage landen.
Opvallend is dat in deze periode een aantal syntactische veranderingen min of meer gelijktijdig in het Romaans en in de Germaanse talen optraden. De tendens was dat de functies van naamvallen en verbogen vormen – de zogenoemde synthetische constructies – overgenomen werden door analytische omschrijvingen met lidwoorden, voorzetsels en hulpwerkwoorden. Het is goed mogelijk dat dit is uitgegaan van het tweetalige Frankenrijk en dus een gevolg is van de versmelting en het taalcontact van de twee culturen. Die syntactische overeenkomst tussen Germaans en Romaans betreft:

- Het gebruik van het bepaalde en onbepaalde lidwoord; het klassiek Latijn kende geen lidwoorden, het Germaans en Romaans hebben die wel; voorbeelden uit Nederlands en Frans: *de/het, een – le/la, un(e)*.
- Het gebruik van een onbepaald voornaamwoord; het klassiek Latijn kende dit niet, terwijl het wel bestaat in de Germaanse en Romaanse talen, en het in beide taalgroepen is afgeleid van het woord voor 'man, mens': vergelijk Nederlands *men* (van *man*), en Frans *on* (uit Latijn *homo* 'man, mens').
- Het vervangen van naamvallen door omschrijvingen (Latijn *rosae* luidt in het Nederlands *van de roos*, in het Frans *de la rose*).
- Het gebruik van hulpwerkwoorden; een aantal werkwoordstijden die in het klassieke Latijn met uitgangen werden weergegeven, worden in Romaanse en Germaanse talen omschreven met hulpwerkwoorden: het passief met *worden*, de voltooid tegenwoordige tijd met *hebben* of *zijn* (vergelijk klassiek Latijn *feci* tegenover Frans *j'ai fait* en Nederlands *ik heb gedaan*; klassiek Latijn *veni*, tegenover Frans *je suis venu* en Nederlands *ik ben gekomen*), de voltooid verleden tijd met *had/was ge...*, en de toekomende tijd met *zullen*.
- Het verplichte gebruik van een persoonlijk voornaamwoord bij de werkwoordsvormen, waarbij dat voornaamwoord direct voor het werkwoord staat (vergelijk Frans *j'aime* en Nederlands *ik bemin*), terwijl klassiek Latijn alleen *amo* gebruikte, zonder voornaamwoord.

496 ◦ De Merovingische koning Clovis laat zich dopen. Vanaf dat moment worden geleidelijk de hele Lage Landen, inclusief Friesland, bekeerd. De taal van de Kerk is het Latijn. In de oudste periode van de kerstening kent buiten de geestelijkheid echter nauwelijks iemand Latijn. Daarom wordt alleen de liturgie in het Latijn gehouden; voor de preken verkiest men de volkstaal. Aanvankelijk vindt kerstening plaats vanuit het Frankische Rijk. De zending van de Frankische missionarissen valt echter niet in goede aarde vanwege het taalverschil: zij spreken een Romaanse taal, die niet begrepen en niet gewaardeerd wordt. In deze periode worden veel religieuze termen uit het Latijn letterlijk in het Nederlands vertaald. Zo kennen we onder andere als leenvertalingen van religieuze Latijnse begrippen ***aanbidden, almachtig, alwetend, bekeren, belijder, beschermengel, eenvoudig, erfzonde, geduld, gehoorzaam, gewetensvrijheid, godsoordeel, grootmoedig, voorbeschikking, voorzienigheid*** en ***wederopstanding***. Daarnaast levert de kerstening ook een groot aantal Latijnse leenwoorden in het Nederlands op. De namen van de functionarissen van de Kerk, zoals ***abdis, abt, apostel, bisschop, deken, diaken, leek, non***, zijn veelal in een vroeg stadium geleend. Ook de benamingen voor kerkelijke gebouwen, zoals ***basiliek, hospitaal, kloos-***

ter, *munster* of *monasterium*, stammen uit het Latijn.

526 ◦ Invoering van de christelijke jaartelling, waarbij men gaat rekenen vanaf de geboorte van Christus. Gedurende de gehele middeleeuwen gelden er verschillende begindata van het jaar, maar in het burgerlijk leven geldt 1 januari als begin, wat de Spaanse landvoogd Requesens in 1575 ook officieel voor de Nederlanden heeft vastgelegd.

534 ◦ Op initiatief van keizer Justinianus de Grote verschijnt het *Corpus Iuris Civilis*, een verzameling van de geldende Romeinse wetten, die later, in de renaissance, aan alle West-Europese universiteiten worden onderwezen.

625 ◦ Stichting van de Sint-Baafsabdij in Gent. Na 650 wordt hier tevens de Sint-Pietersabdij gesticht. Hier worden belangrijke stukken geschreven met Nederlandse woorden of zelfs geheel in het Nederlands, zie 1101-1200 en 1210-1240.

639- ca. 1200 ◦ Nadat de Romeinen rond 400 uit ons land verdwenen zijn, zijn er een aantal eeuwen geen historische berichten van of over de Lage Landen. Pas in de zevende eeuw verschijnen er in de Lage Landen geschreven Latijnse oorkonden, goederenlijsten, verhalende bronnen, inscripties en opschriften op munten. In deze Latijnse teksten worden regelmatig Nederlandse plaatsnamen genoemd. Ze zijn opgenomen in het *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* van Künzel e.a. en in het *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)* van Gysseling. De oudste Nederlandse naam wordt in 639 vermeld: het gaat om het Oost-Vlaamse Vlierzele (in die periode vermeld als Fliteritsale). Het laatste deel van dit woord is *zaal*: in de periode tot ongeveer de tiende eeuw (en later natuurlijk ook naar analogie) worden veel nederzettingsnamen samengesteld met *-zaal/-sele/-sel*, waarmee een 'zaal, gemeenschappelijke ruimte, hoeve met grote hal' wordt aangeduid; vergelijk bijvoorbeeld Borssele, Oldenzaal, Steensel, Zwevezele. Andere nederzettingsnamen die uit deze periode stammen, zijn gevormd met *-dorp* (Nootdorp, Oldorp, Oostdorp, Geldrop, Vlodrop), *-heem/-heim/-hem/ -um* 'woonplaats' (Alphen, Assum, Diepenheim, Mariënheem, Ootmarsum, Gotem, Gottem), *-huizen* 'nederzetting' (Biddinghuizen, Maarhuizen) en *-weerd/-waard* 'aan het water gelegen land, riviereiland' (Dodewaard, Heerhugowaard, Pijlsweerd). Alleen in Groningen en Friesland komt voor *-wierde/-werd* 'opgeworpen, bewoonde hoogte' (Jorwerd, Wieuwerd, Holwierde, Opwierde en, minder herkenbaar, Usquert). Tot slot vindt men nederzettingsnamen met *-wijk*: soms, in plaatsen waar oude Romeinse vestigingen waren, is dit ontleend aan het Latijnse *vicus* 'handelswijk langs een heerbaan' en is het vandaar gebruikt voor een stapelplaats, bijvoorbeeld in het Limburgse Wijk en Blitterswijck, en het Utrechtse Wijk bij Duurstede. In andere gevallen is het een afleiding van *wijken* en betekent het 'bocht, inham' (Crooswijk). In de Hollandse ontginningsperiode wordt *wijk* in de algemene betekenis 'nederzetting' heel populair, vergelijk Bleiswijk, Brandwijk, Noordwijk, Opwijk.

Uit het woordenboek van Künzel e.a. blijkt dat plaatsnamen op het huidige Nederlandse grondgebied vóór 1200 voornamelijk zijn samengesteld met als tweede lid, in volgorde van frequentie, *heim/heem*, *loo*, *land*, *broek* 'zompig land', *wijk*, *burcht*, *made* 'wei' (vergelijk Engels *meadow*, Nederlands *maaien*), *meer* 'waterbekken', *kerk*, *dijk*, *woud*, *huis*, *vliet*, *veld*, *dorp*, *geest* 'grond'. Daarbij valt de hoge frequentie op van woorden voor 'bos'. Het gaat telkens om een andere vorm van begroeiing: een *loo* (Ermelo, Heiloo) was een bos met open plekken, een *woud* (Midwoud, Schellingwoude, Wouw) was dicht en hoog (het ging om oerbossen, heel oude bossen, die allemaal verdwenen zijn), een *bos* (Keizerbosch) was lichter en jonger

dan *woud*, een *vorst* (Broekhuizenvorst, Vorst) was een gereserveerd bos waar de vorst of edelen bijzondere rechten hadden en dat ze als jachtterrein konden gebruiken, en *hout* (Lieshout, Boechoute) ten slotte werd ook voor 'bos van hoogopgaand hout' gebruikt. Men bedenke dat Nederland in vroeger tijden aanzienlijk meer bebossing had dan tegenwoordig; Romeinse schrijvers spraken met afgrijzen van de uitgestrekte en haast ondoordringbare moeraswouden in de Lage Landen. En ook meren, beken en vennen komen in overvloed voor, ook in plaatsnamen, denk bijvoorbeeld aan Aalsmeer, Beek en Kraanven.

Nieuw is in deze periode de vorming van plaatsnamen op *-ingen*. Het achtervoegsel *-ing* werd aanvankelijk, in de Germaanse tijd, gebruikt ter aanduiding van vadersnamen: Wolfert de zoon van Benno noemde zich Wolfert Benning. Het achtervoegsel werd ook gebruikt voor afstammelingen van met name een koninklijk geslacht, denk aan de Merovingen en Karolingen. Het achtervoegsel werd vervolgens overgedragen op de plaats waar deze afstammelingen woonden: aanvankelijk zei men: 'ik ga naar de afstammelingen van Harlo, de Harlingen', maar al gauw verkortte men dit tot: 'ik ga naar (de) Harlingen'. Het aantal plaatsnamen op *-ingen* is heel groot, denk aan Beuningen, Groningen, Scheveningen, Vlaardingen, Vlissingen, Wageningen.

695 ◦ De Franken verslaan de Friezen bij Dorestad. Vanaf dit moment wordt het grondgebied van de Friezen geleidelijk steeds meer ingeperkt, en wordt Fries in een steeds kleiner gebied gesproken, terwijl de Frankische dialecten zich uitbreiden. In de periode tussen de zesde en de elfde eeuw, met een bloeitijd in de negende eeuw, varen de Friezen vanuit Dorestad (Wijk bij Duurstede) en andere steden op Noord-Europa. In deze periode hebben de Scandinavische talen een aantal Friese woorden overgenomen, zoals *anker* (Deens, Noors *anker*, Zweeds *ankare*), *baken* (Deens, Noors *båke*, Zweeds *båk*), *boot* (Deens *båd*, Noors, Zweeds *båt*), *kar* (Deens *kærre*, Noors *kjerre*, Zweeds *kärra*) en *zak* (Deens *sæk*, Noors *sekk*, Zweeds *säck*).

695 ◦ Vanaf de achtste eeuw komt de missie vanuit Engeland op gang, en in 695 wordt de Angelsaksische monnik Willibrord de eerste bisschop van Utrecht. De Angelsaksische missionarissen spreken een taal die door Nederlanders en Friezen begrepen wordt, en hebben daardoor meer succes dan de Frankische missionarissen. In deze tijd worden enkele religieuze termen ontleend aan het Engels, zoals *delgen* 'uitwissen, vernietigen', *ootmoed* en het Limburgse *godmoeder* voor 'meter' en *godvader* voor 'peter'. Een Ierse abt uit deze tijd, Brandaan, staat centraal in een vroeg-dertiende-eeuws verhaal, dat alleen in vijftiende-eeuwse manuscripten bewaard is gebleven (zie 1400).

701-800 ◦ In de achtste eeuw ontstaat geleidelijk de taalgrens tussen het Germaans en het Romaans. In de Romeinse tijd sprak het grootste deel van de bevolking van Belgisch-Vlaanderen, Belgisch-Brabant en Belgisch-Limburg Latijn, in andere gebieden sprak alleen de bovenlaag Latijn en verdween deze taal na de terugtrekking van de Romeinse troepen. In de vierde/vijfde eeuw blijkt uit plaatsnamen dat de grens tussen het Germaans en het Latijn parallel liep aan de *limes* of grenszone, maar wel telkens ten zuiden ervan: de taalgrens liep langs de Romeinse grensverdediging in de diepte, en het gebied tussen de *limes* en de diepteverdediging was een soort niemandsland. Toen de Franken naar het zuiden trokken en Frankrijk koloniseerden, werd het niemandsland bevolkt door Germaanssprekenden. In Midden-België ontstond nu een tweetalig gebied, waar mensen zowel Germaans als Romaans spraken. Uiteindelijk groeit hieruit dan in de achtste eeuw de taalgrens tussen het Germaans en het

Romaans. Daarbij is vooral in Noordwest-Frankrijk een groot oorspronkelijk Germaans gebied geromaniseerd. Uit de plaatsnamen blijkt vaak de Germaanse herkomst: *Audincthun*, *Audruicq*, *Cap-Gris-nez*, *Cap-Blanc-nez*, *Coquelles*, *Escobecques*, *Wissant* (in 1095 *Hwitsand* 'wit zand'). De taalgrens heeft in de loop van de tijd enige verschuivingen ondergaan, maar sinds de veertiende eeuw is hij niet meer ingrijpend veranderd.

725 (ca.) ◦ Eerste vermelding van *Vlaanderen*, waarmee aanvankelijk alleen de streek rond Brugge en Oudenburg werd aangeduid, in een levensverhaal van bisschop Eligius van Noyon, de *Vita Sancti Eligii*.

734 ◦ In Utrecht wordt een kloosterschool gesticht. In de middeleeuwen zijn de scholen verbonden aan kloosters, omdat de kennis van het alfabet en het lezen en schrijven aanvankelijk alleen aan de geestelijken werden onderwezen, die immers voor de uitvoering van de liturgie Latijn moesten kennen. Later, waarschijnlijk in de twaalfde eeuw, nemen de steden het onderwijs aan leken van de Kerk over. Er ontstaan Duitse of Nederduitse scholen waar kinderen Nederlands leren lezen en schrijven en leren rekenen (ongeveer onze lagere school). Diverse leenwoorden op het gebied van het onderwijs bewijzen nog hoe belangrijk het Latijn in het oudste onderwijs was. Zo zijn de woorden *brief*, *epistel*, *griffel*, *inkt*, *les*, *lessenaar*, *pen*, *punt*, *regel*, *school* en *schrijven* uit het Latijn geleend.

751-768 ◦ In de tijd van Clovis is, ergens tussen 509 en 511, de *Lex Salica*, de Salische wet, opgetekend: een Latijnse wettekst. De tekst begint met een inleiding over het ontstaan: hoe vier leiders samenkwamen en de wet vaststelden, omdat de Franken voortdurend onderling ruzie maakten. Het ging om leiders uit Saleheim, Bodoheim en Widoheim, misschien de in Nederland gelegen dorpen Zelhem, Bodegem en Videm. In een van de overgeleverde versies van de tekst, uit 751-768, zijn de Latijnse rechtstermen verklaard door middel van Frankische woorden, die ergens uit de periode tussen 509 en 768 dateren. Dit zijn de Malbergse glossen, van *mallobergus*, wat een samenstelling is van twee Frankische woorden: *berg* en een woord dat in het Oudhoogduits *mahal* 'vergadering, gerecht' luidde. *Mallobergus* betekent dus eigenlijk 'heuvel waarop recht gesproken wordt; gerechtsplaats'. De Germaanse woorden die vermeld zijn in de *Lex Salica* behoren tot het oudste overgeleverde Nederlands (zie ook kader 1.9). Behalve allerlei specifieke, inmiddels verdwenen rechtstermen als *akrabrasta* '(het) wederrechtelijk omploegen van iemands akker' en *latmosida* 'diefstal van een halfvrije' komen daarbij ook algemene, soms nog bestaande, woorden voor als *gristo* 'beer, mannetjesvarken', *hano* 'haan', *hengist* 'hengst' en *fogal* 'vogel'. Er komt zelfs het oudste Nederlandse zinnetje in voor, namelijk:

> *Maltho thi afrio lito*
> (ik zeg je: ik maak je vrij, halfvrije)

Dit is een rechtsformule die werd uitgesproken bij het vrij verklaren van een laat, dat wil zeggen een halfvrij persoon. Hoewel de in dit zinnetje voorkomende woorden in de loop van de tijd uit het Nederlands verdwenen zijn, kunnen we in *thi* de verbogen vorm van het nog tot in de zestiende eeuw gangbare *du* 'jij' herkennen, en bevat de werkwoordsvorm *afrio* 'ik laat vrij' duidelijk het bijvoeglijk naamwoord *vrij*. Het zelfstandig naamwoord *lito* 'laat, halfvrije' is een vorm van *laat*, een rechtsterm die tegenwoordig uitsluitend nog in historische context bekend is.

751-843 ◦ Het Frankische Rijk komt onder leiding te staan van de Duitssprekende familie der Karolingen, waarmee een

einde gekomen is aan de macht van de Oudnederlandssprekende Merovingen.

754 ◦ De Friezen weerstaan de kerstening het langst: in 754 vermoorden zij de Angelsaksische missionaris Bonifatius bij Dokkum. In het Fries wordt in de achtste eeuw gedicht door de blinde Friese dichter Bernlef, van wie helaas alleen de naam, maar geen enkel werk bewaard is gebleven.

768-814 ◦ Regering van Karel de Grote (742-814). In 785 verovert hij Friesland, onderwerpt de Saksen en maakt het gebied tussen Maas en Rijn tot het bestuurscentrum. De regering van Karel de Grote, zijn paladijnen en hun nazaten worden vanaf de elfde eeuw in Frankrijk in berijmde verhalen beschreven, de zogenoemde *chansons de geste*. In de dertiende eeuw vindt men deze Karelepiek in het Nederlands, naar Frans voorbeeld.

776-800 ◦ Het oudste Nederlandse tekstje wordt geschreven: de Utrechtse doopbelofte, met een lijstje van heidense praktijken (zie ook kader 1.9). De tekst bestaat uit vragen van een priester en antwoorden van een bekeerde dopeling. De tekst luidt:

Forsachistu diabolae. (& respondeat.) ec forsacho diabolae.
end allum diobol gelde (respondeat.) end ec forsacho allum diobolgelde.
end allum dioboles uuercum (respondeat.) end ec forsacho allum diaboles uuercum and wordum thunaer ende uuoden ende saxnote ende allvm them unholdum the hira genotas sint.

ofwel (de tekst 'hij geve ten antwoord' staat in het Latijn, niet in het Nederlands):

Verzaak je de duivel? (en hij geve ten antwoord:)
ik verzaak de duivel.
en alle duivelsdienst? (hij geve ten antwoord:)
en ik verzaak alle duivelsdienst.
en alle werken van de duivel? (hij geve ten antwoord:) en ik verzaak alle duivelswerken en -woorden, Donar en Wodan en Saksnoot en alle demonen die hun gezellen zijn.

Het gaat om een Duits afschrift van de Nederlandse bewerking van een Engels origineel. Hier worden drie Germaanse, heidense goden genoemd: *thunaer, uuoden* en *saxnote*. In de eerste twee namen herkennen we Donar en Wodan, de laatste naam komt verder in het Nederlands nergens voor, maar wel in het Oudengels als *Saxne(a)t*. Het betekent iets als 'genoot/metgezel van de Saksen', en de naam wordt gebruikt voor de voorvader van enkele Engelse koningsgeslachten, het zal dus een stamgodheid van de Saksen zijn.
Het tweede deel van de Utrechtse doopbelofte, eveneens in de vorm van een vraag-en-antwoordspel, is nog gemakkelijk te begrijpen. De tekst luidt letterlijk:

gelobistu in got alamehtigan fadaer
ec gelobo in got alamehtigan fadaer
gelobistu in crist godes suno
ec gelobo in crist gotes suno.
gelobistu in halogan gast.
ec gelobo in halogan gast.
(Geloof je in God, (de) almachtige vader?
Ik geloof in God, (de) almachtige vader.
Geloof je in Christus, Gods zoon?
Ik geloof in Christus, Gods zoon.
Geloof je in de Heilige Geest?
Ik geloof in de Heilige Geest.)

786 ◦ Vanaf dit jaar is in (Latijnstalige) ambtelijke stukken sprake van de *theodisca (lingua)*, letterlijk 'taal van het volk', tegenover de geleerdentaal Latijn. Het Germaanse *theodisc* ontwikkelde zich in Duitsland tot *Deutsch* en in Nederland tot *Duutsch/Duitsch* en *Dietsch* (nog bekend uit *iemand iets diets maken*); zie 1276-1300 en 1283.

800 ◦ Karel de Grote wordt keizer; deze titel blijft tot 1918 in Europa bestaan. Het woord *keizer* is ontleend aan de naam van de Romeinse heerser (Gaius Julius) Caesar, die zelf echter de titel *dictator* voerde. Pas zijn opvolgers noemden zich *caesar* 'keizer'. Omstreeks 800 geeft Karel de Grote opdracht om de volksrechten van de Friezen en de Saksen op te tekenen in de Latijnstalige *Lex Frisionum*, de Wet der Friezen, en de *Lex Saxonum*, die geldt in een deel van oostelijk Nederland. De Friese wet is slechts bewaard gebleven in een zestiende-eeuwse druk, zie 1557.

810-1006 ◦ Invallen van de Noormannen. Vanaf 810 landen Noormannen op de kusten van de Nederlanden. In die periode worden ze *Normannen* (eigenlijk 'noordmannen, mannen uit het noorden') of *Denen* genoemd – en inderdaad komen ze meestal uit Denemarken. De naam Vikingen is in het Nederlands pas sinds de negentiende eeuw in gebruik. De Noormannen gaan op rooftocht en plunderen Utrecht, Dorestad, Gent en Antwerpen. In de twaalfde-eeuwse literatuur wordt nog aan hen gerefereerd. De taalkundige invloed van de Noormannen is te verwaarlozen, voor zover bekend heeft het Nederlands aan deze periode slechts één Scandinavisch leenwoord overgehouden: het Zuid-Limburgse *duur* 'stier', vergelijk Noors *tyr*. Het woord is waarschijnlijk bekend geworden via het Noormannenkamp in Elsloo of Asselt.

814-840 ◦ Lodewijk de Vrome volgt zijn vader Karel de Grote op als keizer van het Frankische Rijk.

842 ◦ Na de dood van Lodewijk de Vrome ruziën zijn zonen Lodewijk de Duitser, Karel de Kale en Lotharius om de verdeling van het gebied. Daarbij verbinden Karel de Kale en Lodewijk de Duitser zich in 842 tegen Lotharius. In dat jaar stellen zij de Eden van Straatsburg op, zie kader 1.5.

1.5 *De Eden van Straatsburg*

De Eden van Straatsburg uit 842 worden deels in de volkstaal afgelegd, en dat is een unicum. Lodewijk de Duitser legt de eed af in het Frans, Karel de Kale in het Rijnfrankisch en de soldaten zweren in hun moedertaal. De eed die Lodewijk de Duitser aflegde, vormt de oudste in het Frans geschreven tekst (van Frans als aparte taal, afwijkend van het – middeleeuws – Latijn of Romaans, waaruit het is voortgekomen, is voor het eerst sprake tijdens het Concilie van Tours in 813, waar werd bepaald dat preken in de Romaanse of Duitse volkstaal dienen te worden gehouden). In Straatsburg zwoer Lodewijk in het Frans:

> *Pro Deo amur et pro christian poblo et nostro commun salvament, d'ist di in avant, in quant Deus savir et podir me dunat, si salvarai eo cist meon fadre Karlo et in aiudha et in cadhuna cosa, si cum om per dreit son fadra salvar dift, in o quid il mi altresi fazet et ab Ludher nul plaid nunquam prindrai, qui, meon vol, cist meon fadre Karle in damno sit.*
>
> (Voor Gods liefde en voor het christelijke volk en voor ons gemeenschappelijk heil zal ik, vanaf vandaag, zoveel als God mij kennis en macht geeft, mijn broer Karel bijstaan met mijn hulp en met alles, zoals men zijn broer dient bij te staan, naar billijkheid, op voorwaarde dat hij hetzelfde voor mij doet, en ik zal nooit met Lotharius vrijwillig tot enige juridische afspraak komen die schadelijk zou kunnen zijn voor mijn broer Karel.)

Karel zegt in het Duits:

> *In Godes minna ind in thes christianes folches ind unser bedhero gehaltnissi, fon thesemo dage frammordes, so fram so mir Got geuuizci indi mahd furgibit, so haldih thesan minan bruodher, soss man mit rehtu sinan bruher scal, in thiu thaz er mig so sama duo, indi mit Ludheren in nohheiniu thing ne gegango, the minan uuillon, imo ce scadhen uuerdhen.*
> (Voor Gods liefde en voor het heil van het christelijke volk en voor het gemeenschappelijk heil van ons beiden zal ik, vanaf vandaag, zoveel als God mij kennis en macht geeft, mijn broer bijstaan, zoals men zijn broer dient bij te staan, op voorwaarde dat hij hetzelfde voor mij doet, en ik zal nooit met Lotharius vrijwillig tot enige regeling komen die schadelijk voor hem zou kunnen zijn.)

843-870 ◦ Bij het Verdrag van Verdun in 843 wordt het Frankische Rijk in drieën verdeeld: het West-Frankische Rijk onder Karel de Kale (dat zich geleidelijk ontwikkelt tot een apart rijk, Frankrijk), het Oost-Frankische Rijk onder Lodewijk de Duitser (waaruit later het Duitse Rijk ontstaat), en het Middenrijk onder Lotharius I. Het Middenrijk valt na de dood van Lotharius I uiteen: de Lage Landen vallen toe aan Lotharius II en komen na diens dood aan het Oost-Frankische, later Duitse Rijk; alleen Vlaanderen komt aan het West-Frankische Rijk (zie 870-925). Deze situatie blijft enkele eeuwen gehandhaafd: Vlaanderen valt onder de Franse koning, terwijl de andere gewesten onder het Duitse gezag vallen. De Duitse keizer laat het taalgebruik in zijn rijk vrij, bovendien waren de Nederlandse en Duitse dialecten min of meer onderling verstaanbaar. De Vlaamse graven daarentegen moeten zich in het Frans verantwoorden tegenover het centrale gezag. De Vlaamse graven verzetten zich tegen het Franse gezag (zie 864), en blijven het Vlaams trouw.

855-1200 ◦ In Latijnstalige oorkonden en inkomstenregisters worden allerlei Nederlandse woorden in gelatiniseerde vorm vermeld. Vaak staat in het Latijn een frase ter inleiding van het volkstaalwoord, bijvoorbeeld: *que vulgo dicitur dam* 'wat door het volk "dam" genoemd wordt', of *quam gilda vulgo appellant* 'wat het volk "gilde" noemt'. B.H. Slicher van Bath heeft in 1948 in het *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* een mooie verzameling aangelegd van Nederlandse woorden in Latijnse oorkonden en registers tot 1250. De door hem gevonden woorden geven een aardig inkijkje in wat op dat moment typisch Nederlands was en waarvoor dus geen Latijnse termen bestonden. Zo vinden we namen voor maten en gewichten, zoals, als oudste woord, uit 855, *schaar* 'aandeel in de meent'. Verder worden *hoeve* 'stuk land van een bepaalde grootte (behorend bij een boerderij)' genoemd, en *morgen* 'landmaat', eigenlijk 'wat men in één ochtend kan ploegen'. Juridische termen uit de keuren en oorkonden zijn: *gilde, heemraad, landwinning, leen, keur, schout, vierschaar* en *vrede*. Veel termen stammen uit het dijk- en polderwezen, een terrein waarop het Nederlands – door de bodemgesteldheid van de Lage Landen – een veel uitgebreidere woordenschat bezat dan het Latijn, bijvoorbeeld *dam, dijk, duin, greppel, maalschap, polder, sluis, watergang* en *wetering*.

864 ◦ Boudewijn met de IJzeren Arm overwint de Noormannen en wordt de eerste heerser van Vlaanderen; daarom wordt hij Boudewijn I van Vlaanderen genoemd. Vlaanderen wordt een vazalstaat van Frankrijk met vrij grote zelfstandigheid.

870-925 ◦ Bij het verdrag van Meerssen (bij Maastricht) wordt het grootste deel van de Nederlanden onderdeel van het Oost-Frankische Rijk, ook (sinds het verdrag van Verdun in 843) genoemd het Heilige Roomse Rijk, omdat dit rijk gold als de opvolger van het Romeinse Rijk.

876-900 ◦ Van het eind van de negende eeuw zijn twee bezweringsformules overgeleverd, waarmee men paarden dacht te genezen van lamheid en te ontdoen van wormen, de zogenoemde Oostnederrijns-Westfaalse paarden- en wormbezwering. Dit is er één van:

Visc flot aftar themo uuatare.
uerbrustun. sina uetherun.
tho gihelida. ina. use druhtin.
the seluo druhtin. thie thena uisc gihelda.
thie gihele. that hers theru. spurihelti. AMEN

(Een vis dreef over het water / vermorzeld zijn vinnen. / Toen genas hem onze Heer. Dezelfde Heer / die deze vis genas / Moge die genezen het paard van deze lamheid. AMEN)

881 ◦ Lodewijk III van het West-Frankische Rijk verslaat de Noormannen bij Saucourt in Noord-Frankrijk, waardoor ze uit Vlaanderen wegtrekken; dit wordt bezongen in het Oudhoogduitse Ludwigslied.

885-1299 ◦ Het graafschap Holland, geregeerd door de graven van het Hollandse huis, breidt zich gestaag uit.

901-1000 ◦ De *Wachtendonckse Psalmen*, de oudste Nederlandse psalmvertaling, worden geschreven (een voorbeeld staat in kader 1.6; zie ook kader 1.9). Er zijn slechts fragmenten in afschrift bewaard gebleven, maar niettemin is dit het oudste Nederlandse boek – waarin bovendien voor het eerst de woorden *boek*, *psalm*, *psalter* en *bede*, *bekeren*, *bidden*, *biecht*, *gebed*, *genade*, *wijden* en *zege* worden vermeld. Het bestaat uit een Latijns psalterium met tussen de regels telkens de vertaling in het Oudnederlands. De tekst is in 1591 door de eminente Vlaamse classicus Justus Lipsius gevonden bij de Luikse kannunik Arnold(us) van Wachtendonck – vandaar de naam van de psalmen. Op het schutblad staat dat de tekst toebehoorde aan de abdis van Munsterbilzen in Limburg, dochter van de hertog van Aquitanië. De auteur is waarschijnlijk een monnik uit de Nederrijnse streek van Krefeld, die de tekst van de psalmen ten behoeve van de nonnen, die in die tijd geen of nauwelijks Latijn kennen, naar een Duits voorbeeld vertaalde in het Nederlands.

1.6 *De eerste regels van psalm 68 in enkele Bijbelvertalingen*

Wachtendonckse Psalmen uit de tiende eeuw (psalm 67):

1. [niet overgeleverd]
2. Upstandi got, in testôrda uuerthin fiunda sîna, in flient thia hatodon imo fan antscêine sînin.
3. Also teferit rôuc, tefarin; also flutit uuahs fan antscêine fûiris, sô farfarin sundiga fan antscêine godis.
4. In rehtlica gôuma uuirkint in mendint an antscêine godis, in gelieue im an blîthone.

Statenvertaling, 2de druk 1657:

1. Een Psalm, een Liedt Davids: voor den Oppersanghmeester.
2. Godt sal opstaen, sijne vyanden sullen verstroyt worden: ende sijne haters sullen van sijn aengesichte vlieden.
3. Ghy sultse verdrijven, gelijck roock verdreven wort; gelijck was voor het vyer smelt, sullen de godtloose vergaen van Godes aengesichte.
4. Maer de rechtveerdige sullen sich verblijden, sy sullen van vreughde opspringen voor Godts aengesichte, ende van blijdtschap vrolick zijn.

Statenvertaling, twintigste-eeuwse versie:

1. Een psalm, een lied van David, voor den opperzangmeester.
2. God zal opstaan, Zijn vijanden zullen verstrooid worden, en Zijn haters zullen van Zijn aangezicht vlieden.
3. Gij zult hen verdrijven, gelijk rook verdreven wordt; gelijk was voor het vuur smelt, zullen de goddelozen vergaan van Gods aangezicht.
4. Maar de rechtvaardigen zullen zich verblijden; zij zullen van vreugde opspringen voor Gods aangezicht, en van blijdschap vrolijk zijn.

Nieuwe Bijbelvertaling uit 2004:

1. Voor de koorleider. Van David, een psalm, een lied.
2. God staat op, zijn vijanden stuiven uiteen, zijn haters vluchten als hij verschijnt.
3. U verdrijft ze zoals wind de rook verdrijft. Zoals was smelt bij het vuur, zo vergaan de zondaars als God verschijnt.
4. Maar de rechtvaardigen verblijden zich, zij juichen als God verschijnt, uitgelaten van vreugde.

922 ◦ In Egmond wordt het eerste Nederlandse klooster gesticht. De kloosters vervullen een belangrijke rol in de conservering van boeken: de kloosters leggen bibliotheken aan en *scriptoria*, waar kopiisten of afschrijvers religieuze werken overschrijven. Ook profane teksten en vele klassieke teksten zijn alleen dankzij dit monnikenwerk bewaard gebleven. In Egmond zijn belangrijke manuscripten vervaardigd, zoals de Egmondse *Willeram*, zie 1100 en 1719. In 1573 wordt dit klooster op bevel van Willem van Oranje door de geuzen verwoest.

925-1648 ◦ De Lage Landen, behalve Vlaanderen, komen onder het Duitse Rijk (opvolger van het Oost-Frankische Rijk). De Duitse koning is na de twaalfde eeuw slechts leenheer, de Nederlandse graven en hertogen gedragen zich als zelfstandige landsheren en sluiten zich in conflicten vaak aan bij Frankrijk of Engeland. Pas vanaf het moment dat Holland, Zeeland en Friesland in de veertiende eeuw onder het Beierse huis komen, is er Duitse invloed op het Nederlands aan te wijzen (zie 1356-1433).

1001-1200 ◦ Landontginning in vooral Holland en Utrecht, waardoor veel nieuwe plaatsnamen opkomen. Zo ontstaan er nieuwe ontginningsnamen met *-koop*: hiermee duidde men een contract aan waarbij de landsheer, de graaf of bisschop in wiens bezit de woeste grond was, een afgepaald stuk ter ontginning uitgaf. In de Hollandse veengebieden krijgt *koop* dan ook de betekenis 'veenontginning'. Vaak geeft de koper/ontginner, soms de verkoper, een nieuwe plaats een naam gevolgd door *-koop*. En zo ontstaan namen als Boskoop, Hoenkoop, Laagnieuwkoop, Middelkoop, Nieuwkoop, Teckop, Vriezekoop. Ook ontstaan nieuwe samenstellingen met *-rode* of *-rade*, afleidingen van *roden/rooien* die betekenen: plaats waar bos gerooid is voor het verkrijgen van grond, zoals Sint-Oedenrode, Kerkrade, Landsrade. Voorts komen er veel samenstellingen op *-veen* op, met als eerste deel vaak een geografische aanduiding of een persoonsnaam, zoals Amstelveen, Ankeveen, Breedeveen, Breukeleveen, Nieuwveen, Roelofarendsveen, Vinkeveen, Waverveen. Daarnaast ontstaan namen op *-dam*, *-dijk*, *-polder* en *-sluis*, die wijzen op landaanwinning, zoals Alblasserdam, Edam, Odijk, Vrouwenpolder, Hellevoetsluis, Maassluis. En tot slot ontstaan er vernoemingsnamen, zoals Demmerik (naar Denemarken), Kamerik (naar Kamerijk), Kockengen en Koekange (naar het luilekkerland Kokanje, waar het eten en drinken altijd in overvloed beschikbaar is), Kortrijk (in Utrecht, naar de gelijknamige plaats in Vlaanderen), Portengen (naar Brittannië) en Poortugaal (naar Portugal).

1046 ◦ In Atrecht wordt de naam vermeld van een getuige voor de graaf van Vlaanderen: de man heet *Hugonis Hauet* 'Hugo Haak' (*havet* betekent 'haak'). Haak is een beroepsbijnaam. In deze periode worden de eerste vaste toe- of bijnamen vermeld, zie kader 1.7.

1.7 *Persoonsnamen*

Vanaf het moment dat bij ons de schriftelijke overlevering begint, zo ongeveer vanaf het jaar 500, komen we ook persoonsnamen tegen. Aanvankelijk worden de meeste personen met een enkele naam aangeduid. Het is kennelijk zowel in het dagelijks leven als in officiële teksten onderscheidend genoeg om iemand *Adelbrecht* of *Hildegonda* te noemen. Wel vinden we vaak extra informatie aan de naam toegevoegd in de vorm van een familie- of gezinsrelatie. Meestal wordt hiervoor de naam van de vader gebruikt (bijvoorbeeld *Hildegonda Adelbrechts dochter*), maar het kan ook de naam van de moeder (*Adelbrecht Hildegonda's zoon*), de echtgenoot (*Hildegonda, de vrouw van Adelbrecht*) of een kind (*Hildegonda, de moeder van Adelbrecht*) zijn. Uit deze benoemingsvorm zijn de vadersnamen (patroniemen) en moedersnamen (metroniemen ontstaan), die nog steeds veelvuldig als achternaam voorkomen. Namen als *Jansen*, *Pieterse*, *Thijs* (eigenlijk zoon van Jan, Pieter, Thijs) en *Neeskens* (verkleinwoord van Anees, Agnes) zijn hier voorbeelden van.

In de loop van de tijd nemen omvang en mobiliteit van de bevolking toe en ontstaat er behoefte aan meer mogelijkheden tot differentiatie. Vanaf het laatste kwart van de elfde eeuw vinden we voorbeelden van echte dubbelnamigheid in Nederland, dat wil zeggen de combinatie van een voornaam met een toenaam. Naast patroniemen, die tot de categorie van de afstammingsnamen horen, gebruikt men hiervoor adresnamen (bijvoorbeeld *Adelbrecht van der Molen*), herkomstnamen (*Adelbrecht van Utrecht*), beroepsnamen (*Adelbrecht de Molenaar*) en bijnamen (*Adelbrecht de Lange*). Bij het gebruik van toenamen in Nederland is een drieledige ontwikkeling te zien: het proces loopt van het zuiden naar het noorden, van de stad naar het platteland en van de adel naar de lagere sociale klassen.

De oudste voornamen in onze streken bestaan uit een of twee woorden, die uit het Germaans afkomstig zijn en soms wel, maar soms ook niet in de Nederlandse woordenschat bewaard zijn gebleven. Zo bevat de naam *Adelbrecht* het Germaanse **aþala-* 'adel' dat we nog steeds kennen, en **berþta-* 'schitterend', dat in het Oudnederlands nog is aangetroffen, maar daarna uit onze taal verdwenen is. Veel van deze woorden hebben met (positief gewaardeerde) eigenschappen en met dingen die daarmee geassocieerd worden, te maken, Zo verwijst *Falko* naar de edele jachtvalk en is het eerste deel van *Zwaanhilde* de zwaan, eveneens een als edel beschouwde vogel.

De toenamen leveren ons verschillende Nederlandse woorden die we uit andere bronnen niet kennen. Ook zijn ze vaak de oudste getuigen van het bestaan van bepaalde woorden. Enkele oude toenamen zijn bijvoorbeeld *Lisa dicta Honrecrop* 'Lisa genaamd Hoenderkrop' uit 1070, de bijnaam voor iemand met een lange hals en een uitstekende adamsappel, *Balduinus Kerchere* 'Balduinis Kerkheer' uit 1169, de naam voor een pastoor of geestelijke, en *Ansfridum Knif* uit Utrecht 1108, de bijnaam van een messentrekker of beroepsbijnaam van een messenmaker (het Middelnederlandse *cnijf* betekende 'lang puntig mes, dolk', vergelijk het Engelse *knife*).

Verder worden tussen de elfde en begin dertiende eeuw onder andere als bijnamen of beroepsnamen gevonden, in gemoderniseerde spelling: Akkerman (een boer), Been (voor iemand die kreupel was of voor een beenhouwer 'slager'), Bloem (huisnaam of voor een bloemenkweker, kan ook voornaam zijn), Brekepot, Bruin, Haring, Huisgenoot, Jonge, Kale, Kattebeen, Ketelboeter ('ketellapper'), Kleinbeen, Koekoek (misschien een bedrogen echt-

genoot), Kok, (de) Korte, Kwaadvoet, Langhaar, Olieslager, Poorter, Ram, (de) Ruwe, Speelman ('muzikant'), Vriend en Werkman.

1050 ◦ In een handschrift van de beroemde biografie van Karel de Grote: *Vita Karoli Magni imperatoris* ('Het leven van keizer Karel de Grote') van de hand van de Frankische edelman Einhart (ca. 770-840), abt van de Gentse Sint-Baafs- en Sint-Pietersabdijen, staat een lijst van Hollands-Utrechtse namen van maanden. Deze namen, die voor een deel door Karel de Grote in het Frankische Rijk zijn ingevoerd, worden in het handschrift in Duits/Nederlandse vorm genoemd. De namen *herfstmaand*, *hooimaand*, *lentemaand*, *wiedemaand* en *wintermaand* zijn nog steeds bekend in het Nederlands, de andere namen, bijvoorbeeld *ostermanoth* voor april, zijn waarschijnlijk nooit in onze taal gebruikt.

1050 ◦ Willem van Normandië of Willem de Veroveraar wordt koning van Engeland. Willem spreekt zelf weliswaar Frans, maar zijn entourage omvat ook Vlamingen. Een deel van hen vestigt zich in Groot-Brittannië. Vanaf dat moment tot ongeveer 1700 vindt daar een gestage immigratie plaats van Noord- en Zuid-Nederlandse handwerkslieden. Die zijn namelijk in industrieel opzicht de meerderen van de Engelsen en kunnen in Engeland dus een goed belegde boterham verdienen. Zij introduceren nieuwe vormen van nijverheid, waarvan weven de belangrijkste is. Vandaar Nederlandse leenwoorden in Engeland als *spool* van *spoel* en *flock* van *vlok*. Bierbrouwers brengen *coop (kuip)*, *hop* en *tub (tobbe)*. De Engelsen nemen ook woorden voor instrumenten over, zoals *drivel (drevel)*, *hack (hak)*, *peg*, *plug* en *tackel (takel)*. Enige concurrentie is er wel: tijdens de Engelse Boerenopstand van 1381 richten de Engelsen zich tegen de in Engeland woonachtige Vlamingen: wie geen *breede and cheese* kan zeggen, maar *case and brode* zegt, wordt een kopje kleiner gemaakt.

1066 ◦ Het Luikse Hoei krijgt als eerste plaats in de Nederlanden stadsrechten van de Luikse prins-bisschop Theoduinus. Dit charter, dat het oudst bekende in Europa is, verleent aan de poorters het statuut van burger.

1080 ◦ Het Franse heldendicht *Chanson de Roland* wordt geschreven, waarin verhaald wordt over de nederlaag die Karel de Grote in 778 bij Roncevaux in Navarra leed in zijn strijd tegen de Basken, en hoe daarbij Roeland, markgraaf van Bretagne en neef van Karel de Grote, in een achterhoedegevecht omkwam (in het Nederlands in de dertiende eeuw vertaald als het *Roelantslied*). In dit gedicht komen allerlei Frankische, dus Oudnederlandse woorden voor die niet eerder in het Frans zijn aangetroffen, zoals *fauteuil* (Nederlands *vouwstoel*), *heaume* (Nederlands *helm*), *honnir* (Nederlands *honen*) en *épier* (Nederlands *spieden*). Toen de Franken in de vijfde en zesde eeuw Frankrijk veroverden, waren ze namelijk verre in de minderheid. Geleidelijk namen ze de Romaanse taal van de overwonnen inheemse bevolking over. Maar ze brachten deze taal wel allerlei innovaties, zoals klanken en leenwoorden. In het Frans bestaan nog steeds ongeveer vijfhonderd Frankische leenwoorden. Deze behoren vooral tot het gebied van het bestuur, leger en rechtswezen, voorts de landbouw en veeteelt en planten- en dierenwereld. Bovendien heeft het Frans twee klanken uit het Oudnederlands geleend: de *h* (vergelijk *haïr*, ons *haten*) en de *w*, die in de loop van de tijd is gewijzigd in *g* of *gu* (vergelijk *gage* en *gant*, ons *wedde* en *want*). In de vijfde of zesde eeuw werd bovendien de Latijnse naam voor Frankrijk *Gallia* naar (en door?) de Franken vervangen door *Francia*. Daarom spreken wij over *Frankrijk*.

1096 ◦ De zogeheten 'boerenkruistocht', bestaande uit boeren, lagere adel, horigen en ambachtslieden, vertrekt onder leiding van Peter de Heremiet en Walter de Haveloze vanuit Amiens om via Keulen naar Palestina te trekken. De groep

omvat naast Saksischsprekenden ook Vlamingen en Brabanders. De plunderende groep wordt in Servië door de Byzantijnse keizer tegengehouden. Een groep vestigt zich in Roemenië en in 1154 krijgt deze, als beloning voor hulp in de strijd tegen de Byzantijnse keizer, van koning Geisa II het gebied ten noorden van de Karpaten, het huidige Transsylvanië of Zevenburgen. In 1224 krijgen ze het recht van zelfbestuur. Nog steeds woont hier een Saksischsprekende minderheid, en uit recent onderzoek blijkt dat sommige van de daar gesproken dialecten wellicht ook enkele Vlaamse of Brabantse woorden of klanken bezitten, zoals in Daneş (Dunesdorf) *appel, beeld, doos*. Er zijn hier nog plaatsnamen die wellicht herinneren aan de oude kolonisten uit de Lage Landen, zoals de veldnaam Vorling (van de Middelnederlandse lengtemaat *voorling*), de plaatsnaam Bărăbanţ (van Brabant) en het dorp Bungart, vlak bij Sibiu (van *bongerd*). Ook het Roemeens heeft een enkel Nederlands woord overgenomen, misschien van deze minderheid, zoals *felendreş* 'stof uit Vlaanderen' of *fleandură*, van *flender, flenter* 'afgescheurde reep stof'.

1099-1270 ◦ Kruistochten tegen de islam om het christelijke geloof te beschermen en de heilige plaatsen in Palestina te heroveren of te behouden. In de twaalfde-eeuwse Nederlandse literatuur heeft dit geleid tot allerlei oosterse romans, zoals *Floyris ende Blantseflur* (zie 1201-1225). In de middeleeuwen spreekt men van *crucevaert*: degenen die een tocht naar het Heilige Land ondernemen, dragen een groot kruis op hun kleed. In het Middelnederlands heeft *tocht* nog niet de betekenis 'reis', maar de algemene betekenis 'het trekken'.

1100 (ca.) ◦ De Leidse of Egmondse *Willeram* is de oudste Nederlandse vertaling van het Bijbelse Hooglied: het is een Hollandse bewerking van een Duitse parafrase van het Hooglied die Williram, abt van Ebersberg in Beieren, omstreeks 1060 had opgesteld in een Oost-Frankisch (Duits) dialect (zie ook kader 1.9). Het handschrift is waarschijnlijk in Egmond ontstaan: daar is het in de abdij gevonden. Sinds 1597 ligt het in de universiteitsbibliotheek van Leiden. Hier worden voor het eerst in het Nederlands de woorden *geschrift, schrijven* en *vers* 'dichtregel' vermeld. Een voorbeeldzin:

> *Thes naghtes an minemo beddo vortheroda ich minen wino. Ich vortheroda hine ande ne vand sin niet.*
> ('s Nachts in mijn bed zocht ik naar mijn lief. Ik zocht hem, maar vond hem niet.)

Eveneens omstreeks 1100 is het beroemde liefdesversje geschreven:

> *hebban olla uogala nestas hagunnan hinase hi[c] [e]nda thu uu[at] unbida[t] g[h]e nu*
> (Alle vogels zijn met hun nesten begonnen, behalve ik en jij. Waar wacht gij nog op?)

De zin is in Engeland opgeschreven, niet in de Lage Landen: het is een pennenprobeersel, geschreven om nieuwe pennen en inkt te testen, en de schrijver was waarschijnlijk een West-Vlaamse monnik uit een abdij te Rochester, Kent. Het zinnetje, dat in 1932 in Oxford is ontdekt, heeft lange tijd gegolden als het oudste Nederlandse zinnetje. Uit bovenstaande gegevens blijkt dat het beslist niet het oudste zinnetje is, maar het kan wel als het oudste *literaire* zinnetje gelden. Alles wat vóór die tijd werd geschreven, was ofwel juridisch ofwel religieus. De dertien woorden die dit zinnetje telt, zijn waarschijnlijk de meest besproken woorden in de Nederlandse taal- en literatuurgeschiedenis. In 1980 hebben de neerlandici Greet Kettenis en Joke Meijer in een

artikel getiteld 'Veel trammelant om een klein zinnetje' alle tot dan toe gegeven interpretaties op een rij gezet. Onlangs zijn er weer diverse nieuwe theorieën geopperd, door Luc De Grauwe (het zou deels ook Oudkents (dus Engels) kunnen zijn), door de mediëvist Erik Kwakkel (het zinnetje is geschreven door een benedictijnse monnik uit Normandië die in het kielzog van Willem de Veroveraar naar Groot-Brittannië was getrokken), en door Frits van Oostrom (het is geschreven vanuit vrouwelijk perspectief en oorspronkelijk misschien zelfs door een vrouw).

1101 ◦ Het huidige gebied Holland krijgt zijn naam; voorheen heette het West-Friesland, wat vanaf die tijd gereserveerd is voor de kop van Noord-Holland.

1101-1125 ◦ De zogenoemde *Mittelfränkische Reimbibel*, een in verschillende fragmenten overgeleverde Bijbelberijming, wordt oorspronkelijk zeer waarschijnlijk in het Nederlands geschreven; in de overgeleverde fragmenten is dit Nederlands in meerdere of mindere mate aangepast aan het Duits, eigenlijk het omgekeerde van wat bij de *Willeram* is gebeurd. (Zie ook kader 1.9.)

1101-1200 ◦ In het *Liber Traditionum Sancti Petri Blandiniensis*, het boek der schenkingen aan de Sint-Pietersabdij te Gent, worden allerlei Nederlandse visnamen genoemd, vanwege de eetvoorschriften voor de monniken, die bepaalden dat ze op sommige dagen geen vis mochten eten. Zo vinden we *haring*, *kabeljauw*, *paling* en *schelvis*.

1106-1150 ◦ In 1106 vestigen Nederlandse kolonisten zich in het noordwesten van Duitsland, ten zuiden van Hamburg. In 1113 vestigt een groep Hollandse kolonisten zich bij Hamburg, waar ze van de aartsbisschop veengrond krijgen ter ontginning (het latere Hollerbroek). In 1150 vestigen Nederlandse kolonisten zich in het noordoosten van Duitsland, in de streken Mecklenburg-Vorpommern en Brandenburg. De Nederlanders trekken naar Duitsland om onbebouwde veengrond te ontginnen – een vaardigheid waar ze toen al vermaard om waren. Tot op heden, dus ruim acht eeuwen later, zijn nog steeds sporen van de Nederlandse kolonisatie in de Duitse dialecten te vinden. Die sporen betreffen onder andere de waterwinning. Daarom komt in Duitse dialecten *Sloot* voor (het gewone Duitse woord is *Graben*), maar ook vinden we *Beke* of *Bäke* 'beek' (in plaats van Duits *Bach*), *Fleet* of *Fliët* 'vliet' en *Wäteringe* 'wetering'. Verder zijn huis-, tuin- en keukenwoorden overgenomen
als *Spade* 'spa', *Schüppe* 'schop', *Dörpel* 'dorpel, drempel' en dierennamen zoals *Padde* 'pad', *Miere* 'mier' en *Moll* 'mol'.

1108 ◦ Nederlanders vestigen zich in Pembrokeshire in het uiterste zuidwesten van Wales, waar het Pembrokeshire Dutch ontstaat, een mengtaal van Nederlands en Welsh die nog in de zeventiende eeuw zou zijn gesproken maar waarover verder niets bekend is.

1125 (ca.) ◦ Ontstaan van de Hanze, de oudste Europese handelsmaatschappij, in zekere zin de voorloper van de EU. Bij de Hanze zijn kooplieden aangesloten van Duitse, Nederlandse en Vlaamse steden. De Hanze beheerst de commercie in de Noord- en Oostzee, en drijft handel met onder andere Engeland, de Scandinavische landen en Oost-Europa. Het centrale gebied van waaruit de Hanze opereert is Noord-Duitsland en Oost-Nederland. De verkeerstaal van de Hanze is het aldaar gesproken Saksisch of Nederduits, een taal die in de middeleeuwen een sterke positie heeft. De handelscontacten hebben invloed op het taalgebruik, zie kader 1.8.

1.8 *Hanze-woorden*

De Hanze-handel was er verantwoordelijk voor dat bepaalde woorden een nieuwe, speciale betekenis kregen. Die betekenis vinden we terug in verschillende talen die aan de West- en

Noord-Europese kusten gesproken worden: Nederduits, Nederlands, Engels, Fries, Scandinavische talen. Zo kreeg het woord *Hanze* in de twaalfde eeuw in Duitsland de betekenis 'koopmansgilde'; de oorspronkelijke betekenis was 'legerschare'. Het woord is overgenomen in het Nederlands, Engels en de Scandinavische talen. De vogelnaam *kraan* kreeg in de veertiende eeuw in de vrachtvaart van de Hanze de overdrachtelijke betekenis 'hefkraan'. Deze betekenis vinden we in het Nederduits, het Hoogduits, het Engels en het Nederlands.

Het woord *waar* 'koopwaar' komt voor in het Nederduits, Hoogduits, Nederlands, Engels en Oudnoor(d)s. Dit is hetzelfde woord als het eerste deel van *waarnemen*, dat onder andere 'zorgen voor' betekent. Binnen de Hanze heeft de betekenis zich dus ontwikkeld van 'datgene waarvoor men zorgt' tot 'koopwaar'.

Tot slot heeft *kraam* in deze periode in het Nederlands en Duits de betekenis 'tent waarin koopwaar wordt aangeboden' gekregen. Oorspronkelijk betekende het woord 'zeildoek, tentzeil'. Vervolgens ging het de ruimte aanduiden die met een tentzeil beschut wordt en waaronder koopwaar wordt aangeboden. In het Duits verschoof de betekenis vervolgens naar datgene wat onder het tentzeil te koop werd aangeboden, en dat was kennelijk niet van al te beste kwaliteit, want tegenwoordig betekent *Kram* in de eerste plaats 'rommel, prullen'.

In het Nederduitse gebied (in Duitsland of Nederland, dat valt niet uit te maken) ontstonden enkele nieuwe woorden die tegenwoordig zowel in het Standaardnederlands als in het Hoogduits zijn opgenomen. Voorbeelden hiervan zijn *klad* (Duits *Kladde*) 'concept, klad(kas)boek', *stapel* (Duits *Stapel*) 'stapelplaats' en *vracht* (Duits *Fracht*). Tot slot werd het waardevolle product *barnsteen* (Duits *Bernstein*) gevonden op de Noord-Duitse stranden. Het kreeg dan ook in het Nederduits zijn naam, afgeleid van *bernen* 'branden'.

Verschillende woorden zijn aanvankelijk gevonden in de Nederduitse Hanze-taal en later in het Nederlands; waarschijnlijk hebben wij deze woorden ontleend aan het Nederduits. Het vervoer van de handelswaar vond meestal plaats over water. Dit heeft ertoe geleid dat wij uit het Nederduits de namen voor de scheepstypen *jol* en *praam* hebben overgenomen, het leenwoord *ballast* voor 'lading ter verzwaring', en het woord *trui*: de normale dagelijkse kledij van zeelieden, vissers en arbeiders. Men ontmoette elkaar in de *kroeg*, waar het eten kennelijk goed smaakte, want de werkwoorden *schranzen* en *smullen* gaan terug op het Nederduits. Dankzij de handelscontacten zijn ook woorden zoals *aantal*, *matig* en *verschalen* ontleend aan het Nederduits.

De Hanze-handel vervoerde niet alleen producten van oost naar west en van noord naar zuid, maar ook de namen voor deze producten. Zo heeft het Nederduits diverse productnamen overgenomen uit Oost- of Noord-Europa en doorgegeven aan het Nederlands. De naam voor het pelsdier *veelvraat* gaat bijvoorbeeld terug op het Noorse *fjeldfross* 'bergkater'; het woord heeft al in het Duits (*Vielfraß*) volksetymologie ondergaan, want met *veel* en *vreten* had het oorspronkelijk niets te maken. Uit het Litouws (een Baltische taal) heeft het Nederduits het woord *augurk* overgenomen: augurken waren in Litouwen een nationaal gerecht. Uit het Russisch komt het woord *tolk* en uit het Russisch of Pools is het woord *grens* overgenomen. Tot slot gaat het woord *jucht(leer)* terug op het Russisch.

Het achterland voor Nederland en Vlaanderen was Frankrijk, en het Nederlands heeft in de periode van de Hanze dan ook diverse Franse leenwoorden doorgegeven aan het Neder- en Hoogduits. Zo werd *leveren* (Duits *liefern*) een typisch vakwoord van de Hanze – de bron van het woord is Frans *livrer* 'bezorgen, afleveren'.

De Duitse woorden *Akzise* 'accijns', *hantieren*, oorspronkelijk 'handel drijven' (van Nederlands *hanteren* uit Frans *hanter*), *Kontor* 'kantoor', en *Profit* 'profijt, winst' zijn stuk voor stuk Franse leenwoorden die via het Nederlands in het Duits zijn beland.

Een typisch Nederlands begrip dat het oude Duitse woord *underkoper* heeft verdrongen, is *makelaar* 'tussenhandelaar', in het Duits overgenomen als *Makler*. Ook het Frans heeft dit Nederlandse woord overgenomen, aanvankelijk in de vorm *maquerel* (tegenwoordig *maquereau*) 'tussenhandelaar, koppelaar'. Vanaf de dertiende eeuw voeren Nederlandse en Vlaamse schepen naar de Oostzee om daar wijn, stoffen, zout en andere luxegoederen te verkopen, en graan in te kopen voor de steeds groter wordende Vlaamse en Noord-Franse steden. In deze periode hebben de Scandinavische talen allerlei namen voor stoffen uit het Nederlands geleend, zoals *baai* (Deens *baj*, Noors *boi, bai*), *duffel* (Deens *duffel, dyffel*, Zweeds *duffel*), *fluweel* (Deens *fløjl*, Noors *fløyel*), *kamerdoek* (Deens *kammerdug*) en *juweel* (Deens, Noors, Zweeds *juvel*). De invloed van het Nederduits en Nederlands op de Scandinavische talen was in de Hanze-periode zo groot dat die laatste honderden, zo niet duizenden leenwoorden hebben overgenomen uit het Nederduits of Nederlands.
Kortom, de middeleeuwse Hanze heeft niet alleen een verrijking betekend voor de economie van de verschillende landen, maar ook voor de talen.

1130 ◦ Een tweede 'literaire' of in ieder geval niet-religieuze zin (zie 1100) wordt in 1130 in het klooster in Munsterbilzen (waar ooit ook de *Wachtendonckse Psalmen* bewaard werden) opgeschreven door Arnoldus Battaviensis ('behorend tot het geslacht van Betuwe') in Tongeren. Arnoldus noteert op een lege halve pagina achter het evangelie van Mattheus de namen van de dertig monniken en nonnen die zich in het klooster bevinden, en schrijft daaronder:

> *Tesi samanunga was edele unde scona*
> (Deze gemeenschap (verzameling) was edel en mooi)

Dit zinnetje wordt beschouwd als de laatste Oudnederlandse tekst die is overgeleverd; hierna zijn er tot ongeveer 1200 slechts plaatsnamen en losse woorden in Latijnse context bewaard gebleven. In de tekst staat *edele* met als uitgang een stomme *e*, naast *scona* met de volle klinker *a*. Dit voorbeeld illustreert dat in deze periode de onbeklemtoonde klinkers geleidelijk aan veranderen in zo'n toonloze *e*, vooral in de uitgang. Deze verandering krijgt in de tweede helft van de twaalfde eeuw haar beslag en komt ook in de spelling tot uiting. Dit is ook te zien in het losse woordmateriaal uit deze tijd. Vanaf dan spreekt men van Middelnederlands in plaats van Oudnederlands.

1134 ◦ Doorbraak van de Zuiderzee naar de Noordzee, waardoor de West-Friezen gescheiden raken van Friesland. Het Fries behoudt nog eeuwenlang invloed in dit gebied, waardoor het West-Friese dialect nog steeds duidelijk verschilt van de andere Noord-Hollandse dialecten.

1.9 *Nederlands, Nederduits of Hoogduits?*

Het is vaak erg lastig om te beoordelen of een oude tekst tot het Nederlands, tot het Saksisch of Nederduits of tot het Hoogduits moet worden gerekend. De oudste geschreven bronnen van alle drie de talen dateren van ongeveer halverwege de achtste eeuw. De geografische grenzen, voor zover ze al bestonden, zeggen op dat moment nog niet veel: Nederlandse en Duitse dialecten lopen vrijwel naadloos in elkaar over, en historisch-taalkundigen gaan er in ieder geval van uit dat het Oudnederlands niet op precies hetzelfde grondgebied gesproken werd als het huidige Nederlands: het Nederlands werd een stuk verder Duitsland en Frankrijk in gesproken, maar precieze grenzen zijn niet te trekken. In ieder geval hoorde het noordelijke Nederrijnse gebied in Duitsland, zo tussen Kleef en Krefeld, bij het Nederlandse taalgebied. Anderzijds werd in Noord- en Noord-

west-Nederland in een veel groter gebied dan nu Fries gesproken.
Om te bepalen of iets Nederlands of Duits is, kan de Oudhoogduitse klankverschuiving – die in het Nederlands en Nederduits niet heeft plaatsgevonden – helpen. Maar juist voor deze oude periode vormt de klankverschuiving maar een zwak bewijs: de klankverschuiving breidde zich niet in alle opzichten over het gehele Duitse gebied uit; bij klankveranderingen kunnen nooit scherpe grenzen getrokken worden, er zijn altijd overgangsgebieden, gebieden waar oude vormen bewaard blijven; de spelling van een woord zegt niets over de uitspraak, zeker niet in een tijd zo lang geleden; en een tekst kan Oudnederlands zijn maar overgeschreven door een Duitse kopiist, waardoor de tekst Duitse klankverschijnselen vertoont, terwijl het toch een Nederlandse tekst is. Zo veronderstelt men dat het oudste Nederlandse tekstje, de Utrechtse doopbelofte uit 776-800, afkomstig is van een Angelsaksische missionaris, dat de Nederlandse bewerking in Utrecht is ontstaan en dat de tekst vervolgens in Mainz door een Duitse kopiist is overgeschreven. De twee uitgebreidste teksten uit de periode van het Oudnederlands, de *Wachtendonckse Psalmen* uit de tiende eeuw (zie 901-1000) en de Leidse *Willeram* uit circa 1100, gaan beide terug op een Duits voorbeeld en zijn hierdoor beïnvloed. Het omgekeerde is het geval met de *Mittelfränkische Reimbibel*: hiervan veronderstelt men dat de tekst in de omgeving van Werden (nu Essen-Werden) is ontstaan en oorspronkelijk geschreven was in het Nederlands, maar dat de tekst in latere afschriften is verduitst (zie 1101-1125).
Het is dan ook niet vreemd dat sommige teksten zowel door Duitse als door Nederlandse taalkundigen worden 'opgeëist'. De glossen in de *Lex Salica* bijvoorbeeld zijn door Belgische en Nederlandse onderzoekers beschouwd als het oudst overgeleverde Nederlands, terwijl de Duitse onderzoeker Eckhardt in 1963 bij een tekstuitgave ervan stelt: 'Jedenfalls kann die malbergische Glosse als das älteste Schriftwerk in deutscher Sprache gelten.'
Nog in de allerrecentste literatuur vinden we tegenstrijdige toekenningen. Zo wordt in 2006 in de Duitse Wikipedia, onder verwijzing naar een boekpublicatie uit 2003, de Utrechtse doopbelofte uit de tweede helft van de achtste eeuw opgevoerd als Duitse tekst, onder de titel 'Sächsisches Taufgelöbnis'.
Soms komt men ook wel tot andere inzichten. Zo nam Gysseling in zijn Corpus van Oudnederlandse teksten nog de *Heliand*, *Genesis*, de Eltense evangelieglossen en de Nederduitse Prudentiusglossen op, die men tegenwoordig allemaal beschouwt als Saksisch of Nederduits. En de runeninscripties en de Groningse psalmglossen waar het *Corpus Gysseling* mee begint en eindigt, gelden momenteel als Oudfries.

2 HET NEDERLANDS VAN 1150 TOT 1500

Inleiding

Terwijl er uit de periode van het Oudnederlands maar weinig geschreven bronnen zijn overgebleven, en de paar langere teksten bovendien uitsluitend juridisch of religieus van aard zijn, worden er in de dertiende eeuw steeds meer teksten in het Nederlands geschreven: door de groei van de burgerij in de steden – die veelal geen vreemde talen kent – en de economische voorspoed, die het noodzakelijk maakt afspraken schriftelijk vast te leggen, gaat men ertoe over om oorkonden, goederenlijsten en testamenten en dergelijke in het Nederlands op te stellen (zie kader 2.2). Ook gaat men literaire werken in het Nederlands schrijven – die voorlopig overigens bijna allemaal gebaseerd zijn op Franse voorbeelden (zie kader 2.1). Ook de rederijkerskunst die in de vijftiende eeuw opkomt, is uit Frankrijk overgenomen; deze echter brengt in de Lage Landen de eerste echt oorspronkelijke literaire werken voort. Dankzij stromingen als de mystiek en de Moderne Devotie ontwikkelt zich bovendien een speciale religieuze taal (zie kader 2.3). Ook verschijnen al vanaf de dertiende eeuw de eerste nonfictiewerken, enerzijds encyclopedische werken die zijn gebaseerd op Latijnse voorbeelden, en anderzijds kronieken en historische beschrijvingen die veelal oorspronkelijk Nederlands zijn. Al met al vertonen de middeleeuwen een grote opkomst van in het Nederlands geschreven teksten over onderwerpen die voordien in het Latijn of Frans werden behandeld. Desalniettemin behoudt het Latijn een sterke positie als taal van de wetenschap, de Kerk en ook van de literatuur, en is het Frans de taal van het hof.

In de middeleeuwen ontstaan een aantal regionale schrijfcentra – de boekdrukkunst was nog niet uitgevonden – in Limburg, Vlaanderen, Brabant, Holland en Oost-Nederland. Er bestonden bepaalde conventies, en hoewel er nog geen standaardtaal bestond, was er al een tendens naar een spelling die niet al te uitgesproken regionaal gekleurd was. De stukken die men schreef, dienden begrijpelijk te zijn voor mensen uit een groter gebied, niet alleen voor de directe omgeving. Zowel literaire als ambtelijke stukken werden immers soms buiten de eigen regio gelezen, en de scribenten en kopiisten waren lang niet altijd afkomstig uit de plaats waar ze hun schrijfwerk verrichtten. In de schrijfcentra werd de kiem gelegd voor een algemenere,

bovenregionale schrijftaal. Al in dertiende-eeuwse oorkonden was een sterk bewustzijn aanwezig van een gemeenschappelijke schrijftaal. Vaak domineerde toen al één bepaalde variant in het hele taalgebied, meestal de vorm die ook nu nog de standaardvorm is. Zo gebruikte men bijvoorbeeld meestal *heeft, mens, licht, vonnis* en niet de varianten *heft, meins, lecht, vunnis*, die slechts in een klein Zuid-Nederlands gebied gebruikt werden. Uit recent onderzoek blijkt dat diverse verschijnselen die hun oorsprong vonden in dertiende-eeuws Hollands, zich in de daaropvolgende eeuwen over de andere gebieden uitbreidden. Zo werd in Holland *staende bliven* vervangen door *blijven staan*, wat de normale vorm werd. En *been*, dat aanvankelijk zowel enkelvoud als meervoud was, kreeg in het Hollands als meervoud *bene(n)* en later *beenderen* – verbonden met het betekenisverschil tussen 'een van de onderste ledematen' en 'bot'.

1171-1200 ◦ Hendrik van Veldeke (overleden vóór 1210) schrijft de oudste Nederlandse literaire tekst, het dichtwerk *Sente Servas*, een heiligenleven van de bisschop van Maastricht, Sint-Servatius (zie 384). Van de tekst is een fragment uit omstreeks 1200 bewaard gebleven, waarin voor zover bekend voor het eerst in een Nederlandse tekst de christelijke termen *altaar, christen, duiden, heiden, klooster, koster, patroon* en *prediken* gebruikt worden. Het enige complete handschrift van deze tekst dateert uit 1470. In 1183 dicht Veldeke de *Eneit*, de eerste Nederlandse ridderroman, waarvan overigens alleen een Duitse vertaling bewaard is. Veldeke schrijft zijn teksten zowel in Limburgs getint Middelnederlands als in Middelhoogduits: hij is tweetalig. Hij is de oudst bekende Nederlandse dichter en hij geldt zowel voor Nederland als voor Duitsland als beginpunt van de literatuur en als degene die de Franse hoofse lyriek introduceerde. Daarbij heeft hij diverse Franse leenwoorden in Nederlandse vorm geïntroduceerd in het Duits, zoals *abdie* (modern Duits *Abtei* 'abdij'), *heresie* (modern

Duits *Häresie* 'ketterij'), *ure* (later weer vervangen door *Stunde* 'uur') en *casse* in de Frans/ Nederlandse betekenis 'relikwiehouder' (modern Duits *Kasse* betekent 'kas, kassa').

1177 ◦ In Luik wordt het eerste begijnhof gesticht. De begijnen zijn vrouwen die zonder een kloostergelofte af te leggen samenwonen als geestelijke zusters. Er zijn soms ook mannen onder hen, die *begard* heten. De herkomst van de woorden *begijn* en *begard* is onzeker: het woord vond zijn oorsprong in een tweetalig Nederlands-Frans gebied, waardoor zowel Nederlandse als Franse afleidingen zijn voorgesteld. Franse woordenboeken veronderstellen dat het Franse *béguine* ontleend is aan het Nederlands. In de dertiende eeuw vormen de Lage Landen het middelpunt van de begijnenbeweging, met uitstraling naar Frankrijk en Duitsland. De Duitse woorden *Begine* en *Begard(e)* zijn in ieder geval zeker ontleend aan het Nederlands. De bekendste begijn is Hadewych, zie 1250.

2.1 *Ridderromans en riddercultuur*

In de dertiende eeuw ontstond het genre van de ridderroman. Deze in de volkstaal geschreven teksten, die bedoeld waren om voor te lezen, betekenden de literaire doorbraak van de volkstaal. Alle ridderromans zijn geschreven in de dertiende eeuw; de meeste kopieën dateren uit de veertiende eeuw. De oudste Nederlandstalige werken stammen alle uit Limburg of, ruimer, uit het gebied tussen de Maas en de Nederrijn. De literaire werken zijn allemaal bewerkingen of vertalingen van Franse voorbeelden: de term *roman* is ontleend aan het Frans (waar het oorspronkelijk 'verhaal in de volkstaal' betekende). In Vlaanderen en Brabant was de elite op dat moment tweetalig, en daarom waren aanvankelijk geen Nederlandse vertalingen nodig, terwijl in Limburg de kennis van het Frans afwezig of te gering was. Daardoor speelden Vlaanderen en Brabant in de twaalfde en begin dertiende eeuw nog geen rol voor de Nederlandse literatuur, maar daarentegen wel voor de Franse: de Vlaamse graaf Filips van de Elzas was namelijk degene die, kort na 1180, aan de beroemde Franse schrijver Chrétien de Troyes opdracht gaf om de *Perceval* te dichten – in het Frans uiteraard. Dit was de eerste ridderroman over de Heilige Graal. De Nederlandse vertaling hiervan is overgeleverd uit circa 1340. Vanaf ongeveer halverwege de dertiende eeuw verschoof het literaire centrum van Limburg naar het gewest Vlaanderen, dat tot eind veertiende eeuw deze positie behield. In deze periode had het Vlaams dankzij de vele in het Vlaams geschreven literaire werken ook invloed op het Nederlands buiten het gewest Vlaanderen.

Er werden in de dertiende eeuw drie soorten ridderromans geschreven: Karelromans, Arthurromans en oosterse romans. Met name in de laatste twee speelt het begrip *hoofs* een hoofdrol; in de Karelromans staan vooral strijdlust en ridderdom centraal. In de oosterse romans zijn voor het eerst in de Nederlandse taal sporen van contacten met de islam te vinden: er is sprake van de strijd tegen de *heidenen*, *Moren* of, meer specifiek, tegen de *Sarasijnen* of *Sarracenen* 'Arabieren, oosterlingen', ook in het algemeen 'mohammedanen' of 'ongelovigen', de aanhangers van *Mahomet*, *Mamet* en (in de Franse vorm) *Mahoen* 'Mohammed, afgod, valse god'. De islam wordt *mamerie*, *mametterie*, *mahomerie* genoemd (de term *islam* duikt pas in de negentiende eeuw op).

De zogenoemde Karelepiek omvat verhalen die spelen rond het hof van Karel de Grote. Deze waren in de Lage Landen verreweg het populairst, en hier verscheen, op Frankrijk na, de omvangrijkste literatuur rond deze vorst, die door Van Maerlant (zie 1283) werd beschouwd als de grootste vorst uit de wereldgeschiedenis.

Ook de legendarische Engelse koning Arthur met zijn ridders

van de Ronde Tafel – Ferguut, Lancelot, Perceval, Walewein – en de zoektocht naar de Heilige Graal hebben geleid tot een omvangrijke hoofse literatuur.
Dankzij de vele ridderromans werden in de Nederlanden verschillende literaire voornamen verbreid en populair, zoals *Arthur, Floris, Isolde, Iwein, Lancelot, Olivier, Perceval, Reinoud, Roeland, Tristan* en *Walewein*. Dit gebeurde voornamelijk in de adellijke kringen, maar ook wel in de lagere standen.
Door de vele – niet alleen literaire – contacten tussen de Zuidelijke Nederlanden en Frankrijk heeft de Franse middeleeuwse riddercultuur veel invloed gehad op het Nederlands: aan alle middeleeuwse hoven werd Frans gesproken, en Franse woorden waren in de mode. De adel stuurde zijn zonen vaak naar Frankrijk, onder andere om daar de taal te leren. Hierdoor zijn vele Franse leenwoorden doorgedrongen in de Nederlandse riddercultuur, zoals *avontuur, banier, blazoen, harnas, heraut, kampioen, lans, minstreel, toernooi* en *troubadour*. Het Zuid-Nederlandse ridderwezen stond in deze periode in zo'n hoog aanzien dat het diende als schakel tussen de Franse en de Duitse adel, met als gevolg dat de centrale begrippen uit de Franse hoofse riddercultuur, *villain, courtois* en *chevalier*, via het Nederlands in het Duits bekend zijn geworden. Het Nederlands heeft de Franse termen vertaald als *dorper, hoofs* en *ridder*, en het Duits heeft deze Nederlandse woorden overgenomen als *Tölpel*, ouder *Dölpel* 'dorper, boer', *höfisch* 'hoofs' en *Ritter* 'ridder'. Andere Nederlandse riddertermen die ontleend zijn aan het Frans en via het Nederlands hun weg gevonden hebben naar het Duits, zijn onder andere *akkoord* 'overeenkomst', *dans, fijn, gordijn, juweel, livrei, pastei, rozijn* en *schaak*.

1201-1225 ◦ In het eerste kwart van de dertiende eeuw wordt in Limburg de zogenoemde *Trierse Floyris* geschreven; de oudst bekende in het Nederlands geschreven oosterse roman, een bewerking van een Franse roman over Floris en Blancefloer, waarvan slechts een fragment is overgeleverd. In dit werk komt het woord *hoofs* voor het eerst in het Nederlands voor. Eind dertiende eeuw vervaardigt de klerk van de graven van Vlaanderen, Diederic van Assenede, een Vlaamse bewerking van de complete Franse tekst onder de titel *Floyris ende Blantseflur*.

1210-1240 ◦ Het Gentse register van wettelijke passeringen (bekrachtigingen) voor de schepenen van de Sint-Baafsheerlijkheid is gesteld in een mengelmoes van Latijn en Nederlands (zie kader 2.2).

1220-1240 ◦ Tussen 1220 en 1240 wordt de *Aiol* geschreven, de vertaling van een Franse ridderroman over ridder Aiol die zijn vader wil wreken. Dit fragmentarisch overgeleverde werk is de oudst bekende Nederlandse vertegenwoordiger van de Karelepiek (zie ook 1400). Ook deze tekst is in Limburg geschreven. In het fragment komen voor het eerst in een Nederlandse tekst woorden voor die uit het ridderleven stammen, zoals *fel, fier, gram* 'woede', *heimelijk, kasteel, kerker, lelijk, moordenaar, ridder, slag, speer, strijd, vazal, vellen, venijn, vermaledijen* en *wagen* 'durven'.

1226-1250 ◦ In de dertiende eeuw verschijnen ook de eerste werken met wetenschappelijke kennis. Zo is een fragment bewaard gebleven van een plantenglossarium uit Vlaams-Artesië of Frans-Vlaanderen: een lijst van Latijnse plantennamen met Nederlandse glossen (woordverklaringen). In dit glossarium worden verschillende Nederlandse plantennamen voor het eerst genoemd, zoals *klaver, look, steenbreek* en *varen*. Daarnaast bevat het onder andere de aan het Latijn ontleende namen *akelei, kervel, kool, lelie* en *pastinaak*, de aan het Frans ontleende namen *prei* en *salie* en de aan het Duits ontleende naam *alruin*.

1230-1231 ◦ In een Nederlandstalige overeenkomst tussen de

Gentse Sint-Pietersabdij en haar meier (rentmeester) staat de eerste vermelding van het woord *rente*. Het Nederlands is toegevoegd als vertaling van de Latijnse tekst.

1236 ◦ De statuten van de Leprozerij, het ziekenhuis voor lepralijders, in Gent (Vlaanderen) vormen de eerste zuiver Nederlandstalige tekst, waarin onder andere sprake is van *aalmoezen*.

1237 ◦ Vertaling in het Nederlands van een aantal Latijnse keuren (verordeningen) voor de stad Gent, waarin voor het eerst in een Nederlandse tekst ambtelijke termen zoals *baljuw*, *borg*, *geding*, *gerecht* 'rechtbank', *have*, *schade*, *verbeuren*, *vonnis* en *voogd* worden vermeld.

2.2 *De oudste ambtelijke teksten in het Nederlands*

Terwijl aan het begin van de dertiende eeuw in Vlaanderen de literaire teksten nog niet in het Nederlands worden vertaald of geschreven, is dit wel het eerste gewest waar men ambtelijke teksten in het Nederlands schrijft, voor zover ze interne stedelijke kwesties en contacten met Holland betreffen. De oudste proeven hiervan stammen uit Gent. Het begint in de periode tussen 1210 en 1240 met een Latijnstalige tekst die doorspekt is met Nederlandse woorden en met Latijn dat het Nederlands en de Nederlandse grammatica letterlijk volgt: het register van wettelijke passeringen voor de schepenen van de Sint-Baafsheerlijkheid bij Gent van 1210. Enkele voorbeelden (de Nederlandse woorden staan romein):

> *Willelmus de Dachkenam emit contra Wenemare* al sin herve *apud Hosthachtere. Item Willelmus emit contra Willelmo Mularde et Heinric Mulart 1* halster sadet.
> (Willem van Dachkenam koopt van Wenemar al zijn erfgoed bij Oostakker. Dezelfde Willem koopt van Willem en Hendrik Muilaard één halsterzaad [= een hoeveel land die met één halster (een graanmaat) zaaigraan kan worden bezaaid].)

De volgende tekst, uit 1230, is alweer een stapje verder: een overeenkomst tussen de Sint-Pietersabdij te Gent en haar meier is in het Latijn gesteld, met daaronder ter verduidelijking een Nederlandse vertaling. De eerste compleet in het Nederlands geschreven tekst zijn de statuten van de Leprozerij te Gent uit 1236. Uit de periode 1237-1240 is, nog steeds uit Gent, de Nederlandse vertaling van een aantal Latijnse stadskeuren overgeleverd. Uit 1249 stamt de beroemde schepenbrief van Bochoute, geschreven in het Vlaamse Velzeke. Vanaf 1253 worden alle Gentse oorkonden in het Nederlands geschreven. In datzelfde jaar is de eerste Nederlandstalige ambtelijke tekst uit Ieper gevonden. In Brugge wordt de eerste Nederlandstalige oorkonde 'pas' in 1262 geschreven, maar hier worden vanaf dit jaar direct alle ambtelijke teksten in de volkstaal geschreven, met uitzondering van de stadsrekeningen, die tot 1302, het jaar van de Guldensporenslag, in het Latijn zijn geschreven.

Na Vlaanderen volgen de andere gewesten. In 1254 gaat als eerste Zeeuwse stad Middelburg over op het Nederlands, in 1266, 1269 en 1275 volgen Brabantse steden dit voorbeeld, in 1277 vindt men de eerste Nederlandstalige ambtelijke tekst in Limburg, een jaar later in Utrecht, terwijl de oudste Overijsselse tekst pas in 1300 wordt geschreven.

Vanaf 1267 stellen de scribenten van de Hollandse grafelijke kanselarij oorkonden en ambtelijke teksten in het Nederlands op. Deze kanselarij is ambulant: ze reist rond tussen Dordrecht, Den Haag, Leiden en Haarlem. Uit onderzoek naar het taalgebruik van de scribenten tussen 1300 en 1340 is gebleken dat zij over het algemeen (Zuid-)Hollands schreven; hun taal vertoonde de meeste gelijkenis met het Dordts.

Vanaf 1299 komen Holland, Zeeland en Friesland geleidelijk onder het Franstalige Henegouwse huis. Als gevolg hiervan gaat men met het centrale gezag in het Frans communiceren. Documenten voor intern gebruik blijft men in Holland en Zeeland over het algemeen in het Nederlands schrijven. Daarentegen gaat men er in Vlaanderen, waar de eerste Nederlandstalige ambtelijke teksten zijn geschreven, al eind dertiende eeuw toe over om ambtelijke stukken in het Frans te schrijven, niet alleen ten behoeve van het centrale gezag, maar ook interne stukken. In Vlaanderen gaat men voor ambtelijke teksten dus binnen een eeuw eerst van het Latijn over op het Nederlands en vervolgens op het Frans. Opmerkelijk is dat nog in de tweede helft van de dertiende eeuw in het Noord-Franse Kales (Calais) schepenverordeningen in het Nederlands zijn gesteld. De ontwikkeling naar het Frans doet zich niet voor in Brabant, dat het langst blijft behoren bij het Duitse huis: hier blijft men ambtelijke stukken in het Nederlands schrijven.
Wanneer in 1477 het Habsburgse huis in de Nederlandse gewesten aan de macht komt, wordt bepaald dat alle overheidsbesluiten in die gewesten (inclusief Vlaanderen) in het Nederlands dienen te worden gesteld. Wanneer Filips de Schone in 1494 hertog van Brabant wordt, wordt bepaald dat alle openbare stukken zullen worden geschreven in de plaatselijke taal, dus het Nederlands. Hierdoor blijft de Raad van Brabant tot aan de Franse Revolutie in het Nederlands werken. Daarentegen gebeurt de verslaglegging van de rekenkamer van Rijsel en van de Raad van Vlaanderen te Gent in het Frans. In Holland worden besluiten die meerdere gewesten aangaan, steeds vaker in het Frans geschreven. De Staten-Generaal besluiten echter in 1582 om álle notulen en stukken voortaan in principe in het Nederlands te schrijven. En zo wint geleidelijk het Nederlands als ambtelijke taal het van het Frans, in ieder geval in de Republiek. Ook in de Zuidelijke Nederlanden blijft het Nederlands tot circa 1750 belangrijk voor de interne correspondentie, maar met het centrale gezag wordt eeuwenlang gecorrespondeerd in het Frans.
Voor taalkundig onderzoek zijn ambtelijke teksten heel belangrijk, met name die uit de middeleeuwen, omdat we van deze teksten veelal precies weten in welk jaar en op welke plaats ze zijn geschreven. Van literaire teksten is dergelijke informatie meestal maar globaal bekend.

1240 ◦ Publicatie van de eerste Latijns-Nederlandse woordenlijst, het *Glossarium Bernense*. Dit woordenboek is het oudste tweetalige woordenboek waarin het Nederlands of, preciezer, het Limburgs een rol speelt. Het Nederlands dient ter verklaring van moeilijke Latijnse woorden of uitdrukkingen (glossen), en is alfabetisch geordend. In dit woordenboek worden vele honderden heel gewone Nederlandse woorden dikwijls voor het eerst vermeld. Ter illustratie volgen hier een aantal samengestelde of afgeleide woorden, waaruit blijkt hoe oud de vorming van samenstellingen en afleidingen in het Nederlands is: *aanbidden*, *aanvaarden*, *afgod*, *bedevaart*, *bedstee*, *behendig*, *bezetten*, *boodschap*, *bruiloft*, *dageraad*, *deksel*, *eergisteren*, *elleboog*, *gehoorzaam*, *gereedschap*, *jonkheer* en *jonkvrouw*, *kerfstok*, *kerkhof*, *kermis*, *knoflook*, *landschap*, *nachtegaal*, *ontbijten*, *schoorsteen*, *stiefmoeder*, *timmerman*, *vagevuur* en *vleermuis*.

1240-1260 ◦ Nederlandstalig advies van muntdeskundigen in Gent, waarin de Nederlandse woorden *koper* en *munt* voorkomen.

1249 ◦ De in mei 1249 geschreven schepenbrief van Bochoute is de vroegste Nederlandstalige 'notariële akte'. Deze brief is geschreven in Velzeke en vervolgens officieel overhandigd aan de schepenbank in Bochoute. Het gaat om een grondtransactie tussen een boer en een Gentse poorter (burger),

en de tekst is ongetwijfeld in het Nederlands geschreven omdat zij het Latijn niet machtig waren. De openingszin luidt:

> *Descepenen van bochouta quedden alle degene die dese lettren sien selen i(n) onsen here; Si maken bekent die nu sien ende wesen selen; Ende den scepenen van velseke teuoirst dat der boidin molniser van dalle(m) vercochte den hare henricke van den putte portere van ghint [...]*
> (De schepenen van Bochoute spreken allen die deze brief zullen zien voor bij Onze Heer. Zij maken bekend aan hen die nu zijn en zijn zullen, en in de eerste plaats aan de schepenen van Velzeke, dat de heer Boudewijn Meulenijzer van Dallem heeft verkocht aan de heer Hendrik Van de Putte, burger van Gent [...])

1249 ◦ Willem II, graaf van Holland en Zeeland, wordt in 1247 tot rooms-koning gekozen, wat de nauwe contacten met het Duitse Roomse Rijk aantoont. Om dit te vieren laat hij in Den Haag een paleis bouwen, het Binnenhof, met daarin de Grote Zaal, die pas sinds de restauratie van 1890 Ridderzaal heet. Dit paleis groeit in de loop van de tijd uit tot het bestuurscentrum van de graven van Holland. Na 1585 wordt de zaal de vaste vergaderplaats van de vertegenwoordigers van de gewesten: de Staten-Generaal.

1250 (ca.) ◦ Het eerste in het Nederlands berijmde levensverhaal van Jezus Christus, *Vanden levene ons Heren*, wordt geschreven door Martijn van Torhout, een monnik in de abdij van Ename (bij Oudenaarde). Hierin krijgt het lijden van Jezus de meeste aandacht. De Joden krijgen, tekenend voor die tijd, zeer negatieve eigenschappen toegedicht, ze worden *wreed*, *fel*, *kwaad*, *vals* en *boos* 'slecht' genoemd.

1250 (ca.) ◦ De non Beatrijs van Nazareth schrijft *Van seven manieren van heileger minne*. Beatrijs is de eerste mystieke schrijfster in de volkstaal, de eerste Nederlandse prozaschrijver en de tweede bij naam bekende auteur (de eerste was Veldeke). Uit haar taalgebruik blijkt hoeveel moeite de 'heilige minne' kost: zij spreekt van *arbeiden*, *versterven*, *versmelten*, *verwoedheid*, *verzwelgen*, *werken* en gebruikt abstracte woorden, zoals *edelheid*, *hoogheid*, *puurheid*, *vrijheid* en *weligheid*. Voor 'extase' gebruikt zij het woord *orewoet*, een afleiding van *woeden* met een onbekend eerste deel: dit woord vindt grote opgang onder de mystici; 'orewoet van minnen dat es een inwendigh ongheduer', aldus Lutgard (zie 1276-1300). Bij de nieuwe mystieke stroming hoort een nieuw taalgebruik, zie ook kader 2.3. Het zwaartepunt van de mystiek ligt in de dertiende eeuw in Brabant, terwijl in Vlaanderen de meeste ridderromans worden geproduceerd.

1250 (ca.) ◦ Waarschijnlijk in dezelfde periode als de non Beatrijs schrijft de begijn Hadewych een groot aantal mystieke stukken. Zij is de eerste in Europa die visioenen beschrijft in de volkstaal, en zij is eveneens de eerste en waarschijnlijk de enige die mystieke strofische gedichten in het Nederlands schrijft, die bovendien voor het eerst in een poëziebundel worden verzameld. Het eerste gedicht begint als volgt:

> *Ay, al es nu die winter cout,*
> *Cort die daghe ende die nachte langhe,*
> *Ons naket saen een somer stout,*
> *Die ons ute dien bedwanghe*
> *Schiere sal bringen. Dat es in Schine*
> *Bi desen nuwen jare*
> (Ach al is nu de winter koud en zijn de dagen kort en de nachten lang, toch is een dappere zomer in aantocht,

die ons snel uit die ellende zal bevrijden. Dat blijkt duidelijk uit dit nieuwe jaar.)

De bekendste regels van Hadewych zijn het begin van een gedicht: 'Alle dinge / Zijn mi te inge [eng, nauw], / Ik ben zo wijd.' Belangrijke steekwoorden in haar gedichten zijn *avontuur*, *fier*, *moed*, *winnen*, maar toch vooral *nuwe* 'nieuw': een woord dat gemiddeld drie keer per gedicht voorkomt, in combinaties zoals *nuwe cracht*, *nuwe wondere*, *nuwe gheruchte*. Tot slot is Hadewych de eerste die in de volkstaal brieven schrijft. Over Hadewychs leven is nauwelijks iets bekend, en haar *Visioenen*, *Strofische gedichten* en *Brieven* zijn slechts overgeleverd in verzamelbundels die van ongeveer een eeuw na haar leven dateren. Waarmee zij overigens de eerste Nederlandse schrijver is van wie het verzamelde werk is uitgegeven. Hadewych geldt nog steeds als een van de meest vooraanstaande dichters van de Nederlandse letterkunde.

1250 (ca.) ◦ Fragment van Nederbergse geneeskundige recepten, waarin voor het eerst sprake is van *basilicum*, *bundel*, *pot*, *pulver* en *razen*. De recepten beginnen met de werking van de plant pastinaak:

Pasternake is gut der wrove alse si des kindes genesen is. Nim des crudes ein bundel ande saluenen also wil. suht bit watere harde ande bade si an water bade so si ut get so gif ire drinken warm. dit do tin dage. Of dat wif rasende wirt. so roke si bit den crude. Of di man erstummet so sut den pasternaken an watere vnde gif siuen dage drinken. her sprecket.
(Pastinaak is goed voor de vrouw als ze van een kind bevallen is. Neem een bosje van het kruid en evenveel van salie. Kook het goed met water en baad haar in een waterbad. Als ze eruit komt, geef het haar dan warm te drinken. Doe dat tien dagen. Als de vrouw een aanval van waanzin krijgt, geef haar dan een dampbad met het kruid. Als de man zijn spraak verliest, kook dan de pastinaak(plant) in water en geeft het hem zeven dagen te drinken. Hij spreekt daarna.)

1250 (ca.) ◦ Er is een Gelders fragment bewaard van de *Tristan*, een ridderroman naar Frans voorbeeld over Tristan en zijn geliefde Isolde. In dit fragment worden voor het eerst het Nederlandse woord *held* en de aan het Frans ontleende woorden *faam*, *harnas*, *malie* en *prijs* vermeld.

1252 ◦ Reglement voor de scheepvaart en de heffing der tollen op het Zwin, met woorden als *kog*, *oord* en *weiland*.

1253 ◦ Noord-Limburgse gezondheidsregels, toegevoegd in een Latijns kalendarium voor de maanden februari-december. Hierin staan de Nederlandse medische termen *hoest* en *litteken* voor het eerst vermeld, en wat je het beste kunt eten of drinken als remedie tegen bepaalde ziekten: *mossel*, *muskaat*, *muskadel*, *ruit* 'bepaalde plant', *suiker* en *wildbraad*.

1253 ◦ De Vlaamse franciscaanse monnik Willem van Rubroek reist als afgezant van de Franse koning Lodewijk IX en paus Innocentius IV naar de Mongoolse kan om deze te laten stoppen met de invallen in Europa van de Gouden Horde. Hij komt aan in de Krim en legt zijn reis vast in een *Itinerarium* (reisverslag), waarin hij vertelt dat hij op de Krim mensen heeft ontmoet 'quorum idioma est teutonicum' (die een Germaanse taal spreken; het gaat om Krimgoten).

1253 ◦ De eerste Nederlandstalige ambtelijke tekst in Ieper (Vlaanderen).

1254 ◦ De eerste Nederlandstalige ambtelijke tekst in Middelburg (Zeeland).

1260 (ca.) ◦ Een zekere 'Willem' schrijft in de omgeving van Gent het dierenepos *Vanden vos Reynaerde*. Dezelfde Willem

('die Madocke makede') schreef ook het verloren gegane middeleeuwse werk *Madoc*. Van de *Reynaerde* is een fragment bewaard uit 1276-1300 (Reinaert E) en een uit 1260-1280 (Reinaert G). Het verhaal draait om de streken die de vos de andere dieren rond het hof van koning Nobel levert; hiermee worden de ridderromans in een ironisch daglicht gezet. Woorden die in dit epos voor het eerst in het Nederlands genoemd worden, zijn *goedertieren*, *gunnen* en *weinig*. Veel dierennamen uit het epos zijn nog steeds bekend, bijvoorbeeld de Germaanse namen *Ysengrijn* (de wolf), *Grimbeert* (de das), *Tybeert* (de kater), *Bruun* (de beer), *Belijn* (de ram), *Hermeline* (de vrouw van de vos) en de Romaanse namen *Nobel* (de leeuw), *Cantecleer* (de haan), *Cuwaert* (de haas) en *Firapeel* (de luipaard). De naam van de wolf is in de vorm *iezegrim* synoniem geworden voor 'brompot' (nurks mens). In het Middelnederlands kreeg *reinaerdie* de betekenis 'sluwheid, list'; toen in de negentiende eeuw met de romantiek de belangstelling voor middeleeuwse teksten toenam, namen de woordenboeken *reinardie* als ingang op, met als betekenis 'sluwheid, spotlust (met name zoals van Reinaert de Vos)'. Nog steeds staat dit in de Grote Van Dale. De roman wordt zo populair dat *renard* (eigenlijk een Germaanse voornaam) het oorspronkelijke Franse woord *goupil* 'vos', dat teruggaat op het Latijn, verdringt.

De tekst van het dierenepos ontstaat in Vlaanderen (en is gebaseerd op een Latijns voorbeeld), maar versies ervan circuleren al in de dertiende eeuw in de regio Gelre-Kleef en iets later in Holland. Het is bovendien de enige Nederlandse literaire tekst die in de middeleeuwen in het Latijn is vertaald. Uit de veertiende eeuw dateert *Reinaerts historie* of *Reinaert II*; de gedrukte uitgave daarvan uit 1487 ligt ten grondslag aan de (Neder)duitse *Reinke de Vos*, die internationaal bekend wordt en model staat voor Goethes *Reineke Fuchs* uit 1797 (zie ook 1473). In 1836 merkt de Engelse taalkundige Joseph Bosworth, die enige tijd in Nederland had gewoond, op: 'If it [de Reinaard] were the only interesting and valuable work existing in the Old Dutch, it alone would fully repay the trouble of learning that language.' De *Reinaard* blijft lang populair, langer dan de ridderromans: terwijl dit laatste genre in de loop van de veertiende eeuw uit de belangstelling verdwijnt, wordt het verhaal van de vos tot in de vijftiende eeuw regelmatig uitgegeven. Het wordt nog steeds beschouwd als het beste verhaal uit de Middelnederlandse literatuur: in een enquête onder de leden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in 2002 kreeg Reintje de Vos een prominente plaats, uit de hele Nederlandse literatuur uitsluitend voorafgegaan door de *Max Havelaar*.

1260-1270 ◦ Er is een fragment bewaard gebleven van de *Boeve van Hamtone*, een vertaling van de Zuid-Picardische roman *Bueve de Hantone*. In deze roman wordt de term *boef* 'schavuit, knecht' voor het eerst genoemd.

1260-1280 ◦ Fragment van de *Wrake van Ragisel*, de oudst bekende Nederlandse bewerking van een Franse Arthurroman. Hierin vraagt de vermoorde ridder Ragisel in een brief om zijn dood te wreken. In deze tekst worden voor het eerst *blijde* 'werpgeschut', *houwen* en *lid* 'ledemaat' genoemd.

1260-1280 ◦ Brabantse vertaling van het *Nibelungenlied*, waarvan slechts een fragment bewaard gebleven is onder de mooie titel *Nevelingenlied*, die helaas nauwelijks ingang in het Nederlands heeft gevonden (maar in 1968 begon striptekenaar Gerrit Stapel aan een reeks avonturen van 'Huon de Neveling'). Er is hier voor het eerst sprake van *moord* en *sabel* 'sabelbont'. Overigens is in de *Aiol* al sprake van het

woord *moordenaar*, en wordt in een Latijnstalige tekst uit 1246 het Nederlandse woord *moordwapen* vermeld.

1262 ◦ De eerste Nederlandstalige oorkonde in Brugge (Vlaanderen).

1265-1270 ◦ *Leven van Sinte Lutgart*, een heiligenleven van de mystica en cisterciënzerin Lutgard van Tongeren (1182-1246), in het Latijn geschreven door de Vlaamse dominicaan Thomas van Cantimpré (1201-1270?) en waarschijnlijk vertaald door abt Willem van Afflighem (1210-1297). De tekst wordt ook wel de Kopenhaagse Lutgard genoemd (het handschrift berust in de Koninklijke Bibliotheek van Kopenhagen). De Kopenhaagse Lutgard is het oudste omvangrijke handschrift in het Nederlands dat bewaard is. We vinden er de eerste vermelding van het woord *relikwie*: in deze periode gaat men de relikwieën van heiligen vereren. De tekst kent verder veel academische, Latijnse of Franse leenwoorden die voor zover bekend in eerdere Nederlandse teksten niet voorkwamen, zoals *absolutie*, *abstinentie*, *contemplatie*, *devotie*, *discipline*, *instrueren*, *intentie*, *profiteren*, *reciteren* en *visioen*. Er bestaat een tweede, jonger handschrift van deze tekst, dat in Amsterdam bewaard wordt en (voorspelbaar) de Amsterdamse Lutgard heet. Van de Amsterdamse Lutgard zijn slechts fragmenten bewaard; deze worden gedateerd op 1276-1300. Vertaler van de Amsterdamse Lutgard is de franciscaan Geraert. Ook hierin worden sommige Nederlandse woorden voor het eerst genoemd, bijvoorbeeld *bekommeren*, *bescheiden*, *blasfemeren*, *consacreren*, *gedaante* en *jolijt*.
Lutgard is een vertegenwoordigster van de mystiek, zie kader 2.3. Op eigen verzoek schenkt de maagd Maria haar de genadegave dat ze nooit Frans zal kunnen leren, wat haar voettocht in Frankrijk zeer bemoeilijkt. In de negentiende eeuw wordt Lutgard hierom op instigatie van de Vlaamse beweging tot patrones van Vlaanderen uitgeroepen.

2.3 *Mystiek taalgebruik*

Halverwege de dertiende eeuw komt de mystiek op, zowel in de Lage Landen als in Duitsland. De mystiek is een geestelijke stroming waarin wordt gestreefd naar een hartstochtelijke vereniging van de mens met God; deze kan gepaard gaan met extase, visioenen en openbaringen. Het zijn vooral vrouwen die zich bezighouden met mystiek en die mystieke geschriften het licht doen zien. De dertiende- en veertiende-eeuwse mystici schreven in de volkstaal, wat in die tijd ongebruikelijk was: de taal van de religie was Latijn. Via de volkstaal kon men echter meer mensen bereiken. Het gebruik van de volkstaal had ook een praktische reden: religieuze vrouwen mochten niet altijd deelnemen aan het kloosteronderwijs en kenden meestal weinig Latijn. Zij schreven dus in het Nederlands. Hun werk werd soms in het Latijn vertaald. Dat is gebeurd met een autobiografie van de beroemde Beatrijs van Nazareth (zie 1250), die we alleen in een Latijnse vertaling kennen: *Vita venerabilis ac Deo dilecte Beatricis* 'Het leven van de heilige en door God verkoren Beatrijs'. De vertaling – voor zover bekend de eerste vertaling van een Middelnederlandse tekst in het Latijn – is een paar jaar na de dood van Beatrijs vervaardigd door een geestelijke, waarbij hij discutabele passages heeft bewerkt en, naar verluidt, voor alle zekerheid na vertaling het origineel heeft vernietigd. Want de mystici liepen het risico op de brandstapel terecht te komen, als ze niet op hun woorden pasten.
De Nederlandse mystici, van wie verder Hadewych, Jan van Ruusbroec (1293-1381) en Jan van Leeuwen (1295-1378) de bekendste zijn, werden door Duitse mystici, zoals Meister Eckart (ca. 1260-ca. 1327) beïnvloed, ook in hun woordkeus. In deze periode wordt een nieuwe, mystieke woordenschat

geschapen, zowel in het Duits als in het Nederlands. Het gaat om woorden als *afkeer, deugdzaam, doodzonde, indruk, inkeer, inval, invloed, neiging, toeval, verstandig, wellust, werkelijk(heid)* en *zinnelijkheid*. Het is niet zeker in welke taal, Nederlands of Duits, deze woorden hun oorsprong hebben. Wel weten we zeker dat het Nederlands via de mystiek uit het Duits de woorden *barmhartig, begrijpen, begrip, eigenlijk, medelijden* en *treuren* heeft geleend.

1266 ◦ De eerste Nederlandstalige ambtelijke tekst in Kortenberg (Brabant).

1267 ◦ De eerste Nederlandstalige ambtelijke tekst van de Hollandse grafelijke kanselarij.

1269 ◦ De eerste Nederlandstalige ambtelijke tekst in Breda (Brabant).

1270 ◦ Nederlandse statuten en ledenlijst van de broederschap van Sint-Jakob in Gent.

1270 ◦ De eerste Nederlandstalige ambtelijke tekst in Mechelen (Brabant).

1270-1290 ◦ Het driedelige *Nederrijns Moraalboek* wordt geschreven: dit is een vertaling van een Frans filosofisch leerboek, met spreuken en een vertaling van het *Bestiaire d'amour* van Richard de Fournival, waarin de gedragingen van dieren vergeleken worden met de ervaringen van een afgewezen minnaar. Dit is het enige complete dertiende-eeuwse boek uit het gebied tussen Maas en Nederrijn dat bewaard is gebleven. In dit *Moraalboek* worden de woorden *barmhartig* en *verwaand* voor het eerst in het Nederlands genoemd.

1274 ◦ De oudst bekende windmolen wordt neergezet in Haarlem – tot dan toe draaiden molens op waterkracht. Het gebruik van molens, een techniek waardoor de bewoners van de Lage Landen vermaard waren en zijn, blijkt uit de vele samenstellingen die in het Middelnederlands bestaan met *molen*, zoals *cornmolen* 'korenmolen', *hantmolen, oliemolen, papiermolen, pepermolen, perdemolen* 'door paarden bewogen molen', *slijpmolen* 'molen waar slijpstenen door water in beweging worden gebracht', *smoutmolen* 'oliemolen' en *wintmolen*. De uitvinding van de (water)molen danken we overigens aan de Romeinen, en die van de windmolen aan de Fransen – de windmolen en benamingen voor onderdelen (zoals *rijn, schijfloop, vang*) zijn vanuit Vlaanderen naar Holland verbreid: ze worden in Holland een halve tot anderhalve eeuw later aangetroffen dan in Vlaanderen.

1275 ◦ De eerste Nederlandstalige ambtelijke tekst in Grimbergen (Brabant).

1275 (ca.) ◦ Het oudste geschreven Fries, na de runeninscripties, de 'Oudfriese psalmglosse', een Friese vertaling van de Latijnse tekst van een aantal psalmen. Alles bij elkaar gaat het maar om enige tientallen Friese woorden.

1276-1300 ◦ *Leven van Sinte Kerstine*, het heiligenleven van de mystica Christina de Wonderbare (1150-1225), net als het leven van Lutgard in het Latijn geschreven door Thomas van Cantimpré en vertaald door broeder Geraert, met woorden als *concordantie, confirmeren* en *inwendig*. Bovendien wordt in deze tekst voor het eerst gesproken over *in dietsche* 'in het Nederlands' (zie 786 en 1283).

1276-1300 ◦ *Perchevael*, fragment van een ridderroman over Percevael, ridder aan het hof van koning Arthur: de eerste in Holland geschreven literaire tekst, met woorden als *gesp, graal, kaneel* en *slank*.

1276-1300 ◦ Fragment van *Reinout van Montalbaen*, een van de vier Heemskinderen – zonen van Heymijn – die op het Ros Beiaard strijden tegen Karel de Grote. Het verhaal heeft tot op heden zijn populariteit behouden, met name dankzij de prozabewerking uit het einde van de vijftiende eeuw. Gewestelijk noemt men een robbedoes of lomperik

nog steeds een *rosbeier*, naar de naam van het paard.

1277 ◦ De eerste Nederlandstalige ambtelijke tekst in Tongeren (Limburg).

1278 ◦ De eerste Nederlandstalige ambtelijke tekst in Utrecht (Utrecht).

1280 ◦ De eerste Nederlandstalige ambtelijke tekst van Aldenbiezen (Limburg), een goederenregister.

1280 ◦ 'Kokerulle' te Ieper, een gewapende opstand van de (textiel)ambachtsgilden tegen de rijke burgers; *kokerille* was het wachtwoord van de opstandelingen; dit is een klanknabootsend woord dat eigenlijk 'zingend langs straat gaan' betekent.

1283 ◦ Jacob van Maerlant vertaalt *Sinte Franciscus leven* naar een Latijns voorbeeld; de tekst is bewaard gebleven in een handschrift uit het begin van de veertiende eeuw. Van Maerlant is bij Brugge geboren en werkt lange tijd in dienst van de graven van Holland en Zeeland. Uit deze levensbeschrijving stammen zijn beroemde dichtregels:

> *Men moet om de rime souken*
> *Misselike tonghe in bouken:*
> *Duutsch, Brabantsch, Vlaemsch, Zeeusch,*
> *Walsch, Latijn, Griex ende Hebreeusch.*

Hij merkt dus op dat een dichter *misselike tonghe* ofwel diverse dialecten en talen nodig heeft om zijn werk goed te laten rijmen, en hij pleit er dus voor om in een bovenregionaal Nederlands te schrijven, niet in een specifiek dialect, omdat een tekst dan alleen maar in een klein gebied begrijpelijk is. Hij brengt dit zelf in de praktijk. In dit citaat komen bovendien de eerste vermeldingen van *Brabants*, *Vlaams* en *Zeeuws* als taalnamen voor, en van *Duutsch* als regionale variant van *Diets*, dat al genoemd is in 1276-1300.

1285 ◦ Jacob van Maerlant schrijft de *Rijmbijbel*, waarin naar een Latijns voorbeeld het Oude en Nieuwe Testament in versvorm en rijmend verteld worden. De vervaardiging van deze eerste berijmde Bijbelvertaling komt hem op forse kritiek te staan: de Bijbel dient volgens sommigen niet in de profane volkstaal te worden vertaald. In deze periode is de houding van de Kerk tegenover Bijbelvertalingen in de volkstaal zeer ambivalent: enerzijds wil men natuurlijk zo veel mogelijk mensen bereiken, anderzijds achten de kerkelijke autoriteiten het gevaar groot dat leken door het lezen van de Bijbel tot opvattingen komen die de Kerk verwerpt, want alleen de Kerk bepaalt hoe de Schrift uitgelegd moet worden. Wanneer omstreeks 1400 in Oxford een discussie losbarst over de vraag of Bijbelteksten in de volkstaal mogen worden geschreven, wordt opgemerkt 'that summe tyme a Flemynge (his name was James Merland) translated al the Bibel into Flemyche', en dat dit tot problemen had geleid maar dat de vertaling uiteindelijk was goedgekeurd.

In de Lage Landen maakt Van Maerlant de kritiek met zijn latere werk weer goed, onder andere met zijn gedichten, die hem omstreeks 1330 van Jan van Boendale de eretitel 'vader der Dietse dichtren algader' oplevert. Dankzij de *Rijmbijbel* worden een fors aantal religieuze termen in het Nederlands voor het eerst bekend of verbreid, merendeels Latijnse leenwoorden, zoals *Bijbel*, *cherubijn*, *compassie*, *crucifix*, *discipel*, *ellende*, *godvruchtig*, *manna*, *pilaar*, *Satan*, *synagoge*, *tabernakel*, *verdoemenis* en *zeloot*.

1287 ◦ Publicatie van het eerste encyclopedische werk over de natuur, *Der naturen bloeme* door Jacob van Maerlant, tevens auteur van onder andere de *Rijmbijbel* (zie 1285) en van de wereldgeschiedenis *Spiegel historiael* (zie 1350). *Der naturen bloeme* is een bewerking van een Latijnstalig encyclopedisch

werk van Thomas van Cantimpré. Het werk is tot diep in de vijftiende eeuw gebruikt en gewaardeerd. In de encyclopedie van Van Maerlant worden veel namen van dieren genoemd, ook van mythische dieren of dieren die niet in de Lage Landen leven, onder andere *boa* 'slang', *buffel, dolfijn, eekhoorn, eenhoorn, ekster, ever, fazant, gaai, gier, havik, hermelijn, ijsvogel, lynx, oester, papegaai, salamander, schorpioen, serpent, specht, spreeuw, struisvogel, vlo* en *zeekoe*.

1288 ◦ Slag bij Woeringen (Wörringen bij Keulen), waar hertog Jan I van Brabant Reinout van Gelre verslaat en Limburg annexeert. De slag maakt een einde aan de Limburgse successieoorlogen en maakt dat Brabant het gebied tussen Brugge en Keulen beheerst. De slag wordt kort erna beschreven door Jan van Heelu in zijn *Yeeste* [geschiedenis] *van den slag van Woeringen*, die hij laat voorafgaan door de eerste Nederlandstalige geschiedenis van Brabant. Aan hertog Jan worden enkele in Duitse vertaling overgeleverde minneliederen toegeschreven, waarin het bekende refrein *Harba lori fa* voorkomt.

1289 ◦ West-Friesland tot aan Texel onderworpen aan Holland.

1290 (ca.) ◦ Eerste Italiaanse bankiers in Zuid-Nederlandse steden (zie 1467).

De *Enaamse codex* of het *Oudenaardse rijmboek*, een verzameling religieuze rijmteksten, waarvan slechts fragmenten bewaard zijn. Hierin staat de eerste vermelding van de woorden *gloed, klieven, memorie* en *temptatie*.

1291-1300 ◦ De *Alexiuslegende*, een bewaard gebleven fragment van een gedicht over de vijfde-eeuwse heilige Alexius, vormt het begin van een omvangrijke Nederlandstalige literatuur rond heiligen. Eveneens omstreeks 1291-1300 is *Der Ystorien bloeme* geschreven, de oudst bekende Middelnederlandse vertaling van de *Legenda aurea* (zie kader 2.4), en misschien wel de eerste vertaling in een volkstaal. Het is overigens een slechte vertaling met om de paar regels een stoplap zoals *sekerlike, ic segge u, sonder sparen* 'werkelijk waar', *over warheden* 'echt waar', *dats bekent, dats waerheit fijn*.

1291-1300 ◦ Echte letterlijke Bijbelvertalingen worden in deze periode nog niet gemaakt. Wel gaat men de centrale tekst van de Bijbel, de vier evangeliën, omwerken tot één tekst: een evangelieharmonie. De oudste Nederlandse evangelieharmonie die we kennen is het *Luikse Diatessaron* of het *Leven van Jezus* uit het einde van de dertiende eeuw. Hierin worden voor het eerst de Nederlandse woorden *evangeliseren, hovaardig, Messias, nooddruft, ontvankelijk, parabel, vergeefs* en *visitatie* in een tekst genoemd. In de dertiende eeuw was het normale woord voor 'liefde' *minne*, maar in het *Luikse Diatessaron* gaat men ook *liefde* gebruiken. In de dertiende eeuw is ook een eerste *vertaling* van de vier evangeliën gemaakt, maar hiervan is slechts een veertiende-eeuws handschrift bewaard gebleven. Deze vertaling was zeer letterlijk en bedoeld als steunvertaling voor scholieren of leken om te lezen naast de Latijnse tekst.

1291-1300 ◦ *Van den bere Wisselau*, fragment van een gedicht over de beer van een ridder in het gevolg van Karel de Grote. Dit lijkt het oudst opgeschreven originele verhaal in het Nederlands, het dateert waarschijnlijk nog van voor het werk van Veldeke en berust sterk op de mondelinge verteltraditie; het is veel minder 'literair' dan de andere overgeleverde dertiende-eeuwse werken.

1291-1318 ◦ De *Roman van Heinric en Margriete van Limborch* wordt gedicht, misschien door Hendrik van Aken (zie 1300); hij geldt als een van de laatste hoofse ridderromans. In het begin van de zestiende eeuw is hij tot volksboek omgewerkt en in die vorm is hij tot in de negentiende eeuw populair gebleven.

2.4 *Heiligen*

Een apart genre dat gedurende de hele middeleeuwen een belangrijke rol speelde, was de beschrijving van heiligenlevens. Deze werden in de dertiende eeuw nog voornamelijk in het Latijn geschreven, en vervolgens tot in de veertiende eeuw in de volkstalen vertaald. Veel invloed had de *Legenda aurea* (de 'Gulden legende'), de beroemde verzameling levens van de heiligen van het kerkelijke jaar, omstreeks 1260 geschreven door de Italiaanse bisschop Jacobus de Voragine. De heiligenlevens dienden als voorbeeld voor de gelovigen. Heiligen werden aangeroepen tegen ziekten. Daarbij was het verband tussen ziekte en de betrokken heilige zeer gevarieerd. Soms is er sprake van een volksetymologisch verband: zo werd de heilige Blasius aangeroepen tegen huidziekten met blazen of blaren, vanwege de klankovereenkomst van de woorden, Valentijn werd aangeroepen tegen de vallende ziekte, de heilige Catharina tegen catarre ('slijmvliesontsteking') en de heilige Leonardus (alias Leen) tegen lendepijn: pijn in de leên (= leden).

Veel ziektenamen zijn vanaf de late middeleeuwen afgeleid van de naam van een heilige, maar die namen komen momenteel uitsluitend voor in de Nederlandse dialecten onder de grote rivieren; in de middeleeuwen zullen zij waarschijnlijk ook daarboven bekend geweest zijn. Algemeen bekende voorbeelden zijn *(sint-)antoniusvuur*, onder andere gebruikt voor gordelroos en karbonkel, *sint-corneliziekte* (voor stuipen, epilepsie, jicht, kinkhoest) en *sint-vitusdans* of *fieteldans* voor een zenuwziekte bij kinderen. In het West-Vlaams gebruikt men voor verschillende ziekten, vooral huidziekten, namen zoals *Sint-Blasiuszeren*, *Sinte-Katrijnewiel*, *Sinte-Eloisnagels*, *Sint-Jobszeren*, *(Sint-)Korijnzeren*, *Sint-Laurentiusblaren*, *Sint-Markoen(szeer)*.

De met zweren bedekte bedelaarsfiguur Lazarus, genoemd in Lucas 16, is sinds de middeleeuwen de naamgever van melaatsheid; in het Middelnederlands heette deze ziekte *laserie*. De Leprozerij in Gent (zie 1236) heet *lazerze hus* 'melaatsenhuis'. De naam leeft nog voort in de uitdrukking *krijg het lazerus*.

Op een andere Lazarus, de broer van Maria en Martha die opgewekt werd uit de dood (Joh. 11), gaan *lazerus* 'stomdronken' en *belazerd* terug; de overeenkomst is dat iemand die dronken is, versuft en wankelend is – net als iemand die uit een andere wereld terugkeert.

De namen van heiligen ging men aan kinderen als doopnamen geven om ze speciaal onder de bescherming van deze zogenoemde patroonheilige te stellen. Al in de twaalfde eeuw kwamen naast de oorspronkelijke Germaanse namen uitheemse christelijke doopnamen voor. Dit was deels een modeverschijnsel, maar tevens te danken aan de invloed van de Kerk en aan de bevolkingsgroei, die uitbreiding van het aantal namen noodzakelijk maakte. De christelijke naamgeving breidde zich vanuit Frankrijk naar Zuid-Nederland en vandaar naar Noord-Nederland uit. Rond 1500 was het aantal niet-Germaanse voornamen in Holland groter dan het aantal Germaanse, en dat is daarna altijd zo gebleven. Onder de nieuwe namen zijn die van heiligen het talrijkst, zoals Maarten en Agnes. Daarnaast zijn de namen van de apostelen zeer populair: Johannes (dat met verkortingen zoals Johan, Jan en Hans vanaf ongeveer 1250 de meest populaire naam is gebleven), Marcus, Paulus/Petrus/Peter/Pieter. Ook andere Bijbelse namen worden veel gebruikt, bijvoorbeeld Daniël, David, Jacob, Simon, Thomas, en Elisabeth, Eva, Maria, Susanna.

Zie ook 1565. In Limburg wordt nog steeds niet iemands verjaardag gevierd maar zijn naamdag: de feestdag van zijn patroonheilige, de heilige van zijn voornaam.

In deze periode werden allerlei geboorte- of sterfdata van heiligen uitgeroepen tot feestdagen. Deze data werden naar de

heiligen genoemd; we kennen ze nog uit vele min of meer bekende weerspreuken, zoals op 11 november: een donkere Sint-Maarten een lichte Kerstmis, op 24 juni: als het regent op Sint Jan kan de boer zijn noten tellen, en op 24 februari: Sint-Matthijs breekt het ijs. Herfstig, regenachtig weer heet nog steeds *bamisweer*: weer zoals vaak voorkomt tijdens of omstreeks de feestdag (met mis) van Sint Bavo op 1 oktober.

1296 ◦ Floris v, graaf van Holland en Zeeland, wordt bij Muiderberg door enkele edelen vermoord. In *Clerc uten laghen landen bider see* uit 1409-1417 krijgt hij de bijnaam 'der keerlen God', de held van de boeren. Dat was toen een spotnaam, en sloeg op de historische gebeurtenis waarbij Floris, toen hij ridders nodig had, veertig rijke boeren tot ridder had geslagen. In de negentiende eeuw gaat men deze spotnaam opvatten als geuzennaam.

1299-1356 ◦ Holland en Zeeland komen na de dood van graaf Jan I van Holland onder het Franstalige Henegouwse huis. Alle correspondentie met het centrale gezag wordt in het Frans gevoerd.

1300 ◦ De eerste Nederlandstalige ambtelijke tekst in Deventer (Overijssel).

1300 ◦ Vlaanderen wordt bij het Franse kroondomein gevoegd. Vanaf eind dertiende eeuw schrijft men hier ambtelijke stukken in het Frans, niet alleen stukken ten behoeve van het centrale gezag, maar ook interne stukken.

1300 (ca.) ◦ De mysticus Gheraert Appelmans, die als voorloper van Ruusbroec geldt, schrijft *Dit es de glose op den Pater Noster*, een verklaring van het Onze Vader.

1300 (ca.) ◦ De Brusselaar Hendrik of Heyn van Aken schrijft naar een Frans voorbeeld *Die Rose* of *Roman van de roos*. Hoewel er inmiddels in de dertiende eeuw een groot aantal teksten is verschenen, vinden we in de roman *Die Rose* nog steeds woorden die voor zover bekend niet eerder zijn vermeld, zoals *morren*, *onraad*, *schorsen*, *stoof*, *universiteit*, *verklappen* en *wetenschap*.

1300 (ca.) ◦ De oudste preken in het Nederlands, de *Limburgse sermoenen*, worden geschreven. Zij vormen het eerste Nederlandse boek waaraan een inhoudsopgave is toegevoegd, en bovendien zijn ze geschreven in proza, terwijl tot dan toe alle teksten in versvorm waren.

1300 (ca.) ◦ Uitvinding van de leesbril.

1302 ◦ De Bruggelingen komen in opstand tegen de Franse overheersing en vermoorden verschillende leden van het Franse garnizoen. Bij deze zogenoemde Brugse Metten (18 mei) kan men vriend en vijand onderscheiden dankzij het wachtwoord *Scilt ende vrient* 'Schild en Vriend'. Wie het sjibbolet *Scilt ende vrient* niet kan uitspreken, wordt als Leliaert (aanhanger van de Franse koning) herkend en door de Klauwaerts (aanhangers van de Vlaamse graaf) vermoord. Omdat de Fransen de opstand van de Bruggelingen niet accepteren, vindt op 11 juli in hetzelfde jaar de Guldensporenslag bij Kortrijk plaats. Het Vlaamse voetleger overwint het veel sterker geachte Franse ruiterleger. Na de slag worden de gulden sporen opgeraapt en aan het gewelf van de Kortrijkse Lievevrouwekerk opgehangen. Dankzij de Vlaamse overwinning wordt de Franse annexatiepolitiek gestuit. De slag wordt nog steeds herdacht. 11 juli is de Vlaamse nationale feestdag.

1305 ◦ Melis Stoke, de eerste Hollandse schrijver, beschrijft in zijn *Rijmkroniek* de geschiedenis van het graafschap Holland van 689 tot 1305, met onder andere de bekende moord op Floris v. Handschriften van deze tekst dateren allemaal uit het einde van de veertiende eeuw. In de veertiende eeuw schrijft men steeds meer kronieken en didactische werken in de volkstaal. De behoefte hieraan groeit, doordat het

aantal burgers of 'poorters' in de steden toeneemt. Deze burgers kennen geen Latijn of Frans, zoals de adel en de geestelijken, maar willen wel graag lezen en leren. Zie 1772.

1315 ◦ Een onbekende Brabantse dichter schrijft *De Borchgravinne van Vergi*, een vrije bewerking van een Frans voorbeeld waarin de hoofsheid wordt geïroniseerd; de tekst is bewaard in het Hulthemse handschrift (1410). Er bestaat tevens een onvolledige, letterlijke vertaling van de Franse tekst in het West-Vlaams.

1315-1316 ◦ Lodewijk van Velthem voltooit een vierde en vijfde deel van de *Spiegel Historiael* van Van Maerlant (dat slechts uit een manuscript van ca. 1350 bewaard is gebleven, zie aldaar). Het vijfde deel, lopend van 1248 tot 1316, is een van de belangrijkste historische bronnen voor de kennis van de Guldensporenslag uit 1302, omdat het grotendeels berust op verklaringen van ooggetuigen.

1323-1336 ◦ Vrijlaat (vrijgelatene) Simon de Rikelike in Sint-Pieters-op-den-Dijk (Brugge) houdt een *Memoriaal* bij, een rekeningenboek.

1324-1341 ◦ *Stadboeken van Zwolle*: hiermee zijn voor het eerst langere teksten uit Oost-Nederland bekend. Hierin vinden we de woorden *dobbelen* ('Wie dat binnen der vriheit van Swolle dobbelt'), *driest* en *huur*. Overigens komt *doblare* 'dobbelaar' al in 1293 voor en *dobbelsteen* in 1240.

1325-1328 ◦ Jan van Boendale schrijft het leerdicht *Der leken spieghel*, met onder andere een eerste proeve van een poëtica in het Nederlands. Van Boendale schrijft tevens, na Jan van Heelu (zie 1288), de tweede geschiedenis van Brabant, de *Brabantsche Yeesten*.

1329-1547 ◦ Uit deze periode stammen meer dan duizend Friestalige oorkonden. Een opvallend element in sommige hiervan is de zogenoemde eeuwigheidsformule die bij bepaalde rechtshandelingen wordt gehanteerd, zoals bij het sluiten van vrede. Dit gebeurt dan 'eeuwig en altijd en zolang de wind van de wolken waait en gras groeit en de boom bloeit en de zon opgaat en de wereld bestaat', ook wel 'zolang de dauw valt', 'zolang de haan kraait', 'zolang het kind huilt'.

1339 ◦ Handelslui uit Kampen en Zutphen krijgen in een oorkonde privileges in het Deense plaatsje Dragør (op het schiereiland Amager, ten zuiden van Kopenhagen). Iets later komt Deventer daar ook bij. In 1437 is er zelfs een straat in Dragør die 'Hollanderstraat' wordt genoemd (zie ook 1521).

1340 (ca.) ◦ De *Lancelot-compilatie* wordt geschreven in Den Haag; in dit handschrift zijn onder andere ridderromans opgenomen over Walewein en Lancelot.

1349 ◦ Pestepidemie, waaraan velen sterven en die *die swarte doot* wordt genoemd, naar de zwarte builen waarmee de ziekte gepaard gaat. In deze periode noemt men de pest gewoonlijk *pestilencie*, en voorts gebruikt men eufemismen zoals *gave Gods* of *die gave* 'door God gegeven ziekte'.

1350 (ca.) ◦ De mysticus Jan van Ruusbroec, een leerling van de Duitser Meister Eckhart, schrijft *Die chierheit der gheesteliker brulocht* (De schoonheid van de geestelijke bruiloft), als onderdeel van elf mystieke traktaten. Van de teksten zijn alleen latere handschriften bewaard gebleven. Ruusbroec is de enige Nederlandse schrijver die zalig is verklaard. In 1565 wordt zijn *Spieghel der ewigher salicheit* uit 1359 (uit het Latijn, niet uit het Nederlands) in het Italiaans vertaald als *Specchio dell'eterna salute*, di S. Giouanni Rusbrocchio (zie ook kader 2.6).

1350 (ca.) ◦ Eerste leerboekjes Frans-Nederlands, die bewijzen dat men al vroeg moeite deed om Frans te leren. Leerboeken voor andere moderne talen worden pas een kleine twee eeuwen later geschreven.

1350 (ca.) ◦ Oudste afschrift van de *Spiegel Historiael* van Jacob van Maerlant (1230-1300), de langste tekst die vóór 1300 is geschreven. Hierin staat onder andere een korte versie van de *Theophilus*, een Maria-exempel naar Latijnse bronnen, dat in verschillende bewerkingen is overgeleverd; de bekendste staat in het Hulthemse handschrift (1410).

1350 (ca.) ◦ Het *Dyckse handschrift* wordt in Utrecht geschreven, met daarin de tekst van *Vanden vos Reynaerde* en van Jacob van Maerlants *Der naturen bloeme*.

1351 ◦ Handschrift de *Cyrurgie* van Meester Jan Yperman. Hierin vinden we voor het eerst allerlei medische termen, zoals *cataract*, *dikte*, *hijgen*, *klier*, *lies*, *oorwurm*, *pil*, *pupil* 'oogappel', *schurft*, *snot*, *snuiten*, *spalk*, *spatel*, *speeksel* en *waterzucht*.

1356 ◦ Bij de intrede (de 'Blijde Inkomste') van hertogin Johanna van Brabant op 3 januari in Leuven wordt een oorkonde opgesteld waarin allerlei regels staan waaraan zij zich moet houden, bijvoorbeeld bij het beginnen van een oorlog of het uitgeven van belastinggelden. Na Johanna hebben alle Brabantse hertogen deze oorkonden moeten bezweren. Hiermee is Brabant het eerste gewest in de Nederlanden dat de verhouding tussen vorst en onderdanen regelt en rechtszekerheid biedt. Het aanzien ervan is erg groot, ook in het buitenland. Deze 'Blijde Inkomste' heeft door een cruciale bepaling ook verstrekkende gevolgen voor ons hele land: er staat namelijk in dat de onderdanen de hertog slechts hoeven te gehoorzamen zolang deze zijn verplichtingen nakomt. Het hertogdom Brabant wordt later geërfd door de Spaanse koning Filips II; volgens de Nederlanders die in opstand komen tegen zijn bewind, hield deze vorst zich niet aan de afspraken – dus mag zijn volk de gehoorzaamheid aan hem opzeggen. Dat gebeurt in 1581.

1356-1433 ◦ Holland komt onder het Beierse huis. In deze periode komen veel Duitstaligen naar de Nederlandse hoven. Toch is in deze periode de Duitse taalkundige invloed niet bijzonder groot: het Beierse huis heeft Franse sympathieën en huwelijksbanden met Frankrijk, en de Duitse vorsten verbreken alle intellectuele banden met Duitsland zodra zij in Holland komen. De hofkringen nemen wel Duitse woorden over, maar deze kringen hebben te weinig uitstraling en overwicht om de leenwoorden door te geven aan andere kringen of volgende generaties. De meeste Duitse leenwoorden komen uit de poëzie (zie 1412), het gaat niet om huis-, tuin- en keukentermen. Wanneer Filips van Bourgondië in 1428 Jacoba van Beieren opvolgt, wordt het Duits aan de hoven verdrongen door het Frans.

1357 (ca.) ◦ De *Passional*, 'een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda', een vertaling dus van de Latijnse *Legenda aurea* met heiligenlevens (zie kader 2.4), wordt geschreven, misschien door Petrus Naghel, kartuizer uit het Brabantse Herne.

1374 (ca.) ◦ De *Beatrijs*, een berijming van een Marialegende, wordt door een onbekende auteur opgetekend (de tekst is waarschijnlijk een eeuw ouder). De auteur begint met de veel geciteerde verzuchting: 'Van dichten comt mi cleine bate. Die liede raden mi dat ict late.'

1379 ◦ De Deventenaar Geert Groote laat zich tot diaken wijden en trekt langs de steden met boetepreken, waardoor hij velen tot inkeer brengt. Dit godsdienstig reveil wordt omstreeks 1410 door Henricus Pomerius, de biograaf van Ruusbroec, *Moderne Devotie* genoemd, een term die tot op heden in gebruik is (zie 1424). Uit de volgelingen van Groote, de Moderne Devoten, ontstaan de Broeders en Zusters van het Gemene Leven en de Congregatie van Windesheim. De beweging, die ontstaat in een gebied waar men een Sak-

sisch dialect spreekt, verbreidt zich vanuit de IJsselsteden over de Nederlanden en Duitsland. Dit versterkt de positie van het Saksisch of Nederduits, dat in deze periode dankzij de Hanze (zie kader 1.8) al een sterke uitstraling heeft. De sterke positie van het Saksisch verdwijnt in het midden van de zestiende eeuw.

1381 ◦ De Gentenaar Bouden of Boudewijn van der Lore, die mogelijk stadsspreker van beroep is, schrijft het gedicht *De Maghet van Ghend* over de strijd van de stedelijke bevolking tegen overheersers, waarmee hij waarschijnlijk doelt op de Vlaamse graaf. De tekst is overgeleverd in het Hulthemse handschrift (1410).

1383-1408 ◦ Willem van Hildegaersberch treedt als bekendste Nederlandse 'sprokespreker' op en draagt eigen en andermans gedichten voor. Hij is zeer populair. Veel van zijn gedichten zijn bewaard gebleven. Bekend is bijvoorbeeld een gedicht over de oorsprong van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, getiteld *Hoe deerste partijen in Holland quamen*, lofdichten op graaf Floris V en Willem III, en een episode uit *Reinaert de Vos*. Zijn gedichten zijn satirisch en leggen de nadruk op menselijke ondeugden.

1384 ◦ Nadat Filips van Artevelde bij de Slag bij Westrozebeke in 1382 is gesneuveld en het Vlaamse leger is verslagen door de Fransen, komt Vlaanderen in 1384 onder het Bourgondische huis. In de volgende halve eeuw wordt het Bourgondische huis geleidelijk heerser over de hele Nederlanden. Hierdoor veroverde het Frans zich aan de hoven een zeer sterke positie. Het gevolg is dat vele Franse leenwoorden in het Nederlands doordringen. Het gaat daarbij veelal om ambtelijke termen, want veel officiële stukken worden in het Frans geschreven. Zo zijn onder andere tussen eind veertiende eeuw en 1550 de Franse leenwoorden *absent, accepteren, administreren, akte, ambassadeur, attesteren, college, compenseren, concept, consulteren, contract, contributie, controleren, decreteren, financiën, fourneren, frauderen, griffier, hypotheek, instructie, kantoor, legitimeren, missive, petitie, pleidooi* en *procedure* overgenomen.

1387 ◦ Willem I van Gelre komt in botsing met Frankrijk doordat hij Brabantse kastelen inneemt; hij schoffeert de koning van Frankrijk doordat hij deze een uitdagingsbrief schrijft op papier in plaats van op perkament, zoals het hoort.

1390 (ca.) ◦ Het *Gruuthuse-handschrift* (genoemd naar de vijftiende-eeuwse eigenaar Lodewijk van Gruuthuse) wordt geschreven; het bevat allerlei liederen en gedichten, zoals *Egidius, waer bestu bleven* (*Mi lanct na di, gheselle mijn*), *Aloeette, voghel clein* en het zogenoemde Kerelslied (zie kader 2.5; *kerels* zijn 'boeren, dorpelingen').

2.5 *Begin van het Kerelslied*

Wi willen van den kerels zinghen
Si sijn van quader aert
Si willen de ruters dwinghen
Si draghen enen langhen baert
Haer cleedren die zijn al ontnait
Een hoedekijn up haer hooft ghecapt
Tcaproen staet al verdrayt
Haer cousen ende haer scoen ghelapt

In de vertaling van Willem Nijholt:
Ik zal 'ns van de kerels zingen
Kwaadaardig, stom en ruig
En dat wil dan de adel dwingen
Dat ongeschoren tuig
Hun boezeroen is grof geweven
Een claque ontsiert hun test

Hun kousen en hun broek zijn even
Schouwelijk als de rest

1391 (ca.) ◦ Er wordt een Nederlandse vertaling gemaakt van de oorspronkelijk in het Latijn geschreven geschiedenis van de bisschoppen van Utrecht en de graven van Holland (en Zeeland) vanaf de Romeinen tot aan 1346 van Jan Beke (Johannes de Beke of Beka), *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*. Dit is een van de populairste Nederlandse verhalende bronnen uit die tijd. Sowieso is de belangstelling voor historische kronieken in deze periode groot. Beke's werk is voornamelijk een compilatie uit bestaande annalen en kronieken, zoals de *Rijmkroniek* van Melis Stoke (zie 1305). Op zijn werk worden vervolgen geschreven tot diep in de vijftiende eeuw. Het werk is ook in het Frans vertaald, zie kader 2.6, waaruit bovendien blijkt dat de Frans-Nederlandse letterkundige invloed in de middeleeuwen niet helemaal eenrichtingsverkeer van het Frans naar het Nederlands is geweest.

2.6 *De oudste vertalingen van Nederlandse werken in andere talen*

Tot de vroegste vertalingen van werken uit de Lage Landen behoort de *Chronographia* van Johannes Beke. Deze geschiedenis van Holland en Utrecht ontstond in de jaren veertig van de veertiende eeuw te Egmond. Het werk werd in of kort na 1391 uit het Latijn in het Middelnederlands vertaald. Omstreeks 1453-1457 zag een Franse vertaling het licht in opdracht van de Bourgondische hertog Filips de Goede. Vooral de kostbare wijze waarop de handschriften zijn uitgevoerd, maakt aannemelijk dat de opdracht tot vertaling gegeven werd om de rechtmatigheid van Filips' gezag over de Lage Landen in haar volle glorie uit te dragen. Vier van de zeven overgeleverde handschriften – een naar middeleeuws begrip niet onaanzienlijk aantal – zijn prachthandschriften, uitgevoerd in perkament en verlucht met miniaturen in de stijl van de beroemde Brugse miniaturisten Loyset Liedet en Willem Vrelant. De namen van de bezitters waren niet minder luisterrijk: de familie De Croy, Lodewijk van Gruuthuse, Jean de la Fontaine, Giovanni Arnolfini, raadgever van de Franse koning Lodewijk XI en de Bourgondische hertog Filips de Goede, en Filips II van Spanje. Strikt genomen behoort de *Chronographia* niet thuis in een lijst van in het Frans vertaalde Nederlandse werken, aangezien de tekst vanuit het Latijn werd vertaald. Maar het voorbeeld illustreert welke interesses en belangen een Frans publiek kon hebben bij een vertaling van een werk uit de Nederlanden.

Waarschijnlijk wel rechtstreeks uit het Nederlands in het Frans vertaald is de *Croniken ende gesten des edele ende hoochgeboren heeren van Brederode* van Jan Gerbrandszoon van Leiden. Het handschrift kwam in de tweede helft van de vijftiende eeuw tot stand. De opdracht tot deze vertaling lijkt eveneens van een politieke lading voorzien: de Brederodes waren immers de belangrijkste tegenstrevers van het Bourgondische gezag in de Lage Landen. Uit dezelfde periode dateert een Franse kroniek van Holland, Zeeland en Henegouwen tot in het jaar 1455, waaraan vermoedelijk een Middelnederlandse bron ten grondslag ligt. Met name Middelnederlandse plaatsaanduidingen als 'Oest-Frise', 'Heydenzee', 'Lauwerzee', 'Conincxvelt', 'Zuyt-Hollande' wijzen in die richting. De kroniek heeft in Bourgondische kring gefunctioneerd: de tekst is opgenomen in een vijftiende-eeuws verzamelhandschrift met overwegend werk van de Bourgondische geschiedschrijver Georges Chastellain (Brussel, KB Albert I, hss. 7254-7263).

Een ander interessegebied voor de Franse lezer was de geestelijke literatuur van de Nederlanden. Een van de vroegst geattesteerde vertalingen van een Middelnederlands werk in het

Frans is *Die chierheit der gheesteliker brulocht* van Jan van Ruusbroec (1293-1381); zie 1350. Deze vertaling van de Brulocht verscheen in 1606 in druk te Toulouse, onder de titel *L'ornement des nopces spirituelles. Composé par le divin docteur et très excellent contemplateur Jean Rusbroche*. De vertaler was een kartuizer uit Parijs. Maar ook in dit geval vond de tekst zijn weg naar het Franse publiek via het Latijn. Aan de basis ervan lag de Latijnse vertaling van de kartuizer Laurentius Surius uit het Sint-Barbaraklooster te Keulen. De belangstelling voor het werk van Ruusbroec dateert overigens van nog vroeger. De kanselier van de Parijse universiteit Johannes Gerson (1363-1429) nam er omstreeks 1400 uitgebreid kennis van toen hem ter ore gekomen was dat het werk in strijd zou zijn met de leerstellingen der Kerk. Gerson las de tekst in de Latijnse vertaling van Willem Jordaens (ca. 1321-1372), een jongere medebroeder van Ruusbroec in Groenendaal. Deze vertaling verscheen in 1512 te Parijs voor het eerst in druk.
Het vroegst zelfstandig verschenen werk dat rechtstreeks uit het Middelnederlands werd vertaald, is *Ulenspiegel*, 'nouvellement translaté et corrigé de flamant en fr.' (zie 1519). Het boek verscheen in 1532 in druk te Parijs.
Vanaf de jaren vijftig van de zestiende eeuw tot het begin van de zeventiende eeuw zou men kunnen spreken van een hausse aan vertalingen van Nederlandse werken. Ze zijn overwegend religieus van karakter, zoals *Dat gulde ghebedeboec* en *'t Bruydegoms mantelken*, maar er verschijnen ook boeken van min of meer wetenschappelijke aard, zoals een vertaling van het *Cruydeboek* van Rembert Dodoens. Ook boeken op het terrein van de zeevaart genieten de belangstelling van de Franstaligen. Er verschijnen onder meer in 1598 vertalingen van Gerrit de Veers *Waerachtige beschrijvinghe van drie seylagien* en Cornelis Houtmans *Journal van de reyse der Hollandtsche schepen ghedaen in Oost Indien*. Voorts blijkt het Nederlands intermediair voor een boekhoudkundige tekst van Italiaanse oorsprong, *Instruction pour dresser et tenir comptes, tant pour marchans, receveurs* [...]. Dit boek verscheen in 1545 te Antwerpen. Plantijn vestigde daar in 1573 met *Le tresor du langage bas-alman, dict vulgairement flamang* de aandacht op de volkstaal van de Nederlanden.
(Tekst van Jeanne Verbij-Schillings voor een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek over de Nederlandse letteren in Franse vertaling in 2000.)

1400 (ca.) ◦ Fragmenten van de ridderroman *Karel ende Elegast*, die waarschijnlijk aan het eind van de twaalfde eeuw door een onbekende dichter is geschreven. Het bekende eerste vers luidt 'Fraeye historie ende al waer'. Dit is de eerste echt succesrijke Nederlandse ridderroman, die als schoolvoorbeeld geldt van de middeleeuwse ridderverhalen. Het is bovendien waarschijnlijk de enige ridderroman die nog steeds op Nederlandse middelbare scholen wordt gelezen (in Vlaanderen geeft men de voorkeur aan het dierenepos de *Reynaerde*).

1400 (ca.) ◦ Men gaat haring kaken, waardoor de vis langer bewaard kan worden en men dus langere zeevaarten kan maken. *Kaecken* wordt in 1407 genoemd, *kaecharinc* in 1332. Volgens de overlevering is de uitvinding te danken aan een zekere Willem Beukelsz., een arme visser uit Biervliet – zo schrijft Cats 'Beukels heeft voor eerst den haring leeren kaken' –, maar dit lijkt een legende te zijn; in ieder geval zijn er vooralsnog geen bewijzen gevonden. In 1312 is wel sprake van een Willem Beukelsz. in Biervliet, maar deze was schepen en niet een eenvoudige visser. Het woord *kaken* is overgenomen door het Frans, waar men spreekt van *caquer des harengs*. Zie 1532.

1400 (ca.) ◦ In het *Comburgse handschrift* uit Gent (vanaf halver-

wege de zestiende eeuw toebehorend aan het Ritterstift Comburg am Kocher) is een groot aantal Middelneder-landse literaire teksten verzameld, waaronder *Vanden vos Reynaerde* en de *Reis van Sinte Brandaan*, over een Ierse heilige en abt die een wonderbaarlijke zeereis maakt. Het verhaal van Brandaan gaat terug op een verloren gegane vroegdertiende-eeuwse tekst. Brandaan werd, dankzij volksetymologie, in de middeleeuwen de beschermheilige tegen brandgevaar. Tevens is hij de naamgever van de bekende vuurtoren op Terschelling, de Brandaris. Dit handschrift bevat ook de *Rijmkroniek van Vlaanderen*, de geschiedenis van Vlaanderen van 792 tot 1405.

1405 ◦ De Vlaamse graaf Jan zonder Vrees eist dat alle correspondentie met hem in zijn functie van graaf van Vlaanderen in het Nederlands wordt gevoerd. In 1409 trekt hij dit weer in.

1407 ◦ De eerste poldermolen wordt neergezet, een windmolen die voor bemaling gebruikt wordt in de laaggelegen kustgebieden (zie 1274).

1410 (ca.) ◦ In het *Hulthemse handschrift* uit Brussel (genoemd naar de negentiende-eeuwse Gentse bezitter Van Hulthem) zijn een groot aantal Middelnederlandse literaire teksten verzameld, met onder meer wat men in het handschrift noemt de *abele spelen* 'schone, verheven spelen': de vier oudst bekende wereldlijke toneelstukken in de middeleeuwse letterkunde, niet alleen in de Lage Landen, maar in heel Europa: *Esmoreit*, *Gloriant*, *Lanseloet van Denemerken* en *Vanden Winter ende vanden Somer*. Voorts zijn in het handschrift een aantal *sotterniën* opgenomen: kluchtspelen die men in die periode opvoerde na een abel spel, zoals *De buskenblaser* over een oude boer die getrouwd is met een jonge vrouw en op aanraden van een kwakzalver een busje koopt waarin hij moet blazen om weer jong te worden; het enige resultaat is uiteraard een roetzwart gezicht. Tot slot bevat het handschrift enkele *boerden* of *cluten*: kluchtige verhalen.

1412 ◦ Dirc Potter (circa 1370-1428) publiceert *Der minnen loep* (De ontwikkelingsgang van de liefde), een leerdicht over vier soorten liefde. Potter bedient zich van een massa Duitse leenwoorden, zoals *balde* 'spoedig', *bederman* 'brave, degelijke man', *gewalt* 'geweld', *leider* 'helaas', *meesterin*, *onverschaemt* 'vrij van schande' en *tsaert* 'teder, teer'. Geen van deze woorden heeft zich een plaats in het Nederlands weten te veroveren, het gebruik ervan was slechts een voorbijgaand modeverschijnsel.

1420 ◦ De eerste zigeuners in de Lage Landen worden gastvrij onthaald. Zij trekken naar de grotere steden en vertellen dat ze pelgrims zijn die door de 'ongelovige Saracenen' (Arabieren) uit hun geboorteland 'Klein-Egypte' zijn verjaagd. Ze hebben aanbevelingsbrieven bij zich van de paus, keizer Sigismund en andere hoogwaardigheidsbekleders. Door het gedrag van sommige zigeuners (kruimeldiefstal, landloperij, bedelarij), maar ook door andere factoren, zoals de verslechterde economische omstandigheden, verandert de houding tegenover de zigeuners in de loop van de tijd en mogen ze alleen nog op het platteland verblijven. Rond 1750 worden ze uit de Lage Landen verjaagd, zie aldaar.

1424 ◦ Omstreeks deze tijd wordt een begin gemaakt met de *Imitatio Christi* 'De Navolging van Christus', het meest verbreide middeleeuwse boek, dat diverse malen in het Nederlands is vertaald (en veelvuldig in andere talen), het eerst in 1548 door Bijbelvertaler Nicolaas van Winghe. Het wordt toegeschreven aan Thomas a Kempis of Van Kempen (genoemd naar de plaats in Duitsland), die zijn eerste opleiding kreeg bij de Broeders van het Gemene Leven in Deventer en de rest van zijn leven doorbracht in het kloos-

ter op de Agnietenberg bij Zwolle. Hij was een belangrijk aanhanger van de op praktische vroomheid en levenswijsheid gerichte, door Geert Groote geïnitieerde Moderne Devotie (zie 1379). Via de *Imitatio Christi* zijn onder meer bekend geworden de spreuken *Homo proponit, sed Deus disponit* 'De mens wikt, maar God beschikt' en *Quam cito transit gloria mundi* 'Hoe snel vergaat de wereldse glorie'. Aan Thomas a Kempis wordt toegeschreven de uitspraak 'In omnibus requiem quaesivi et nusquam inveni nisi in een Hoecken met een Boecken' (Overal heb ik rust gezocht, die ik nergens heb gevonden, behalve in een hoek met een boek).

1425 ◦ Jan van Eyck gaat naar het Bourgondische hof en wordt voorman van de 'Vlaamse primitieven', zoals in de negentiende eeuw de eerste schilderschool uit de Nederlanden genoemd werd.

1425 ◦ Leuven krijgt de eerste universiteit van de Lage Landen.

1430 ◦ Brabant onder het Bourgondische huis.

1433 ◦ Holland en Zeeland onder het Bourgondische huis.

1439-1448 ◦ De Scandinavische koning Erik van Pommeren (koning van Denemarken, Noorwegen en Zweden) zoekt steun bij de Nederlanders en Vlamingen in zijn strijd tegen de hanzeaten. Het jaar 1439 luidt een begin in van hechtere handelsbetrekkingen tussen de Lage Landen en Denemarken. Eriks opvolger, Christoffer van Beieren (1439-1448) zet deze politiek voort en geeft de Nederlanders het recht tot vrije handel in heel zijn gebied, tot grote ergernis van de Hanze-steden. Het Deens, Noors en Zweeds hebben verschillende woorden overgenomen uit het Nederlands die wellicht uit deze periode stammen, zoals Deens en Noors *betale*, Zweeds *betala* 'betalen', Deens en Noors *fordel*, Zweeds *fördel* 'voordeel', Deens en Noors *forråd*, Zweeds *förråd* 'voorraad', Deens, Noors, Zweeds *handel* 'handel' en Deens en Noors *handle*, Zweeds *handla* 'handelen'. Zie ook 1521.

1440 ◦ *Glossarium Harlemense*, een Latijns-Nederlands woordenboek uit Haarlem, met de eerste vermelding van het Nederlandse woord *scheet* 'wind', dat wordt gegeven ter verklaring van het middeleeuws (niet klassiek) Latijnse *bombum*: het doel van de glossaria uit deze periode was namelijk om onbekende of moeilijke Latijnse woorden te verklaren.

1441 ◦ In Oudenaerde wordt voor het eerst een rederijkerskamer, *Camer van Rhetorica*, genoemd. De rederijkerskamers zijn overgenomen uit Frankrijk. Zij vormen de eerste puur literaire beweging in het Nederlands. De rederijkers houden zich bezig met Nederlandstalige poëzie en toneelstukken. Kenmerkend voor hun kunst zijn ingewikkelde versvormen, zoals het kreeftdicht, het naamdicht en het rondeel. In hun werken komen extreem veel Franse leenwoorden voor. In de loop van de vijftiende en zestiende eeuw neemt het aantal rederijkerskamers zowel in de Zuidelijke als in de Noordelijke Nederlanden sterk toe. De kamers houden onderling toneelwedstrijden, *landjuwelen* genaamd. In 1448 komt in het Nederlands voor het eerst het woord *refrein* voor, ontleend aan de Franse rederijkersterm *refrain*.

1445 ◦ Drie Friese huwelijkstoespraken zijn bewaard, die zijn gekopieerd door een Friese geestelijke in het Noord-Duitse Hildesheim.

1450 (ca.) ◦ Uitvinding van de boekdrukkunst door Johannes Gutenberg. Eeuwenlang is deze uitvinding in de Lage Landen toegeschreven aan de Haarlemmer Laurens Jansz. Coster. Dat Coster de uitvinder was, is in Nederland voor het eerst beweerd door Hadrianus Junius (oftewel Adriaen de Jonghe) in zijn *Batavia* (1568), een boekwerk over de middeleeuwse geschiedenis van Nederland dat door Alva en zijn inquisitie met wantrouwen werd bezien en daarom

pas in 1588 postuum werd uitgegeven door Janus Dousa. De bekende schrijver Dirk Volkertsz. Coornhert had overigens al in 1561, toen hij met anderen in Haarlem een drukkerij begon, beweerd dat de boekdrukkunst uit die stad stamde. Pas in 1870 wordt de mythe definitief doorgeprikt, hoewel het nog lang duurde voordat algemeen aanvaard werd dat deze uitvinding op Duits conto dient te worden geschreven.

De oudste gedrukte werken, van vóór 1500, heten *incunabelen* – de naam is ontleend aan de titel van een door C. Van Beughem in 1688 in Amsterdam uitgegeven werk (een lijst van oudste drukken): *Incunabula typographiae*, of *Prima artis typographicae incunabula* '(vroegste) beginselen van de boekdrukkunst'. In de negentiende eeuw komt onder Duitse invloed de benaming *wiegendruk* op: drukwerk uit de vroegste tijd (de *wieg*) van de boekdrukkunst. Dankzij de boekdrukkunst gaan drukkers in de vijftiende en zestiende eeuw prozabewerkingen maken van ridderromans en andere middeleeuwse teksten, die bij het grote publiek zeer populair zijn: het lezen van boeken wordt hiermee gedemocratiseerd.

1450 (ca.) ◦ Ontstaan van de Latijnse school in de Nederlanden. Op deze scholen wordt – uitsluitend aan jongens – onderwijs gegeven over en ín het Latijn. De Latijnse school vormt het hoogste onderwijsniveau en dient als voorbereiding op de universiteit. De scholieren volgen eerst onderwijs aan de Duitse of Nederduitse school, waar ze leren lezen en schrijven in het Nederlands.

1457 ◦ De termen *Nederduits* en *Hoogduits* worden in een Hollands gebedsboek voor het eerst vermeld: 'dese oefeninghe ist ghetoghen van den hoghen duutsche int neder duutsche'. Het is opmerkelijk dat deze termen niet in Duitsland zijn bedacht, maar een Nederlandse vinding zijn: het Duits heeft de termen *Hochdeutsch* en *Niederdeutsch* geleend uit het Nederlands. Het verschil tussen *hoog* en *neder* houdt geen waardeoordeel in, maar is een geografische aanduiding: het Hoogduits werd gesproken in de hooggelegen, bergachtige streken ten zuiden van de lijn Keulen-Berlijn, het Nederduits in het gebied aan de benedenloop van de grote rivieren (Rijn, Ems, Weser, Elbe). Dankzij de Bijbelvertaling van Luther wordt het Hoogduits in de zestiende eeuw identiek met de Duitse standaardtaal. *Nederduits* werd aanvankelijk zowel gebruikt voor het Nederlands als voor het Nederduits in Noord-Duitsland. Vanaf halverwege de zestiende eeuw wordt *Nederduits* gebruikt voor 'Nederlands'. *Nederduits* wordt in de tweede helft van de zeventiende eeuw tot het begin van de negentiende eeuw de meest gebruikte benaming voor het Nederlands, misschien mede dankzij de *Nederduitsch* Hervormde Kerk. Daarna neemt het gebruik sterk af. Pas in de negentiende eeuw krijgt de naam *Nederlands* de overhand: na de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1813 wint *Nederlands* het van *Nederduits*, dat dan alleen nog voor bepaalde dialecten in Noord-Duitsland gebruikt wordt.

1462 ◦ Het oudste in de Nederlanden gedrukte boek: de *Doctrinale*, een Latijnse grammatica van Alexander de Villa Dei.

1465 ◦ Eerste bijeenkomst van vertegenwoordigers van alle Bourgondische staten: de Staten-Generaal.

1466 ◦ Anthonis de Roovere wordt stadsdichter van Brugge. Hij is een van de eerste rederijkers en schrijft onder andere het beroemde gedicht *Vander Mollenfeeste*, een dodendans.

1467 ◦ Het oudste Italiaanse leenwoord wordt door het Nederlands overgenomen, namelijk *bank*. In en na de zestiende eeuw worden diverse Italiaanse termen op het gebied van het handeldrijven overgenomen in het Nederlands, zoals *bruto*, *credit*, *deposito*, *dito*, *kas*, *netto*, *nul*, *percent*, *porto*, *risico*,

saldo en *somma*. De Nederlanders leerden van de Italiaanse bankiers namelijk een nieuwe wijze van handeldrijven: het betalen door middel van wisselbrieven, het geld wisselen en de dubbele of 'Italiaanse' boekhouding. De dubbele boekhouding is in 1494 door de Italiaanse monnik Luca Pacioli voor het eerst beschreven en wordt nog steeds in vrijwel ongewijzigde vorm door bedrijven over de hele wereld gehanteerd.

1472 ◦ Gelre (Gelderland) onder het Bourgondische huis.

1473 ◦ De bekende minderbroeder en kanselredenaar J. Brugman overlijdt; zijn naam leeft echter voort in de uitdrukking *praten als Brugman*.

1473 ◦ Het eerste Engelstalige boek (*The recuyell of the historyes of Troye*) wordt door William Caxton gedrukt in Brugge, dus niet in Engeland. De Engelse zakenman Caxton woont van ongeveer 1440 tot 1476 in Brugge, en vestigt daar een boekdrukkerij. In 1476 sticht hij de eerste Engelse pers op het terrein van de Westminster Abbey. Hij drukt en publiceert in totaal meer dan negentig boeken. In 1481 publiceert hij een vertaling van de Nederlandse *Vanden vos Reynaerde*, waarin hij allerlei Nederlandse leenwoorden in de Engelse tekst overneemt. Een enkele van deze leenwoorden wordt nog steeds in het Engels gebruikt, *luck* van het Nederlandse *geluk* bijvoorbeeld, de meeste zijn inmiddels verouderd, bijvoorbeeld *forsling* 'verslinden', *glim* 'glimmen' of *yammer* 'jammeren'. Caxton heeft verschillende dierennamen uit de *Reynaerd* min of meer letterlijk overgenomen uit het Nederlands, zoals *boussyng* 'bunzing', *das*, *meese* 'mees', *meerkat*. Mooi is dat Caxton de Nederlandse naam *muishond* 'wezel' (namelijk: dier dat als een jachthond op muizen jaagt) weergeeft met *mouse-hunt* (letterlijk: muis-jacht). Verder heeft Caxton de Nederlandse namen van de hoofdrolspelers bewaard: *Bruin*, *Isegrim*, *Reynaerd* en *Tibert*. *Bruin*, uitgesproken als /Broe-ien/, wordt in het Engels nog wel in het algemeen gebruikt als naam voor de bruine beer.

1477 ◦ Publicatie van de *Teuthonista of Duytschlender* van de Kleefse kanselier G. van der Schueren. Dit werk, gedrukt in Keulen, bestaat uit twee delen: een Nederlands-Latijns en een Latijns-Nederlands deel, preciezer gezegd: een Nederrijns-Latijnse en een Latijns-Nederrijnse woordenlijst. In het Kleefse gebied wordt in deze periode een variant van het Nederlands gesproken. Uit de spelling blijkt wel een sterk oostelijke kleur, vergelijk *eyn* 'een', *furst* 'vorst', *oirspruncklick* 'oorspronkelijk', *vleysch* 'vlees'. Het eerste deel van de *Teuthonista* vormt het eerste omvangrijke woordenboek met Nederlands als ingang. Het woordenboek is geschreven voor klerken om Latijn te leren. Gezien de oostelijke herkomst van dit woordenboek wekt het geen verbazing dat een aantal Duitse leenwoorden, die zich in de loop van de tijd in het Nederlands hebben genesteld, in dit woordenboek voor het eerst worden vermeld, zoals *adelaar*, *beweren*, *deun*, *eenzaam*, *zich erbarmen*, *fris*, *glans*, *hups*, *overweldigen*, *panter*, *pantser*, *rijzig*, *scherts*, *sidderen* en *zwetsen*.

1477 ◦ Delftse Bijbel: het eerste gedrukte Nederlandstalige boek, een vertaling van de Latijnse Vulgaatbijbel, alleen bestaande uit het Oude Testament zonder de psalmen.

1477-1568 ◦ Het Habsburgse huis heerst over de Nederlandse gewesten. Het bepaalt dat alle overheidsbesluiten in de Nederlandse gewesten (ook Vlaanderen) in het Nederlands dienen te worden gesteld. Het Frans behoudt in de hoogste hofkringen echter tot in de twintigste eeuw een sterke positie. In de ambtenarij daarentegen verliest het steeds meer terrein aan het Nederlands.

1478 ◦ Verschijning van de Keulse Bijbel, een complete Bijbelvertaling in het Nederduits.

1479 ◦ *Vocabularius ex quo*, een Latijns-Nederlands woorden-

boekje voor studenten, uit Zwolle. Het boek heeft geen titel, wat in deze periode, toen men nog zocht naar de bruikbaarste vormgeving van gedrukte boeken, vaker voorkomt, en wordt daarom genoemd naar de eerste twee woorden van de proloog: *ex quo*. In dit boek vindt men de eerste vermelding van *rampzalig*, *schreeuwen* en *stomp*.

1482 ◦ Oprichting van de Franse school in de Nederlanden: een handelsopleiding voor de middenklasse voor leerlingen, zowel jongens als meisjes, tussen tien en vijftien, met een onderbouw voor leerlingen van zes tot tien. Er wordt Frans onderwezen, omdat dit in die periode de internationale taal is. De Franse school wordt beschouwd als de voorloper van de hbs (zie 1863).

1482 ◦ In een van de vele Hoekse en Kabeljauwse twisten, die tussen 1350 en 1500 plaatsvinden tussen Bourgondisch-gezinden (Kabeljauwen) en hun tegenstanders (Hoeken), springt de Kabeljauw Jan van Schaffelaar van de kerktoren van Barneveld. Dit wapenfeit krijgt een plaats in negentiende- en twintigste-eeuwse boeken, onder anderen van J.F. Oltmans en kinderboekenschrijfster Thea Beckman.

1482 ◦ De eerste keer dat er sprake is van de *Nederlandsche tale*, tegenover de *Overlantsche tale* (= Duits). De eerste vermelding van *Nederlands* is in een boek gedrukt in Gouda; vóór 1550 wordt de naam vrijwel alleen in de Zuidelijke Nederlanden gebruikt: het eerst in 1514 in Antwerpen en dan in 1518 in Brussel.

1483 ◦ *Vocabularius copiosus* (letterlijk: uitgebreide woordenlijst), een Latijns-Nederlands woordenboekje voor studenten, met de eerste vermelding van de woorden *aluin*, *brullen* en *den*.

1485 ◦ In *Van de eygenscappen der dingen* beschrijft Bartolomeus Engelsman allerlei (natuur)wetenschappelijke zaken, zoals *aambei*, *hondsdagen*, *ijzel* en *tering* 'tuberculose'.

1485 ◦ De Brabander Pieter van Diest krijgt op het landjuweel van Antwerpen de eerste prijs met het toneelstuk *Elckerlijc* (volledige titel *Den Spyeghel der salicheyt van Elckerlijc, hoe dat elckerlijc mensche wert gedaecht Gode rekeninghe te doen*), een moraliteit die geldt als een van de hoogtepunten van het geestelijk toneel. Zie ook 1509-1519.

1485 ◦ Het *Exercitium puerorum* (Oefening voor kinderen), gedrukt in Antwerpen; naast het Latijn worden telkens Nederlandse voorbeelden gegeven, als hulpmiddel bij het leren van het Latijn, en er is een afzonderlijk hoofdstuk gewijd aan het vertalen van het Nederlands in het Latijn en omgekeerd.

1485 (ca.) ◦ *Freeska Landriucht* ('Fries landrecht'). Dit is het oudste gedrukte boek in het Fries. Het bevat rechtsteksten. Onbekend is waar het boek gedrukt is. Er zijn negen exemplaren van bewaard gebleven.

1492 ◦ Na misoogsten plunderen hongerende boeren, het 'kaas- en broodvolk', Hoorn, Alkmaar en Haarlem; ze worden bij Leiden tegengehouden.

1492 ◦ Verdrijving van de Joden uit Spanje en Portugal. Ze trekken naar verschillende Europese landen, waaronder de Lage Landen: eerst naar de Zuidelijke en, door de Tachtigjarige Oorlog opnieuw op de vlucht voor de Spanjaarden, vervolgens naar de Noordelijke Nederlanden. Veel van de achternamen van deze sefardiem (van *Sefarad* 'Spanje') zijn nog steeds bekend: Belinfante, Da Costa, De Miranda, Oliveira, Pereira, Querido, Sarphati, Spinoza. Andere invloed op de Nederlandse taal hebben zij niet gehad, want de sefardiem gingen snel op in de Nederlandse cultuur en gingen Nederlands spreken.

1492 ◦ Ontdekking van Amerika door Columbus. Zowel de Spanjaarden als de Portugezen maken in deze periode lange ontdekkingstochten over de zeeën: de Portugezen

ontdekken in 1496 een nieuwe route naar Azië om Kaap de Goede Hoop. In 1493-1494 trekt de Spaanse paus Alexander VI een zogeheten demarcatielijn, waarbij Spanje de gebieden ten westen van de lijn (West-Indië) en Portugal de gebieden ten oosten daarvan (Oost-Indië en Brazilië) krijgt. Een eeuw lang is de positie van de Spanjaarden en Portugezen in de nieuw ontdekte continenten onbetwist.

1494 ◦ *Gemma Vocabulorum* (letterlijk: schatkamer van woorden), een Latijns-Nederlands woordenboekje voor studenten, met de eerste vermelding van *kuit*, *roodborstje* en *sijs*.

1494 ◦ Wanneer Filips de Schone hertog van Brabant wordt, wordt bepaald dat alle openbare stukken zullen worden geschreven in de plaatselijke taal, dus het Nederlands (Brabants). Zie kader 2.2.

3 HET NEDERLANDS VAN 1500 TOT 1700

Inleiding

In de zestiende eeuw klonk een luide roep om te komen tot een overkoepelende, bovengewestelijke taal. Voordien, in de middeleeuwen, werden er in de Lage Landen uitsluitend dialecten gesproken, in drie grotere dialectregio's, waarbinnen weer dialectverschillen bestonden, namelijk de zuidelijke dialecten (Brabants, West- en Oost-Vlaams), de noordwestelijke (het Hollands), en de noordoostelijke of oostelijke (Saksisch). Voor wetenschappelijke en religieuze doeleinden gebruikte men het Latijn, aan het hof en voor ambtelijk gebruik met het centrale gezag was het Frans de aangewezen taal. In de Nieuwe Tijd, de renaissance die in de eerste helft van de zestiende eeuw tot de Lage Landen doordrong, veranderde er nu in maatschappelijk, politiek en economisch opzicht zo veel, dat er een grote behoefte ontstond aan een geschreven eenheidstaal waarmee mensen uit het hele Nederlandstalige gebied gemakkelijker met elkaar zouden kunnen communiceren. Daardoor werd in deze periode de grondslag gelegd voor een standaardtaal, die we meestal bedoelen wanneer we spreken over 'het' Nederlands. Deze standaardtaal wordt ook ABN, Algemeen Beschaafd Nederlands, genoemd, of Standaardnederlands. ABN is het Nederlands dat iedereen op school leert en dat in boeken, kranten en door de overheid wordt gehanteerd. Het is het Nederlands dat 'algemeen', dat wil zeggen in het hele Nederlandse taalgebied, als beschaafd of normatief wordt beschouwd.

De oorzaken die hebben geleid tot het ontstaan van het ABN, zijn divers. Dankzij de uitvinding van de boekdrukkunst werden meer boeken geschreven en gelezen. En die boeken werden steeds vaker in het Nederlands geschreven in plaats van in het Latijn. De reformatie speelde een belangrijke rol in de keuze van het taalgebruik: de hervormers verkozen in de godsdienstbeoefening de landstaal boven het Latijn. De hervormden vervaardigden vanaf begin zestiende eeuw diverse Bijbel- en psalmvertalingen in het Nederlands, en wel in een algemeen begrijpelijk Nederlands, omdat zij het woord Gods zo ruim mogelijk wilden verbreiden. De strijd tussen het katholicisme en het hervormde geloof, en de opstand tegen de Spaanse overheersing, leidden ertoe dat de mobiliteit in deze periode enorm toenam, en daarmee de behoefte aan een bovenregionale taal. Toen Vlaanderen door de Spanjaarden werd bezet en zijn macht verloor,

vluchtten velen uit de Zuidelijke Nederlanden naar het Noorden, vooral na de val van Antwerpen in 1585.

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, die werd opgericht in 1588, maakte in de zeventiende eeuw een periode van enorme bloei door en ontwikkelde zich binnen enkele generaties tot een wereldmacht. Amsterdam werd het centrum van nationale en internationale handel en velen, uit binnen- en buitenland, trokken naar deze stad, die een smeltkroes van talen en dialecten werd, wat een nivellerende werking had op het dialectgebruik. Dankzij het groeiende nationale bewustzijn gingen steeds meer literaire schrijvers in het Nederlands schrijven. In de zestiende eeuw verheerlijkten ze het Nederlands in vele lofzangen, in de zeventiende eeuw brachten ze het gebruik van correct en zuiver Nederlands in de praktijk en gaven zo het goede voorbeeld aan anderen: een belangrijk ijkpunt was de verschijning van *Den Nederduytschen Helicon* in 1610. Het taalgebruik van zeventiende-eeuwse schrijvers als Hooft, Vondel, Bredero, Huygens werd als richtlijn genomen in de (prescriptieve) grammaticale beschrijvingen.

Tegelijkertijd ontvingen steeds meer kinderen onderwijs. Steeds meer mensen konden lezen en schrijven. Door de economische bloei van de Hollandse steden in de zeventiende eeuw groeide de burgerstand. Om in de leesbehoeften van deze burgers te voorzien, ontstond er een nieuwe stroming in de literatuur: dat van de populaire romans, met reisbeschrijvingen, pikante avonturen van jongedames en studenten, et cetera. Ook verschenen er vele almanakken, kookboeken en dergelijke.

De wetenschap, in moderne zin, maakte een enorme hausse door: tot dan toe hield wetenschap hoofdzakelijk in dat je wist wat de klassieke, dus Latijnstalige literatuur over een onderwerp zei. In de renaissance begon men zelf onderzoek te doen, en daarvoor hoefde je geen Latijn te kennen: het werk gebeurde ook buiten de universiteiten. Het gevolg hiervan was dat wetenschappelijke werken steeds vaker in het Nederlands werden geschreven. In de tweede helft van de zestiende eeuw legden vooraanstaande geleerden als Dodoens en Simon Stevin hiervoor de grondslag, in de zeventiende eeuw gevolgd door de arts Van Beverwijck en de rechtsgeleerde Hugo de Groot. Na hen was het geheel geaccepteerd om wetenschappelijke werken in het Nederlands te schrijven. Als universitaire voertaal echter bleef de positie van het Latijn onaantastbaar. In deze periode worden diverse universiteiten opgericht, waar de voertaal Latijn is. Daarnaast

richt men ook een groot aantal 'illustre scholen' op, waar hoger, niet-universitair onderwijs wordt gegeven in zowel het Latijn als het Nederlands.

Al met al was de behoefte aan een bovengewestelijke taal in de renaissance groot. Vooraanstaande en invloedrijke leden van de bevolking, vooral drukkers, schrijvers, onderwijzers en wetenschappers, discussieerden over de vorm die de standaardtaal diende te hebben. Zij zetten zich aan de opbouw van de standaardtaal en beoordeelden sommige taalverschijnselen als beschaafd en andere als onbeschaafd. Daarbij gingen zij veelal uit van bestaande taalvarianten en vooral van hun eigen dialect en de dialecten die zij om zich heen hoorden. Vanaf eind zestiende eeuw heeft het Noorden definitief de rol van centrum van cultuur en taal overgenomen, en door de sterke politieke, economische en culturele positie van het gewest Holland binnen de Republiek werd het Hollands van de ontwikkelde kringen het fundament waarop het ABN werd gegrondvest. Het Duits heeft, via de grote hoeveelheid geïmmigreerde Duitsers, de grote invloed van het Duits op de Bijbelvertalingen, en het voorbeeld van de Duitse grammatici enige invloed gehad op de vorming van het Standaardnederlands, het Zuid-Nederlands heeft dat niet of nauwelijks gehad: de gevluchte Zuid-Nederlanders integreerden snel in de noordelijke maatschappij, terwijl de Zuidelijke Nederlanden verder geen invloed konden uitoefenen doordat zij tot 1815 onder vreemde heerschappij stonden, maar vooral doordat de hele sociaal-culturele bovenlaag, de leidende klasse naar het Noorden vertrokken was. In het Zuiden bleven alleen de armere, lager opgeleide en minder ontwikkelde mensen achter.

Het gebruik van de geschreven standaardtaal bleef overigens beperkt tot een kleine toplaag van de bevolking. Van een gesproken standaardtaal was überhaupt nog geen sprake, hoewel in deze periode wel geformuleerd werd aan welke eisen deze diende te voldoen: men diende beschaafd te spreken en 'onbeschaafde' klanken zoals in *beneje, dooie, motten, speulen, veul* ('veel') of *mai* ('mij') te vermijden. Vanaf deze periode bestaat er een verschil tussen enerzijds de gesproken taal, die per streek, stad en sociale klasse anders is, en anderzijds de gestandaardiseerde schrijftaal, die in het hele Nederlandse taalgebied min of meer uniform is.

1503 ◦ Voor het eerst wordt een verklarende woordenlijst bij een juridisch werk opgenomen, namelijk bij de *Somme rural* van Je(h)an Boutill(i)er of Jan Bottel(g)ier. Hierin vinden we de eerste vermelding en verklaring van woorden zoals *constant, delict, emancipatie* 'vrijmaking van wettelijke beperkingen', *eminent, evident, feodaal, fiscus* en *hypotheek*.

1509-1519 ◦ Verschijning in Engeland van de moraliteit *Everyman*, een vertaling van het Nederlandse *Elckerlijc* 'iedereen' (zie 1485).

1510 ◦ *Een notabel boecxken van cokeryen*, het eerste gedrukte Nederlandstalige kookboek.

1515 (ca.) ◦ De eerste druk van het toneelstuk *Mariken van Nieumeghen*, dat in de vijftiende eeuw is geschreven en dat, net als het even bekende mysteriespel *Elckerlijc*, in het Engels is vertaald (al in 1518), en voorts in het Frans en Duits.

1516 ◦ Desiderius Erasmus publiceert het *Novum instrumentum omne* en maakt zo de Griekse grondtekst van het Nieuwe Testament algemeen toegankelijk. Erasmus had in 1511 *Moorias enkoomion, id est, Stulticiae laus* gepubliceerd, dat als een van de invloedrijkste werken in de westerse beschaving wordt beschouwd en dat de weg vrijmaakte voor de reformatie. Het boek is in 1560 in het Nederlands vertaald, met op de titelpagina *Dat Constelijck ende costelijck Boecxken, Moriae Encomion: Dat is, een Lof der Sotheyt* – tegenwoordig algemeen bekend onder de verkorte naam *Lof der zotheid*.

1517 ◦ Het Collegium Trilingue wordt in Leuven opgericht voor de studie van het Latijn, Grieks en Hebreeuws. Kennis van deze talen is belangrijk voor de Bijbelvertalingen.

1517 ◦ Cornelius Aurelius publiceert de eerste gedrukte geschiedenis van Holland, de *Cronycke van Holland, Zeelandt ende Vrieslant, beghinnende van Adams tiden [...] tot den jare 1517* (vanwege de eenvoudige, chronologische hoofdstukindeling de *Divisiekroniek* genoemd).

1519 (ca.) ◦ Verschijning van de oudst bekende druk te Antwerpen van *Van Ulenspieghels leven*, over de lotgevallen van de schelm Thyl Ulenspieghel. De Nederlandse tekst gaat terug op een Duitse versie, het werk is in de volgende eeuwen in vele talen vertaald en bewerkt, zie 1867. In 1690 heeft het Frans de naam Ulenspiegel overgenomen als *espiègle* 'guitig, schelms'. De Nederduitse naam Ulenspiegel is een samenstelling van *ulen* 'vegen' en *spiegel*, dat net als in het Nederlands in de jagerstaal de betekenis 'achterste' heeft. Ulenspiegel betekent dus zoiets als 'die er zijn gat aan veegt'.

1520 ◦ Volgens de overlevering munt de Friese held Grutte Pier (Grote Pier) het bekende sjibbolet 'Bûter, brea en griene tsiis, wa't dat net sizze kin is gjin oprjochte Fries' (boter, brood en groene kaas, wie dat niet zeggen kan is geen oprechte Fries; zie 1963). Dit Friese rijmpje wordt gebruikt om in de strijd tegen de Hollanders, die Friesland willen veroveren, vriend en vijand te onderscheiden. Gevangenen die hun tong breken over het Fries, worden meedogenloos over de kling gejaagd.

1521 ◦ In dit jaar krijgen de Nederlanders voet aan de grond in Denemarken, zie kader 3.1.

3.1 *Nederlandse invloed op Denemarken ten tijde van koning Christiaan II*

De Nederlandse raadgeefster van de Deens-Noorse koning Christiaan II, Sigrid (Sijbrecht) Willumsdochter, legt contact tussen Denemarken en de Nederlanden door een reis te organiseren naar de Lage Landen. Dyveke, de dochter van Sigrid Willumsdochter, is de geliefde van Christiaan II, maar in 1515 trouwt hij toch met de in Nederland opgegroeide Isabella (Elisabeth) von Habsburg. Officieus is de Nederlandse Sigrid (door de Denen Sigbrit genoemd) Willumsdochter ook minister van Financiën in Denemarken. Zij is verantwoordelijk voor de heffing van tolgeld bij de Sont, een van Denemarkens belangrijkste

inkomstenbronnen en een voortdurende bron van ruzie tussen Denemarken en de Lage Landen. Dankzij de bemoeienissen van Sigrid en/of Isabella worden Nederlandse groentes aan het hof populair. In 1521 worden 184 families uit de Lage Landen naar het eiland Amager en het eiland Saltholm gehaald om Nederlandse groentes te verbouwen, onder meer voor het hof. Ze krijgen privileges en hebben recht op eigen bestuur, dat bestaat uit een schout en schepenen. De woorden *schout* (of ook *skout, schult, skultus* en *skultes*) en *schoutbynacht* bestaan nu nog in het Deens. *Schout* 'persoon met bepaalde rechterlijke of uitvoerende macht' wordt meestal gebruikt in verband met het bestuur van Nederlanders in Denemarken. *Schoutbynacht* 'zeeofficier van de laagste klasse' is een historische term.

Nadat Christiaan II in 1523 is afgetreden, en wegens afgunst van de plaatselijke bevolking, gaan de Nederlanders bij elkaar wonen in de plaatsen Hollænderby (Nederlanderstad of Nederlanderdorp, tegenwoordig Store Magleby genoemd) en Dragør op het eiland Amager. In eerste instantie nemen de Nederlanders hun eigen dominee mee, maar deze wordt opgevolgd door dominees uit Noord-Duitsland. Tot 1811 wordt er in het Nederduits gepreekt. De Nederlanders spreken een mengsel van Nederduits, Nederlands en Deens. Verder trekken er in 1552 Nederlandse families naar het eiland Falster, in 1580 naar het eiland Sprogø en ook naar de eilanden Bøtø, Hasselø en Egholm. Ook in de steden Aalborg, Helsingør (ten noorden van Kopenhagen, strategisch gelegen bij de smalste doorgang van de Sont) en Kopenhagen komen in de loop van de zestiende eeuw veel Nederlandse kooplui wonen. In 1575 vormen de Nederlanders samen met de Duitse burgers uit Helsingør één gemeente. In Kopenhagen vormen de handelslieden Abbestee, Fabritius, Van Hemert en Hoogtlant een Nederlandse enclave.

Toch zijn de Nederlanders op Amager de grootste en bekendste groep. Het was een heel bijzondere groep, omdat ze heel geïsoleerd leefden en sterk vasthielden aan hun Nederlandse wortels. Ze behielden allerlei folkloristische elementen, zoals klederdrachten en Nederlandse spelletjes. Zo is het Deense woord *bikkel*, ook *bikkelspil* genoemd (*spil* betekent 'spel') voor een bepaald behendigheidsspel van de Nederlanders op Amager geleend. Voorts zijn waarschijnlijk de Nederlandse woorden *andijvie, augurk, bloemkool, radijs* en *venkel* dankzij de boeren van Amager in het Deens bekend geworden als *endivie, agurk, blomkål, radise, fennikel*: de Denen komen met de Nederlandse groentes in aanraking, omdat de Nederlanders van Amager ze verkopen op de marktpleinen van Kopenhagen. Kopenhagens bekende groente- en bloemenmarkt heet dan ook nog steeds *Amagertorv* ('markt van Amager'). Daarnaast bestaan er in Dragør nog straatnamen met Nederlandse elementen zoals Schoutgård, Hollændervej (*vej* is 'weg'), Deventergade, Kampengade, Zytfengade (*gade* is 'straat') en Hollandsfed (*fed* is 'landtong'). Dat de Nederlanders op Amager een zeer hechte groep vormen, blijkt uit het feit dat er twee eeuwen overheen gaan voordat een Nederlander met een Deen trouwt: pas in 1759 trouwt een Nederlandse schout met een Deens meisje uit een buurgemeente. Dat de Nederlanders gehecht zijn aan hun taal, blijkt uit de heftige reacties van de Nederlanders als een Deense predikant een Deens psalmenboek wil invoeren in de Nederlandse kerk. In plaats daarvan wordt in 1783 (voor het laatst) het oude Nederlandse psalmenboek van Dathenus herdrukt. (Zie ook 1651.)

Christiaan II besluit ook de wetten van het land aan te passen, en geeft zijn secretaris opdracht een 'register van het Nederlandse recht' uit te werken: hieronder verstaat men een bewerking van de Duitse wetverzameling *Sachsenspiegel* die gemaakt is in Nederland in het midden van de vijftiende eeuw en in 1479 is gedrukt en vervolgens verschillende malen heruitgegeven. Er zijn meerdere plaatsen in de Deense uitgewerkte wet die sterk doen denken aan de Nederlandse bewerking van de *Sachsenspiegel*; met

name het uiterlijk, met hoofdstukken, titels en inhoudsopgave, lijkt uit de Nederlandse bewerking overgenomen te zijn. Nederlandse leenwoorden in het Deens en Noors die wellicht dankzij de rechtstaal zijn overgenomen, zijn *afvaardigen, bekennen, beschikken, bezwaar, eigendom, fundatie, handhaven, instructie, verlof, verzaken, verzuimen* en *volmacht* (Deens *affærdige, bekende, beskikke, besvær, ejendom, fundats, håndhæve, instruks, forlov, forsage, forsømme, fuldmagt*, Noors *avferdige, bekjenne, beskikke, besvær, eiendom, fundats, håndheve, instruks, forlov, forsake, forsømme, fullmakt*). Veel van deze woorden zijn ook door het Zweeds uit het Nederlands geleend. Christiaan II verschaft ook op andere manieren materiaal uit Nederland. Hij zendt namelijk Pompeius Occo naar Nederland uit om stadsrechten, privileges voor steden e.d. te verzamelen. Het loopt echter niet zo goed af met Christiaan II en zijn politiek. Hij wordt verbannen uit Denemarken en vlucht naar Nederland, en de Hanze-steden onder aanvoering van Lübeck oefenen grote druk uit op Denemarken. De burgemeester van Lübeck beschouwt de Nederlandse Sigbrit als een kwade genius en vindt dat Nederland te veel macht krijgt. Aan het eind van de regeerperiode van Christiaan II verhoogt Denemarken daarom de tol voor Nederlandse schepen. Wie niet betaalt, moet dwangarbeid verrichten in Denemarken.

1521-1532 ◦ Publicatie van de Duitse Bijbelvertaling van kerkhervormer Maarten Luther.

1522-1523 ◦ Adriaan Florisz. Boeyens is als Adrianus VI de eerste en tot op heden enige Nederlandse paus.

1523 ◦ Eerste Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament van de Lutherbijbel.

1523 ◦ Twee Antwerpse lutheranen, Hendrik Voes en Jan van Essen, worden in Brussel verbrand als eerste martelaren van de hervorming in de Lage Landen.

1524 ◦ Het Delftse Nieuwe Testament wordt door Cornelis Lettersnijder uitgegeven, een vertaling van de derde druk van het Grieks-Latijnse Nieuwe Testament van Erasmus, waarbij de Latijnse tekst als brontekst gold.

1524 ◦ Friesland verliest definitief zijn onafhankelijkheid, doordat Karel V heer van Friesland wordt. Friesland maakt vanaf dit moment deel uit van de Verenigde Nederlanden, en maakt min of meer dezelfde ontwikkeling door als de andere gewesten.

1525 ◦ Publicatie van het Deventer Nieuwe Testament. De vertaling is een Nederlandse bewerking van de Lutherbijbel, waarbij de Luthertekst op de voet wordt gevolgd.

1526 ◦ De Antwerpse uitgever Jacob van Liesvelt publiceert een vertaling van de complete Lutherbijbel (naar hem de Liesveltbijbel genoemd).

1527 ◦ Noël van Berlaimont publiceert *Vocabulare*, een Nederlands-Frans taalgidsje bestaande uit dialogen en een woordenlijst; in 2000 in hertaling uitgegeven. In *Vocabulare* zijn woorden en zinnen uit de 'gewone' beschaafde spreektaal opgenomen, geen literaire taal, wat voor de zestiende eeuw heel bijzonder is. Van het boekje zijn tussen 1527 en 1759 ongeveer honderdvijftig drukken of bewerkingen verschenen (onder wisselende titels), die vanaf 1577 vooral in de Noordelijke Nederlanden verschijnen en niet meer in de Zuidelijke, die onder Spaanse heerschappij staan. Aan dit boekje worden telkens nieuwe talen toegevoegd: naast Nederlands en Frans in volgorde van verschijnen Latijn, Spaans, Italiaans, Duits, Engels, Portugees. Voorts wordt het vertaald in het Tsjechisch, Pools en Bretons. In 1587 verschijnt *Der New Barlamont*, een Duits-Franse versie, waarin de auteursnaam zelfs tot soortnaam wordt; hij staat kennelijk voor kwaliteit.

1528 ◦ Een van de belangrijkste rederijkers, Anna Bijns, publiceert haar eerste bundel refreinen. In een 'Refereyn' van haar

staan de regels: 'Ons daghen vergaen gelijc eenen roock / En ons leven en is niet dan eenen wint.'

1528 ◦ Desiderius Erasmus publiceert *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione* (Over de juiste uitspraak van het Latijn en Grieks). In dit boek geeft hij naast voorbeelden uit de klassieke talen ook vele voorbeelden uit de volkstalen, zoals Nederlands, Brabants, Duits en Frans. Hij pleit voor een juiste uitspraak en wijst op allerlei aangeleerde of aangeboren 'fouten'; zo stelt hij dat de Nederlanders te veel met de lippen praten.

1530 (ca.) ◦ Twee traktaten over de spelling van de onderwijzer Christiaen van Varenbraken, bedoeld voor het onderwijs. Zie ook kader 3.2.

1531 ◦ Melchior Hoffmann organiseert in Amsterdam de anabaptisten of wederdopers, een radicale protestantse richting afkomstig uit Zuid-Duitsland en Zwitserland, die alleen volwassenendoop accepteert.

1532 ◦ Verschijning van *De Kaert vander Zee* van Jan Severszoon, het oudste gedrukte Nederlandse leeskaartboek (gebaseerd op middeleeuwse manuscripten), met een beschrijving van de vaarroutes langs de kusten van de Noord- en Oostzee, van belang vanwege de visvangst, die in de zestiende eeuw voor de Lage Landen een zeer belangrijke bron van inkomsten vormt. In 1540 of 1541 verschijnt een tweede druk, die in de zestiende eeuw nog vele malen wordt herdrukt en die wordt vertaald in onder andere het Duits. In het boek wordt de op zee te volgen route beschreven met alle bijzonderheden en gevaren: ondieptes, zandbanken, klippen en dergelijke. De kaarten worden aanvankelijk *paskaarten* genoemd (eerste vermelding in het boek van Severszoon), omdat hierop de afstanden en (on)dieptes worden aangegeven – *passen* slaat op het 'meten' van de afstanden. In het boek staat tevens de oudste vermelding van *vaarwater*, een Nederlands woord dat aan vele talen is uitgeleend, vergelijk Deens *farvand*, Ests *faarvaater*, Litouws *farvāteris*, Noors *farvann*, *farvatn*, Pools *farwater*, Russisch *farvater* en Zweeds *farvatten*.
Niet alleen termen op het gebied van de zeevaart worden in die periode door andere talen overgenomen, ook namen betreffende de haringvangst. In de zestiende en zeventiende eeuw vormde Vlaanderen hier namelijk het centrum van. Zo noemt men *verse haring* in het Frans *hareng frais* en gerookte haring heet *hareng saur*, waarin het woord *saur* teruggaat op het Nederlandse *zoor* 'droog'; vroeger sprak men in het Nederlands namelijk van *zoore haring*, en die benaming is in het Frans bewaard gebleven. *Maatjesharing* is door het Deens en Noors overgenomen als *matjessild* en door het Zweeds als *matjessill*, waarin *sild* en *sill* woorden voor 'haring' zijn. Het Zweedse woord is door het Fins overgenomen als *matjessilli*. In alle Scandinavische talen wordt de naam ook verkort tot *matjes*. De meeste Nederlandse visnamen komen voor in het Duits: *ansjovis*, *bokking*, *garnaal*, *haai*, *kabeljauw*, *labberdaan*, *maatjesharing*, *makreel* en *potvis* zijn door het Duits overgenomen als *Anschovis/Anschove*, *Bückling*, *Garnele*, *Hai*, *Kabeljau*, *Lab(b)erdan*, *Matjeshering*, *Makrele* en *Pottfisch*. De meeste ontleningen zijn al oud: in de veertiende eeuw is *makreel* geleend, in de vijftiende eeuw *bokking*, in de zestiende eeuw *garnaal*, in de zeventiende eeuw zijn *ansjovis*, *haai*, *kabeljauw* en *labberdaan* geleend, en in de achttiende eeuw *maatjesharing* en *potvis*.

1532 ◦ De Franse schrijver François Rabelais publiceert de avonturenroman *Pantagruel*. In het negende hoofdstuk leert de reus Pantagruel zijn boezemvriend Panurge kennen, die hem verbluft met zijn talenkennis, waaronder een stukje Nederlands, dat de auteur kennelijk van horen zeggen had: 'Herre ie en spreke anders gheen taele dan kersten taele: my dunct nochtans, al en seg ie v niet een word, myuen noot v

claert ghenonch wat ie beglere, gheest my vnyt bermherticheyt yet waer un ie ghevoet magh zunch.' Volgens de zeventiende-eeuwse Rabelais-vertaler Wieringa (zie 1682) was dit 'plat Vlaams'. J.M. Vermeer-Pardoen hertaalt het in 1996 als: 'Heer, ik spreek geen andere taal dan de taal der christenen. Ik meen echter dat, ook al spreek ik geen woord, mijn nood u duidelijk toont wat ik vraag: geef mij uit barmhartigheid iets waarmee ik me kan voeden.'

1534 ◦ Nederlandse anabaptisten (wederdopers) helpen bij de verovering van Münster, waar men de wederkomst van Christus wil afwachten, onder leiding van Jan Beukelsz. van Leiden als 'koning van Sion'. Naar diens gladde praatjes is men later gaan spreken van *zich met een Jantje van Leiden van iets afmaken*.

1540 ◦ Eerste volledige Nederlandse psalmberijming, de bundel *Souterliedekens* (psalterliedjes). De bundel verschijnt in Antwerpen en is mogelijk vervaardigd door de Utrechtse edelman Willem van Zuylen van Nijevelt. De psalmen worden voor het eerst getoonzet door de beroemde Vlaamse componist Jacobus Clemens non Papa. Tussen 1540 en 1613 zijn de *Souterliedekens* minstens 33 maal uitgegeven; in 1561 door de bekende muziekdrukker Tielman Susato (zie 1551). Tot 1564 worden de *Souterliedekens* ook in de katholieke Kerk gebruikt.

1542 ◦ Verschijning van het *Dictionarium Latinogermanicum* (Woordenboek Latijn-Nederlands) van P. Dasypodius. Dit is een vertaling en bewerking naar het Nederlands door A. Schorus van het gelijknamige woordenboek Latijn-Duits van de Zwitser P. Dasypodius (ofwel Hasenfus) uit 1535. De Duitse invloed blijkt uit het feit dat in dit woordenboek de eerste vermelding van de Duitse leenwoorden *beroemd, gastvrij, gestalte, halsstarrig, heftig, huls, ijver, mormeldier, spits* 'puntig' en *straf* 'maatregel tegen overtreding' in het Nederlands is te vinden.

1542-1551 ◦ Reyner Bogerman, bijgenaamd meester Reyner van Dockum, legt een verzameling aan van zo'n 450 Friese rijmspreuken. Dit zijn meest vertalingen van adagia van klassieke schrijvers en van Duitse humanisten.

1544 ◦ Publicatie van het 'Antwerps Liedboek' (*Een schoon liedekens Boeck*), met onder andere de bekende, anonieme en niet eerder gevonden ballade die begint met de regels:

Het daghet inden oosten
Het lichtet overal
Hoe luttel weet mijn liefken
Och waer ick henen sal

Het lied is zeker ouder, want in liedboeken uit 1539 en 1540 staat als aanwijzing bij een ander lied: 'Na de wise Het daghet inden oosten'. Een oudere schriftelijke versie is echter nog niet gevonden. De vorm *inden oosten* bevat de verbogen naamval *den*. De eerste regel is spreekwoordelijk geworden, en wordt, meestal in de gemoderniseerde vorm *het daget in het oosten*, nog regelmatig gebruikt, bijvoorbeeld 'Maar het daghet in het oosten, want we gaan weer de goede kant op' of 'Het is 8 maart en het daagt in het oosten!' In dezelfde bundel staat, in een eveneens anoniem lied, de regel: 'Die winter is verganghen'.

1545 ◦ Eerste woordenboek Latijn-Grieks-Nederlands (*Dictionarium triglotton*) van J. Servilius, van belang voor Bijbelvertalingen, omdat dit twee grondtalen van de Bijbel toegankelijk maakt.

1545 ◦ Pierre Brully, een vertrouweling van Calvijn, wordt in Doornik gevangengenomen – hij is de oudst bekende calvinist in de Nederlanden.

1546 ◦ Het concilie van Trente bepaalt dat de Latijnse Vulgaatvertaling van Sint-Hiëronymus van ca. 400 als enige en

authentieke Latijnse Bijbelvertaling geldt. De Vulgaat is tot op heden in de katholieke Kerk in gebruik, maar vanaf 1986 in een herziene versie onder de titel *Nova Vulgata*.

1546 ◦ Eerste vertaalwoordenboek met Nederlands als uitgangstaal: het *Naembouck van allen natuerlicken ende ongeschuumde vlaemsche woorden* (Woordenboek van alle inheemse en niet-geleende Vlaamse woorden) van drukker Joos Lambrecht te Gent: een Nederlands-Frans woordenboek (zie ook 1550, 1562). Men noemt geleende woorden in deze periode *geschuimde woorden* of *schuimwoorden*, van *schuimen* 'roven' (de term *leenwoord* is een twintigste-eeuwse ontlening aan het Duits). In dit woordenboek worden voor zover bekend voor het eerst de Nederlandse woorden *bakkes, bedaagd, bedingen, blos, braken, copieus, dweil, hazelaar, hobbel, maat* 'metgezel' en *wemelen* vermeld: hieruit blijkt dat het woordenboek veel woorden uit het dagelijks taalgebruik opneemt. Lambrecht maakt in zijn *Naembouck* als eerste in een gedrukte tekst een consequent verschil tussen de letters *u* en *v*, afhankelijk van de uitspraak: in deze periode worden die letters veelal door elkaar heen gebruikt, en die gewoonte blijft nog lang bestaan.

3.2 *Codificatie: het vastleggen van de standaardtaal in naslagwerken*

De scheppers van de standaardtaal, de hoogopgeleide elite van de Hollandse steden, bepaalden welke taalvarianten zij het meest geschikt achtten. Zij publiceerden boeken waarin zij regels opstelden voor de uitspraak, spelling, woordenschat en grammatica van het Nederlands. Er heerste niet onmiddellijk een communis opinio, maar er werd druk beraadslaagd over de eisen waaraan het Nederlands diende te voldoen.

Het eerst verschenen er *spellinggidsen*. Toen er steeds meer werken werden gedrukt, die bovendien steeds grotere oplagen kregen, werd de behoefte aan een uniforme spelling namelijk nijpend. Ook op scholen was de spelling een belangrijk onderwerp, zowel voor de kinderen als voor de onderwijzers. Vanaf 1530 zagen spellinggidsen het licht, en vrijwel alle grammatica's ruimden een grote afdeling in voor de spelling. Er bleven bovendien alsmaar nieuwe spellinggidsen verschijnen, gedurende de gehele zestiende en zeventiende eeuw: er ontwikkelde zich niet één spellinggids tot de standaard. Ook vooraanstaande auteurs, zoals Hooft en Vondel, hielden zich met de spellingdiscussie bezig. De oudste twee spellingwerken (Varenbraken 1530 en Lambrecht 1550) zijn geschreven in Vlaanderen. Daarna neemt de Brabander Sexagius (1576) het roer over, maar alle volgende werken zijn in de Republiek verschenen (behalve Bolognino 1657). Het wekt dan ook geen verbazing dat uiteindelijk de beschaafde uitspraak van het Hollands gekozen wordt als basis voor de spelling. De spelling van de klinkers bleef echter nog eeuwenlang een strijdpunt: zo bleef men lange tijd twijfelen tussen de spelling *aa* of *ae* (*slaap* of *slaep*), tussen *ui* of *uy, ei* of *ey, ai* of *ay, oi* of *oy* en *y* of *ij*. Nieuw is het formuleren van het gelijkvormigheidsbeginsel: terwijl men in de middeleeuwen fonetisch, naar de klank, *hont* spelde, gaat men nu *hond* spellen naar analogie van *honden*. Dit beginsel is voor het eerst in de *Twe-spraack* uit 1584 verdedigd. Een meerderheid van de latere spellinghervormers volgde deze vernieuwing, evenals vooraanstaande auteurs zoals Vondel en Hooft. (De voorkeur voor een gelijkvormige spelling is mede ingegeven door het feit dat men in de Renaissance geleidelijk overgaat op stillezen, dat sneller gaat bij een gelijkvormige en systematische spelling.) De uitwerking van het gelijkvormigheidsbeginsel varieerde echter en leidde tot heftige discussies. Alle spellingberegelingen tot en met de huidige zijn dan ook een compromis tussen fonetische en gelijkvormige spelling. En tot slot speelt sinds de renaissance het etymologische beginsel een rol, dat bijvoorbeeld beregelt dat vreemde woorden worden gespeld volgens de taal van herkomst,

en dat er een verschil bestaat tussen *leiden* en *lijden*, en *rauw* en *rouw*.
Na de spellinggidsen zagen in de zestiende eeuw *woordenboeken* het licht. Het begon met verklarende woordenlijsten van vreemde woorden, maar in 1553 publiceerde J. van den Werve het eerste woordenboek dat een expliciet puristisch doel nastreefde: in dit woordenboek zijn Franse of Latijnse leenwoorden opgenomen, gevolgd door een of meer Nederlandse woorden die aanbevolen worden ter vervanging van het vreemde woord. Zo stelde Van den Werve voor om *castigatie* te vervangen door *kastijding*, *ceremonie* door *kerkzetting* en *evangelie* door *goede, vrolijke boodschap*. Puristische woordenlijsten en woordenboeken, al dan niet toegespitst op specifiek taalgebruik, zoals juridische of notariële termen, verschijnen ook nog in de zeventiende eeuw in de Republiek. De standaard wordt de *Woorden-schat*, die in 1650 verschijnt en tot begin negentiende eeuw wordt herdrukt.
Naast puristische woordenboeken verschenen er in de zestiende eeuw voor het eerst woordenboeken die de complete Nederlandse woordenschat beschreven; die beschrijving ging dan in een andere taal, vooral Latijn of Frans. Voor woordenboeken met Nederlands en Latijn zette het duo Plantijn-Kiliaan de toon: het omvangrijkste, bekendste en invloedrijkste woordenboek was het etymologische woordenboek van Kiliaan uit 1599, gepubliceerd in Antwerpen. Hierna zijn er in de zeventiende eeuw géén beschrijvende woordenboeken meer verschenen. Wel werd het werk van Kiliaan herdrukt en verscheen het onvoltooide woordenboek van Van Winschooten (zie 1681).
De eerste gedrukte *grammatica* van het Nederlands werd in 1584 gepubliceerd. Het doel van deze grammatica, en alle volgende tot in de negentiende eeuw, was om de grammaticale regels voor te schrijven. De grammatica's in de renaissance wilden alle het Nederlands op hetzelfde niveau brengen als het Latijn, zodat het bruikbaar was voor wetenschap en literatuur. Men was unaniem van oordeel dat de ergste fouten tegen het Nederlands gemaakt werden op het gebied van de vormleer – het geslacht, het getal, de naamvallen of buiging en de vervoegingen. Men vond de vormenrijkdom van het Latijn ideaal, en stelde daarom voor het Nederlands vast dat dit, net als het Latijn, in het gelukkige bezit was van zes naamvallen – terwijl het Nederlands zelfs in de middeleeuwen slechts vier naamvallen heeft gekend, die inmiddels behoorlijk afgesleten waren. Na de grammatica uit 1584 verschenen in de eerste helft van de zeventiende eeuw een aantal grammatica's en herdrukken. Alle grammatica's zijn gepubliceerd in de Republiek, en ze gaan allemaal uit van de woordsoortenleer ofwel taalkundige ontleding: de verbuigingen en vervoegingen staan centraal. In de tweede helft van de zeventiende eeuw zag geen enkele grammatica meer het licht. Toch was geen van de bestaande grammatica's tot standaard uitgegroeid. In deze periode publiceren wel verschillende literaire schrijvers hun mening over taalkundige onderwerpen. Begin achttiende eeuw is er een grote opleving van grammaticale publicaties.
Het is opvallend dat alle woordenboeken van de complete Nederlandse woordenschat al in de zestiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden zijn geschreven. Daarentegen zijn de meeste grammatica's en spellingvoorschriften pas in de zeventiende eeuw geproduceerd, en allemaal gepubliceerd in de Republiek. De beregeling van de woordenschat liep dus voorop, en na het monumentale werk van Kiliaan zette niemand zich meer aan de beschrijving van de complete woordenschat.

1548 ◦ Karel V verenigt de Nederlandse gewesten in de 'Bourgondische kreits', een territoriale eenheid binnen het Duitse rijk: in deze periode ontstaat de benaming 'de Nederlanden'. Net als zijn opvolger Filips II en landvoogdes Margaretha van Parma kijkt hij neer op de taal van zijn volk; volgens het verhaal zou Karel V gezegd hebben: 'Ik spreek Spaans tegen

God, Italiaans tegen vrouwen, Frans tegen mannen en Duits tegen mijn paard'.

1548 ◦ Verschijning van de Leuvense Bijbel, een officieel goedgekeurde vertaling van de Vulgaat, waarin in de inleiding wordt gewaarschuwd tegen 'de Nederlandse en Waalse Bijbels en andere valse boekjes die onlangs door de Koninklijke Majesteit waren verboden' – hiermee wordt gedoeld op de Index van 1546. De vertaling van de Leuvense Bijbel is gemaakt door Nicolaas van Winghe in 'de gewone Brabantse taal zoals men die gebruikt in Leuven'. In 1599 verschijnt een herziene uitgave, die tot ver in de negentiende eeuw voor rooms-katholieken de standaardtekst is gebleven, uiteraard in enigszins aangepaste vorm.

1550 ◦ De benaming *Hollands* voor het dialect van Holland wordt voor het eerst aangetroffen (zie ook 1610).

1550 ◦ Verschijning van het oudst bekende gedrukte boek dat is gewijd aan de spelling: de *Nederlandsche Spellijnghe* van Joos Lambrecht. In dit werk wordt voor het eerst de taalnaam *Nederlands* in plaats van het gebruikelijke *Nederduits* in een boektitel vermeld (zie 1482). De tekst van Lambrecht is een van de vroegst gedrukte waarin de letter *w* als aparte letter voorkomt: in de middeleeuwen werd de w-klank gespeld als *uu* of *vv* – het alfabet ging immers terug op het Latijn, waarin de w-klank, en dus de letter w, niet voorkomt. Vanaf de tiende eeuw ging men *vv* als één letter schrijven, waarmee de *w* was geboren. Lambrecht is voorstander van een fonetische spelling, waarbij dezelfde klank met hetzelfde letterteken wordt weergegeven. Dit was ook in de middeleeuwen gebruikelijk. Om het ideaal van één letter voor één klank te bereiken, introduceert Lambrecht een aantal tot dan toe ongebruikelijke tekens en lettercombinaties. Lambrechts spellingvoorstellen vinden bij weinigen navolging, op een belangrijke uitzondering na: Jan Utenhove hanteert in zijn Bijbelvertaling de spelling van zijn vriend en stadgenoot (zie 1556).

1550 ◦ Symon Andriessoon publiceert *Duytsche adagia ofte spreecwoorden*, een verzameling Nederlandse spreekwoorden en gezegden die zich van vergelijkbare publicaties onderscheidt doordat er ook verklaringen zijn toegevoegd.

1551 ◦ De componist Tielman Susato is de eerste belangrijke muziekdrukker in de Lage Landen. In 1551 drukt hij in Antwerpen enige door hemzelf samengestelde bundels met Nederlandse liederen, namelijk *Het ierste musyck boexken*, *Het tvueetste musyck boexken* met 'nieuue amoreuse liedekens' (nieuwe liefdesliedjes) en *Het derde musyck boexken* met 'allerhande danseryen' (allerlei dansjes). Hiermee is hij de eerste die Nederlandse volksliedjes verzamelt en publiceert. Hij roept de mensen op hem Nederlandse liederen toe te zenden en Nederlandse teksten op muziek te zetten, omdat deze in geen enkel opzicht onderdoen voor buitenlandse liederen.

1551 ◦ Eerste leerboekje met Spaans van Van Berlaimont (zie 1527).

1552 ◦ P. Apherdianus publiceert te Antwerpen het *Tyrocinium linguae Latinae*, een op onderwerp ingedeeld Latijns-Nederlands woordenboek, dat de oudste datering oplevert voor de woorden *bekentenis, emenderen* 'verbeteren', *gevoeg* 'behoefte' en *kartuizer*.

1553 ◦ Eerste puristische woordenschat van J. van den Werve, *Het Tresoor der Duytsscher talen*. Het woordenboek wordt door tijdgenoten hogelijk geprezen. Vele van de bastaardwoorden die volgens Van den Werve vervangen zouden moeten worden door Nederlandse woorden, zijn echter vóór 1553 niet aangetroffen in het Nederlands. Dit kan betekenen dat die woorden toen nog niet waren ingeburgerd, het kan ook simpelweg een lacune in onze kennis aangeven. In ieder geval heeft het uitburgeren van Van den Werve geen effect gehad,

want veel van de bij hem voor het eerst genoemde woorden, zoals *absoluut, absorberen, accelereren, acteur, adoratie, adoreren, affiniteit, agitatie, agiteren, anatomie, antiek, artiest, aspireren, bibliotheek, congres, curieus, delicaat, solide* en *symbool*, zijn in het Nederlands nog springlevend. Zie ook 1559 en kader 3.2.

1553 ◦ Twee Zuid-Nederlandse geleerden die om geloofsredenen naar Duitsland gevlucht zijn, de vrijzinnige katholieke theoloog en kerkhervormer Joris (Georgius) Cassander en de kanunnik Cornelius Gualtherus of Wouters, ontdekken in de benedictijnenabdij in Werden (nu Essen-Werden) aan de Ruhr een handschrift met een fragment van de Gotische Bijbelvertaling van de West-Gotische bisschop Wulfila (ca. 311-383), voornamelijk bestaande uit de tekst van de vier evangeliën. Een afschrift van een deel hiervan komt in het bezit van psalmenvertaler Marnix van St.-Aldegonde. De eerste die enige tekstfragmenten uit de codex afdrukt, is Goropius Becanus in 1569. De tekst vormt het begin van de bestudering van oude Germaanse teksten en de vergelijking van Germaanse talen. De herontdekking, bekendmaking en bestudering van het Gotisch is grotendeels een Nederlandse aangelegenheid geweest, en twee eeuwen lang zijn de Lage Landen het centrum van de Gotische filologie.

1553 ◦ Verschijning van de eerste in het Nederlands geschreven systematische welsprekendheidsleer: *Rhetorica, dye edele Const van welsegghene* (Retorica, de edele kunst der welsprekendheid) door Jan van Mussem, waarin onder andere voor het eerst in het Nederlands *argumenteren* en *correct* worden vermeld.

1554 ◦ Eerste Nederlandstalige *Cruijde boeck* door R. Dodoens (ook Dodonaeus), Antwerpen. Hierin worden in totaal 1060 Nederlandse plantennamen vermeld, verschillende voor het eerst in het Nederlands. Enerzijds gaat het om vreemde (Latijns/Franse), al dan niet vernederlandste woorden, zoals *acacia, anjer, citroen, ereprijs* (geleend uit het Duits) en *framboos*. Anderzijds gaat het om echt Nederlandse namen, soms in de vorm van een samenstelling, zoals *anijszaad, ganzerik, kollenbloem, kuisboom, kwintappel, lemoenappel, madelief, maretak, ogentroost, panikgras, robertskruid, rodekool* en *turrenkruid*. Hoewel Dodoens de eerste is die deze woorden in het Nederlands noemt, is het de vraag of hij er ook de munter van is: waarschijnlijk bestonden ze vaak al in de spreektaal. Het vernieuwende van Dodoens is dat hij als eerste geleerde een origineel wetenschappelijk werk bewust in het Nederlands schreef. Zijn Nederlandstalige werk vond navolging: wetenschappers na hem noemen zijn werk met ontzag. Linnaeus noemt zelfs een plantengeslacht naar hem.

1555 ◦ Het eerste (en enige) handboek voor het maken van rederijkersliteratuur, *Const van Rhetoriken* (De kunst van de retorica) van M. de Castelein wordt gepubliceerd, met rijmtechnische beschouwingen en aanbevelingen voor het gebruik van vreemde (Franse) woorden, vooral wanneer deze al langer bekend zijn ('Schuim [leenwoorden], alom afgekeurd, moogt gij wel gebruiken / Want het is ge-useerd over een lange spatie' [want dat is allang gewoonte]).

1555 ◦ Karel V legt vast dat 'degenen die in de Nederlandse gewesten zijn geboren, de Nederlandse taal die men in Holland gebruikt, moeten kunnen verstaan en spreken, anders kunnen ze niet worden toegelaten tot enig ambt binnen Holland en West-Friesland'. In hetzelfde jaar neemt zijn zoon Filips II het bestuur over de Lage Landen over. Volgens overlevering, die overigens nergens op schrift wordt geboekstaafd, zou de Fries Gemme van Burmania, later bekend als 'de Stânfries', bij het afleggen van de eed aan de nieuwe vorst niet zoals gebruikelijk zijn geknield, maar blijven staan, want: 'Wy Friezen knibbelje allinnich foar God' (Wij Friezen knielen alleen voor God), zou hij hebben ver-

klaard – een uitspraak die spreekwoordelijk is geworden. In de praktijk laat Filips het bestuur over aan zijn halfzuster Margaretha van Parma, die met harde hand de Spaanse wil probeert door te drukken.

1556 ◦ Jan Utenhove publiceert een nieuwe Bijbelvertaling, *Het nieuwe testament, dat is, het nieuwe verbond onzes Heeren Jesu Christi*, die direct uit het Grieks is vertaald. Het werk is sterk door het Duits beïnvloed, en ondervindt daarom veel kritiek. Zo weigeren de doopsgezinden het te gebruiken vanwege het taalgebruik. Ook in de spelling onderscheidt de vertaling van Utenhove zich van andere vertalingen. Hij laat zijn werk namelijk nakijken door onder anderen Joos Lambrecht en brengt diens fonetische spellingvoorstellen uit 1550 min of meer in de praktijk.

1557 ◦ Drukker Joannis Baslius Herold drukt in Basel alle Germaanse wetten uit de tijd van Karel de Grote, onder de titel *Originum ac Germanicarum Antiquitatum Libri*; hieronder ook de *Lex Salica* (zie 751-768) en de *Lex Frisionum* – van die laatste is genoemde druk de oudst bekende versie, het is niet bekend op welke tekst de drukker zich heeft gebaseerd.

1557 ◦ Oudste alfabetische Frans-Nederlandse woordenboek, van schoolmeester G. Meurier: het *Vocabulaire françois-flameng*. Hierin de oudste vermelding van *troffel*. In 1563 publiceert Meurier de tegenhanger, een Nederlands-Frans woordenboek – het tweede, na het *Naembouck* (1546) – met de eerste vermeldingen van de woorden *abrikoos, andijvie* en – een onmisbaar woord voor wie Nederlands leert? – *kut*.

1558 ◦ Eerste leerboekje met Italiaans, van Van Berlaimont (zie 1527).

1558 ◦ Gabriel Meurier publiceert *Conjugaisons, regles, et instructions* met voor het eerst veel aandacht voor de grammatica: hij neemt werkwoordsvervoegingen op in het Frans, Italiaans, Spaans en Nederlands, alsmede een korte uitspraakleer voor dezelfde vier talen, *Corte instructie inhoudende de manier om wel te leren pronunceren ende te lesen*.

1558 ◦ In Antwerpen verschijnt *De Practijcke civile* van Philips Wielant (zie 1572).

1559 ◦ In de tweede druk van het woordenboek van Van den Werve (zie 1553) is het leenwoord *Tresoor*, conform de doelstelling van het werk, gewijzigd in *Schat*: *Den Schat der duytsscher talen*.

1560 ◦ De Biestkensbijbel, genoemd naar de drukker Nicolaes Biestken, verschijnt in Emden. De vertaling is gemaakt naar een Lutherbijbel in een Noord-Duits dialect. Deze Bijbel wordt de Bijbel van de doopsgezinden, en hij wordt in enkele gemeenten in enigszins aangepaste vorm tot in de negentiende eeuw gebruikt.

De hervormer Menno Simonsz., die alleen volwassenendoop accepteert, overlijdt nadat hij als rondreizend prediker door Groningen, Friesland, Holland en Duitsland is getrokken. Zijn religieuze geschriften, zoals het *Fundamentboek* uit 1539, zijn geschreven in het Nedersaksisch, toen nog een belangrijke verkeerstaal, ook dankzij de Hanze (zie kader 1.8). Zijn volgelingen, de mennonieten, menisten of doopsgezinde broederschap, zijn vreedzame dopers, tegenover de revolutionaire anabaptisten; vanwege vervolgingen vestigen zij zich in Zwitserland, Duitsland, Frankrijk, Polen, Rusland, Canada en Noord- en Zuid-Amerika.

1561 ◦ Dirk Volkertsz. Coornhert meent in zijn *Officia Ciceronis, Leerende wat yeghelijck in allen staten behoort te doen* (De plichten van Cicero, die onderrichten wat ieder in alle omstandigheden behoort te doen) dat 'onze Nederlandse taal binnen de laatste veertig jaar [...] verbasterd en geradbraakt is'. Veertig jaar eerder – dat was omstreeks 1520, midden in de Bourgondische tijd, toen Frans de taal van het hof was. Coornhert is tegen het gebruik van leenwoorden en smeedt zelf enkele

nieuwe woorden ter vervanging van vreemde. Die zullen niet beklijven: muntingen als *beduitsele* voor 'etymologie', *grootachtbaarheid* voor 'autoriteit', *vergaderen* voor 'syntaxis' en *wellevenskunst* voor 'ethiek' zijn totaal onbekend gebleven.

1561-1562 ◦ In Emden verschijnt de Deux-Aesbijbel. Die bestaat uit een herziening van het Oude Testament van de Liesveltbijbel door Godfried van Wingen, waarbij hij zo dicht mogelijk bij de vertaling van de Lutherbijbel blijft, gecombineerd met een herziening van het Nieuwe Testament van Utenhove, vervaardigd door Johannes Dyrkinus. Doordat in de Deux-Aesbijbel de Luthervertaling en de vertaling van Utenhove worden gevolgd, komen er tal van Neder- en Hoogduitse woorden in voor. De gereformeerde Deux-Aesbijbel is zeer succesvol: hij wordt vele malen opnieuw uitgegeven en is tot de verschijning van de Statenvertaling de meest gezaghebbende vertaling. De naam *Deux-Aes* is te danken aan een glosse, een kanttekening, namelijk: 'De armen moeten het cruyce draghen, de rijcke en geven niets. Deux aes en heeft niet. Six cinque en geeft niet. Quater dry, die helpen vry'. De vreemde woorden zijn aan het dobbelspel ontleend: *deux aes* (twee en een) was de laagste, *six cinque* (zes en vijf) de hoogste worp; *deux aes* werd figuurlijk gebruikt in *volcxkin van dues aes*, waarmee arme, berooide lieden werden bedoeld. Het laatste deel van de kanttekening houdt dus ongeveer in: 'de armen hebben niets, de rijken geven niets, maar de middenstand, die betaalt wel.'

1562 ◦ Verschijning van *De Nederlandsche geloofsbelijdenis* van de calvinist Guy de Brès (een vertaling van *Confession de foy*), die tot op heden als aanhangsel voorkomt in de Gezangboeken van de Hervormde Kerk (zie 1618-1619). De tekst geldt als het eerste van de drie formulieren van eenheid van de hervormde en de gereformeerde kerken.

1562 ◦ Tweede druk van het *Naembouck* van Joos Lambrecht (zie 1546), met opnieuw heel gewone Nederlandse woorden zoals *aantijgen, belhamel, blaaskaak, blindelings, blokhuis, galgenaas, muf* en *pand* 'slip van jas'.

1562 ◦ Verschijning van het *Dictionarium Tetraglotton*, een viertalig woordenboek Latijn-(klassiek) Grieks-Frans-Nederlands van C. Plantijn, met vroege vermeldingen van *algemeen, balorig, cilinder, damhert, heks, kotsen, schokken* en *wuft*.

1563 ◦ Het *Liber Vagatorum* of *Der fielen, rabauwen, oft der schalcken vocabulaer*, een vertaling uit het Nederrijns, waarin de oudste Bargoense woordenlijst, met veel onbekende woorden maar ook doorzichtige afleidingen en samenstellingen zoals *blanckaert* 'melk' (van *blank*), *gripelic* 'vinger' (van *grijpen*), *horenbock* 'koe' (bok met hoorns), *klicsteen* 'veldwachter of verrader' (van *klikken*), *krakelinck* 'noot', *knaghelinck* 'rat', *snuterick* 'neus' (van *snuiten*), en *swems* 'vis'. Dat het gaat om een geheimtaal blijkt ook uit de overdrachtelijke betekenissen die men toekent aan *regenworm* 'worst' en *een bult* 'bed'. Het boek levert tevens de eerste vermelding van de woorden *dos* 'kleren' en *foppen* 'bedriegen'.

1563 ◦ Petrus Dathenus vertaalt de *Heidelbergse catechismus*, een leerboek dat in de vorm van vragen en antwoorden de voornaamste punten van het (niet-lutherse) protestantse geloof bevat (zie 1618-1619 en 1566).

1563 ◦ De verhouding tussen Nederland en Denemarken was verslechterd na het aftreden van Christiaan II, maar verbetert weer na de vrede van Spiers (Speyer) in 1544, waarbij onder meer bepaald wordt dat Nederland minder tolgeld hoeft te betalen. Denemarken houdt zich daar zo'n twintig jaar aan. De macht van de Hanze-steden lijkt nu uitgespeeld te zijn. Als Denemarken in 1563 in oorlog raakt met Zweden, steunt Nederland Denemarken indirect; Nederlandse scheepsbouwers en geweermakers worden naar Kopenhagen geroepen. In deze periode leent het Deens talloze woorden

en uitdrukkingen op het gebied van de scheepvaart, zoals *bovenkrydsstængestagsejl* 'bovenkruisstengstagzeil', *bramstang* 'bramsteng', *bramsejl* 'bramzeil', *bugspryd* 'boegspriet', *fok, fordevind* 'voor de wind', *hejse* 'hijsen', *jagt* 'jacht(schip)', *læk* 'lek', *naje* 'naaien, bevestigen', *smakke* 'smak', *tjalk, gå over stag* 'overstag gaan', *på falderebet* 'op de valreep'. Een aantal van deze woorden komt ook voor in het Noors en Zweeds, vergelijk Noors *bramseil, baugspryd, fokk, fordevind, heise, jakt, lek, gå over stag, på fallreipet* en Zweeds *bramsegel, bogspröt, fock, hissa, jakt, läck, naja, tjalk, gå över stag, fallrep*.

1564 ◦ Voor de katholieken wordt een kerkelijk verbod uitgevaardigd om de Bijbel te lezen.

1565 ◦ Afkondiging in de Nederlanden van de besluiten van het concilie van Trente. Hierdoor komt de katholieke contrareformatie op gang. Deze werkt hoofdzakelijk door in de – door Spaanse dwang – katholiek gebleven gebieden, of preciezer: in de weer katholiek geworden gebieden, want het Zuiden was in het begin calvinistischer dan het Noorden. Maar door het vertrek van de meeste overtuigde en ontwikkelde calvinisten naar het Noorden en door Spaanse druk is het Zuiden weer katholiek geworden. De katholieke Kerk schrijft christelijke doopnamen voor, waardoor het aantal uitheemse namen toeneemt ten koste van Germaanse namen. Tot op heden is voor katholieken bij de inschrijving in het doopboek één christelijke naam verplicht. Als roepnaam geldt dan meestal een verkorte of samengetrokken vorm. Een jongetje wordt dus als *Antonius* ingeschreven, maar krijgt als roepnaam *Ton* of *Anton*. Vanaf halverwege de zeventiende eeuw publiceert de Kerk als onderdeel van het *Rituale Romanum Contractum*, een liturgisch handboek voor de priesters, een naamlijst waarin 447 Nederlandse eigennamen en 811 Friese zijn opgenomen, met daarachter de heilige naar wie die naam verwijst. De naamlijsten hebben twee doelen. Ze helpen de priester een passende heiligennaam te vinden en ze maken het mogelijk om bij een al gegeven naam (de meeste kinderen hebben al een naam voordat ze gedoopt worden) achteraf een heilige te zoeken. Een belangrijk voorschrift van het Concilie is ook dat de pastoors voortaan doop- en huwelijksregisters moeten aanleggen. Dat zijn zeer belangrijke bronnen voor de genealogie. Die voorschriften raken uiteraard pas langzaam overal ingevoerd, de meeste niet vroeger dan omstreeks 1580. Daardoor is het voor genealogen heel moeilijk om verder op te klimmen dan ca. 1600.
De hervorming leidt niet tot het verdwijnen van de heiligennamen onder protestanten, omdat kinderen veelal naar ouders of verwanten genoemd worden, die een heiligennaam hebben. Wel bestaat onder protestanten een voorkeur voor namen uit het Oude Testament (het *Rituale Romanum Contractum* distantieert zich van dit gebruik van de *haeretici* 'protestanten' of 'ketters', en adviseert priesters om namen uit het Nieuwe Testament te gebruiken). Voor achternamen zie kader 3.3.

3.3 *Achternamen*

Een aspect van het humanisme, de cultus van Latijn en Grieks die in deze periode opkomt, wordt de mode achternamen te latiniseren door de toevoeging van de uitgang *-us* of *-ius*: *Bredius, Couperus, Cramerus, Greidanus, Hazewindus, Heinsius, Heydanus* (Van der Heide), *Hondius, Jansenius, Jansonius, Kuperus* (Kuiper), *Mettenius, Noordanus, Tilanus* (Van Tiel), *Voetius, Vossius*. Men gebruikt tevens de uitgang *-i*, een tweede naamval voor 'de zoon van': *Adriani, Arnoldi, Conradi, Gerbrandi, Jacobi, Kuiperi, Ludolphi, Nicolaï, Wiardi, Wybrandi*, ook met vernederlandste spelling: *Harmanny, Hilbrandie, Nicolaij, Rudolphie, Sijbrandy*. De namen *Michaëlis, Simonis* zijn eveneens eigenlijk tweede naamvallen.

Anderen vertalen hun naam in het Latijn, dat klinkt veel deftiger: *Agricola* voor Boer, *Faber* voor Smid, *Nauta* voor Schipper, *Paludanus* voor Van den Broek of Moerman, *Textor* voor Wever. Soms wordt de naam 'verhyperlatijnst': de vertaling krijgt ten overvloede ook nog de uitgang *-ius*, om geen enkele twijfel aan de Latijnse herkomst te laten bestaan: *Pistorius, Sartorius, Sutorius* van *Pistor* (vertaling van Bakker), *Sartor* (vertaling van Snijder, Kleermaker), en *Sutor* (vertaling van Schoenmaker). Ook vinden we *Fabri*: de vertaling *Faber* met de uitgang *-i* voor de tweede naamval.

Ook Griekse uitgangen zijn tijdens de renaissance populair, hoewel iets minder dan Latijnse. Men vergriekst zijn naam door er de uitgang *-ides* aan te plakken, een tweede naamval voor 'de zoon van', vergelijk *Hermanides, Hilarides, Jacobides, Jansonides, Paulides, Simonides*.

Niet alle naamsaanpassingen waren overigens even geslaagd: zo heette Erasmus eigenlijk Geert Geertszoon. *Geert* is Gerhard, waarin het Germaanse *ger* 'speer' betekent, maar Erasmus dacht aan *begeren*, in het Latijn *desiderare*, en maakte van zijn voornaam *Desiderius*. En zijn toenaam wou hij vergrieksen en hij dacht aan *eros* 'begeerte', vandaar *Erasmus*. Wie weet was de wens de vader van de gedachte, want Erasmus was de onwettige zoon van een priester.

Het is niet uitgesloten dat de universiteiten, die vanaf de renaissance in Nederland ontstaan zijn, invloed op de naamgeving hebben gehad. Zo komen er in Friesland veel meer verlatijnste of Griekse namen (op *-us* of *-ides*) voor dan in bijvoorbeeld Drenthe, wat wel eens te danken zou kunnen zijn aan het feit dat in het Friese Franeker van 1585 tot 1811 een universiteit gevestigd was.

1565 ◦ De Franse schrijver P. Ronsard voert in zijn werk diverse spellingvereenvoudigingen in, zoals het verschil tussen *i* en *j*, *u* en *v*, en het gebruik van accent aigu en accent grave. Voorts past hij de spelling van de stomme *s* aan de uitspraak aan. Woorden als *beste* en *pasté* was men namelijk in de loop van de tijd gaan uitspreken zonder *s*: in de spelling laat hij deze nu voortaan weg, maar om aan te geven dat er oorspronkelijk een *s* is geweest, schrijft hij een circumflex op de klinker, vandaar *bête* en *pâté*. Deze spellingvereenvoudigingen worden niet overgenomen in Frankrijk, maar in de zeventiende eeuw wél in Nederland, waar zeer veel Franse boeken worden gedrukt; van hieruit wordt een deel ervan uiteindelijk ook in Frankrijk doorgevoerd.

1565 ◦ Predikant Godfried van Wingen verzorgt de postume uitgave van de door Utenhove gemaakte psalmberijming *De Psalmen Davidis, in Nederlandischer sangs-ryme* (De psalmen van David, in Nederlandse verzen).

1566 ◦ Petrus Dathenus of Datheen publiceert in Frankenthal een vertaling van de Franse psalmberijmingen van Marot en De Bèze, onder de titel *De Psalmen Davids, ende ander lofsanghen* (De psalmen van David en andere loftiederen). Deze vertaling wordt vrijwel onmiddellijk in de gereformeerde kerk ingevoerd, mét de melodieën van de Franse psalmvertaling, en verdringt die van Utenhove. De vertaling blijft eeuwenlang in gebruik, tot 1773, in enkele oudgereformeerde gemeenten zelfs tot op heden, en is zeer invloedrijk geweest. Zie 1644.

1566 ◦ De adviseur van landvoogdes Margaretha van Parma, Berlaymont, noemt de edelen die een smeekschrift om verzachting van het optreden tegen ketters en opheffing van de inquisitie aanbieden, *gueux* 'bedelaars', wat de Nederlanders vier dagen later tot partijnaam uitroepen; sindsdien dragen ze een bedelaarsnap aan een ketting om de hals. Wanneer het smeekschrift niet wordt gehonoreerd, protesteren de protestanten steeds openlijker, onder andere met openbare predicaties in de open lucht, de zogenoemde *hagenpreken*.

Uiteindelijk culmineert de onrust in de beeldenstorm van 1566, waarbij protestanten katholieke kerken plunderen en beelden vernielen. Prins Willem van Oranje trekt zich terug op slot Dillenburg in het Duitse graafschap Nassau en gaat over naar het hervormde geloof.

1567 ◦ Schrikbewind van de hertog van Alva, die in dit jaar de Raad van Beroerten (onlusten) instelt, door het volk 'Bloedraad' genoemd, die met Alva als voorzitter vele doodvonnissen uitspreekt. Naar hertog Alva ofwel Duc d'Alve is misschien de *dukdalf* 'meerpaal' genoemd: de meerpalen worden in de Amsterdamse haven geheid, dat wil zeggen: de grond in geboord. Van Winschooten (zie 1681) zegt hierover:

> *dukdalf* een aangepast woord, doch zeer bekend in deze Nederlanden als zijnde de naam van die wrede bloedhond *Duc de Alba*, gouverneur van deze landen, gezonden door de koning van Spanje, Philips de Tweede. Of de Amsterdamse *dukdalven*, dat paalwerk is, waar de touwen van de schepen bij gelegenheid aan vastgemaakt en belegd worden, hun naam daarvan hebben, dat zou ik niet voor zeker iemand durven toezeggen; immers dat is zeker, dat deze palen zo hecht en vast ineen geklonken zijn, dat de schepen die zich daar aan komen te stoten, groot ongemak komen te lijden en menigmaal in de grond geboord zijn. Niet anders dan de lieden die zich tegen de *Duc de Alba* eertijds gekant hebben.

1567 ◦ Verschijning van het systematisch ingerichte *Nomenclator omnium rerum* van Hadrianus Junius, die als eerste regionale varianten van het Nederlands aangeeft; zo noemt hij bijvoorbeeld *room* 'Hollands en Vlaams' en *zaen* 'Brabants'. Hij vermeldt als eerste *bloedhond*, een van de oudste Engelse leenwoorden in het Nederlands, en verder *bloemkool, drempel, eelt, helleveeg* en de dierennamen *buizerd, gierzwaluw, pimpelmees, pissebed, schimmel* 'wit paard' en *windhond*.

1568 ◦ *Batavia*, een boekwerk over de middeleeuwse geschiedenis van Nederland van Hadrianus Junius (Adriaen de Jonghe) wordt gepubliceerd, met daarin de mythe dat Coster in Haarlem de boekdrukkunst heeft uitgevonden.

1568 ◦ Amsterdam krijgt een directe postverbinding met Antwerpen, hierna in 1579 een postverbinding met Zeeland, in 1605 met Keulen, Hamburg en Emden, en in 1609 met Rouen, Rijsel en Groningen.

1568 ◦ Er is een manuscript bewaard van Johan Radermacher met een begin van de eerste Nederlandse grammatica: *Voorreden van de noodich ende nutticheit der Nederduytscher taelkunste* (Inleiding over de noodzaak en het nut van de Nederlandse grammatica). Radermacher maakt hierin voor het eerst melding van het feit dat er verschil bestaat tussen het taalgebruik in de steden en op het platteland, en binnen de steden bestaat er volgens hem een sociaal verschil tussen de taal van de 'gheleerde en opperste', de 'ambachtslyeden' en de 'ongeleerde borgers'. Radermacher gebruikt, voor zover bekend als eerste, de taalkundige termen *diftong* en *syllabe* in het Nederlands.

1568-1648 ◦ De slag bij Heiligerlee in 1568, gewonnen door de Oranjes, luidt het begin van de Tachtigjarige Oorlog in. De naam *Tachtigjarige Oorlog* dateert waarschijnlijk uit de achttiende eeuw: in 1732 is sprake van de *tagtigjarige kryg met Spanje*, iets later van *tagtigjaarigen Oorlog*. In de negentiende eeuw komt de benaming *(Nederlandse) Opstand* op: zo heeft Van Vloten al in 1856 de titel *Nederlands Opstand tegen Spanje*, en is in de inleiding van Fruins *Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog* (1857-1858) zowel sprake van 'tachtigjarige oorlog' als van 'Nederlandsche opstand'. De naamsverandering is waarschijnlijk te danken aan het feit dat historici van oordeel zijn

dat voor een oorlog twee staten nodig zijn, terwijl er vóór 1588 slechts één staat was – Spanje – met een opstandig gewest. De opstand inspireert de Duitse schrijver Friedrich (von) Schiller tot de publicatie van *Geschichte des Abfalls der Vereinigten Niederlande von der Spanischen Regierung* in 1788, in 1791 vertaald als *Geschiedenis van den afval der Vereenigden Nederlanden van de Spaansche regeering* en in 2005 als *De opstand der Nederlanden*.

1568-1572 (ca.) ◦ Het Wilhelmus, sinds 1932 officieel het Nederlandse volkslied, wordt geschreven als propagandalied voor Willem van Oranje – door wie en wanneer precies is niet bekend. Er is een Duitse vertaling overgeleverd uit 1573, en de oudste Nederlandse versie staat in een geuzenliedboek uit 1576-1577. Philips van Marnix van St.-Aldegonde, aan wie het vaak is toegeschreven, zou niet de auteur zijn, maar volgens een recente, omstreden theorie zou het Wilhelmus in twee fasen zijn ontstaan: in 1568-1569 gedicht, mogelijk door Adrianus Saravia, en in 1572 omgewerkt tot de huidige vorm, met het acrostichon WILLEM VAN NASSOV; deze bewerking zou mogelijk van Marnix van St.-Aldegonde zijn. Van het Wilhelmus worden gewoonlijk alleen de eerste strofe ('Wilhelmus van Nassouwe / Ben ick van Duytschen bloet [...]') en de zesde strofe ('Mijn Schilt ende Betrouwen / Sijt ghy, O God mijn Heer [...]') gezongen. *Duits* heeft hier de oude betekenis 'Nederlands'.

1569 ◦ Alva stelt nieuwe belastingen voor, waaronder de – nooit geheven – tiende penning, dat wil zeggen tien procent van de verkoopprijs van ieder roerend goed.

1569 ◦ De schilder P. Bruegel de Oude (vanwege zijn grappenmakerij bijgenaamd 'Pier den Drol' en vanwege zijn uitbeelding van het boerenleven 'Boeren Bruegel') overlijdt; hij heeft onder andere overzichtswerken geschilderd met spreekwoorden en kinderspelen, die een rol hebben gespeeld bij de taalkundige verklaring van spreekwoorden en namen van kinderspelen, en bij de bepaling van de ouderdom ervan. Ook leren we via de schilderijen inmiddels verdwenen spreekwoorden en namen kennen. Uitgebeelde spreekwoorden zijn bijvoorbeeld *de grote vissen eten de kleine, de duivel op het kussen binden, de hond in de pot vinden, de kat de bel aanbinden, de ooievaar nakijken, door de mand vallen, hij laat de wereld op zijn duim draaien, liefde is waar de geldbuidel hangt*.

1569 ◦ Johannes Goropius Becanus, ofwel Jan van Gorp van Hilvarenbeek, publiceert in het Latijn de *Origines Antwerpianae* (Oorsprong van Antwerpen), waarin hij probeert aan te tonen dat het Nederlands de oudste taal ter wereld is. Postuum zien in 1580 de *Opera Ioan. Goropii Becani, hactenus in lucem non edita* (De werken van Johannes Goropius Becanus die tot nu toe niet zijn uitgegeven) het licht, met nog meer onderbouwing van deze stelling. Op dat moment is iedereen er heilig van overtuigd, met een beroep op de Bijbel, dat het Hebreeuws de oertaal is, de oorspronkelijke volmaakte taal waarin alle wijsheid en kennis is neergelegd, en de taal van Adam en Eva. In de renaissance komt een nationalistisch standpunt op, dat de landstaal in het middelpunt plaatst. Becanus is de eerste in heel Europa die deze idee verdedigt. De Nederlandse taal heet immers volgens hem niet voor niets *Duyts* of *Douts* = *d'oudste (taele)*. Met deze 'wetenschap' kan hij veel Bijbelse namen en Hebreeuwse, Latijnse en Griekse woorden vanuit het Nederlands verklaren. Daarbij is Becanus' uitgangspunt dat woorden bestaan uit letters en lettergrepen die betekenis hebben. Zo voert hij de naam *Adam* terug op Nederlands 'haat-dam' (een dam tegen de haat van de slang), *Eva* verklaart hij uit 'eeuw-vat' (dus een vat voor alle eeuwen), *Noach* is de man die 'acht op de noot' (let op de nood, behoeften van zijn volk) en *Babel* komt van *bab(b)elen*. Becanus heeft in binnen- en buitenland vele aan-

hangers en tegenstanders gehad. In 1714 vormt de Duitse filosoof G.W. von Leibniz spottend het werkwoord *goropiser*; *goropisme* staat in het Nederlands nog steeds voor een fantastische etymologie.

1569-1572 ◦ De achtdelige *Antwerpse Polyglot* wordt door Plantijn gedrukt. Hierin staat op iedere pagina de Bijbeltekst in het Grieks, het Latijn, het Hebreeuws, het Chaldeeuws en het Syrisch, zodat men de teksten gemakkelijk met elkaar kan vergelijken. Deze Antwerpse Polyglot wordt ook *Biblia Regia* (Koningsbijbel) genoemd, omdat hij is samengesteld onder auspiciën van de Spaanse koning Filips II. Een exemplaar van deze Bijbel is het eerste boek van de Leidse universiteit, geschonken door Willem van Oranje in 1575.

1570 ◦ De dichter Jan Baptista van der Noot publiceert een verzameling gedichten in *Het Bosken*, dat geldt als de eerste volwaardige renaissancepoëzie in het Nederlands. Van der Noot wordt dan ook 'de heraut van de nieuwe tijd' genoemd.

1570 ◦ De Groningse edelman Johan van Ewsum stelt een – pas in 1900 gepubliceerde – woordenlijst Romani-Nederlands samen; het is de tweede zigeunerwoordenlijst in Europa: de eerste is in 1542 in Engeland gemaakt.

1571 ◦ Publicatie van het schoolboekje *Cort onderwys van de acht deelen der Françoischer talen* van Peeter Heyns, de oudste Nederlandse leergrammatica (een beschrijvende grammatica van het Nederlands dateert van 1584); zie 1994.

1572 ◦ De Vlaamse rechtsgeleerde Joost de Damhouder, procureur te Brugge, schrijft ongekend succesrijke handleidingen in het strafrecht en civiel recht: in 1554 verschijnt *Praxis rerum criminalium* en in 1567 *Praxis rerum civilium*. Het eerste werk, *Praxis rerum criminalium*, wordt in vele talen vertaald en herdrukt: het kent tweeëntwintig Latijnse, elf Nederlandse en ook nog Duitse en Franse drukken. Het succes van de Nederlandse vertaling is te danken aan het feit dat de meeste leken en veel ambtenaren die beroepshalve met juridische zaken in aanraking komen, geen Latijn kennen. In 1572 vertaalt De Damhouder de *Praxis rerum civilium* in het Nederlands als *Practycke in Civile Saecken* (De praktijk van civiele zaken). De vertaling is echter verloren gegaan. Uiteindelijk is na de dood van De Damhouder in Den Haag een anonieme Hollandse vertaling verschenen in 1626, herdrukt in 1649, 1656 en 1660. Bovendien zijn een Franse en Duitse vertaling gepubliceerd (de laatste enkele malen herdrukt). De Nederlandse tekst staat bol van de vreemde woorden (*appointement, arrest, complainte, enquête, exploit, garanderen, garant, relief, ressort, retablissement*. De invloed van De Damhouder is, door de vele herdrukken van zijn boeken, zeer groot – niet alleen op juridisch gebied, maar waarschijnlijk ook wat betreft zijn taalgebruik. Dat is enigszins onrechtvaardig, als men bedenkt dat zijn werken voor een groot deel plagiaten waren van de geschriften van de Gentse jurist Philips Wieland. Maar Joost de Damhouder slaagde erin het werk van zijn voorganger om te smeden tot het praktische hand- en leerboek waarop niet-gestudeerden hadden zitten wachten: het wordt het eerste handboek over strafrecht. Zijn invloed strekt zich zelfs uit tot Oost-Pruisen, want dankzij de Poolse jurist Groicki zijn vele bepalingen van het in 1620 vastgelegde strafrecht van het hertogdom Pruisen letterlijk overgenomen van De Damhouder.

1572 ◦ De watergeuzen bezetten op 1 april Den Briel, vereeuwigd in 'op 1 april verloor Alva zijn bril'.

1572 ◦ Willem van Oranje, de 'Vader des Vaderlands' genoemd, wordt tot stadhouder uitgeroepen; het devies van de Oranjes is 'Je maintiendrai' (ik zal handhaven). Een andere bijnaam van Willem is 'de Zwijger'. De naam wordt ook in andere talen gebruikt: in het Frans Guillaume le Taciturne, in het Engels William the Silent en in het Duits Wilhelm der

Schweiger. De bijnaam heeft geleid tot de mythe dat Willem van Oranje zwijgzaam was en tegenover zijn vijanden de kaken op elkaar wist te houden. Dit terwijl zeker is dat hij zeer welsprekend was. De bijnaam is oud: al in 1608 komt hij voor in het werk *Commentarien ofte memorien vanden Nederlandtschen Staet, handel, oorloghen ende gheschiedenissen* van de geschiedschrijver Emanuel van Meteren, die spreekt van 'den swijger', een bijnaam die Van Meteren toeschrijft aan kardinaal Granvelle. De historicus R. Fruin meent in zijn artikel 'Willem de Zwijger' uit 1864 dat Van Meteren zich vergist: in het werk van Granvelle is deze naam nergens te vinden. Fruin veronderstelt dat Van Meteren per ongeluk de naam Granvelle heeft verwisseld met die van de Vlaamse inquisiteur Titelmans, tegenstander van Willem, die in 1574 een in het Latijn geschreven boekje uitgaf, waarin hij spreekt van 'astutus Gulielmus' (sluwe Willem). Per abuis heeft Van Meteren dit weergegeven als *den swijger*. In de Duitse editie van Van Meterens werk uit 1614 komt al *der Schweiger* voor.

1573 ◦ Haarlem komt in opstand tegen de Spanjaarden, onder andere dankzij de volksheldin Kenau Simonsd. Hasselaar, van wie de naam *kenau* tot op heden voortleeft. Het beleg van Alkmaar door de Spanjaarden mislukt, vandaar de leuze 'van Alkmaar begint de victorie'.

1573 ◦ Publicatie van de *Thesaurus Theutonicae Linguae. Schat der Neder-duytscher spraken* door C. Plantijn, een Nederlands-Frans-Latijns woordenboek. Dit omvangrijke woordenboek levert de vooralsnog oudste dateringen van een groot aantal Nederlandse woorden, veelal heel gewone zoals *bedotten, bedreven, beuzelen, big, buit, damp, giechelen, gretig, huiveren, hunkeren, kiekendief, nietig, ombrengen, omkomen, overgrootmoeder, overgrootvader, slager, spinnewiel, tegenstelling, verstokt, wars, welgevallen* en *werktuig*.

1574 ◦ Eerste grote woordenboek Nederlands-Latijn (*Dictionarium Teutonico-Latinum*) van Cornelis Kiliaan, herdrukt in 1588 en 1599 (zie aldaar).

1574 ◦ In een verlaten Spaans legerkamp wordt een nog warme pot Spaanse hutspot gevonden, waaruit blijkt dat de Spaanse soldaten de schansen voor Leiden hebben verlaten uit angst voor de naderende watergeuzen; de uitgehongerde bevolking krijgt wittebrood en haring; nog jaarlijks wordt de bevrijding van de stad op 3 oktober herdacht door het eten van hutspot, wittebrood en haring.

1575 ◦ De Spaanse landvoogd Requesens bepaalt dat het jaar in de Nederlanden voortaan overal officieel op 1 januari begint en niet meer, zoals voorheen ook, op de paasdatum.

1575 ◦ In Leiden wordt de eerste Noord-Nederlandse universiteit opgericht, mede voor de opleiding van predikanten van de gereformeerde kerk. De voertaal aan alle universiteiten is het Latijn.

1576 ◦ Antonius Sexagius (van Tsestich) publiceert *De orthographia linguae Belgicae* (de spelling van de Nederlandse taal). Hij is een fonetische speller en stelt net als Lambrecht het gebruik van nieuwe tekens voor.

1576 ◦ Christoffel Plantijn, opdrachtgever van woordenboekschrijver Kiliaan en drukker van verschillende woordenboeken (zie 1573, 1574), wordt de officiële drukker van de Leidse universiteit. In 1584 drukt hij de *Twe-spraack*, de oudste gedrukte Nederlandstalige grammatica. In 1585 keert hij terug naar Antwerpen, waarna de Leidse drukkerij gerund wordt door zijn schoonzoon, de arabist Frans van Ravelingen of Franciscus Raphelengius. Dankzij hem is de drukkerij van Plantijn tot 1650 een van de zeer weinige in West-Europa die beschikken over een Arabisch font – in de oudste zestiende-eeuwse teksten drukte men het Arabisch wel met het Hebreeuwse schrift. De Leidse universiteitsdrukkerij bezit binnen West-Europa waarschijnlijk de meeste oosterse let-

tertypen. Dat is een van de redenen waarom de Franse geleerde Scaliger in 1593 een hoogleraarspost aanvaardt in Leiden.

1576 ◦ Eerste leerboekje met Engels en Duits van Van Berlaimont (zie 1527). Vóór 1576 bestaat er geen leerboek of woordenlijst van de Germaanse talen Duits en Engels in de Lage Landen; de uitgave van 1576 luidt dan ook het begin in van het onderwijs in deze twee Germaanse talen. Duits is voor Nederlandssprekenden waarschijnlijk vrij goed te begrijpen, zeker het Nederduits.

1576 ◦ Spaanse Furie in Antwerpen, dat geplunderd wordt door muitende Spaanse soldaten.

1576-1577 ◦ In de Tachtigjarige Oorlog verschijnen allerlei pamfletten met liederen, die gebundeld worden tot geuzenliedboeken; het oudste is van 1576-1577: *Een nieu Guese Liede Boecxken*. Het bekendste geuzenlied is het *Wilhelmus* (zie 1568-1572).

1578 ◦ De humanist Justus Lipsius wordt hoogleraar klassieke filologie en filosofie in Leiden en vervaardigt Latijnse tekstuitgaven van onder anderen Tacitus, Livius, Seneca en commentaren op Polybios en Suetonius. Hiermee worden klassieke teksten voor het eerst algemeen toegankelijk. Als gevolg hiervan worden de klassieke cultuur, kunst, architectuur en literatuur in de Lage Landen bekend. De klassieke legenden, mythen en goden gaan een belangrijke rol spelen in de literatuur, ook in de volkstaal. In gedichten worden de *muzen* en de aan hen gewijde bergen *Parnassus* en *Helicon* bejubeld. Tijdens de renaissance worden vele literaire werken vertaald in de volkstaal, maar men gaat ook zelf schrijven in de trant van de klassieke schrijvers volgens het renaissance-ideaal van de *imitatio*, de creatieve navolging van een literair voorbeeld. Sterker nog: trouw aan het principe van de *aemulatio*, de wedijver met een voorganger met het doel die te overtreffen, doet men zijn best de klassieke voorbeelden te verbeteren. Sommige literatoren schrijven oorspronkelijk werk in zowel het Nederlands als het Latijn, en bovendien houden schrijvers zich bezig met het vertalen en bewerken van Latijnse werken in de volkstaal. De invloed van het Latijn op compositie, stijl, genre, metrum, metaforen en woordkeus is dus heel groot. Uit deze tijd stammen de leenwoorden *drama, komedie, proza, tragedie* en bijvoorbeeld *metrum, muze, pantheon, ritme, trofee*. Ook op de naamgeving heeft de belangstelling voor de oudheid invloed, zie kader 3.3.

1579 ◦ Nadat in 1578 Amsterdam en andere steden zijn overgegaan naar de Oranjes en het katholicisme verbieden, sluiten de zuidelijke gewesten Henegouwen en Artesië in 1579 een overeenkomst met de hertog van Parma (zoon van Margaretha), de Unie van Atrecht, waarbij ze beloven de strijd tegen Spanje op te geven. In reactie hierop ondertekenen afgevaardigden van Gelre (Gelderland), Holland, Zeeland, Utrecht en Groningen in hetzelfde jaar de Unie van Utrecht, waarin onder andere bepaald wordt dat de Provinciën voor altijd verenigd zullen blijven en geen verbond met een buurstaat mogen aangaan, en dat niemand vanwege godsdienst mag worden vervolgd; dit krijgt de betekenis van een 'grondwet' van de Republiek.

1580 ◦ Lodewijk Elsevier of Elzevier opent een drukkerij in Leiden en sticht daarmee een dynastie. In zijn drukwerk maakt hij voor het eerst systematisch onderscheid tussen de *i* voor de ie-klank en de *j* voor de j-klank: in die periode, en nog lang daarna, worden de twee letters door elkaar gebruikt. Elsevier maakt tevens, in navolging van onder anderen Lambrecht (1546), verschil tussen de *u* en de *v*. Zijn systeem komt dus geheel overeen met modern zetwerk, wat voor die tijd vooruitstrevend is. In vele talen wordt *Elzevir* de naam

voor een boek gedrukt door een lid van de drukkersfamilie, en tevens de naam voor een drukletter die op hun drukwerk is geïnspireerd (Duits, Engels *Elzevir*, Frans *elzévir*, Italiaans *elzeviro*).

1580 ◦ Marnix van St.-Aldegonde publiceert in Antwerpen *Het Boeck der Psalmen Davids*, een psalmberijming die is gebaseerd op de Hebreeuwse grondtekst. Op basis hiervan vraagt de Nationale Synode in 's-Gravenhage in 1586 aan Marnix om de gehele Bijbel te vertalen. Marnix weigert, maar neemt de opdracht in 1594 wel aan van de Noord-Hollandse synode. Bij zijn overlijden in 1598 is hij echter pas klaar met Genesis.

1581 ◦ De Staten-Generaal verklaren in een 'Plakkaat van Verlatinghe' dat zij de Spaanse koning niet als heerser erkennen; dit Plakkaat dient in 1776 als inspiratiebron voor de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring, en later voor de Franse Revolutie.

1581 ◦ Matthias de Lobel publiceert het *Kruydtboek* in Antwerpen, met de eerste vermelding *van kruidje-roer-mij-niet, maïs, margriet, tulp* en *zonnebloem*. Naar hem is de *lobelia* vernoemd.

1581 ◦ Publicatie van de *Nederduitse orthographie* van Pontus de Heuiter. In deze spellinggids pleit De Heuiter als eerste voor een bovenregionale eenheidsspelling en eenheidstaal. In zijn visie moet die eenheidstaal bestaan uit de welluidendste en beschaafdste spelling- en uitspraakelementen van verschillende dialecten. Hij noemt het een 'gemengde taal'. Ieder dialect heeft zo zijn eigen kenmerken die het minder geschikt maken om als eenheidstaal te dienen, aldus De Heuiter.

1582 ◦ De Staten-Generaal besluiten om de notulen en stukken die tot dan toe in het Frans worden geschreven, voortaan grotendeels in het Nederlands te schrijven.

1582-1608 ◦ Simon Stevin doet een groot aantal natuurwetenschappelijke uitvindingen en bericht hierover in het Nederlands. Hij verbreidt allerlei – deels door hemzelf verzonnen, deels al oudere – woorden zoals *aftrekken, as, delen, evenwijdig, kegelsnede, langwerpig, omtrek, som, raaklijn, veelhoek, veelzijdig, vierhoek, vierkant* en *wortel*. Stevin wijdt tot tweemaal toe een uitvoerig geschrift aan zijn keuze om in het Nederlands te publiceren, in 1586 en in zijn grote verzamelwerk de *Wisconstige Gedachtenissen*, verschenen tussen 1606 en 1608. Hierin beweert Stevin dat het Nederlands verreweg de beste taal is voor de wetenschap, veel geschikter dan Latijn of Grieks, en dat het beste Nederlands in Noord-Holland wordt gesproken. Hiermee geeft Stevin het gebruik van het Nederlands binnen de wis- en natuurkunde een theoretisch fundament, hij verleent het met zijn goede wetenschappelijke reputatie gezag, en bovendien bewijst hij in de praktijk dat het Nederlands als wetenschapstaal prima bruikbaar is. Als gevolg hiervan gaan vele natuurwetenschappers na Stevin in het Nederlands publiceren. Overigens dient de naam van Stevin, die geboren werd in Brugge, uitgesproken te worden als Stévin – Vlamingen noemden en noemen hem zo, maar Nederlanders leggen ten onrechte de klemtoon op de laatste lettergreep van zijn naam, Stevín, en spreken de naam soms zelfs met een Franse nasale klank uit. Die eindklemtoon gebruikte Constantijn Huygens al in 1667, zoals blijkt uit de versmaat van de volgende dichtregel, die gaat over een zeilwagen: 'Betakelt bij Stev*i*n en van sijn' Vorst bere'en' (door Stevin van een uitrusting voorzien en door zijn koning bereden).

1584 ◦ Balthasar Gérards vermoordt Willem van Oranje in Delft. De laatste woorden van Willem zouden luiden: 'Mon Dieu, ayez pitié de moi et de mon pauvre peuple.'

1584 ◦ De oudste gedrukte Nederlandse grammatica verschijnt in Amsterdam: de *Twe-spraack van de Nederduitsche letterkunst* van H.L. Spiegel. Een groot deel van de *Twe-spraack* is gewijd aan de spelling. Uitgangspunt hiervan vormen de beschaaf-

de Hollandse uitspraak en het criterium van gelijkvormigheid (*god* met *d* vanwege *goden*) – twee beginselen die we nog steeds hanteren. In dit werk komen, voor zover bekend voor het eerst in het Nederlands, de taalkundige termen *diminutief, geslacht, klinker, medeklinker, meervoud* en *zin* voor, en *woordboek* (*woordenboek* verschijnt in het Frans-Nederlandse woordenboek van Mellema uit 1618). De *Twe-spraack* wordt nog tweemaal herdrukt, in 1614 en in 1649. Zie ook kader 3.2.

1584 ◦ Publicatie van de *Spieghel der Zeevaerdt* van Lucas Jansz. Waghenaer, de eerste moderne atlas van de zeeën van West-Europa; in het Engels wordt *waggoner* een soortnaam voor dergelijke atlassen. Ook in het Frans wordt de naam Waghenaer een soortnaam, maar dan in vertaling; de auteursnaam Lucas Waghenaer wordt vertaald als Lucas fils de Jean Chartier – *charretier* betekent 'voerman', net als *wagenaar*. Vervolgens wordt *chartier* gebruikt voor een zeeatlas in het algemeen. In dit boek is voor het eerst in een gedrukte tekst sprake van *maalstroom* als naam voor een getijdenstroom die een ronddraaiende, malende beweging maakt; in het boek wordt er een specifieke draaistroom mee aangeduid bij de noordwestkust van Noorwegen, in de buurt van de Lofoteneilanden. Het Nederlandse woord is in een groot aantal talen overgenomen: vergelijk het Deense *malstrøm*, het Duitse *Mahlstrom*, het Engelse *maelstrom*, het Franse *maelström, malstrom* en het Zweedse *malström*. Net als in het Nederlands heeft het woord ook in andere talen een overdrachtelijke betekenis gekregen: een maalstroom van gedachten of gebeurtenissen.

1585 ◦ De Antwerpse notaris Jacques Thuys wijdt als eerste een omvangrijk Nederlandstalig werk aan het notariaat, en luidt daarmee een traditie in. Hij publiceert *Ars Notariatus, dat is konste ende stijl van Notarisschap*. Achter in dit boek neemt hij een woordenlijst op met, zoals hij op de titelpagina meldt, 'een verklaring van de vele duistere, zowel Latijnse als Franse, woorden en termen die men gewoonlijk in de praktijk gebruikt'. Het opnemen van woordenlijsten vindt navolging, het vermijden van vreemde woorden binnen het notariaat – waarvoor velen pleiten – niet.

1585 ◦ De Engelse graaf Leicester staat de opstandelingen met een leger bij. Is het toeval dat in deze periode Engelse leenwoorden het Nederlands binnenkomen zoals *pressen* 'dwingen tot dienstneming' en *trainen* 'africhten van dieren'?

1585 ◦ H. L. Spiegel publiceert het *Ruygh-bewerp vande Redenkaveling, ofte Nederduytsche Dialectike* (Ruwe schets van het redeneren ofwel Nederlandse logica). In de opdracht verzoekt Spiegel de burgemeester van Leiden en de hoofden van de Leidse universiteit (onder wie Jan van Hout, zie 1592) om voortaan het Nederlands als wetenschapstaal in te voeren. Zij geven aan dit verzoek geen gehoor.

1585 ◦ De val van Antwerpen leidt tot de vlucht van een groot aantal Zuid-Nederlanders naar Noord-Nederland. Het Spaanse bewind zit vanaf nu in de Zuidelijke Nederlanden definitief in het zadel, tot 1713. Door de vreemde overheersing is er in het Zuiden sprake van taalkundige en culturele verarming. Het Latijn, als taal van de geleerden en van het oplevende katholicisme, en het Frans, als regeringstaal en cultuurtaal, spelen een belangrijke rol. Maar de echte verfransing begint eigenlijk pas in de achttiende eeuw. Wel blijft het besef van de culturele en taalband met de Noordelijke Nederlanden bestaan, en zijn noordelijke auteurs, met name Cats, in het Zuiden geliefd. Het analfabetisme is hier echter veel algemener dan in het Noorden, aangezien sinds ca. 1585 nagenoeg de hele culturele bovenlaag naar het Noorden vertrokken is. Desondanks blijft het Nederlands in Vlaanderen en Brabant als bestuurstaal van de lagere overheden behouden. De bevolking blijft Nederlands (dialect)

spreken. De Zuid-Nederlanders die naar de Republiek vluchten, beschouwen aanvankelijk hun verblijf als tijdelijk. Vanaf begin zeventiende eeuw gaan de voormalige Zuid-Nederlandse vluchtelingen echter geleidelijk op in de Hollandse samenleving; ze doorbreken hun isolement en passen zich aan. Zij (of hun kinderen) laten hun Zuid-Nederlandse taaleigenaardigheden vallen ten gunste van het beschaafde Hollands. Terwijl er omstreeks 1600 in de literatuur over en weer onaardige opmerkingen worden gemaakt (de Zuid-Nederlanders noemen de Hollanders 'botkoppen' of 'botmuilen' en de Hollanders bespotten het Brabantse taalgebruik met veel Franse leenwoorden), zijn er in de literatuur na 1630 nauwelijks meer negatieve uitlatingen over de zuiderlingen te vinden – die zijn overbodig geworden, omdat ze inmiddels niet meer opvallen in de noordelijke maatschappij. Ze hebben hun taalgebruik aangepast, en nauwelijks invloed gehad op de standaardtaal-in-wording, die gevormd wordt in de Hollandse steden en waarvoor het beschaafde Hollands als voorbeeld geldt.

1585-1586 ◦ Steven van der Haghen vaart als eerste Nederlander door de Straat van Gibraltar en opent zo de Straatvaart. Nederlandse schepen handelen met landen aan de Middellandse Zee, zoals Italië, Griekenland en Turkije. Met name Venetië is een belangrijke handelspartner. In de zeventiende eeuw hebben wij de Italiaanse namen voor voedingsmiddelen *rammenas* en *vermicelli* geleend, en de al eerder in het Nederlands vermelde namen *artisjok, kaviaar* en *marsepein* zijn wellicht in diezelfde periode algemener bekend geworden: *kaviaar* is weliswaar een Turks woord en *marsepein* gaat terug op het Arabisch, maar de producten zijn door Venetiaanse handelaren over Europa verbreid. De Venetiaanse muntnaam *gazzetta* heeft in 1580 de betekenis 'prijs van een krantje', en vandaar 'krantje' gekregen. In het Nederlands wordt *gazet* al in 1615 genoemd, en wellicht hebben wij het niet alleen via literatuur maar ook in Italië zelf leren kennen. Tot slot hebben wij begin zeventiende eeuw via Venetië de woorden *brokaat, doge, gondel* en *lazaret* leren kennen.

1585-1811 ◦ De Friese stad Franeker bezit een universiteit.

1586 ◦ F. Raphelengius (Frans van Ravelingen), schoonzoon van de drukker Plantijn, wordt de eerste hoogleraar Hebreeuws in Leiden; tevens doceert hij Arabisch en stelt hij een Arabisch-Latijns woordenboek samen. Motieven om de leerstoel Arabisch in te stellen zijn: het belang van het Arabisch voor de wetenschap, het feit dat het Arabisch licht werpt op de Bijbeltekst en het belang van het Arabisch voor reizen, diplomatie en handelscontacten. De Leidse universiteit groeit dankzij beroemde hoogleraren als Scaliger en Van Ravelingen uit tot het centrum van oosterse studies in heel West-Europa. Toch is het aantal Arabische en Hebreeuwse woorden dat in deze periode door het Nederlands wordt overgenomen, zeer beperkt. Arabische woorden zijn *Allah, emir, imam, kadi* en *ramadan*, en Hebreeuwse zijn *benjamin* 'jongste zoon', *halleluja, Pesach, sanhedrin*. Deze woorden zullen uitsluitend in kleine kring bekend zijn geweest.

1587 ◦ Maurits van Nassau wordt de belangrijkste militaire aanvoerder en richt het eerste Nederlandse staande leger op. Vanaf die periode wordt het woord *leger* voor een staand leger gebruikt, ter vervanging van de oudere termen *armee* en *heer*. Hierna blijft de legerinrichting tot Napoleon ongewijzigd. In deze periode wordt de legerindeling van de Fransen overgenomen (die weer het Italiaanse voorbeeld navolgen), samen met een groot aantal Franse leenwoorden, zoals *artillerie, cavalerie, infanterie*, met als onderdelen *avant-garde, bataljon, batterij, brigade, compagnie, detachement, eskadron, garnizoen, peloton* en *regiment*. Geleende namen voor legerrangen uit de tweede helft van de zestiende eeuw zijn *generaal,*

kapitein, kolonel, korporaal, luitenant, sergeant en *soldaat*.

1587 ◦ De verschijning van *Rederijck-kunst in Rijm opt kortst vervat* (Bondige, berijmde retorica) van Spiegel; dit vormt samen met de *Twe-spraack* uit 1584 en het *Ruygh-bewerp* uit 1585 het eerste Nederlandstalige trivium, het drietal alfawetenschappen waarvan ieder ontwikkeld mens kennis dient te bezitten: grammatica, dialectica ofwel logica, en retorica ofwel welsprekendheid. Het bestaan van een Nederlandstalig trivium wordt beschouwd als voorwaarde voor de beoefening van de kunsten en wetenschappen.

1588 ◦ Ondergang van de Spaanse armada bij Engeland. In deze periode worden enkele Spaanse legertermen overgenomen: *armada, commando, enteren* en *majoor*.

1588 ◦ Oprichting van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, die in 1596 door Engeland en Frankrijk wordt erkend en tot de Franse tijd (1795) blijft bestaan. De grotere Hollandse steden komen al snel tot economische bloei en oefenen grote aantrekkingskracht uit op mensen uit andere provincies van de Republiek, uit de Zuidelijke Nederlanden, die onder Spaans bewind staan, en uit andere landen, vooral uit Duitsland. Om zich in deze veeltalige smeltkroes verstaanbaar te maken zal men specifieke dialectkenmerken of -woorden, die niet algemeen begrijpelijk zijn, vermeden hebben. Dit werkt het ontstaan van een standaardtaal in de hand.

1588 ◦ Tweede druk van het *Dictionarium Teutonico-Latinum* van Cornelis Kiliaan.

1588-1648 ◦ Christiaan IV heerst zestig jaar als koning over Denemarken en Noorwegen en als hertog van Sleeswijk-Holstein. Zijn regeringsperiode luidt een eeuw van nauwe contacten tussen Nederland en Denemarken in: de grootste immigratiegolf van Nederland naar Denemarken en de grootste beïnvloeding van Denemarken door Nederland op allerlei gebieden vinden plaats in de zeventiende eeuw. In zijn regeringsperiode voert hij veel oorlogen, vooral tegen Zweden. Nederland komt vaak tussenbeide, omdat dit land het liefst ziet dat de machtsverhoudingen rond de Oostzee in balans blijven (zie ook 1655-1660). Christiaan IV beschouwt Nederland als voorbeeldland. Hij haalt Nederlandse vaklui, schilders, architecten, projectmakers et cetera naar Denemarken. In 1616 richt hij de Dansk-Ostindiske Kompagni op, naar het voorbeeld van de VOC en met behulp van Nederlanders (zie 1602); zelfs de naam is beïnvloed door het Nederlands, want het normale Deense woord voor 'oost' is *øst*. In 1619 geeft Christiaan IV de Vlaamse architect Hans van Steenwinckel junior de opdracht om in Kopenhagen een beursgebouw in Nederlandse renaissancestijl te bouwen. Het Deense woord *børs* is ontleend aan het Nederlandse *beurs*. In 1640 is het gebouw klaar en het heeft daarna meer dan drie eeuwen dienstgedaan als beursgebouw. Voorts bouwt Van Steenwinkel Slot Båhus, Slot Rosenborg en de Ronde Toren in Kopenhagen, het nieuwe Slot Frederiksborg in Hillerød, en de steden Christianopel, Christiansstad (die nu beide bij Zweden horen) en Christianshavn (voltooid door Paul Buysser). Christianshavn is tegenwoordig een deel van Kopenhagen, en doet met zijn vele grachten sterk denken aan Amsterdam. Het Nederlandse woord *gracht* (uitgesproken met de g van het Engelse *goal*) is ook overgenomen. Daarnaast bouwen andere Nederlandse stedenbouwers Glückstad (dat tegenwoordig in Duitsland ligt). Christiaan IV laat in zijn paleizen veel Nederlandse schilderijen ophangen. Woorden die het Deens op dit gebied van het Nederlands heeft geleend zijn: *doelenstykke* 'doelenstuk' (stuk met schuttersgezelschap), *isfornøjelse*, een leenvertaling van *ijsvermaak*, *gravere* 'graveren', en (onder Duitse invloed) *stilleben* 'stilleven' (zie 1642).

1589 ◦ De Zuid-Nederlandse diplomaat Ogier Gislenius van Boesbeke (of Ghislain de Busbecq) publiceert als eerste Krim-

Gotische woordenlijsten in zijn *Legationis Turcicae Epistolae* ('Turkse brieven van een gezant').

1590 ◦ Het turfschip van A. van Bergen verrast in Breda de Spanjaarden. Deze list behoort tot de bekendste voorvallen van de Tachtigjarige Oorlog en is onderdeel van het collectieve geheugen.

1590 ◦ Nederland vaart op de westkust van Afrika en richt vestigingen op in Guinee (Goudkust), voor de slavenhandel naar Zuid-Amerika.

1591 ◦ De eminente classicus Justus Lipsius, hoogleraar in Leuven en Leiden, krijgt de tekst van de *Wachtendonckse Psalmen* onder ogen (zie 901-1000). Hij laat een kopie van het handschrift maken en vervaardigt alfabetische lijsten van de Nederlandse woorden met de Latijnse vertaling en vindplaats, de zogenoemde glossen van Lipsius.

1591 ◦ H.L. Spiegel, auteur van de oudste gedrukte grammatica (zie 1584), geeft het eerste en enige Middelnederlandse werk uit dat in de renaissance het licht ziet, namelijk de *Rijmkroniek van Holland* van Melis Stoke (zie 1305). De oplage van de uitgave gaat grotendeels verloren bij een brand in de drukkerij, en daarom verschijnt in 1620 een herdruk. In 1699 wordt de *Rijmkroniek* opnieuw uitgegeven door de bekende verzamelaar Cornelis van Alkemade, en in 1772 door Balthazar Huydecoper.

1591 ◦ In Amsterdam wordt het eerste handboek voor schoolmeesters gepubliceerd, de *Regel der Duytsche schoolmeesters* door Dirck Adriaensz. Valcooch.

1592 ◦ Het Leidse universiteitsbestuur bepaalt bij monde van Jan van Hout op 7 september in het reglement voor het Statencollege, het college voor theologiestudenten: 'Om de veertien dagen zal een dispuut of een uiteenzetting worden gehouden in de Nederlandse taal, zodat de bursalen in deze taal ervaring opdoen en zij al doende de taal verrijken en zuiveren van alle uitheemse woorden, bastaardwoorden en leenwoorden.' Dit is het eerste Nederlandstalige hoger onderwijs.

1592 ◦ Jan van Hout schrijft in zijn functie van stadssecretaris van Leiden een *Ordonnantie ende onderrichtinge van de ordre ofte geregeltheyt, die van nu voortaen ter secretarye of schrijfcamer deser stadt Leyden zal werden onderhouden* (Ordonnantie en regeling van de orde of regelmaat die voortaan op de Secretarie of schrijfkamer van de stad Leiden zal worden onderhouden). In dit stuk verordonneert hij dat ambtenaren zuiver en begrijpelijk Nederlands moeten schrijven.

1593 ◦ Josephus Scaliger wordt hoogleraar in Leiden; hij doceert klassieke filologie en, als eerste hoogleraar, Arabisch; tevens benadrukt hij als eerste het belang van het Turks als sleutel tot de kennis van het Arabisch (het Turks en Arabisch bezaten veel overeenkomsten, we weten nu dat dat komt doordat het Turks veel Arabische leenwoorden had overgenomen), en daarmee geldt hij als de grondlegger van de turkologie in Europa.

1593 ◦ Verschijning van het kookboek *Eenen seer schoonen ende excellenten Cocboeck* van Karel Baten of Carolus Battus, stadsgeneesheer in Dordrecht van 1588 tot 1601. Het *Cocboeck* is toegevoegd aan het *Med'cynboec*, de tweede druk van de vertaling van het *Artzney-Buch*, geschreven door Christoph Wirtsung. In deze combinatie is het *Cocboeck* achtmaal gedrukt tot 1628. Battus is een van de eersten die geneeskundige werken in de Nederlandse taal uitbrengen.

1594 ◦ Nederlanders stichten forten in Guyana in Zuid-Amerika, en in 1627 een kolonie.

1594 ◦ De rijke Vlaamse koopman Karel van Antwerpen sticht de Fundación Carlos de Amberes in Madrid, een liefdadigheidsinstelling voor de opvang van arme landgenoten die in Spanje wonen. Tegenwoordig houdt de stichting zich bezig met culturele betrekkingen.

1595 ◦ Postuum verschijnt *Atlas, sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura* (Atlas, dat wil zeggen kosmografische overwegingen over de schepping van de wereld alsook de afbeelding van het geschapene) van Gerard Mercator, met daarin onder andere kaarten van de hele wereld. Hiermee wordt voor het eerst de term *atlas* voor een kaartenverzameling gebruikt. De benaming is internationaal overgenomen, bijvoorbeeld in het Deens, Duits, Engels, Frans, Indonesisch, Noors, Papiaments, Russisch en Zweeds. Ook vernieuwend is de manier waarop Mercator de bolle vorm van de aarde projecteert op een plat vlak. Op een grote wereldkaart uit 1569 tekent hij als eerste de lengte- en breedtegraden als rechte lijnen. Sindsdien wordt deze projectie naar hem de *Mercator-projectie* genoemd, een benaming die is overgenomen in andere talen, vergelijk Engels *Mercator projection*, Duits *Mercatorprojektion*, Frans *projection de Mercator*, Russisch *merkatorskaja projekcija*, en Deens *mercatorprojektion*.

1595 ◦ De Hoornse koopman Pieter Jansz. Liorne verbetert het ontwerp van een scheepstype en noemt dit *fluit*. Het type is zeer succesvol, in binnen- en buitenland: het schip is snel, heeft slechts een kleine bemanning nodig, en dankzij het smalle dek hoeft men bij de passage door de Sont slechts weinig belasting te betalen, want die hangt af van het dekoppervlak. Veel talen nemen ontwerp en naam over, vergelijk Duits *Flüte, Fleute,* Engels *flute,* Frans *flûte,* Noors *fløite*.

1595 ◦ Op basis van onder andere de geschriften van Van Linschoten (waarvan de inhoud al voor publicatie bekend was, zie 1596) besluiten Amsterdamse reders tot de Eerste Schipvaart naar Indië. Dat reisdoel kiest men omdat de Portugezen daar minder macht hebben dan elders in Azië. Cornelis de Houtman krijgt het opperbevel, en zijn broer Frederik gaat mee als volontair.

1596 ◦ Nadat de Portugezen de route naar Azië rond Kaap de Goede Hoop hebben ontdekt (zie 1492), vestigen zij zich in Indië, Brazilië en langs de kusten van Afrika. Lissabon wordt het centrum van de Indische handel en heeft hierop een monopolie. Eind zestiende eeuw is de vraag naar specerijen zo groot geworden, dat de Portugezen er niet meer aan kunnen voldoen. Zij proberen de gegevens over de te volgen route om de Zuid angstvallig geheim te houden, maar dat lukt hun niet. Een belangrijke rol speelt Jan Huyghen van Linschoten. Deze Nederlander woont van 1579 tot 1583 in Portugal en is van 1583 tot 1589 boekhouder in dienst van de aartsbisschop van Goa in Indië. Hij schrijft een aantal werken over de zeeroute en over de Indische bevolking en leefomstandigheden, waarvan vooral het *Itinerarium, ofte Schipvaert naer Oost ofte Portugaels Indien* uit 1596 van groot belang is. In dit boek worden de eerste Indonesische leenwoorden genoemd (*atjar, bamboe, doerian, mango, pisang, rotan, sirih*), en bovendien worden hier voor het eerst diverse Portugese en Spaanse leenwoorden vermeld (*ananas, kopra, mandarijn, mesties, pagode, palankijn, papaja, tamarinde, yucca*). Zie ook kader 3.6.

1596 ◦ Overwintering van Willem Barentsz. op Nova Zembla (Russisch *Novaja zemlja* 'Nieuw Land') in het Behouden Huys, in zijn poging Indië 'om de Noord' te bereiken; hij overleeft de poging niet. Andere avonturiers trekken vervolgens over land naar Rusland. In de zeventiende eeuw verschijnen hierover diverse reisbeschrijvingen, bijvoorbeeld in 1664 van Nicolaas Witsen, in 1676 van J.J. Struys en in 1677 van Koenraad van Klenk. Dit levert in de zeventiende eeuw een aantal Russische leenwoorden in het Nederlands op, namelijk *karwats, knoet, kopeke, kozak, pierewaaien, pope, roebel, tsaar* en *tsarevitsj*.

1597 ◦ De geleerde Bonaventura Vulcanius schrijft een verhandeling over het Gotisch, *De Literis et Lingua Getarum sive Gotho-*

rum (Het schrift en de taal van de Geten of Goten). Hierin neemt Vulcanius tekstfragmenten op uit de Gotische Bijbel (zie 1553) en Krim-Gotische woorden. Bovendien neemt hij tekstvoorbeelden, zoals het onzevader, op van een groot aantal talen, onder andere van het Oudengels, Oudhoogduits, Fries, Welsh, Perzisch, Baskisch en de Zigeunertaal (verzameld door J. Scaliger), en als eerste reproduceert hij in de Nederlanden runenalfabetten en -inscripties. Vulcanius noemt het handschrift van de Gotische Bijbel als eerste *Codex Argenteus* 'het zilveren handschrift', vanwege de letters in zilverinkt waarmee het is geschreven.

1598 ◦ De historicus Paullus Merula of Paul de Merle geeft de Leidse Willeram uit (zie 1100). Met zijn *Willerami Abbatis in canticum canticorum paraphrasis gemina* is Merula de eerste die een complete editie van een Oudgermaanse tekst uitgeeft met uitgebreid filologisch commentaar waarin talen met elkaar worden vergeleken.

1598 ◦ Edict van Nantes: godsdienstvrijheid in Frankrijk (zie 1685).

1598 ◦ Eerste leerboekje met Portugees van Van Berlaimont (zie 1527). Het Portugees wordt aan het taalgidsje toegevoegd op het moment dat Portugese joden zich in Amsterdam vestigen en de eerste tochten naar Azië worden ondernomen, waar op dat moment de Portugezen de heersers zijn.

1598 ◦ In Amsterdam wordt de Brabantse rederijkerskamer 't Wit Lavendel gesticht, waarvan gevluchte Zuid-Nederlanders lid zijn, zoals Anthoni Smyters (zie 1613, 1620) en Vondel. Vlaamse rederijkerskamers die in de Republiek worden opgericht, zijn de Leidse De Oranje Lelijkens (Lelietjes), de Haarlemse De Witte Angieren (Anjelieren) en de Goudse De Geele Fiolette (Viooltjes). Deze aparte Zuid-Nederlandse rederijkerskamers bevorderen de integratie met de Noord-Nederlanders niet, en hun bestaan is tevens een bewijs van de behoudzucht van de Zuid-Nederlanders, want de literaire vernieuwing voltrekt zich vanaf 1610 vooral *buiten* de kamers.

1598 ◦ Jacob van Neck neemt Mauritius in bezit (en noemt het naar prins Maurits). Er vestigen zich Nederlanders die er de suikercultuur brengen en landbouw bedrijven. In 1710 trekken ze naar de Kaap. De Nederlanders en de door hen meegebrachte katten en varkens, die de eieren en kuikens opeten, zorgen voor een snelle uitroeiing van de dodo of 'walgvogel' (lekker is hij niet).

1599 ◦ Het eerste Nederlandse etymologische woordenboek van Cornelis Kiliaan: het *Etymologicum Teutonicae Linguae, sive Dictionarium Teutonico-Latinum*, Antwerpen; eigenlijk de derde druk van zijn woordenboek Nederlands-Latijn. Kiliaan is de eerste die de Nederlandse woordenschat bijeenbrengt en een verklarend woordenboek voor het Nederlands schrijft: het Latijn – de toenmalige wetenschapstaal – dient ter verklaring, het is geen vertalend woordenboek, zoals al zijn voorgangers. Kiliaan neemt zijn eigen Brabantse dialect als uitgangspunt. Bij woorden die hiervan afwijken, neemt hij een streekaanduiding op, zoals Vlaams, Hollands, Fries, Nedersaksisch e.d.; hij noemt ook stadsdialecten, zoals het Gents, Leuvens, Gorcums. Bij verouderde woorden voegt hij de kanttekening *vetus* 'verouderd' toe. Honderden Nederlandse woorden worden in het omvangrijke woordenboek voor het eerst geboekstaafd: woorden die in het dagelijkse spraakgebruik waarschijnlijk veelal heel gewoon zijn, maar die nog niet eerder hun weg hebben gevonden naar een Nederlands woordenboek, en waarvan tot nu toe ook nog geen schriftelijk bewijs in een andere tekst is gevonden. Enkele voorbeelden van karakteromschrijvingen zijn *fantast, nuf* 'ingebeeld meisje', *schavuit* en *slet*; woorden op het gebied van menselijke eigenschappen zijn *achterdocht, argwaan, deemoed, duf, gelukzalig, geslepen, loom, meewarig, monter, onbeschoft,*

snugger en *vadsig*. Het geleerde woordenboek van Kiliaan vindt onmiddellijk bijval en ingang: het wordt in de zeventiende eeuw zevenmaal herdrukt. De trefwoorden ervan vormen de grondslag van alle tweetalige woordenboeken in de zeventiende en achttiende eeuw, en zelfs die van de negentiende eeuw. Nog in 1976 begint Kruyskamp zijn Inleiding op de *Grote Van Dale* met de zin: 'Het woordenboek van Van Dale knoopt aan, zoals de meeste dergelijke werken, bij een lange traditie, die voor het Nederlands ten slotte teruggaat op het beroemde woordenboek van Cornelis Kiel of Kiliaan, *Etymologicum Teutonicae Linguae*.'

1599 (ca.) ◦ Jan van der Gucht schrijft *De Vlaemsche Orthographie* (spelling).

1599-1607 ◦ Na de verschijning van zijn woordenboek in 1599 maakt Kiliaan ongepubliceerde lijsten met aanvullingen en verbeteringen (in 1981 gepubliceerd door Frans Claes onder de titel *De Vierde Kiliaan*). Hierin staan de oudste vermeldingen van *alles, bandiet, benepen, beschroomd, frikadel, gaarkeuken, gesprek, knikker* en *slobberen*.

1600 ◦ Maurits verslaat Albrecht van Oostenrijk in de legendarisch geworden slag bij Nieuwpoort.

1600-1601 ◦ Olivier van Noort vaart als eerste Nederlander rond de wereld.

1600-1670 ◦ Er wordt hoger Nederlandstalig onderwijs in wiskunde, landmeten en vestingbouw gegeven aan de Duytsche Mathematycke, een aan de Leidse universiteit verbonden ingenieursschool, opgezet door Simon Stevin.

1601 ◦ Daniël Heinsius publiceert onder het pseudoniem Theocritus à Ganda een embleembundel met Nederlandse gedichten, getiteld *Quaeris quid sit amor?* (Wil je weten wat de liefde is?), waarmee hij het genre van de liefdesemblematiek introduceert. Het werk wordt diverse malen herdrukt en vanaf de derde druk (omstreeks 1607) krijgt het de titel *Emblemata amatoria*, wat de naam voor het genre wordt.

1602 ◦ Oprichting van de Verenigde Oostindische Compagnie (VOC), met aan het hoofd de Heren XVII. Het ontstaan van het woord *maatschappij* voor 'een vereniging tot het drijven van handel' is nauw verbonden met de oprichting van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in 1602. De VOC was een onderneming waarvoor het kapitaal werd verstrekt door een groep kapitaalkrachtige handelslieden. Men sprak ook wel van de *Oostindische Maatschappij* of *maetschappy*. Doordat de VOC in de zeventiende eeuw internationaal een toonaangevende handelsmaatschappij was, werd het Nederlandse woord *maatschappij* door andere talen overgenomen. In het Middelnederduits leende men het in de vorm *matschoppie*, in het Duits sprak men van *Maskopei* – inmiddels is dit verouderd en vervangen door *Gesellschaft*. In het Deens en Noors is het woord geleend als *maskepi* en in het Zweeds als *maskopi*. Het Deense en Noorse *maskepi* en het Zweedse *maskopi* hebben een aardige betekenisontwikkeling doorgemaakt, zij betekenen namelijk 'heimelijke betrekkingen, intrigue'. Hierbij kan sprake zijn van invloed van het Noorse werkwoord *maskere* (Zweeds *maskera*) 'maskeren', maar het ligt meer voor de hand dat de betekenisverschuiving plaatsvond omdat de Denen, Noren en Zweden weinig vertrouwen hadden in de handelslieden die zich hadden verenigd in de Nederlandse handelsmaatschappij, die immers een geduchte concurrentie vormde voor de eigen handel. In het Pools is *maatschappij* geleend als *maszoperia* 'handelsmaatschappij'. De VOC is de eerste handelsmaatschappij die *acties* of *aandelen* 'aandeel in het grondkapitaal van een onderneming' uitgeeft, en ook deze woorden zijn dan ook door diverse talen overgenomen, vergelijk Deens, Noors en Zweeds *andel*, Deens, Duits, Zweeds *aktie*, Noors *aksje*, Frans *action* en Russisch *akcija*.

1602 ◦ De Deense wiskundige Christoffer Dybvad, die in Leiden heeft gestudeerd, is een volgeling van Simon Stevin. Hij wil net als deze de volkstaal (het Deens in zijn geval) als wetenschappelijke voertaal invoeren in plaats van het Latijn. In 1602 vertaalt hij Stevins *De Thiende* in *Decarithmia, ded er Thinde-regnskab,* Leiden. In de inleiding van zijn vertaling schrijft hij dat hij zo veel mogelijk Deense wiskundebegrippen wil gebruiken in plaats van Latijnse. In plaats van een *matematiker* 'wiskundige' heeft hij het over een *viskunstener*. Ook gebruikt hij de termen *ligvidig* 'evenwijdig' en *ligredig* 'evenredig' in plaats van het gebruikelijke *parallel* en *proportional*. Daarnaast heeft hij het over een *fircant* 'vierkant' en niet over een *quadratum*. Het purisme dat hij van de Nederlanders heeft geleerd, voert hij echter erg ver door; zo gebruikt hij in plaats van *multiplicandus* het Deense *om ath forøge og forøge* 'over het verhogen en verhogen'. De latere Deense wiskundige Georg Mohr studeert eveneens in Leiden en publiceert *Euclides Danicus*, Amsterdam 1672. Ook hij neemt Stevin als voorbeeld. Hij neemt van Stevin onder andere de begrippen *maalkunstig* (van *meetkonstig*, nu *meetkundig*), *røring* (van *raking*, nu *raaklijn*), *ligesidig* 'gelijkzijdig', *ligebenet* 'gelijkbenig' en *passer* over. Veel van de voorstellen van Dybvad en Mohr zijn weer uit het Deens verdwenen, maar *brøk* 'breuk', *firkant, omtrent* en *passer* bestaan nog.

1603 ◦ Tijdens een tweede reis naar Indië in 1598 wordt Cornelis de Houtman gedood en zijn broer Frederik twee jaar gevangen gehouden; hij keert pas in 1602 terug naar Nederland. Tijdens zijn gevangenschap schrijft Fredrik een verslag (het zogenoemd Kort verhaal) en de eerste taalgids van het Maleis: *Spraeck ende woord-boeck inde Maleysche ende Madagarskarsche talen*, gepubliceerd in 1603 in Amsterdam. Een deel van de dialogen komt uit de *Vocabulare* van Van Berlaimont (zie 1527). Het taalgidsje is voor de geschiedenis van het Maleis van groot belang, omdat het een grote hoeveelheid materiaal geeft van het Maleis zoals dat omstreeks 1600 gesproken werd op Sumatra. Van het gesproken Maleis uit die periode is niet veel bekend, terwijl dit Maleis in de Indonesische archipel gold als *lingua franca*. Maar ook voor de Nederlandse kooplieden bevat het gidsje een schat aan informatie, niet alleen over de taal, maar ook over de zeden en gewoonten in Indië. De dialoogjes vermelden welke dranken en spijzen de sultan zijn gasten serveert en welke geschenken hij hun geeft. Vooral het hoofdstuk over het wegen van peper, dat in een bestek van twee pagina's exact vertelt hoe een en ander in zijn werk gaat, zal door menig koopman uit het hoofd geleerd zijn. Zinnen als 'Die peper is leeg en licht, hij is te jong van de stam geplukt, en deze is te nat van het water, zodat het lijkt of hij geweekt is. Daarom wil ik die niet aanvaarden, want hij zou de goede peper bederven' zullen groot praktisch nut gehad hebben. In 1673 en 1680 verschijnen heruitgaven van het gidsje in opdracht van de VOC onder de titel *Dictionarium, ofte Woord- en Spraeck-boeck, in de Duytsche en Maleysche Tale, met verscheyde t'samen-sprekingen, in Duytsch en Maleys*. In 1608 wordt de Nederlandse tekst vervangen door Latijn en in 1614 door Engels. Later reist Frederik nog vele malen naar Indië, en in 1619 ontdekt hij een groep riffen voor de westkust van Australië die tot op heden naar hem de *Houtman Abrolhos* (Houtman-riffen) heten.

1604 ◦ Verschijning van *Het Schilder-boeck*, met levensbeschrijvingen van klassieke, Italiaanse, Vlaamse en Nederlandse schilders, door Karel van Mander. In dit boek komen ook de vernieuwingen ter sprake die de schilderkunst in deze tijd doormaakt: nieuwe technieken (verdeling van licht en schaduw), materialen (kleurstoffen uit exotische landen) en inzichten (diepte, perspectief, kennis van de anatomie). Er komen in deze periode dan ook allerlei nieuwe schilderster-

men op (deels leenwoorden, deels eigen vormingen), zoals *arceren*, *crayon*, *dessin*, *ezel* 'schildersezel', *dekken op* 'de schildergrond met een laag kunnen bedekken', *gronden* 'eerste laag verf op beeldhouwwerk aanbrengen', *landschap*, *palet*, *portret*, *profiel*, *reliëf*, *schets*, *schilderij*, *stilleven*, *teint*, *turkoois*, *ultramarijn*. Zie ook 1642.

1604 ◦ Onderwijzer Willem Bartjens publiceert het rekenboek *Cijfferinghe*, in 1633 gevolgd door *Vernieuwde cijfferinge*. Het werk is vele malen herdrukt en herzien, nog in 1831 verschijnt *De vernieuwde rekenkunst* van Bartjens in Rotterdam. Tot ver in de negentiende eeuw is handelsrekenen dus *volgens Bartjens* onderwezen, waardoor de uitdrukking een begrip wordt. Vondel, die vanaf zijn negende in de zaak in zijdeartikelen van zijn vader werkte, heeft nog thuislessen gekregen van deze legendarische rekenmeester Bartjens.

1605 ◦ De eerste gedrukte nieuwsberichten (*tijdingen*) verschijnen in Antwerpen, in 1621 in de vorm van een geregeld verschijnende krant (zie 1618).

1605 ◦ Nederlanders verdrijven de Portugezen van de Molukken.

1605 ◦ William Baudart publiceert de *Apophthegmata Christiana Ofte Ghedenck-weerdighe, Leersaeme ende aerdighe Spreucken, van vele ende verscheydene Christelijcke, ende Christengelijcke Persoonen ghesproken* (Gedenkwaardige, leerzame en bijzondere spreuken, door vele verschillende christelijke en aan christenen gelijke personen gesproken), te Deventer. Dit werk is in de zeventiende eeuw vele malen herdrukt.

1606 ◦ Willem Jansz. bereikt als eerste de kust van Australië, maar vaart door (zie 1642-1643).

1606 ◦ Verschijning van de tweede druk van het *Water-boecxken, het welcke aenwijst, hoe men zeeckere edele ende seer goede spiritus [...] ende gedistilleerde oliën tot een yeder cranckheyt [...] met grooten nut sal moghen gebruijcken* van Casper Jansz. Coolhaes, een Leidse predikant die wegens onrechtzinnigheid in de leer door de synode van Haarlem was afgezet en de kost verdiende met de productie en verkoop van allerlei medicinale wateren en brandewijn. In zijn boek waarschuwt hij tegen brandewijn die van slecht graan is gestookt en vervolgens wordt verkocht als 'goed borst-water, longenwater, anijs, genever [...] ende kostelijcke kracht-wateren'. Dit is de eerste vermelding van *genever*. De spelling *genever* is nog tot zeker eind vorige eeuw gebruikt naast *jenever* en komt nog steeds voor in merknamen. Aanvankelijk luidde de uitspraak van *genever* /zjenever/, zoals in het Frans. Deze uitspraak is in de loop van de tijd vervangen door de spellinguitspraak /jenever/. In veel bronnen staat dat de Leidse hoogleraar in de medicijnen Franciscus Sylvius (1614-1672) als eerste jeneverbessen met sterkedrank destilleerde om een goedkoop medicijn te maken met vochtafdrijvende eigenschappen, maar aangezien *genever* al in 1606 genoemd is, kan Sylvius onmogelijk de uitvinder zijn. Mogelijkerwijs heeft hij wel bijgedragen aan de verbreiding van de drank als medicijn. De Nederlandse uitvinding is door een groot aantal talen overgenomen, voornamelijk in de achttiende en negentiende eeuw (zie ook 1880). Vergelijk Deens *genever*, Duits *Genever*, Engels *geneva* (verkort tot *gin*), Frans *genièvre*, Noors *sjenever*, Spaans *ginebra*, Zweeds *genever*, en in andere continenten: Indonesisch *jénéwer*, Japans *zeneifuru* (inmiddels verouderd), Papiaments *yanefer*, *yènefer* en Sranantongo *yaneifri*.

1606 ◦ William Baudart publiceert een werk met kritiek op de bestaande Bijbelvertalingen, *Wech-bereyder op de verbeteringhe van den Nederlandtschen Bybel* (Wegbereider ter verbetering van de Nederlandse Bijbel). Hij laat de feilen zien aan de hand van een aantal foutief vertaalde woorden en passages uit het Oude Testament, waarbij hij de tekst met de Hebreeuwse brontekst vergelijkt. Later wordt hij een van de vertalers van de Statenvertaling.

1608 ◦ Tweede druk van R. Dodoens, *Cruydt-boeck*, met opnieuw de eerste vermelding van een aantal woorden, zoals *clematis, hyacint, iris, lotus, oleander, pistache* en *tomaat*.

1608 ◦ De beroemde Nederlandse cartograaf Willem Jansz. Blaeu, grondlegger van een dynastie, publiceert *Licht der Zeevaert*, waarop ten noorden van Jutland, op de plaats van wat nu het Kattegat heet, voor het eerst de naam *Schager rak* wordt vermeld, dat wil zeggen 'rak van Schagen': *rak* is de aanduiding van een rechtlopend gedeelte van een vaarwater, vergelijk *Damrak*. Schagen staat voor de Deense plaatsnaam Skagen: de meest noordelijke plaats in Jutland. De Nederlandse naam *Schager rak* is dankzij de vooraanstaande Nederlandse cartografie door andere talen, waaronder het Deens, overgenomen, en uiteindelijk in de Deense vorm *Skagerrak* internationaal geworden. Al in de zeventiende eeuw gebruiken Hollandse zeelieden daarnaast de benaming *Kattegat* – dit staat bijvoorbeeld in het *Journael* van M.A. de Ruyter van 1659. Op kaarten wordt dit aanvankelijk niet gedrukt, waarschijnlijk omdat men het woord te plat vond. Ook dit woord wordt in de zeventiende eeuw door andere talen overgenomen: zo staat het in 1650 op een Deense kaart te lezen. De kennis van de zeevaart berust in Denemarken tot de tweede helft van de zeventiende eeuw namelijk geheel op Nederlands werk. In de loop van de negentiende eeuw ontstaat geleidelijk de huidige situatie, waarin *Schager rak* voor het water ten noorden en *Kattegat* voor dat ten oosten van Jutland wordt gebruikt. De typische zeemansterm *kattegat* was aanvankelijk een soortnaam voor gevaarlijk vaarwater, en werd vandaar een eigennaam. De oudste betekenis van het woord was 'nauw gat in de deur als doorgang voor een kat', vandaar 'nauwe ruimte tussen huizen waar alleen een kat door kan', vervolgens 'nauw vaarwater' en dan: 'gevaarlijk vaarwater'. Overigens is het Nederlandse *gat* in het Deens als *gat* 'spuigat' overgenomen en in het Zweeds als *gatt* 'spuigat' en 'engte, zeegat'.
Een deel van de Limfjord in Jutland (van Gåser tot Østerladen) wordt *Langerak* genoemd, waarvan *rak* dus uit het Nederlands komt. Meer Deense geografische plaatsen in of rond de zee komen uit het Nederlands: Deens *Dogger* of *Doggerbank* in de Noordzee en ook *Nordsøen* zijn Nederlandse benamingen. De Nederlanders noemden het Noordzee, omdat ze zelf al een Zuiderzee hadden. De oorspronkelijke Deense benaming is *Vesterhavet* of het verouderde *Vestersøen*, dit betekent 'Westzee', omdat ten oosten van Denemarken al de Oostzee (Østersøen) bestond. Tegenwoordig worden in het Deens de begrippen *Vesterhavet* en *Nordsøen* door elkaar gebruikt. *Nordsøen* duikt voor het eerst op in de zeventiende eeuw.

1609 ◦ In het Amsterdamse stadhuis wordt een Wisselbank geopend, waarbij de wisselkoers wordt berekend via fictieve 'bankguldens'.

1609 ◦ De jezuïet L. Makeblijde stelt de 'Mechelse catechismus' samen, die in de Zuidelijke Nederlanden / België tot in de twintigste eeuw in diverse, regionaal verschillende edities het belangrijkste godsdienstleerboek voor de rooms-katholieke jeugd is gebleven: 'De bequaemste die oyt gesien is voor de jeugt' (zie 1563).

1609-1621 ◦ Tijdens het Twaalfjarig Bestand tussen de Republiek en Spanje bestaat er even een grotere vrijheid in de Zuidelijke Nederlanden, waardoor ook de belangstelling voor de moedertaal toeneemt. Dat blijkt uit het feit dat zowel Zuid- als Noord-Nederlandse rederijkerskamers tussen 1610 en 1620 dichtwedstrijden uitschrijven en in de oproep nadrukkelijk vermelden dat de antwoorden zo veel mogelijk vrij moeten zijn van vreemde woorden.

1610 ◦ *Den Nederduytschen Helicon* wordt bezorgd door Jacob van

der Schuere: een eerste puristisch getinte Nederlandstalige poëziebundel. Men weert in de tekst vreemde woorden; zo gebruikt men in de titels vernederlandsingen als *klaagdicht* of *klaaglied* in plaats van *elegie*, *klinkdicht* in plaats van *sonnet*, *leerdicht* in plaats van *didactisch gedicht*, *lofdicht* of *erelied* in plaats van *ode*, *maatdicht* in plaats van *metrisch gedicht*, *verhaaldicht* in plaats van *ballade* en *vreugdezang* in plaats van *triomfzang*. De *Helicon* is een duidelijke manifestatie van de Nieuwe Tijd, zowel qua taalgebruik als qua onderwerpen: natuurtaferelen en persoonlijke gedichten, gericht aan bepaalde personen. De bundel wordt daarom als een mijlpaal gezien en als het literaire beginpunt van de 'grote' zeventiende eeuw: hij toont aan dat het Nederlands uitermate geschikt is voor de dichtkunst.

1610 ◦ Hugo de Groot, geschiedschrijver der Staten van Holland, beweert in zijn *Tractaet vande oudtheyt vande Batavische nu Hollandsche Republique* dat de Bataven een republiek hebben gekend die vergelijkbaar is met die van de Zeven Verenigde Nederlanden. Dankzij dit en vergelijkbare werken krijgt de Republiek een glorieus verleden, wat het nationaal bewustzijn doet groeien.

1610 ◦ Twee Leidse hoogleraren, Gomarus en Arminius, disputeren over de predestinatie: Gomarus meent dat het lot van de mens geheel in Gods handen ligt en dus is voorbeschikt, en dat God sommigen het geloof en het eeuwige leven schenkt en anderen in hun verdoemenis laat; Arminius denkt dat de mens door goede werken zijn eigen heil kan bewerkstelligen. De arminianen schrijven een verzoekschrift of 'remonstrantie' om godsdienstige tolerantie, de gomaristen schrijven een 'contraremonstrantie', waardoor de remonstranten tegenover de contraremonstranten komen te staan. Dit leidt tot grote politieke verwikkelingen, want raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt kiest, samen met zijn rechterhand Hugo de Groot, de kant van de remonstranten, terwijl prins Maurits aan de contraremonstrantse zijde staat. Het gevolg is dat Van Oldenbarnevelt in 1619 wordt onthoofd en Hugo de Groot wordt gevangengezet op slot Loevestein.

1610 ◦ Nadat Joris van Spilbergen in 1602 Ceylon (het huidige Sri Lanka) heeft aangedaan, laat de VOC het oog vallen op dit eiland, dat rijk is aan specerijen en vooral kaneel. In 1610 krijgen Nederlanders er beperkte handelsvrijheid, en in de daaropvolgende decennia verdrijven zij de Portugezen langzamerhand van het eiland. Na 1658 vestigen de Nederlanders zich in de gebieden langs de zee. Anders dan in de meeste andere Aziatische gebieden, waar de VOC slechts handelskantoren bezit, neemt de VOC in de Ceylonese kustprovincies het bestuur op zich, en fungeert als overheid. Om het monopolie op kaneel te beschermen tegen Europese concurrenten richt de VOC op Ceylon bovendien een relatief grote legermacht op. Op het eiland wonen gemiddeld zo'n 3.500 Nederlanders. Voor het bestuur voeren de Nederlanders het Romeins-Hollandse recht in, dat op Sri Lanka nog steeds van betekenis is. Het Nederlandse bestuur en de invoering van het recht hebben tot een groot aantal leenwoorden op deze terreinen in het Singalees geleid. Illustratief zijn de namen van bestuurspersonen, zoals *admiral* 'admiraal', *advakāt* 'advocaat', *komasāris* 'commissaris', *kostapal* 'konstabel', *mahēstrāt* 'magistraat', *notāris* 'notaris' en *sekaratāris* 'secretaris'. De Ceylonezen nemen de christelijke jaartelling over en lenen alle namen voor de maanden uit het Nederlands. De Nederlanders bevorderen de landbouw en voeren nieuwe landbouwproducten in; daaraan danken de Ceylonezen de leenwoorden *aratāpäl* 'aardappel', *akkaraya* 'akker', *bōnci* 'boontje', *pitasäli* 'peterselie' en *säldiri* 'selderie'. En ook in de huizenbouw laten de Nederlanders zich niet onbetuigd,

blijkens *istōppuva* 'stoep', *kāmaraya* 'kamer', *kärakoppuva* 'kerkhof' en *kakkussiya* 'kakhuis'. Het enige blijvende leenwoord uit het Singalees dat het Nederlands mee terug heeft genomen, is *beriberi*. De geringe Singalese invloed komt doordat de omgangstaal op Sri Lanka het Portugees was.

1610 ◦ De benaming *Hollands* wordt gebruikt in de algemene betekenis 'Nederlands' – dat hangt nauw samen met het ontstaan van een bovenregionale standaardtaal in de grote Hollandse steden.

1611 ◦ Gustaaf II Adolf is koning van Zweden, en de Zweedse Gouden Eeuw (*Stormaktstid*, 1611-1718) begint. Om Zweden op een hoger peil te brengen, trekt hij Nederlandse ondernemers aan, zoals de uit Vlaanderen gevluchte Nederlanders Louys de Geer en Willem de Besche. Deze houden zich bezig met ijzerhandel en wapenfabricage (het beste ijzer komt op dat moment uit Vlaanderen). Aanvankelijk importeren de Zweden de spullen, maar al spoedig trekken zij Nederlandse vaklieden aan om het werk in Zweden te verrichten. Als gevolg hiervan zijn de volgende Zweedse woorden waarschijnlijk ontleend aan het Nederlands: *ammunition* 'ammunitie', *gevär* 'geweer', *lunta* 'lont', *kardus* 'kardoes' en *snaphane* 'snaphaan, bepaald geweer'. De Geer vestigt zich met zijn zwager Jacobus Trip (van het Amsterdamse Trippenhuis) in Zweden, onderneemt grootscheepse ontginningen van ijzer- en kopermijnen, en verwerft daarop het monopolie (Zweeds *mina* 'mijn' is geleend uit het Nederlands of Duits). De Geer wordt geldschieter van de Zweedse regering en oefent op die manier grote invloed op de Zweedse binnen- en buitenlandse politiek: hij krijgt zitting in het Zweedse Ridder- of Herenhuis, en wordt in 1641 in de Zweedse adelstand verheven. Gustaaf II Adolf bouwt met de hulp van Nederlanders de stad Göteborg, die in 1621 stadsrechten krijgt, met grachten naar Hollands voorbeeld. De Nederlanders krijgen deel aan het stadsbestuur: in het eerste stadsbestuur zitten maar liefst tien Hollanders, waaronder Pieter de Kemper, Jacob van Dijck (tweede burgemeester) en Abraham Cabeljau. Nederlands is er lange tijd de officiële taal naast Zweeds. Het wekt geen verwondering dat het Zweeds allerlei Nederlandse woorden heeft overgenomen, bijvoorbeeld *docka* 'dok', *hejare* 'heien', *klinker* 'baksteen', *måkare* 'moker', *singel* 'stadsgracht' en *slopa* 'slopen'.

1611 ◦ Opening van de Amsterdamse koopmansbeurs, waardoor handel en economie tot grote bloei komen en velen uit binnen- en buitenland naar Amsterdam trekken voor werk.

1612 ◦ Abraham van der Mijle of Mylius schrijft de *Lingua Belgica* (De Nederlandse taal), waarin hij net als Goropius het Nederlands een belangrijke rol toekent: hij beschouwt het Grieks, Latijn, Hebreeuws en Nederlands als de stamtalen van de mensheid. Aan de hand van een aantal woordenlijsten toont hij aan dat deze talen veel woorden gemeen hebben, en dat ze dus verwant zijn. Hij erkent de ouderdom van het Hebreeuws (als predikant moet hij zich houden aan de Bijbeltekst), maar hij beschouwt het Nederlands als bijna even oud. Van der Mijle maakt binnen de etymologie – en dat doen wij nog steeds – een onderscheid tussen toevallige overeenkomsten (zoals Nederlands *(ik) ben* en Hebreeuws *ben* 'zoon'), klanknabootsingen (namen voor geluiden en dierennamen zoals *koekoek*), overeenkomsten vanwege een gemeenschappelijke oorsprong en ontleningen. Verwante woorden moeten volgens hem overeenkomen in klank én betekenis, en hij onderkent als eerste regelmatige klankveranderingen, zoals de afwisseling binnen de Germaanse talen van *s* en *t* in bijvoorbeeld Duits *Wasser, das, was* en Nederlands *water, dat, wat*.

1612 ◦ Gerbrand Adriaensz. Bredero schrijft de *Klucht van de koe*, waarin hij een boer belachelijk maakt die pocht dat hij bij de

Vlamingen rederijker (zie 1598) is geweest, door hem een rondeel te laten opzeggen dat wemelt van de vreemde woorden. Bredero heeft een zeer belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van het Nederlands, doordat hij de levende, gesproken taal propageert in plaats van een op het Latijn geënt Nederlands, en dat in zijn kluchten in de praktijk brengt. Daarmee breekt hij als eerste met de literaire traditie – en met veel succes, want het publiek smult ervan. Bredero zet zich bewust af tegen de gekunstelde Brabantse rederijkerstaal. Dankzij Bredero worden veel (Hollandse) volkstaalwoorden en oude Nederlandse woorden populair. Bredero propageert dus de volkstaal, de taal van het 'klootjesvolk', maar dan wel nadrukkelijk de *Hollandse* volkstaal. Andere dialecten maakt hij bewust belachelijk. Hij richt zijn pijlen vooral op het Zuid-Nederlands, met zijn grote hoeveelheid Franse leenwoorden. Zo berust De *Spaanschen Brabander Jerolimo* uit 1617 geheel op de tegenstelling tussen de twee dialecten van de hoofdpersonen: het Antwerpse dialect van de uit het Zuiden gevluchte, berooide jonker Jerolimo, die de Amsterdammers door handige praatjes geld aftroggelt, en de Amsterdamse volkstaal van zijn knecht Robbeknol. Behalve met het Zuid-Nederlands drijft Bredero ook de spot met het 'Overlands', de taal van de 'Moffen', 'Poepen' of 'Knoeten', ofwel de Duitsers en Oost-Nederlanders.
Ten minste drie spreuken van Bredero hebben de tand des tijds glansrijk doorstaan: 'Wie de goden liefhebben, sterft op jeugdige leeftijd, in de volle kracht van lichaam, hart en geest' (een spreuk met bijna voorspellende werking, want Bredero stierf zelf toen hij vierendertig was), 'Dat ghy niet wilt dat u gheschiet, en doet sulcks an een ander niet' en ''t Kan verkeren'.

1612 ◦ *Nederduydsche Spellinge* van J. van der Schuere, die een gelijkvormige en welluidende spelling nastreeft.

1612 ◦ De Schiedammer Cornelis Haga, die in 1611 naar Constantinopel wordt gezonden en daar 28 jaar als ambassadeur blijft, sluit een verdrag met de 'Verheven Porte', waardoor Nederland met Turkije mag handelen (zie 1621).

1612 ◦ Verschijning van *Beschrijvinghe van alle de Neder-landen*, een vertaling door de lexicograaf C. Kiliaan van de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* van de in Antwerpen woonachtige Italiaanse geschiedschrijver Lodovico Guicciardini uit 1567. In deze vertaling komt voor het eerst het woord *beurs* voor in de betekenis 'handelsbeurs' – in de Italiaanse brontekst staat *borsa*. De Brugse beurs (die omstreeks 1540 ontstaat) heet volgens Guicciardini zo naar de familie Van der Beurse of Van der Borse, omdat in hun huis (het huis *ter Beurze*) de kooplui bijeenkomen. De beurs van Brugge wordt een begrip, en ook andere plaatsen krijgen hun beurzen. De kooplui, die uit alle windstreken komen, nemen de naam *beurs* mee naar hun land, zodat ook in andere steden verzamelplaatsen 'beurzen' worden genoemd, vandaar de Franse naam *bourse*, de Duitse *Börse*, Russische *birža*, Zweedse *börs*, Deense en Noorse *børs*.

1612 ◦ Verschijning van het tweede leerboekje Nederlands-Maleis: *Spieghel vande Maleysche tale inde welcke sich die indiaensche jeucht christelijck ende vermaeckelick kunnen oeffenen: vol eerlicke tsamenspraecken ende onderwijsinghen in de ware Godtsaligheyt tot voorstandt vande Christelijcke religie: met een vocabularium van de duytsche ende maleysche tale* van A.C. Ruyll. Het vocabularium is gejat uit het boek van De Houtman, waarvan de rechten verlopen zijn. In tegenstelling tot het taalgidsje van De Houtman, dat een praktisch doel nastreefde en zich onthield van iedere moralistische stellingname, is het boekje van Ruyll doorspekt met gebeden en stichtelijke verhandelingen. Hiermee is hij de eerste in een reeks: alle taalgidsjes die na De Houtman verschijnen, hebben tot 1780 als doelgroep predikanten die naar Indië gaan om de bevolking

aldaar te kerstenen. Pas vanaf de negentiende eeuw verschijnen weer praktische gespreksboekjes, maar de omstandigheden in Indië zijn dan totaal gewijzigd: Indië is inmiddels van gelijkwaardige handelspartner een kolonie geworden.

1613 ◦ Anthoni Smyters publiceert het *Schryfkunstboeck, daerinne gheleert worden velerley Nederlandsche, Italiaensche, Spaensche ende Hooghduytsche handt-gheschriften* (Schrijfkunstboek, waarin vele Nederlandse, Italiaanse, Spaanse en Hoogduitse handschriften worden onderwezen). Het eerste deel geeft voorbeelden van handschriften, het tweede van brieven, voorafgegaan door elf pagina's over de spelling, omdat hij van mening is dat een goede brief geschreven moet zijn met een vaste hand, correct opgesteld en met een juiste spelling.

1613 ◦ Amsterdamse kooplieden richten korte tijd een factorij op in Suriname. Hierna vestigen er zich Engelse kooplieden.

1614 ◦ Aan de edelman G. van Burmania wordt het manuscript *Der oude vrije friesen Spreeckwoorden* toegeschreven. Dit wordt in 1641 anoniem in druk uitgegeven in de universiteitsstad Franeker.

1614 ◦ De denkbeelden van de jurist Adriaen van Schrieck komen deels overeen met die van Becanus en Van der Mijle, maar hij is de eerste die zijn ideeën in het Nederlands verwoordt, in *Van t'beghin der eerster volcken van Europen, in-sonderheyt vanden oorspronck ende saecken der Neder-landren* (Over het ontstaan van de eerste volken van Europa, in het bijzonder over de oorsprong en de gebeurtenissen van de Lage Landen). Volgens Van Schrieck is uit het Hebreeuws na de Babylonische spraakverwarring het Belgisch ontstaan en zijn daaruit vervolgens alle andere talen voortgekomen. Ten bewijze stelt hij als eerste een lijst op van basiselementen waaruit woorden kunnen worden opgebouwd, waaronder grammaticale elementen zoals lidwoorden, voorzetsels zoals *aan, bij* en bijwoorden zoals *buiten*.

1614 ◦ In 1596 hadden Nederlanders onder leiding van Willem Barentsz. een eilandengroep in de Noordelijke IJszee ontdekt die ze de naam Spitsbergen gaven. Deze eilanden worden belangrijk door de walvisvangst in de omringende wateren. In 1614 wordt de Noordse Compagnie opgericht. Op Spitsbergen richt de Compagnie een eigen traankokerij op, Smeerenburg, die in 1642 wordt opgeheven. De Nederlanders zien tijdens hun tochten naar Spitsbergen *ijsbergen* in de poolzeeën. Het Engels neemt de Nederlandse naam over als *iceberg*, en ook 'traan' is door het Engels geleend als *train*, tegenwoordig meestal *train-oil*. Sinds 1925 heeft Spitsbergen de Noorse naam Svalbard gekregen (het hoort nu bij Noorwegen), maar sommige eilanden behouden nog de Nederlandse naam, bijvoorbeeld Vest-Spitsbergen, Nordaustlandet ('Noordoostland') en Barentsøya ('Barentszeiland'). Ook op Groenland hebben Nederlandsche schippers een aantal plaatsen namen gegeven, die later gedeeltelijk verdeenst zijn: Vajgat ('Waaigat' bij Disko op Groenland), Zwartenhuk (een schiereiland van Groenland), Rodebay en Onbekandt Eiland (een Groenlands eiland).

1614 ◦ Roemer Visscher publiceert *Sinnepoppen*, moraliserende emblemata, waarin *zinnepop* een purisme is voor 'embleem, zinnebeeld'.

1614 ◦ Stichting van de Groningse universiteit.

1615 ◦ De eerste van de populaire 'moffenkluchten', spelend in Amsterdam, wordt opgevoerd. Hierin worden de Duitsers zeer negatief afgeschilderd en wordt hun taalgebruik overdreven. Tot 1712 worden minstens zeventien van deze kluchten geschreven, die vele malen worden herdrukt en opgevoerd.

1615 ◦ In de omgeving van Amersfoort wordt een proef genomen met eigen tabaksbouw – sinds enige tijd is de tabak uit Amerika bekend. In de loop van de tijd gaat men de aldaar

geteelde tabak *amersfoort* of *amersfoorder* noemen, die als een minder fijne tabakssoort gold. De naam is in het Russisch overgenomen als *machorka*, waarmee een goedkope tabakssoort wordt aangeduid.

1615-1617 ◦ Tocht naar Indië van Willem Schouten en J. Lemaire door de Straat van Lemaire en langs Kaap Hoorn op de zuidpunt van Vuurland; zij doen enkele Polynesische eilanden aan (zie 1642-1643).

1616 ◦ Daniël Heinsius publiceert de *Nederduytsche poemata*. Hiermee introduceert hij in Nederland de barok. De bundel wordt herhaaldelijk herdrukt en spoedig in het Duits vertaald. Hij markeert ook in Duitsland het begin van de barok, en heeft grote invloed op de Duitse lyriek via Heinsius' navolger Martin Opitz, die in 1624 als eerste in Duitsland een handboek voor het schrijven van poëzie publiceert. Heinsius geldt in de eerste helft van de zeventiende eeuw dan ook als een groot voorbeeld in de Lage Landen en Duitsland.

1617 ◦ Eerste Spaans-Nederlandse woordenboek v.v., van J.C. de Thovoyon: *Vocabulaer in Spaensch, ende in Duytsch.*

1617 ◦ In de proloog van zijn toneelstuk *Warenar*, voor het eerst gespeeld in de eerste Duytsche Academie in 1617, gebruikt P.C. Hooft als eerste de uitdrukking *de spraakmakende gemeente*. Deze uitdrukking is gevleugeld geworden om aan te geven dat het volk in de taal de hoogste wetgever is, en dat de volkstaal de bron is van nieuwe woorden en uitdrukkingen en van bijzondere toepassingen. Eind twintigste eeuw verschuift de betekenis van *spraakmakende gemeente* naar 'bekende Nederlanders, de mensen over wie gesproken *wordt*'. Hooft getroost zich veel moeite om een mooi, sierlijk Nederlands te gebruiken, niet bezoedeld door vreemde woorden. Daarom maakt hij veel nieuwe woorden ter vervanging van leenwoorden, die echter nauwelijks ingang hebben gevonden in het Nederlands, bijvoorbeeld *algemeengelovig* voor 'katholiek', *enkeling* voor 'particulier', *gasterijhouder* voor 'logementhouder', *gebedenteller* voor 'pater-noster/rozenkrans', *loopmare* voor 'krant', *onderworpeling* voor 'suppoost', *stadhuishavenaar* voor 'conciërge', *tegenrolhouder* voor 'controleur', *verneemschrift* voor 'informatie', *vernufteling* voor 'ingenieur', *vertrouwenaar* voor 'crediteur', *voordeelgeld* voor 'pensioen' en *wingewestelijk* voor 'provinciaals'. Wél geaccepteerd zijn *boekerij* voor 'bibliotheek' en *heelal* voor 'universum'. Na 1628 houdt Hooft zich voornamelijk met geschiedschrijving bezig. In zijn magnum opus *Neederlandsche Historiën*, waarvan de eerste twintig boeken in 1642 verschijnen, beschrijft hij de Nederlandse opstand tegen de Spanjaarden, in navolging van de Romeinse geschiedschrijver Tacitus. In het werk komen heel weinig leenwoorden voor, maar de stijl is geheel op Latijnse leest geschoeid. Hooft vindt namelijk dat het Nederlands opgebouwd moet worden volgens de Latijnse grammaticale regels. Dit maakt het werk zeer ontoegankelijk.

1617-1618 ◦ Gedurende enkele maanden wordt er Nederlandstalig hoger onderwijs gegeven aan de eerste Duytsche Academie, een afsplitsing van de Amsterdamse rederijkerskamer De Eglantier.

1618 ◦ 'Daer can in Indien wat groots verricht worden' schrijft gouverneur-generaal Jan Pietersz. Coen in een brief uit Indië aan de directie van de VOC, vandaar dat *iets groots verrichten* nog altijd wordt geassocieerd met de kolonisatie van Nederlands-Indië. In dezelfde brief schrijft hij *dispereert niet*, wat na 1893, toen er een standbeeld van Coen werd opgericht in zijn geboorteplaats Hoorn met deze leuze, spreekwoordelijk is geworden.

1618 ◦ De eerste 'echte' Nederlandstalige gedrukte krant wordt uitgegeven onder de naam *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c.* door de Amsterdammer Caspar van Hilten. De *Courante* is

gericht op het geven van buitenlands nieuws; de aanleiding van het verschijnen is de berichtgeving over de Dertigjarige Oorlog, die in hetzelfde jaar uitbrak. Hierna verschijnen in steeds meer Nederlandse, vooral Hollandse steden kranten. In 1619 publiceert Broer Jansz. eveneens in Amsterdam een concurrent: De *Tijdinghen uyt verscheyde Quartieren*. Engelse en Franse vertalingen van deze kranten zijn de oudste kranten in genoemde talen. De oudste Engelse kranten (die dus in Amsterdam zijn gedrukt) verschijnen in 1620 en 1621.

1618-1619 ◦ De Nationale Synode van Dordrecht stelt de definitieve tekst vast van *De Nederlandsche geloofsbelijdenis* van Guy de Brès (zie 1562). Deze wordt samen met de *Heidelbergse catechismus* van Dathenus (zie 1563) door de synode voor alle scholen verplicht gesteld, en is eeuwenlang zowel in Nederland als in Duitsland hét leerboek van de gereformeerden geweest. Hij blijft verplichte leerstof op de lagere scholen tot 1801, wanneer de eerste Nederlandse schoolwet wordt aangenomen. Ook de in 1618-1619 genomen besluiten over het toezicht op de scholen en de schoolmeesters door de Kerk worden richtsnoer voor tal van verordeningen, tot in de negentiende eeuw. Het volgen van onderwijs is echter niet verplicht – dat wordt het pas in 1900. De synode besluit tot het vervaardigen van een nieuwe Bijbelvertaling, om een eind te maken aan de godsdienstige verschillen, die weerspiegeld worden in het grote aantal Bijbelvertalingen. De opdracht wordt gegeven aan een collectief van vertalers en revisoren, uit ieder gewest van de Republiek. Zij dienen bij de vertaling de Hebreeuwse en Griekse grondtekst getrouw te volgen, de tekst in een algemene, heldere taal te formuleren, en zuiver taalgebruik te hanteren, dus met zo min mogelijk leenwoorden. Daarenboven moet alles van de bestaande vertalingen behouden blijven dat niet in strijd is met de waarheid of de zuiverheid en het eigen karakter van het Nederlands (zie 1633). Tijdens de synode wordt de remonstrantse leer veroordeeld en worden remonstrantse predikanten afgezet. De contraremonstrant Gomarus wordt gekozen als een van de revisoren.

1618-1648 ◦ Dertigjarige Oorlog in Duitsland. In deze periode verschijnen in het Nederlands de Duitse leenwoorden *houwitser, pistool* en *snaphaan*.

1619 ◦ De remonstrant Johan van Oldenbarnevelt wordt terechtgesteld, zijn medestander Hugo de Groot wordt opgesloten op slot Loevestein, waaruit hij in 1621 in een boekenkist ontsnapt.

1619 ◦ J.P. Coen sticht op West-Java de stad Batavia, die uitgroeit tot het bestuurscentrum van de vestigingen in Indië. In de loop van de zeventiende eeuw breidt de macht van de VOC zich in de Indische Archipel steeds verder uit.

1620 ◦ Eerste synoniemenwoordenboek en eerste combinatorische woordenboek, van Anthoni Smyters: *Epitheta, Dat zijn Bynamen oft Toenamen*; in 1999 in hertaling uitgegeven. De trefwoorden, altijd zelfstandige naamwoorden, worden gevolgd door bijvoeglijke naamwoorden waarmee ze kunnen worden verbonden, door woorden waarmee ze kunnen worden samengesteld, en door synonieme zelfstandige naamwoorden. Enkele voorbeelden (herspeld):

> *Duitsen* [Duitsers] (*Duytschen*) oorlogers, krijgers, ijzeren volk, muitmakers, stout [dapper], spijtig [trots], trots, onverbiddelijk, dulkoppig [onbesuisd], vechtachtig, strijdbaar, hersenloos, naarstig, vlijtig, rovers, bot, grof, ruw, vermeten [hoogmoedig], wreed, onbarmhartig, fel, moedig, ongerust [rusteloos], onverwinnelijk.
> *spreekwoord* (*spreeckwoordt*) gemeen [algemeen], oud, vrolijk, blij, zeker, dagelijks [alledaags], notabel, drievoudig, schampig [honend], bekwaam [passend], senten-

tieus [leerrijk], gebruikt, bootsig [grappig], spotters, passend, welgezegd, wijs, filosofaal, zeggelijk, voornemelijk [gewichtig], gedachtwaardig, gedenkwaardig, statig, kort, degelijk, merkelijk [opmerkelijk], Erasmiaans, onthoudwaardig, recht [terecht].
Vlaming (*Vlaminck*) gebeursd, krijgs, beleefd, kloek, moedig, vreedzaam, slecht [simpel], eenvoudig, zonder bedrog, welsprekend, lichtvaardig [lichtzinnig], poffend [snoevend].

1620 ◦ Jiddischsprekende Joden uit Duitsland trekken naar Nederland, uitgeweken vanwege Jodenverdrijving uit Frankfort en Worms (1615/16) en het woeden van de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) in de Duitse landen. De stroom Joden uit het oosten wordt nog groter na de 'Gzeires Tag-Wetat' (Jiddisch: 'Vervolging van 1648 en 1649'), de Oekraïense pogroms bij de opstand van Chmelnitsky en zijn kozakken tegen de Poolse landadel, waarbij en passant honderdduizenden Joden worden vermoord, een ramp die gezien de geringe bevolkingsdichtheid van die jaren nauwelijks overschat kan worden. Wanneer de eerste Duitse Joden of asjkenazim aankomen, hebben de 'Portegiezen' (zie 1492) al een georganiseerd Joods leven.

1621 ◦ Salomon Theodotus publiceert in zijn *Paradijs der geestelijke lofzangen* een eigen versie van een toen al eeuwenoud kerstlied; de eerste strofe luidt (herspeld):

Nu zijt wellekome Jesu lieve Heer.
Gij komt van alzo hoge, van alzo veer.
Nu zijt wellekome van de hoge Hemel neer.
Hier al in dit Aardrijk zijt gij gezien nooit meer.
Kyrieleis.

1621 ◦ In de havenstad Mocha in Jemen, waarvandaan de *mokka* komt, wordt een Nederlandse factorij gesticht, waar vanaf 1628 tot ca. 1760 *koffie* wordt gekocht. Behalve de Turkse leenwoorden *koffie* en *mokka* maakt het Nederlands in de zeventiende eeuw ook kennis met de woorden *pilav* 'gekookte rijst', *tulband* 'bepaald hoofddeksel' en *vizier* 'hoogwaardigheidsbekleder'. Het oudste citaat waarin het woord *koffie* voorkomt, is te vinden in het werk van Van Linschoten uit 1596: 'Die Turcken onderhouden vast ghelijcke manieren int drincken van hare Chaona (*l.* [lees]: Chaoua) t'welc sy maken uyt sekere vruchten.' De *Oxford English Dictionary* geeft voor het Engels als oudste plaats exact hetzelfde citaat, maar dan in de Engelse vertaling uit 1598 en ditmaal wél met de juiste spelling *chaoua*: 'The Turkes holde almost the same manner of drinking of their Chaoua, which they make of a certaine fruit [...]'. De Turkse vorm luidt *kahve*, en dat heeft in de meeste Europese talen een woord met *a* opgeleverd, vergelijk Italiaans *caffè*, Frans, Spaans, Portugees *café*, Duits *Kaffee*. Dankzij Van Linschoten hebben het Nederlands en Engels echter een *o*, die teruggaat op de weergave *au* of *aou* voor Turks *-ahv-*. Er zijn meer talen die tegenwoordig een vorm met *o* kennen, en die vorm is altijd ontleend aan het Nederlands, dankzij de Nederlandse koffiehandel, vergelijk het Russische *kofe* en het Japanse *kôhî*. In de negentiende eeuw vestigen de Nederlanders koffieplantages op Java, vandaar de Javaanse en Indonesische naam *kopi*.

1621 ◦ Oprichting van de Westindische Compagnie (WIC) met aan het hoofd de Heren XIX.

1621 ◦ Vanaf 1621, en vooral na 1627, ontvangt Hooft bevriende kunstenaars en geleerden op het Muiderslot, waar hij 's zomers woont – Hooft is drost van Muiden. In de negentiende eeuw worden de bijeenkomsten geromantiseerd en gaat men spreken van de 'Muiderkring'. Tot de regelmatige

bezoekers behoren Maria Tesselschade, Anna Roemersdr. Visscher, Gerard Vossius, Laurens Reael, en soms, vóór zijn overgang tot het katholicisme in 1641, Vondel.

1621 ◦ Cornelius Vermuyden uit het Zeeuwse Sint Maartensdijk arriveert in Engeland om te helpen met droogleggings- en ontginningswerkzaamheden, die de persoonlijke belangstelling hebben van de Britse koningen. De eerste berichten over Nederlandse experts op dit gebied die actief zijn in Engeland dateren al van eind zestiende eeuw. Vermuyden is in de loop van de jaren met wisselend succes betrokken bij diverse projecten, onder meer in de laaggelegen gebieden (Fenlands) rond de baai The Wash ten noorden van Londen. In 1624 wordt hij tot Brit genaturaliseerd, in 1629 geridderd. Naast andere leidinggevenden van Nederlandse afkomst worden bij de projecten ook Nederlandse werklieden ingezet. Het Engels heeft dan ook uit het Nederlands diverse woorden op dit terrein geleend, zoals *dam, dike* of *dyke* (die al voor de zeventiende eeuw zijn overgenomen), en in de zeventiende eeuw *clinker* 'klinker, baksteen', *morass* 'moeras', *polder*, *sump* 'zomp' en de verouderde woorden *graft* 'gracht' en *sasse* 'sas, sluis'. In de zeventiende eeuw is eveneens, langs de oostelijke kust van Engeland en Schotland, overgenomen het Nederlandse woord *haar* als benaming voor een schrale, vochtige zeewind.

1622/1623 ◦ Er worden 'Letterkunstige vergaderingen' (taalkundige bijeenkomsten) gehouden met onder anderen Vondel, Hooft, de Amsterdamse dichter L.L. Reael en A. de Hubert, waarin men discussieert over de regels voor de Nederlandse spelling en grammatica.

1622 ◦ *Jansalie* 'slappe man' wordt gemunt door schrijver W.D. Hooft in zijn klucht *Jan Salij*.

1622 ◦ Maurits ontzet het door de Spanjaarden belegerde Bergen op Zoom. Dit gebeuren is door Valerius in zijn *Nederlandtsche Gedenck-clanck* (1626) vereeuwigd in het lied 'Merck toch hoe sterck', met daarin de woorden 'Berg op Zoom Hout sich vroom'.

1623 ◦ Hollandse schilders in Rome – de 'Bentvogels', die een tijdlang een belangrijke rol speelden in het kunstleven van die stad – richten de 'Schildersbent' op.

1624 ◦ Anthonis de Hubert publiceert in Leiden een nieuwe psalmberijming, *De Psalmen des Propheeten Davids*. Hij laat zijn psalmenvertaling voorafgaan door een *Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduijtze tale* (Noodzakelijke aanmaning voor alle liefhebbers van de Nederlandse taal), een stuk van een kleine tien pagina's waarin hij pleit voor zuiver en natuurlijk taalgebruik, goede spelling en het juiste gebruik van naamvallen en verbuiging. Hij bepleit onder andere het moderne spellingbeginsel van de etymologie: hij spelt *duegd* met *g* en niet met *ch*, want dit 'komt van *duegen* en niet van *duechen*, wat geen Nederlands is'.

1624 ◦ De Goudse schoolmeester Abraham van Gherwen publiceert voor scholieren het inleidende spellingboekje *Voorloperken, inhoudende een kort onderricht der Letter-kunst, dat is: 't Wel-spellen des Neder-Duytschen Taals*.

1624 ◦ De oudst bekende advertentie in een Nederlandse krant verschijnt, een boekaankondiging van Broer Jansz. en Jacob Pietersz. Wachter.

1624 ◦ Eerste alleen Nederlands-Spaanse woordenboek, van I.F. Rodriguez.

1624-1654 ◦ De WIC bezit vestigingen op de noordoostkust van Brazilië, onder andere Olinda; van 1630 tot 1654 is Het Recief (Recife) of Mauritsstad, ook wel Pernambuco genaamd, de hoofdstad. In 1654 wordt Nederlands Brazilië aan Portugal overgedragen en in 1661 worden alle Nederlandse rechten voor acht miljoen aan Portugal verkocht. Toch is er enige invloed over en weer geweest, zie kader 3.4.

3.4 *Nederlanders in Brazilië*

Hoewel de Nederlanders slechts korte tijd in Brazilië gevestigd waren, is er toch één Nederlands woord in het Braziliaanse Portugees overgenomen en sinds het begin van de zeventiende eeuw in het noordoosten van Brazilië blijven voortleven, namelijk *brote* 'een koekje gemaakt van tarwemeel', van het Nederlandse *brood*. In 1681, in een tekst betreffende Angola, waarin wordt gerefereerd aan de vroegere Nederlandse invasie, schrijft de auteur:

> *Chegados* [os holandeses] *que forão á Cidade à derào ao Governador* [português de Angola] *o seu mesmo Pallacio por prisão [...] ando lhe hum pequeno de brote, e esse bem ruim, [...].*
> (Toen [de Nederlanders] aankwamen bij de stad, hebben ze de Gouverneur [een Portugees uit Angola] in zijn eigen paleis gevangen gezet [...] gevende hem een klein stukje *brote*, van heel slechte kwaliteit.)

Het verkleinwoord *brotinho* wordt voor een 'lief en aantrekkelijk meisje' gebruikt. Verder zijn er overblijfselen van Nederlandse forten (*Brum* in Recife, *Orange* in Itamaracá, *Schoonenborch* in Fortaleza) en er zijn heel courante familienamen die duiden op een Nederlandse of Vlaamse afstamming zoals Bamberg, Bicudo (Becaudt), Bulcã (Bulskamp), Tacques (Tack), Vandick (Van Dijk), Wandenkolck (Van den Kolck) en Wanderley of Vanderlei (Van der Ley).

Tijdens de dertig jaar Nederlandse aanwezigheid beperken de Nederlandse kolonisten zich tot de handel en verder tot het bestuur en de verdediging. Die laatste betreft ook strijd tegen de Tupi, het Indiaanse volk ter plaatse. Deze mensen worden *Tapoeyers* genoemd en als er gevochten moet worden, is dat een *Tapoeyrschen oorlog*. De door gouverneur Johan Maurits van Nassau aangetrokken onderzoekers Piso, een medicus, en Marcgrave, een 'naturalist', publiceren hun bevindingen uitvoerig in 1648 in hun *Historia Naturalis Brasiliae* (Kennis van de natuur van Brazilië). Een andere veelzijdig geïnteresseerde auteur is de officier Otto Keye, die in 1659 *Het waere onderscheyt tusschen warme en koude landen* publiceert. Bij deze auteurs vinden we meer dan honderd Nederlandse nieuwvormingen ter benoeming van de Braziliaanse flora en fauna, zoals *granaatpeer* 'guave', *Grietjen-buyr* (dat is 'buurvrouw Grietje', de vogel lijkt dat te roepen), *langhals* 'eendenmossel', *rangappel* 'passievrucht' (van *rank* 'slingerplant'), *revier-snoeck* voor een niet identificeerbare vis en *zeezonne* voor een grote soort zeester. Ook wordt vermeld *druyploop* voor 'hardlijvigheid'. Aan het (Braziliaanse) Portugees ontlenen de Nederlanders in Brazilië *ante* 'tapir', *fabesen* 'bonen', *gavian* 'roofvogel', *jeremoen* 'pompoen' en *jorgelijnsaet* 'sesam'. Van de Tupi nemen ze via het Portugees over de woorden *sagoen* voor een soort knorvis en *pirange* voor de roofvis die in de twintigste eeuw als *piranha* weer in het Nederlands is opgedoken.

1624-1662 ◦ In 1624 vestigt de VOC zich in het zuiden van Formosa (het huidige Taiwan). Na de verdrijving van de Spanjaarden uit het noorden van Formosa in 1642 beheersen de Nederlanders het gehele eiland, met als centrum fort Zeelandia (nabij het tegenwoordige Tainan). In 1662 worden de Nederlanders op hun beurt van het eiland verdreven door de Chinese krijgsheer Koxinga. Op het eiland werd onder andere een Chinees dialect gesproken (zie ook 1655-1657).

1624-1682 ◦ De wederwaardigheden in Indië worden bijgehouden in een *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts-India*, die ook veel taalkundig interessant materiaal bevat.

1625 ◦ Jacobus Golius wordt hoogleraar oosterse talen (en later ook wiskunde) in Leiden: hij geeft als eerste colleges Turks (als hulpvak bij het Arabisch); tevens verzamelt en bestu-

deert hij Perzische manuscripten, waardoor hij geldt als de eerste Nederlandse iranist.

1625 ◦ Nederlandse grammatica van Chr. van Heule: *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst*, waarin voor het eerst het grammaticale verschil tussen *hen* en *hun* wordt vastgelegd. Innoverend is dat Van Heule als eerste het begrip 'lijdend voorwerp' hanteert, in zijn terminologie *gront*. Hij begint dus met redekundige ontleding. Ook gebruikt hij als eerste de term *spraakkunst* voor 'grammatica': voordien sprak men van *letterkunst*.

1625 ◦ W. Verhulst koopt het eiland Manhattan van de Delaware-indianen voor zestig gulden; hier wordt de volksplanting Nieuw-Amsterdam, het huidige New York, gesticht in de streek Nieuw-Nederland.

1626 ◦ P.C. Hooft schrijft het treurspel *Baeto oft oorsprong der Hollanderen*, dat gewijd is aan de fictieve stamvader en geïdealiseerde vorst van de Bataven.

1626 ◦ Publicatie van Valerius' *Nederlandtsche Gedenck-klanck* met zesenzeventig 'vaderlandse liederen' over de oorlog tegen Spanje, met onder andere 'Merck toch hoe sterck' en 'O Nederland let op U saeck'; het lied 'Wilt heden nu treden' is in Duitsland bekend als 'Ein alt-niederländisches Dankgebet', en de melodie ervan wordt gezongen in de Verenigde Staten op Thanksgiving Day, de dag waarop het binnenhalen van de eerste oogst door de kolonisten wordt herdacht.

1626 ◦ Menasseh Ben Israel (1604-1657), Portugees-joodse geleerde, schrijver, diplomaat en boekdrukker, sticht een eigen drukkerij te Amsterdam. Hij is daarmee een van de eersten in Nederland die boeken in het Hebreeuws drukken. Zijn opvolger Eliahoe Aboab drukt daarnaast Jiddische werken. De meeste van deze boeken worden geproduceerd voor de export. De kwaliteit van de Amsterdamse drukken was spreekwoordelijk: het (Oost-)Jiddische spreekwoord voor kwaliteitsproducten luidt: *Amsterdamer giljoines oen Bersjader taleisim*: Amsterdamse (blad)marges en Bersjaadse gebedsmantels. Een grote witrand was een kenmerk van luxe uitgaven. Menasseh Ben Israel, ontevreden over de kwaliteit van zijn uit het buitenland overgenomen Hebreeuwse zetsel, had de befaamde lettersnijder Nicolaes Briot nieuwe letters laten maken in acht groottes. Mede door deze letters werd Amsterdam als joods boekencentrum zo vermaard dat mindere uitgeverijen in andere landen die faam gebruikten door op hun titelbladen (in het Hebreeuwse alfabet) in plaats van (gedrukt) 'te Amsterdam' te vermelden: (gedrukt) 'als Amsterdam' of 'met Amsterdamse letters', waarbij 'Amsterdam' heel groot werd gezet en 'letters' zo klein dat het de lezer niet opviel.

1627 ◦ De Nederlanders stichten de kolonie Berbice langs de gelijknamige rivier in het huidige Guyana. Aan deze tijd herinnert nog de uitdrukking *naar de bar(re)biesjes gaan* 'naar de duivel, ten onder gaan' en *naar de barbiesjes wensen* 'naar de hel wensen'. *Bar(re)biesjes* is een verbastering van *Berbice*: deze streek stond bekend om zijn moordende klimaat. In Berbice woont een aantal indianenvolkeren. In de zeventiende eeuw voeren de Nederlanders negerslaven naar het gebied. Door het taalcontact tussen de uit Afrika aangevoerde negerslaven, de oorspronkelijke indianenbevolking en de Europese nieuwkomers ontstaan er in de zeventiende eeuw in Guyana twee creooltalen waarvan de woordenschat is gebaseerd op het Nederlands, namelijk het Berbice Nederlands en het Skepi Nederlands. De talen bezitten een eigen grammatica. De bloeiperiode van het Berbice Nederlands ligt tussen 1730 en 1830, als de slavernij wordt afgeschaft. De taal wordt momenteel nog gesproken door hoogstens drie stokoude mensen. Het Skepi Nederlands, dat sterk verschilde van het Berbice Nederlands, werd in de zeventiende en achttiende

eeuw gesproken in de landstreek Essequibo (Iskepe; nu evenals Berbice een deel van de staat Guyana). Over het Skepi Nederlands is weinig bekend, maar van het Berbice Nederlands is nog net voor het uitstierf een beschrijving gemaakt. Enkele voorbeeldzinnen:

O glof bi di tau kán bitjo. 'Hij geloofde dat de slang hem kon bijten.'
O ma kau dida hèl daka. 'Hij kauwt de hele dag.'
Èkè gruitè di plèk watèk wa pama ju nam Matara. 'Ik groeide op in de plaats waarvan ik je vertelde dat de naam Matar was.'
Ju noko fèndo ka? 'Heb je hem niet gevonden?'
Watsa ju bringgitè? 'Wat heb je gebracht/meegenomen?'

1627 ◦ Sixtinus Amama, hoogleraar in Franeker, publiceert de eerste Nederlandstalige grammatica van 'de Hebreeuwse taal, waarvan de Here God de auteur is'. De kennis van het Hebreeuws neemt in de zeventiende eeuw toe, mede door de wens het Oude Testament uit de grondtekst te kunnen vertalen.

1627 ◦ Spelboekje *Grammatica ofte Leez-leerlings Steunsel* van R. Dafforne voor scholieren.

1627 ◦ In het liedboek *Den Amsterdamschen Pegasus* staat het bekende lied:

Het waren twee koninghs kindren,
Sy hadden malkander soo lief;
Sy konden by malkander niet komen,
Het water was veel te diep.

De tekst is al ouder, voor zover bekend stond hij ook in de eerste druk van het vele malen herdrukte *Oudt Amsterdamsch liedtboeck*, dat verloren is gegaan. Opvallend is het begin '*Het waren*': in de periode van de renaissance gaat men geleidelijk het bijwoord *er* gebruiken, maar dit komt dan nog slechts incidenteel voor; pas in de achttiende eeuw neemt het gebruik ervan toe.

1628 ◦ Eerste emigratiegolf van Nederlanders naar de Amerikaanse oostkust, de huidige staten New York en New Jersey. De Nederlanders drijven handel met de indianen die langs de rivieren Hudson, Mohawk, Delaware en Housatinic in de huidige staten New York, New Jersey, Delaware en Connecticut wonen. Voor het drijven van handel is enige elementaire kennis van de taal van de ander nodig, en de indianen leren dan ook diverse Nederlandse woorden, die zij als leenwoorden opnemen in hun taal. Het betreft allemaal huiselijke woorden en nieuwe zaken. Zo hebben ettelijke Indianentalen het Nederlandse woord *poes* overgenomen: in het Loup kende men *puspus*, in het Mahican kende men *póschees, poscheh*, teruggaand op 'poesje', in het Munsee Delaware was *pó:šīš* bekend (uitgesproken met een lange o), en in het Mohawk ten slotte kende men *takús*, waarin de *p*-, die in die taal onbekend is, vervangen is door *k*; het element *ta-* is een voorvoegsel (alleen het Munsee Delaware en het Mohawk bestaan nog; de andere genoemde talen zijn inmiddels verdwenen). Verder hebben diverse Indianentalen Nederlandse woorden zoals *appel, boter, fles, kan, kip, koe, mesje, pannenkoek* en *zout* overgenomen.
Doordat de communicatie tussen de oorspronkelijke bewoners en de Nederlandse kolonisten wordt gevoerd door middel van een sterk vereenvoudigd Nederlands dat als omgangstaal dient, ontstaat een contacttaal of pidgin: indianen ten westen van Albany New York in de Mohawk Valley hanteren het zogenoemde Mohawk Dutch, en in New York spreken sommige zwarten nog tot eind negentiende eeuw

het Negro Dutch. Over deze twee contacttalen is nauwelijks iets bekend. Zij verdwenen geleidelijk toen de Nederlandse kolonisten in de nieuwe Amerikaanse samenleving integreerden en overgingen op het Engels. (Zie ook 1667.)

1628 ◦ *Nederlandsch Tael-bericht* van S. Ampzing. De Haarlemse prozaschrijver en predikant Samuel Ampzing laat de derde druk van zijn *Beschrijvinge ende Lof der stad Haerlem* voorafgaan door het *Nederlandsch Tael-bericht*. Centraal in het werk staat de spelling van het Nederlands, die Ampzing wil normeren. Zijn uitgangspunten daarbij zijn de uitspraak, de gelijkvormigheid, de aard van de taal, de rede en de traditie. Hij spelt de verleden deelwoorden volgens de huidige regel: *bemind*, maar daarnaast propageert hij, volgens de regel van gelijkvormigheid, de spelling *hij leerd, hij bemind*. In 1999 is in Haarlem het Ampzing-genootschap opgericht, genoemd naar deze 'Haarlemse taalstrijder', dat op ludieke wijze strijdt tegen het oprukkende Engels.

1628 ◦ Piet Heyn verovert bij Cuba een Spaanse vloot; in 1843-1847 wijdt J.P. Heije aan zijn 'grote daden' het bekende lied:

Heb je van de Zilveren Vloot wel gehoord,
De Zilveren Vloot van Spanje?
Die had er veel Spaanse matten aan boord
En appeltjes van Oranje;

Piet Hein, Piet Hein, Piet Hein,
Zijn naam is klein,
Zijn daden bennen groot,
Zijn daden bennen groot,
Die heeft gewonnen de Zilveren Vloot,
Die heeft gewonnen de Zilvervloot.
De Zilvervloot,
Die heeft gewonnen, gewonnen de Zilvervloot.

Dit lied was gebaseerd op elementen (naam klein, daden groot) die al omstreeks 1630 in liedvorm de ronde deden. Spaanse matten zijn zilveren munten, maar de herkomst van het woord *mat* is onopgehelderd.

1628 ◦ Priester J. Stalpart van der Wiele publiceert *Gulde-Jaer ons Heeren Iesu Christi*, een bundel met liederen op de zondagsevangeliën.

1628 ◦ Dominee Justus Heurnius vervaardigt het oudste Nederlands-Chinese woordenboek, dat alleen in manuscriptvorm bestaat. Heurnius verblijft van 1624 tot 1638 in Indië, waar hij als dominee werkzaam is. In 1625 schrijft hij in een brief aan de Heren XVII dat het nuttig zou zijn om de vele Chinezen die in Batavia wonen, te kerstenen. Een probleem is de taal: de Nederlanders kennen wel Portugees en Maleis, maar geen Chinees. Daarom schrijft Heurnius met de hulp van een Chinees die Latijn kent, een woordenboek. Dit is nooit gepubliceerd, maar werd wel gekopieerd en was in kleine kring bekend. Tevens vertaalt hij de tien geboden, het Onzevader en andere christelijke teksten in het Chinees, waarschijnlijk de oudste protestantse vertalingen in het Chinees.

1630 ◦ Er wordt in Deventer een Atheneum Illustre of Illustre School opgericht voor het hoger onderwijs in het Nederlands.

1631 ◦ De *Inleiding tot de Hollandsche rechts-geleerdheyd* die de internationaal geëerde rechtsgeleerde Hugo de Groot tijdens zijn gevangenschap op Loevestein heeft geschreven, wordt gepubliceerd. Hij gebruikt hierin allerlei Nederlandse woorden, die dankzij zijn werk verbreid zijn, zoals *afschrift* (voor *kopie*), *boedelafstand, erflating, uiterste wil, verzoeker, verzorger van een boedel* (voor *curator*), en *in eigen hoofde* voor *in persoon*. Uit onderzoek blijkt dat de meeste van deze woorden al voorkwamen in de middeleeuwse rechtstaal. Ook gebruikt De Groot de verouderde Middelnederlandse rechtstermen *gestadigen* 'bekrachtigen', *maalstede* 'wettelijke woonplaats', *willer*

'testateur' en de nog steeds bestaande *erfpacht* en *huwelijkse voorwaarden*. Alleen wanneer in het Middelnederlands geen woord bestond, maakt De Groot een nieuwe samenstelling, zoals *boedelafstand*. Overigens schrijft De Groot meestal in het Latijn: internationaal bekend is zijn concept, tevens titel van een verhandeling uit 1609, *Mare Liberum* 'De vrije zee': een pleidooi voor een vrije toegang tot en vrijhandel op zee – wat de Nederlanders, die in Indië de Portugezen proberen te verjagen, goed uitkomt. In het Duits gebruikt men meestal de vertaling *Freiheit der Meere*.

1632 ◦ 'Vadertje' Cats publiceert een verzameling opvoedkundige spreuken: *Spiegel van den ouden en nieuwen tyt*, waaronder 'Al is de leugen wonder wel, de waarheid achterhaalt ze wel'. Jacob Cats schrijft bij voorkeur gewone omgangstaal zonder vreemde of ongebruikelijke woorden. Er wordt wel gezegd dat in ieder protestants huisgezin in de zeventiende eeuw twee boeken aanwezig waren: de Bijbel en de verzamelde werken (*Alle de wercken*) van Cats. Ook in de Zuidelijke Nederlanden was Cats zeer populair, wellicht mede vanwege zijn enigszins Zeeuws gekleurde taalgebruik. Van de verzamelde werken, die verschenen in 1655, zijn in twee eeuwen waarschijnlijk 300.000 exemplaren verkocht; van de twee bundels *Houwelick* (Huwelijk, 1625) en *Trouringh* (Trouwring, 1637) werden binnen enkele tientallen jaren ten minste 50.000 exemplaren verkocht – aan een bevolking van hoogstens drie miljoen Nederlandstaligen (in Noord en Zuid).

1632 ◦ Oprichting door het Amsterdamse stadsbestuur van het Athenaeum Illustre of de Doorluchtige School (hieruit komt in 1877 de Gemeentelijke Universiteit voort, nu Universiteit van Amsterdam).

1632 ◦ *Speldwerk, of waerschouinge an den Neerduitschen schrijver van de spelding* (Spelwerk of advies over de spelling aan de Nederlandse schrijver) door C.G. Plemp, die het Latijn als voorbeeld voor de Nederlandse spelling wil nemen.

1633 ◦ De vertalers van de nieuwe Bijbelvertaling die in 1637 zou verschijnen, vergaderen in 1628 over de te gebruiken Nederlandse taal, zoals spelling, woordgeslacht, verbuigingen, vervoegingen en vreemde woorden. Hun besluiten worden in 1633 herzien en becommentarieerd door de revisoren. Het uiteindelijke resultaat wordt in de vorm van Resolutiën opgeschreven: in het Latijn, wat de voertaal van de synode is. De besluiten geven een prachtig inkijkje in wat toentertijd als taalkundige problemen werden beschouwd. Zo kiezen ze voor *mij* boven het platte *mijn* ('hij slaat mijn') en voor het Hoogduitse *zich* (niet het Hollands/Vlaamse *hem/haar(zelve)*: 'hij wast hem'). Voorts verkiezen ze het plechtstatige *gij* (voor enkel- en meervoud) boven het verouderde en oostelijke *du* en het Hollandse spreektalige *jij*. *Gij* is inmiddels uit de standaardtaal verdwenen, maar heeft dankzij de Bijbel lange tijd deel uitgemaakt van de schrijftaal. Het leeft nog voort in enkele vaste formules ('gij zult niet stelen'), en in Nederlandstalig België.

1633 ◦ Tweede druk van de grammatica van Chr. van Heule uit 1625, *De Nederduytsche Spraec-konst ofte Tael-beschrijvinghe*. Hierin geeft hij onder andere als eerste afbreekregels voor woorden aan het eind van een regel, die overeenkomen met de moderne regels. In zijn taalkundige beschrijving kiest hij voornamelijk voor het gebruik van leenwoorden, die bij hem voor het eerst in het Nederlands voorkomen, zoals *ablatief, adverbium, datief, declinatie, futurum, genitief, nominatief, participium, superlatief*.

1634 ◦ Oprichting van een Illustre School in Utrecht (zie 1636).

1634 ◦ F. Heerman publiceert de eerste druk van *de Guldene annotatien, vertonende de treffelijckste daden, deuchden ende sententien der voornaemste coninge, prince, philosoophen*, een zeer populaire en vele malen herdrukte collectie spreuken en anekdotes.

Twee voorbeelden: '*Marcus Cato seydt:* Een Wijs Man behoort te behouden dat hem profijtelijck is, en te verlaten 't gene hem schadelijck is: al ist dat het hem lief en aengenaem is [ook al is dat hem lief en aangenaam].' En: '*De Poëet Sophocles seydt:* De Wellust is een wreedt Beest; de welcke den Menschen tot Slaven maeckt, en bindtse met Ketenen van Diamanten.'

1634 ◦ Nederlanders veroveren de Antilliaanse eilanden op de Spanjaarden: Aruba, Bonaire en Curaçao (de Benedenwindse Eilanden), en Sint-Eustatius, Saba en Sint-Maarten (de Bovenwindse Eilanden). De Nederlandse Antillen waren oorspronkelijk bewoond door indianen. Op Curaçao worden die van het eiland af gezet, en de huidige bevolking stamt dan ook voornamelijk af van de later geïmporteerde Afrikaanse slaven. Op Aruba en Bonaire worden de indianen getolereerd. In de zeventiende eeuw is op de Benedenwindse Eilanden het Papiaments ontstaan, een creooltaal die het resultaat is van het taalcontact tussen de uit Afrika aangevoerde negerslaven, de oorspronkelijke indianenbevolking en de Europese nieuwkomers (zie 1996). De woordenschat van het Papiaments is in eerste instantie gebaseerd op het Portugees, later ook op het Spaans. Nadat de Nederlanders het gezag op de eilanden hebben overgenomen, is de woordenschat aangevuld met Nederlandse leenwoorden. Op de Bovenwindse Eilanden is een Engelse creooltaal de omgangstaal geworden. Het Nederlands heeft eind zeventiende, begin achttiende eeuw uit het Papiaments het woord *zuurzak* geleend, dat uit een West-Indische Indianentaal komt, en *pinda*, dat teruggaat op Congolees *mpinda* en door negerslaven is meegenomen. Voor de Nederlandse invloed op het Papiaments, zie 1859, 1954.

1635 ◦ Eerste boek over de Nederlandse klankleer, van P. Montanus: *Bericht van een niewe konst, genaemt De Spreeckonst.*

1635-1637 ◦ Windhandel in tulpenbollen. Tulpen zijn sinds eind zestiende eeuw in de Lage Landen bekend. De Vlaamse arts Carolus Clusius, die vanaf 1594 als hoogleraar verbonden is aan de Leidse universiteit, krijgt van de Oostenrijkse ambassadeur in Turkije, de Vlaamse edelman Ogier Gislenius van Boesbeke (zie 1589), een paar tulpenbollen, die hij op zijn beurt van de sultan heeft gekregen. Clusius onderzoekt ze en legt hiermee de basis voor de Nederlandse tulpenveredeling en bollenteelt (hij heeft allerlei planten, zoals de anemoon, de iris en de narcis in de Lage Landen geïntroduceerd). Omstreeks 1635 ontstaat in de Republiek een rage rond de tulpenbol, waarbij bollen voor enorme prijzen verkocht worden en erin wordt gespeculeerd. Het woord *windhandel*, ter omschrijving van het gebeuren, is in de zeventiende eeuw voor het eerst in het Nederlands vermeld, net als *tulpabolletgen, tulipaenbollen, Tulp- en Bol-handelaars, Tullip-geck* en *Tulp-ziekte*. Ook in het buitenland beziet men dit alles met verbazing: in 1694 vormt de Fransman Gilles Ménage het woord *tulipomanie* ter beschrijving van het verschijnsel, een woord dat door andere talen, waaronder het Nederlands, wordt overgenomen. Sindsdien is er veel over de manie gepubliceerd, en ze geldt internationaal als het standaardvoorbeeld van ongebreidelde beursspeculatie.

1635-1641 ◦ Hooft schrijft 126 'Waernemingen op de Hollandsche tael' (Opmerkingen over de Hollandse taal). Deze 'Waernemingen' zijn observaties en vragen die bij Hooft opgekomen zijn tijdens het corrigeren van vroeger werk. Ze zijn pas in de achttiende eeuw gepubliceerd: een deel door David van Hoogstraten in zijn *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naamwoorden* uit 1700 en compleet door Lambert ten Kate in 1723. In de zeventiende eeuw echter zijn ze wel in kleine kring bekend. Hooft legt onder andere als eerste in 'Waerneming' 120 vast dat bijvoorbeeld *Zuid en Noord-*

tholland moet worden geschreven met een streepje: als *Zuid- en Noordt-Holland*, 'zodat men ziet dat ook *Zuid* bij *Hollandt* hoort'. In 'Waerneming' 122 bepaalt hij dat hoofdletters alleen gebruikt moeten worden bij eigennamen en aan het begin van een zin – in die periode schreef men vaak alle zelfstandige naamwoorden met een hoofdletter, zoals het Duits nu nog doet. (Zie 1634.)

1636 ◦ De Nederlanders veroveren Elmina op de westkust van Afrika voor de slavenhandel. Vanaf de zeventiende eeuw tot 1872 bezitten Nederlanders een aantal forten langs de West-Afrikaanse Goudkust, in de gebieden die nu Ivoorkust, Ghana, Togo en Benin heten. Vanuit de forten verhandelt men uit Europa meegebrachte waren voor lokale producten, maar vooral slaven, die vandaar naar Amerika en het Caraïbisch gebied worden verscheept. In deze periode heeft de Nederlandse taal invloed gehad op enkele van de lokale talen van Ghana, het Gã, Twi, Ewe en Fon. Zo zijn waarschijnlijk door een of meer van deze talen onder andere de Nederlandse woorden *boter, dam(spel), doek, glas, ketel, kop* 'kom', *vlag* en *wijn* overgenomen. Over de periode 1645-1647 zijn bewaard gebleven *Vijf Dagregisters van het Kasteel São Jorge da Mina (Elmina) aan de Goudkust*.

1636 ◦ Den Bosch krijgt een Illustre School. De Illustre School in Utrecht wordt verheven tot Universiteit (zie 1634).

1636 ◦ *Nieuwe Wyn in Oude Le'er-Zacken, Bewijzende in spreeck-woorden, 't vernuft der menschen, ende 't gheluck van onze Neder-landsche Taele*, een spreekwoordenverzameling van J. de Brune. De spreuken zijn op rijm gesteld, naar onderwerp geordend en beslaan meestal twee regels. Het doel is didactisch. Het zijn er ongeveer 7.600, waarvan ruim de helft is vertaald uit andere talen. Een paar voorbeelden uit de afdeling 'goed, kwaad, beter, erger':

't Is beter struyck'len met de voet,
Als dat-men 't met de tonghe doet.

Die wel doet, met een goed ghemoed,
Gaet op een vast en zeker voet.

Ziet, wat ghy doet, of quaed of goed,
En niet wat dat een ander doet.

Die by den beul te biecht moet gaen,
En isser niet ten besten aen.

Uit de categorie 'dieren':

De kat en quam, met zulcken treck,
Noyt aen de vis, of aen het speck.

Wanneer de katte slaept en rust,
De muyzen danssen, naer haer lust.

Het moet wel zijn een arme muys,
Die maer een hol heeft in het huys.

Den ouden ezel vreest de straet
Daer hy eens viel, en leed' veel quaet.

1636-1645 ◦ Johan van Beverwijck schrijft een drieluik *Schat der gesontheydt* (1636), *Schat der ongesontheyt* (1642) en *Heel-konste* (1645), gepubliceerd in Dordrecht. Dit drieluik geldt als een medische vraagbaak en is de eerste complete gezondheidsleer in het Nederlands voor een breed (leken)publiek. In dit boek worden allerlei Nederlandse medische termen voor het eerst op schrift vermeld, zoals: *alvlees, bindvlies, binnenkoorts, borstader, borstbeen, borstspier, buikvlies, catheter, duivelsdrek, endel-*

darm, galblaas, geboortevlies, hardlijvigheid, hersenvlies, hoofdpijn, hygiëne, koeldrank, kraakbeen, netvlies, ribbenvlies, ruggenmerg, sleutelbeen, slokdarm, twaalfvingergedarmte, voorbrein, zwaarlijvig en *zetpil*.

1637 ◦ De protestantse Bijbelvertaling, *Biblia, dat is de gantsche H. Schrifture*, verschijnt in Leiden. De vertaling is gefinancierd en geautoriseerd door de Staten-Generaal, vandaar dat ze de Statenvertaling of Statenbijbel wordt genoemd – een benaming die overigens pas in de achttiende eeuw is ingeburgerd. De Bijbel wordt een soort nationaal symbool in de jonge Republiek. Zie kader 3.5.

3.5 *Invloed van de Statenvertaling*

Van alle Nederlandse Bijbelvertalingen is de Statenvertaling het langst gebruikt: vanaf het moment van de eerste publicatie, 1637, hebben vele generaties er dagelijks stukken uit gelezen en er wekelijks vanaf de kansel uit horen voorlezen. Pas in de twintigste eeuw verruilden velen de Statenvertaling voor een andere, modernere vertaling. Er wordt dan ook vaak beweerd dat de Statenvertaling grote invloed heeft uitgeoefend op de vorming van het Standaardnederlands. De lezers van het tijdschrift *Onze Taal* waren die mening ook toegedaan toen zij in november 2004 de Statenvertalers verkozen tot de invloedrijkste taalgebruikers aller tijden.

Uit onderzoek blijkt echter dat de Statenvertaling slechts op twee terreinen substantieel invloed op het Nederlands heeft uitgeoefend: ten eerste danken we aan de vertaling een groot aantal Duitse leenwoorden, zoals *afvallig, beroemd, bezoedelen, boetvaardigheid, bondgenoot, bouwvallig, burgerrecht, diefstal, evenbeeld, gelukzalig, halsstarrig, heftig, Heiland, hooglied, huichelaar, ijver, klaaglied, krijgsman, krijgsvolk, nieuweling, onderrichten, oponthoud, overheid, overreden, overweldigen, richtsnoer, schriftgeleerde, slachtoffer, toevallig, vreemdeling* en *zuigeling*. Die Duitse invloed gaat voor een groot deel al terug op oudere Bijbelvertalingen, zoals de Deux-Aesbijbel en de Liesveltbijbel, die beide de Lutherbijbel als bron hebben gebruikt en dicht bij het origineel zijn gebleven.

Ten tweede gaat een groot aantal bekende uitdrukkingen (zie 1982) terug op de Bijbelvertaling, zoals *in goede aarde vallen, de dag des oordeels, een doorn in het oog, te elfder ure, aan de heidenen overgeleverd zijn, tenhemelschreiend, het gouden kalf, de lier aan de wilgen hangen, iets met de mantel der liefde bedekken, een steen des aanstoots, geen steen op de andere laten, een ongelovige Thomas, geen tittel of jota, het uitverkoren volk, in het zweet zijns aanschijns*. De meeste uitdrukkingen in de Statenvertaling gaan opnieuw terug op oudere Bijbelvertalingen, maar ze zijn in de taal behouden gebleven dankzij de Statenvertaling. Daarbij gaat het soms om letterlijke stukken Bijbeltekst die spreekwoordelijk zijn geworden (bijvoorbeeld *in goede aarde vallen, de dag des oordeels, een doorn in het oog*), maar vaak ook om door de Bijbeltekst geïnspireerde uitdrukkingen die niet als zodanig in de Bijbel voorkomen, zoals *iets met de mantel der liefde bedekken, een ongelovige Thomas, de zondebok zijn*.

Daarnaast heeft de Statenvertaling het gebruik van enkele woordvormen gesteund, maar niet geïnitieerd, zoals het verschil tussen *liggen* en *leggen*, tussen *kennen* en *kunnen*, tussen *denken* en *dunken* en tussen *mij* en *mijn*. Op de spelling en de meeste grammaticale kwesties heeft de Statenvertaling geen blijvende invloed, omdat zij in dezen van begin af aan te archaïsch is en te zeer afwijkt van wat gebruikelijk is. Zo kiezen de vertalers voor allerlei kunstmatige spellingonderscheidingen, zoals tussen het bezittelijk voornaamwoord *sijn* en het werkwoord *zijn*, en tussen het bijwoord *doodt* en het zelfstandig naamwoord *doot*. Doordat men de grondtekst van de Bijbel nauwgezet volgt, komt men tot een letterlijke vertaling met veel hebraïsmen en graecismen, en dus on-Nederlandse constructies. Vergelijk bijvoorbeeld *En God zag het licht, dat het goed was* in plaats van *En God zag dat het licht goed was*. De meeste van deze constructies zijn Bijbeltaal gebleven en

niet doorgedrongen tot het normale Nederlandse taalgebruik. Hierop is één uitzondering: wél productief is de zogenoemde Bijbelse of Hebreeuwse genitief die we bijvoorbeeld vinden in *de God der goden, het heilige der heiligen, ijdelheid der ijdelheden, het lied der liederen*. Schrijvers en journalisten gebruiken deze graag, bijvoorbeeld in *de Tocht der tochten* voor de elfstedentocht, of de *ramp der rampen*.

1637 ◦ J. van den Vondel schrijft het toneelstuk *Gysbreght van Aemstel*, dat een jaar later bij de opening van de Amsterdamse schouwburg voor het eerst wordt gespeeld. Hieruit zijn onder meer spreekwoordelijk geworden 'Het hemelsche gerecht heeft zich ten lange lesten / Erbarremt over my, en mijn benaeuwde vesten' en 'Waer werd oprechter trouw / Dan tusschen man en vrouw / Ter weereld oit gevonden?' De *Gysbreght* wordt van 1641 tot 1968 jaarlijks gespeeld, meestal op Nieuwjaarsdag.

1638 ◦ Nadat Nederlanders in 1600 voor het eerst contact hebben gelegd met Japan, krijgen ze in 1609 officieel toestemming zich met handel met Japan bezig te houden. Tussen 1638 en 1854 mogen Nederlanders als enige westerlingen handel drijven met Japan en krijgen ze een pied-à-terre op het eilandje Deshima. Eenmaal per jaar maken de Nederlanders een hofreis naar Tokio. Verder zijn ze zeer beperkt in hun bewegingen. De contacten tussen de Nederlanders en de Japanners worden onderhouden door een team Japanse tolken. De Nederlanders nemen in de zeventiende eeuw dan ook alleen de Japanse leenwoorden *sake, soja* en *moksa* 'medicinaal kruid gebruikt bij acupunctuur' over, en de *japonsche rok*, eigenlijk *japansche rok*, die begin achttiende eeuw verkort wordt tot *japon*. De Japanners leren van de Nederlanders de West-Europese wetenschap kennen, en Japanse medici en andere geleerden, de zogenoemde *Rangakusha*, houden zich bezig met 'Hollandse studies'. Als gevolg hiervan is de invloed van het Nederlands op het Japans wél zeer groot: meer dan 350 Nederlandse woorden zijn door het Japans overgenomen, zoals *kokku* 'kok' (al in 1615 in het Japans genoteerd), *bîru* 'bier', *bôru-ban* 'boormachine', *garasu* 'glas', *kôhî* 'koffie', *koruku* 'kurk', *pondo* 'pond', *ponpu* 'pomp' en *soppu* 'sop, soep'.

1640 ◦ Gysbert Japix of Japicx, schepper van de Friese cultuurtaal, publiceert *Friessche Tjerne* (Tjerne is een persoon); na zijn dood verschijnt, in 1668, de gedichtenbundel *Friesche Rymlerye*.

1641 ◦ De Zuid-Nederlandse historiograaf A. Sanderus (Sanders) publiceert *Flandria illustrata*, in 1735 vertaald als *Verheerlijkt Vlaandre*, met biografieën van vijfendertig graven van Vlaanderen en een rijk geïllustreerde beschrijving van het graafschap Vlaanderen.

1641 ◦ Voor het eerst verschijnt in Amsterdam een klucht waarin een concreet Oost-Nederlands dialect (het Deventers) wordt opgevoerd, namelijk de *Over-Ysselsche Boere-Vryagie*. In 1649 wordt het Achterhoeks op de korrel genomen in de *Historie van Lukevent*.

1642 ◦ Publicatie van een bundel Nederlandse liederen: *Zangh-Bloemzel* ('Zang-bloesem') door J.A. Ban. Ban gebruikt allerlei Nederlandse termen, die soms al vóór hem voorkomen, zoals *achteling* voor 'octaaf', *bovenzang* voor 'sopraan', *hoogstem* voor 'alt', *grondstem* voor 'bas', *lijding* voor 'passie', *neurie* voor 'tenor', *onklank* voor 'dissonant', *speeltuig* voor 'instrument', *slagspeeltuig* voor 'slaginstrument', *stemvalling* voor 'cadans', *tussenval* voor 'interval' en *zangmaker* voor 'componist'. De meeste hiervan hebben de tand des tijds niet doorstaan: de taal van de muziek is internationaal en vooral in de zeventiende en achttiende eeuw Italiaans; in dat land komen de moderne muziek en de lichte opera op (zie 1686). Het Neder-

lands leent in de renaissance onder andere de Italiaanse muziektermen *bas, fagot, falset, klavecimbel, madrigaal, opera, spinet, tenor* en *terts*.

1642 ◦ De beroemdste Nederlandse schilder, Rembrandt van Rijn, voltooit de *Nachtwacht*; in 1890 betitelt de Duitser Langbehn hem als 'Erzieher' van de Duitse kunst, politiek en wetenschap. De zeventiende-eeuwse Nederlandse schilderkunst is toonaangevend in heel Europa, en allerlei Nederlandse schilderstermen (zie 1604) zijn dan ook door andere talen overgenomen. Met name het Engels is op dit terrein zeer schatplichtig aan het Nederlands, met leenwoorden als *easel* 'ezel', *to etch* 'etsen', *foreground* 'voorgrond', *landscape* 'landschap', *masterpiece* 'meesterstuk', *to sketch* 'schetsen', *still life* 'stilleven' en *stipple* 'stippel'. Het tweede deel van *landscape* is in het Engels losgeweekt en heeft een eigen betekenis gekregen: 'panorama, uitzicht'. Er worden nieuwe woorden mee gemaakt, zoals *cityscape, cloudscape, moonscape, seascape* en de merknaam *Netscape*. Tijdens de renaissance worden stillevens een apart schildergenre, en in het Nederlands krijgen ze de naam *stilleven*. Vooral in de Vlaamse schilderkunst wordt het stilleven heel populair. Niet alleen de Engelsen hebben de benaming overgenomen uit het Nederlands, ook de Duitsers, als *Stilleben*. Via het Duits is het woord terechtgekomen in het Fins, Deens, Noors, Zweeds als *stilleben*. Het Hongaars heeft een letterlijke vertaling van de term gemaakt en spreekt van *csendélet* (van *csend-* 'stil(te)' en *élet* 'leven').

1642 ◦ De Duitser Philipp von Zesen richt in Hamburg de Teutschgesinnte Genossenschaft op, voor de vervanging van vreemde woorden door purismen; hij neemt daarbij het Nederlands als voorbeeld en heeft in het Duits onder andere ingevoerd *Abstand, Bücherei, Gesichtskreis, Sinnbild, Staatsmann*. Tussen 1642 en 1683 woont hij in Amsterdam en schrijft hij *Beschreibung der Stadt Amsterdam*; hij vertaalt Johan van Beverwijck (zie 1636-1645) en Willem Goeree (zie 1668) in het Duits. Vondel is bevriend met Philipp von Zesen en wordt in 1670 lid van de Teutschgesinnte Genossenschaft.

1642-1643 ◦ Anthony van Diemen, de toenmalige Nederlandse gouverneur-generaal van Oost-Indië, stuurt de ontdekkingsreizigers Abel Jansz. Tasman en Frans Jacobsz. Visscher uit om de handelsmogelijkheden met het 'Grote Zuydtlandt', zoals Australië dan wordt genoemd, te onderzoeken. Tasman stuit het eerst op de westkust van Tasmanië, dat hij ter ere van zijn opdrachtgever *Van Diemensland* noemt. Daarna bereikt hij de kust van Nieuw-Zeeland, dat hij *Staten Landt* noemt, omdat hij meent dat het wellicht vastzit aan Zuid-Amerika, dat door de ontdekkingsreiziger Jacob Le Maire eveneens *Staten Landt* genoemd was. In zijn journaal schrijft hij: 'Dat landt hebben wy den naem gegeven van het Staten Landt, ter eere van de Hoogmogende Heeren Staten'. Het nieuwe land ligt echter niet vast aan Zuid-Amerika, zoals men in 1643 ontdekt. Daarom herdopen de Nederlanders het gevonden land in *Nieuw-Zeeland*, naar de Nederlandse provincie Zeeland. In deze periode is het heel gebruikelijk om nieuw-ontdekte gebieden een vaderlandse naam te geven met het voorvoegsel *nieuw*, denk aan Nieuw Holland, Nieuw Amsterdam.

Vervolgens vaart Tasman, overigens zonder het te beseffen, rond Australië terug naar het toenmalige Batavia. Onderweg doen Tasman en Visscher, net als Willem Schouten en Jacob Lemaire eerder, enkele Polynesische eilanden aan: ze ontdekken de Tonga- en Fiji-eilanden. De Nederlandse zeevaarders ruilen allerlei spullen met de eilandbewoners en geven spullen weg. Die maken kennelijk zeer grote indruk, want tot op heden kent men onder andere op de eilanden Pukapuka, Tokelau en Tuvala het woord *tuluma*, dat teruggaat op Nederlands *trommel* 'bus'. Op de eilanden Tonga, Futuna,

Samoa, Tahiti, Tokelau en Tuvalu gebruikt men nog steeds het leenwoord *pusa/puha* of een variant daarvan, en op Tahiti *piha*, met betekenissen als 'koffer, doos, (dood)kist' – bron van deze woorden is het Nederlandse *bus*. Op de oostelijke Fiji-eilanden gaat waarschijnlijk het woord *veleko* terug op *bijlke* 'bijltje'.

1644 ◦ Johan de Brune vervaardigt een nieuwe bewerking van de psalmberijming van Dathenus uit 1566, *De CL Davids Psalmen* (De 150 psalmen van David), gedrukt in Middelburg.

1644 ◦ A.J. Tasman wordt nogmaals uitgezonden. Hij verkent de noord- en westkust van Australië en ontdekt dat het één continent vormt. Hij noemt dit continent *Nieuw Holland*. De westkust, waarop de Nederlanders zijn geland, is ontoegankelijk en ongeschikt voor kolonisering. Daarmee verdwijnt de Nederlandse interesse snel. Ze laten wel enkele Nederlandse plaatsnamen op de westkust achter, zoals Dirk Hartog Island, Vlaming Head, Geelvink Channel. Pas in 1770 zien de Engelsen onder leiding van James Cook het belang in van Australië. Zij hernoemen vele Nederlandse plaatsnamen, waaronder de naam van het continent, die in 1814 veranderd wordt in *Australia*. Ook *Van Diemensland* wordt hernoemd, hoewel het wel vernoemd blijft naar een Nederlander: in 1855, wanneer het eiland zelfbestuur krijgt, doopt men het om in *Tasmania*, naar de ontdekker. De oorspronkelijke naam is echter niet spoorloos verdwenen: een Tasmaniër wordt nog steeds een *Vandemonian* (vroeger ook *Van Diemonian*) genoemd.

1646 ◦ Breda krijgt een Illustre School.

1646 ◦ Verschijning van het *Journael ofte Gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische Reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn, Begrijpende veel wonderlijcke en gevaerlijcke saecken hem daer in wedervaren*. Het avontuurlijke boek van Bontekoe is het meest gelezen prozawerk van de zeventiende en achttiende eeuw, met meer dan zestig herdrukken vóór 1800.

1647-1648 ◦ Eerste Engels-Nederlandse en Nederlands-Engelse woordenboek van H. Hexham: *A Copious English and Netherduytsch Dictionarie*.

1648 ◦ De Tachtigjarige Oorlog wordt door de Vrede van Münster definitief beëindigd. Hierbij wordt de onafhankelijkheid van de Republiek erkend, en wordt de staatsgrens tussen Nederland en Duitsland vastgelegd. De nieuwe nationale staat blijft tot 1795 bestaan.

1648 ◦ Hogeschool in Harderwijk (opgeheven in 1812), waaraan onder anderen Linnaeus is verbonden, vanaf 1735.

1648 ◦ De Brusselaar Jan Baptist van Helmont publiceert *Ortus medicinae*, en munt hierin het woord *gas* 'stof in luchtvormige toestand', gevormd op grond van het Griekse *chaos*: 'Hunc spiritum, incognitum hactenus, novo nomine *Gas* voco' (deze stof, die tot nu toe onbekend was, geef ik de nieuwe naam *gas*). In 1660 verschijnt een Nederlandse vertaling van zijn hand onder de titel *Dageraad, ofte nieuwe opkomst der geneeskonst*, waarin *gas* voor het eerst voorkomt in Nederlandse context. Het Latijnse werk wordt ook in het Frans en Engels vertaald, en internationaal gaat men het woord *gas* gebruiken. In de Nederlandse vertaling van zijn werk komen verder woorden voor als *atrofie, diafragma, loogzout, verzilten, waterbron, wijngeest, wijnzuur, zeezout, zoutbron, zuurgeest, zuurzout* en *zwavelgeest*, waarvan Van Helmont waarschijnlijk de bedenker of verbreider is.

1649 ◦ Van Heule bezorgt een verbeterde druk van het *Taelbericht* van Ampzing uit 1628.

1649 ◦ A.L. Kók publiceert het *Ont-werp der Neder-duitsche letterkonst*, een Nederlandse schoolgrammatica van achtenvijftig pagina's met een uitslaand blad. Hij gebruikt voor zover bekend als eerste de Nederlandse termen *lettergreep* en *voorzetsel*.

1649 ◦ Herdruk van de grammatica van Spiegel uit 1584.

1650 ◦ Eerste uitgave van de *Nederlandtsche woorden-schat* door Johan Hofman, Haarlem, door Lodewijk Meijer voortgezet onder de enige tijd ook officiële titel *Meijers Woordenschat*. Dit is het belangrijkste puristische woordenboek uit de zeventiende en achttiende eeuw. Het bestaat uit bastaardwoorden gevolgd door voorgestelde vervangende Nederlandse termen. Het woordenboek is vele malen herdrukt, meestal in gewijzigde vorm, in: 1654, 1658, 1663, 1669, 1688, 1698, 1720, 1731, 1745, 1777 en 1805. Honderden Nederlandse woorden worden het eerst vermeld in een van de drukken van de Woordenschat, wrang genoeg voornamelijk Franse, Latijnse en Griekse leenwoorden die ondanks de waarschuwingen van Hofman, Meijer en hun opvolgers ingeburgerd zijn in het Nederlands, zoals *abstract, activiteit, assimilatie, blokkade, centrum, charlatan, compliment, instinct, depressie, dessert* en *talud*.

1650 ◦ In Utrecht verschijnt van Johan van Atteveld de spellinggids *Wat niiuw. D'oude vry-eygen letter-klanc*; deze omvat slechts acht pagina's. Een uitgebreide versie van elf pagina's ziet in 1682, na de dood van de auteur, het licht onder de titel *Nederduytsche letterklank, ofte korte onderwyzinge van de Nederduytsche spelling*.

1650 ◦ Middelburg krijgt een Illustre School.

1650 ◦ Na de dood van Willem II wordt Jan Klaassen, trompetter in het leger, afgedankt; hij begint in Amsterdam een poppenkast waarin hij een nieuw personage, dat hij zijn eigen naam geeft, de autoriteiten op de hak laat nemen, 'bijgestaan' door zijn vrouw Katrijn.

1650 ◦ Olivier de Wree ofwel Olivarius Vredius publiceert een werk getiteld *Historia comitum Flandriae* (Geschiedenis van de graven van Vlaanderen). In dit werk tracht hij te bewijzen dat de Vlamingen de oorspronkelijke Franken zijn. Als bewijs citeert De Wree de tekst van de Latijnstalige *Lex Salica*, de wet van de Salische Franken (zie 751-768), die volgens hem oorspronkelijk in de volkstaal is opgesteld en later is vertaald in het Latijn – een opvatting die nog steeds wordt gehuldigd.

1650 ◦ Verschijning van het eerste omvangrijke Maleise woordenboek: het *Vocabularium ofte Woordenboek, Duytsch en Mallays* van J. Heurnius.

1650 ◦ Vondel publiceert *Aenleidinghe ter Nederduitsche Dichtkunste* (Inleiding in de Nederlandse dichtkunst). Het stuk geeft een ruwe schets van de dichtkunst, bedoeld voor aankomende dichters. Veel geciteerd is met name zijn uitspraak dat er sinds kort een zuivere, bovengewestelijke eenheidstaal bestaat: 'Deze [opgebouwde] taal wordt tegenwoordig in 's-Gravenhage, in de vergaderzaal van de [Hollandse] Staten, aan het hof van de stadhouder, en in Amsterdam, de machtigste koopstad ter wereld, allervolmaaktst gesproken door lieden met een goede opvoeding en scholing, als men tenminste de on-Nederlandse vaktermen van de hovelingen, advocaten en kooplui buiten beschouwing laat.'

1651 ◦ Dirkz. van der Weyden publiceert het spellingboekje *Inleydinge tot een vast-gegronde Nederduytsche letterstelling*, Utrecht, zevenenveertig pagina's.

1651 ◦ Naast de plaatsen Hollænderby en Dragør (zie kader 3.1) wordt in Denemarken een nieuwe Nederlanderstad gesticht, Ny Hollænderby, omdat Hollænderby overbevolkt was geraakt. Ny Hollænderby wordt vlak bij Kopenhagen gesticht, in het huidige Frederiksberg, dat nu een zelfstandige gemeente in de stad Kopenhagen is. De twintig Nederlandse gezinnen in Ny Hollænderby krijgen, net als op Amager, een eigen bestuur met schout en schepenen en hun eigen Nederlands/Nederduitse kerk. Door misoogsten en branden verdwijnt deze stad al snel. Alleen de straatnaam Hollændervej (Hollanderweg) in het tegenwoordige Frede-

riksberg herinnert nog aan de aanwezigheid van de Nederlandse boeren in de zeventiende eeuw.

1652 ◦ De Nederlanders richten een verversingsstation op bij Kaap de Goede Hoop in Zuid-Afrika, dat ze gebruiken voor een tussenstop tijdens hun reizen tussen de Indische Archipel en het vaderland. Dit station groeit uit tot een permanente vestiging. Het Nederlands dat daar gesproken wordt, maakt vanaf ongeveer 1700 een aparte ontwikkeling door. Zo ontstaat het Afrikaans, aanvankelijk een regionale variant van het Nederlands, tegenwoordig een dochtertaal of zelfs een zustertaal. Het Afrikaans is voortgekomen uit de zeventiende-eeuwse Hollandse (met name Amsterdamse) spreektaal van na 1652 (men noemde het vroeger ook *Kaapsch Hollandsch* of *Afrikaansch Hollandsch*), en heeft soms de oude taalsituatie gehandhaafd: verschijnselen die in het Nederlands door de standaardtaal zijn tegengehouden, zijn dikwijls aan de Kaap, waar aanvankelijk nauwelijks sprake was van invloed van de standaardtaal, tot vaste regel geworden. Dat geldt bijvoorbeeld voor het wegvallen van een *t* na een stemloze medeklinker, vergelijk Afrikaans *kas, gedoop* naast Nederlands *kast, gedoopt*. Het Afrikaans is onder invloed van vreemde talen (Maleis, Portugees, Arabisch, Frans, Duits en Afrikaanse talen) geëvolueerd en het heeft in de negentiende en twintigste eeuw ook invloed ondergaan van het Standaardnederlands. De woordenschat van het Afrikaans gaat grotendeels terug op het Nederlands. Om de onbekende Zuid-Afrikaanse flora en fauna te benoemen, maakt men nieuwe samenstellingen van Nederlandse woorden, zoals *elsbekkie, glasogie, rooibekkie* voor bepaalde vogelsoorten, *beenbek, dikbekkie, kraaibek* voor bepaalde vissoorten, *saagbek* voor een haaiensoort, *haasoor* voor een bepaalde plant, *klipspringer* voor een bepaalde bok en *boomsingertjie* voor een zeker insect. De gekuifde kop van de vogel *hamerkop* doet denken aan een hamer. De zeevis *blaasoppie* blaast zijn lijf bolvormig op. Planten met doornen die het lopen belemmeren, heten *haak-en-steek* en *wag-'n-bietjie*. De zeevis *jakopewer* is vernoemd naar de Nederlandse zeventiende-eeuwse admiraal Jacob Evertsen, omdat de huid van de vis leek op zijn rood gevlekte, puisterige gezicht. Ook draagt men Nederlandse namen over op erop gelijkende Afrikaanse soorten: de Afrikaanse *elf* en *spierinkie* zijn vissen die uiterlijk lijken op de Nederlandse *elft* en *spiering*.

3.6 *Nieuwe continenten*

Begin zeventiende eeuw opende de wereld zich voor de Nederlanders. Zij zwermden uit naar nieuwe gebieden en continenten, en ze verdreven de Portugezen en Spanjaarden, die een eeuw eerder de nieuw ontdekte werelddelen onderling verdeeld hadden, van sommige van hun vestigingen. De Spanjaarden en Portugezen hadden van de inheemse bevolking de namen leren kennen van vele nieuwe plant- en diersoorten, en de Nederlanders namen nu op hun beurt de namen over uit het Spaans (*ananas, cacao, maïs, muskiet, tabak* en *tomaat*) of Portugees (*banaan, kakkerlak, tapir* en *zebra*). In dezelfde periode voeren ook de Engelsen over de wereldzeeën, en uit het Engels hebben we de woorden *assegaai, emoe, guave, leguaan, opossum* en *pinguïn* overgenomen. Indonesische namen voor nieuwe zaken waarmee het Nederlands voor het eerst in aanraking kwam, zijn bijvoorbeeld *kaketoe, kapok, klapper, lorre, orang-oetan* en *sago* (zie ook 1596). In Turkije leerde men *koffie* kennen, in China *thee* (zie 1621, 1655-1657). In de loop van de zeventiende eeuw waren er in alle continenten Nederlandse handelsposten en vestigingen, behalve in Australië en Nieuw-Zeeland. De Nederlandse taal had zich vanuit het kleine gebied van de Lage Landen uitgebreid en werd gehoord op Kaap de Goede Hoop, aan de oostkust van Noord-Amerika, in het Caraïbisch gebied en Zuid-Amerika, in Japan, op

Sri Lanka en Taiwan, in India en op vele eilanden van de Indonesische archipel. De Nederlanders gingen vanuit deze gebieden producten verhandelen naar Europa, en veel Europese talen hebben in deze en de volgende eeuw de namen van (handels)-producten zoals *bamboe, batik, koffie, lakmoes, soja* en *thee* uit het Nederlands overgenomen, en dierennamen zoals *baviaan, kaketoe* en *orang-oetan*; deze namen treffen we bijvoorbeeld aan in het Duits, Hongaars, en in Slavische en Scandinavische talen. Het Deens heeft via de Nederlandse handel onder andere *kanel* 'kaneel', *te* 'thee' en *tobak* 'tabak' leren kennen.

De Nederlandse woordenschat werd in deze periode enorm uitgebreid met namen voor nieuw ontdekte producten, planten en dieren. Behalve de vele leenwoorden die het Nederlands binnenkwamen, maakte men ook Nederlandse nieuwvormingen, zoals *luiaard, miereneter, neushoorn, nijlpaard, schubdier* en *stekelvarken*, en in Zuid-Afrika *aardvarken, aardwolf, hartenbeest* (zie ook kader 3.4, 1652 en 1668). Het nieuwe Amerikaanse product dat de Spanjaarden naar de inheemse naam *batata, patata* noemden en onder die naam naar Europa brachten, kreeg bij ons al snel de naam *aardappel*. De verbreiding hiervan in de Lage Landen is te danken aan de geleerde Carolus Clusius (zie ook 1635-1637). Deze maakte de eerste wetenschappelijke beschrijving van de aardappel in zijn *Rariorum Plantarum Historia* uit 1601.

Door de reizen kwam men in aanraking met nieuwe volken, producten, talen, ideeën. Op termijn had dit een diepgravende invloed op het maatschappelijk, cultureel en wetenschappelijk leven. Nieuwe medicijnen werden geïntroduceerd en voedingsgewoonten veranderden: de tot dan onbekende aardappel werd nationaal voedsel, het drinken van koffie, thee, cacao en het roken van tabak leidde tot nieuwe sociale gewoonten en tot de oprichting van koffie- en theehuizen.

1652 ◦ Francis Lodwick, tweetalige zoon van een Zuid-Nederlander, publiceert *Ground-work for the framing of a new perfect language*, de eerste gedrukte universele taal, uitgaande van een basiswoordenschat van zogenoemde 'radicalen', waarvan afleidingen gemaakt kunnen worden. Alle woorden van de universele taal zijn opgebouwd uit een eindig aantal betekenisatomen, waardoor de taal lijkt op wiskunde of op het decimale classificatiesysteem dat in bibliotheken wordt gehanteerd. In een universele taal kijkt men uitsluitend naar de naamgeving, terwijl in latere kunsttalen zoals het Esperanto ook de (regelmatige) vervoegingen en verbuigingen en de syntaxis een belangrijke rol spelen. In de zeventiende eeuw meent men dat wanneer iedereen een universele taal gebruikt, er een nieuwe eenheid van talen en volken binnen de Kerk zal komen met Christus aan het hoofd – een universele taal maakt bovendien de vervaardiging van Bijbelvertalingen in de volkstaal, belangrijk voor de missie, overbodig.

1652 ◦ Simon van Leeuwen publiceert *Paratitula juris novissimi, dat is een kort begrip van het Rooms-Hollandts-reght*, een populair, samenvattend werk over het materieel en formeel privaatrecht. Hiermee munt hij de term *Rooms-Hollands recht* voor het Oudhollands recht. In 1658 publiceert hij het puristische *Woordenboek, waar inne allerhande konst- ende bastaartwoorden, tot de practijque des notarisschap, ende andre regts-oeffeninge behoorende, uyt Hugo de Groot, Hooft, Huygens, Vondel, ende andre, soo oude als nieuwe taalschriften, op 't naauwkeurigste werden vertaalt, ende met alle andre woordenboeken vergeleeken, het ondienstige agtergelaten, ende het gebreekige vervult*.

1652-1654 ◦ Eerste Engelse Oorlog, die ontstaat doordat Oliver Cromwell een 'Acte van Navigatie' uitvaardigt waarin wordt bepaald dat koopwaar alleen door Engelse schepen of door schepen uit het land van herkomst mag worden vervoerd. In 1654 sluiten de twee parlementen vrede, maar voegen tevens

een geheim artikel toe met een 'Acte van Seclusie', waarin staat dat de Oranjes nooit meer stadhouder van Holland en legeraanvoerder kunnen worden. In de oorlogen was het geaccepteerd om vijandelijke schepen buit te maken, en de Engelsen hebben dan ook vanaf ongeveer halverwege de zeventiende eeuw een groot aantal Nederlandse schepen gekaapt. Op deze schepen bevonden zich brieven, die tot op heden, meestal ongeopend, in de National Archives in Londen liggen. Het gaat om duizenden brieven die zijn geschreven in de zeventiende en achttiende eeuw. Deze brieven geven inzicht in het dagelijks leven van mensen die in geen geschiedenisboek voorkomen. In 2004 heeft de Koninklijke Bibliotheek het project Sailing Letters opgezet, dat tot doel heeft deze brieven te inventariseren. Het werd gefinancierd door de Samenwerkende Maritieme Fondsen, die historicus Roelof van Gelder in staat stelden zes maanden inventariserend onderzoek in de National Archives te doen. Hij heeft 37.906 brieven door zijn handen laten gaan. Zestig procent is van zakelijke aard, de rest is persoonlijk. Het merendeel dateert uit het eind van de achttiende eeuw. Deze brieven wijken af van de brieven die al bekend zijn uit Nederlandse archieven uit deze periode, omdat dat brieven zijn van de elite. De brieven in de National Archives daarentegen geven een inkijkje in het dagelijkse taalgebruik van laagopgeleide mensen.

1653 ◦ Johan de Witt wordt raadpensionaris. In het Eerste Stadhouderloze Tijdperk van 1650-1672 groeit hij uit tot de machtigste man in de Republiek.

1653 ◦ Rome veroordeelt de jansenisten, de volgelingen van het in 1640 postuum verschenen werk *Augustinus* van de Nederlandse priester Cornelis Jansen (Jansenius), in 1638 overleden als bisschop van Ieper.

1653 ◦ De Hagenaar Constantijn Huygens meent: 'Dicht behoeft wat vertolcks' (dichtwerk moet verklaard worden), en zonder inspanning van de lezer 'zijn verzen een laffe kost'. Huygens' eigen gedichten zijn van deze stellingen bij uitstek een bewijs. Hij speelt met taal en vormt daarbij nieuwe, dichterlijke samenstellingen en afleidingen, die echter incidenteel blijven, weinig of geen navolging vinden en momenteel zeer gekunsteld aandoen. Enkele voorbeelden zijn *beronden* 'rond maken', *gebuiglijk* 'een buigzame aard uitdrukkend', *halvermijn* 'slechts voor de helft van mij afkomstig', *misgelovig* 'ongelovig', *ondood* 'het eeuwige leven', *ongefeild* 'onfeilbaar', *ongierigheid* 'spilzucht', *ontschorren* 'de keel schrapen', *onttroetelen* 'door vleien verkrijgen', *overdank* 'overmatige dank', *versterren* 'tot ster maken' en *vooreer* 'eer aan een persoon of groep boven anderen toegekend'.
Net als Bredero gebruikte Huygens waar nodig dialect in zijn werk. Zo laat hij in zijn gedicht *Hofwijck* uit 1653, dat een beschrijving van zijn buitenhuis in Voorburg bevat, de boeren in hun eigen taal aan het woord. En in het blijspel *Trijntje Cornelis* van 1653, waarin een Zaanse schippersvrouw met de Antwerpse onderwereld in aanraking komt, wordt onvervalst Antwerps dialect gesproken. Voor ons is interessant welke klanken men in die tijd als 'boers', dus 'onbeschaafd' karakteriseerde, omdat we verder over het zeventiende-eeuwse Hollands zo weinig weten. Uit de taal die Bredero en Constantijn Huygens de boeren in de mond leggen, blijkt dat de volgende klanken werden afgekeurd: de uitspraak /ng/ in plaats van /n/: *ongse* voor 'onze'; /ie/ in plaats van /ee/: *blieck* voor 'bleek'; /eu/ in plaats van /ee/: *speulen* voor 'spelen'; /eu/ in plaats van /oo/: *seun* voor 'zoon'; /i/ in plaats van /u/: *stick* voor 'stuk'; /i/ in plaats van /è/: *him* voor 'hem'; /o/ in plaats van /a/: *brocht* voor 'bracht', *ebrocht* voor 'gebracht'.

1653 ◦ Petrus Leupenius publiceert een grammatica, *Aanmerkingen op de Neederduitsche Taale* (Aantekeningen over de Neder-

landse taal). Een deel van deze grammatica handelt over de spelling. Leupenius spelt, net als Hooft, dubbele tekens voor beklemtoonde klinkers in open lettergrepen, zoals *taafel, vaader, eesel, vreede, kooning* tegenover een onbeklemtoonde enkele klinker in *manier, kasteel, bevel, gesell*. Op die manier kan hij homoniemen zoals *beedelen* en *bedeelen* van elkaar onderscheiden.

1654 ◦ De opvoering van het treurspel *Lucifer* van Joost van den Vondel, de 'prins der dichters', wordt door de Amsterdamse burgemeester verboden omdat het godslasterlijk zou zijn. Aan het toneelstuk heeft Vondel een 'Noodigh Berecht over de nieuwe Nederduitsche misspellinge' (Noodzakelijk commentaar op de nieuwe Nederlandse misspelling) toegevoegd, waarin hij Leupenius scherp aanvalt over de spelling die deze voorstelde in zijn grammatica uit 1653. Vondel geeft er namelijk de voorkeur aan enkele klinkers te spellen in plaats van dubbele, zoals Leupenius voorstelt. Leupenius publiceert hierop in 1654 een *Naaberecht* (Nabericht) – let op de spelling – waarin hij op zijn beurt Vondel hard van repliek dient.

1654 ◦ Eerste woordenboek Hebreeuws-Nederlands, van J. Buxtorf: *Lexicon Hebraicum et Chaldaicum*.

1655 ◦ De dichter Jacob Westerbaen vervaardigt een nieuwe psalmenvertaling, getiteld *Davids Psalmen in Nederduytsche rijmen gestelt* (De psalmen van David in Nederlandse verzen), gepubliceerd in Den Haag.

1655 ◦ Nijmegen krijgt een universiteit, maar die verdwijnt na ruim twintig jaar weer en wordt pas in 1923 opnieuw ingesteld.

1655 ◦ Opening van een nieuw stadhuis in Amsterdam, het huidige Koninklijk Paleis aan de Dam.

1655-1657 ◦ Een gezantschap van de VOC reist door China, maar weet geen handelscontacten aan te knopen; het land wordt nauwkeurig beschreven door Joan Nieuhof in *Het gezantschap der Neêrlantsche Oost-Indische Compagnie aan [...] de keizer van China*. In de zeventiende eeuw is er vrij intensief verkeer van Nederlanders naar China: er wordt met name vanuit Nederlands-Indië handel met China gevoerd. In deze periode heeft het Nederlands echter geen woorden geleverd aan het Chinees, hoewel er twee woorden mogelijk van Nederlandse oorsprong in het Taiwanese Hokkien zijn, namelijk *pak* voor 'pacht, huur', en *ka* als oppervlaktemaat, van 'akker' of 'kavel'. Ook andersom was de invloed zeer gering – de meeste Chinese leenwoorden zijn via het Maleis overgenomen. Rechtstreeks uit het Chinees komen in deze periode waarschijnlijk *lychee, sampan* 'bootje' (in 1658 als *champantje* vermeld), en *thee* (dit is een Hokkien-woord, de zuidelijke taal van de provincie Fujian). Het woord *thee* is – met het product – door de Nederlanders over de rest van Europa verbreid, vergelijk Engels *tea*, Frans *thé*, Duits *Tee*, Zweeds *te*. De Nederlanders gingen in de achttiende eeuw op Java en Sri Lanka thee verbouwen, vandaar het leenwoord *tē* in het Singalees en *tèh* in het Javaans. De Nederlanders ontdekten dat een bepaald type Chinees porselein (dat aangevoerd werd met schepen die *kraken* heetten en daarom *kraakporselein* werd genoemd) zeer winstgevend was en zij gingen ertoe over dit porselein in Azië in te kopen en het te verschepen naar Nederland, vanwaar het deels naar andere Europese landen werd uitgevoerd. Al in 1639 staat in een brief van de Hoge Regering in Batavia aan de vestiging op Taiwan van 2 mei van dat jaar: '[...] opdat [wij] eens den rechten smaeck van Chinas vruchten erlangen ende dat mede die reputatie mogen becomen van craecqporceleijn ende exquise stoffen uijt China te connen brengen.' Kraakporselein werd in de eerste helft van de zeventiende eeuw in China speciaal voor de export naar Nederland vervaardigd als massagoed. Met Nederland als distributieland voor Europa is dat porselein

vervolgens verspreid. Pas dankzij de twintigste-eeuwse bestudering daarvan is het Nederlandse woord *kraakporselein* door andere talen, met name het Engels, geleend.

1655-1660 ▫ Noordse Oorlog van Zweden tegen onder andere Polen en Denemarken, waardoor de vrije doorvaart van de Sont wordt bedreigd; de Nederlanders interveniëren en verslaan de Zweedse vloot onder Wrangel. Vondel verblijft in 1657 in Kopenhagen en schrijft meerdere huldigingen in het Nederlands aan de koning en zijn familie ter gelegenheid van de Nederlands-Deense overwinning op Zweden. In 1663 wordt Kopenhagens eerste vaste schouwburg opgericht op initiatief van de Nederlandse koopman Andries Joachimsen Wolf; reizende toneelgezelschappen voeren onder andere het werk van Vondel uit.

1657 ▫ De Tsjech J.A. Comenius (Komenský), vader van de moderne pedagogiek en auteur van een aantal meertalige schoolboeken, zoals *Janua Linguarum* en *Orbis pictus*, vestigt zich in Amsterdam. Sommige edities van de *Janua Linguarum* bevatten ook Nederlands, en zo vinden we in een uitgave van 1666 de oudste vermelding van *dragonder* 'cavalerist' en *meeldauw*.

1657 ▫ Er wordt een gezaghebbende en grondig herziene herdruk van de Statenvertaling gemaakt, waarin vele ongerechtigheden uit de eerste druk verwijderd worden. Hierna wordt de tekst gefixeerd, en dat gaat zelfs zo ver dat er maar liefst zestien jaar overleg nodig is voordat de Staten-Generaal in 1686 besluiten dat een ontbrekend woord in Jozua 13: 2 toegevoegd mag worden ('Dit is 't land dat overgebleven is: alle [grensen] der Philistijnen ende het gansche Gesuri'). In de vele volgende drukken blijft de tekst in principe ongewijzigd (hierop zien door de kerkenraad aangewezen correctoren toe), zodat het taalgebruik steeds verder af gaat staan van de levende taal, zowel in spelling als in woordkeus (zie 1796).

1657 ▫ Guilelmus Bolognino publiceert *Niuwe Noodelicke Ortographie* (Nieuwe noodzakelijke spelling) in Antwerpen. Hij wil de Nederlandse spelling naar de Latijnse modelleren en te dien einde allerlei nieuwe tekens invoeren, een op dat moment zeer ouderwets standpunt.

1658 ▫ Ontdekking van de rode bloedlichaampjes door J. Swammerdam, grondlegger van de moderne entomologie. Hij schrijft zijn werken in het Nederlands. Zijn *Algemeene verhandeling van de bloedeloose dierkens* (insecten) uit 1669 is waarschijnlijk zijn belangrijkste werk. Na Swammerdams dood weet H. Boerhaave de hand op zijn manuscripten te leggen. Hij geeft deze in 1737-1738 in twee delen uit in het Nederlands (als *Bijbel der natuure*) en in het Latijn (*Biblia naturae*). Voor zover bekend is Swammerdam de eerste die de Nederlandse dierennamen *kreeftslak, schildpadtor, Spaanse zeekat, waterluis, watervlo, werkbij, werkmier, zeepissebed* en *zeester* gebruikt.

1659 ▫ Bij de Vrede van de Pyreneeën, gesloten tussen Frankrijk en Spanje, gaan delen van Vlaanderen (nu Frans-Vlaanderen) naar Frankrijk (zie ook 1678). Aanvankelijk is er nog taalvrijheid, maar vanaf 1663 wordt het Frans door Lodewijk XIV in Duinkerke en Broekburg (Bourbourg) verplicht; in 1684 wordt die maatregel nog uitgebreid tot andere toen bezette steden in Vlaanderen (Ieper, Kortrijk, Oudenaarde en Veurne).

1664 ▫ Adriaan Koerbagh geeft het puristische *Nieuw Woordenboek der Regten* uit.

1664 ▫ *'t Vader ons in XX oude Duytse en Noordse Taelen* wordt anoniem uitgegeven door de Bredase schepen Jan van Vliet ofwel Janus Vlitius, een neef van Jacob Cats. Hierin wordt voor het eerst een langere Gotische tekst gedrukt, namelijk het onzevader en het Loflied van Simeon. Ook is van diverse andere Germaanse talen het onzevader opgenomen. Zo leert

men steeds meer over de Germaanse talen.

1664 ◦ Britten nemen met geweld Nieuw-Amsterdam van de Nederlandse gouverneur Pieter Stuyvesant over.

1664 ◦ Uitgave in Gent van *Vlaems recht, dat is Costumen ende wetten ghedecreteert by de graven ende gravinnen van Vlaenderen* door Laurens van den Hane.

1665 ◦ Franciscus Junius bezorgt op basis van de *Codex Argenteus* de eerste complete uitgave van de Gotische evangelietekst, en stelt een glossarium op de *Codex* samen, het *Gothicum glossarium*. Dankzij zijn werk geldt Junius als de eerste germanist en grondlegger van de Germaanse taalwetenschap.

1665 (ca.) ◦ Nederlanders vestigen zich op drie van de Maagdeneilanden, de Deense Antillen genaamd, namelijk Sint-Thomas, Sint-Jan en Sint-Croix (tegenwoordig Virgin Islands of the United States geheten). Hier ontstaat vanaf ongeveer 1700 het Negerhollands, een op het Nederlands, met name het Zeeuws/West-Vlaams, gebaseerde creooltaal. De eilanden zijn nooit Nederlands geweest; ze worden aan het begin van de twintigste eeuw door de Denen aan de Verenigde Staten verkocht. De laatste spreekster van het Negerhollands stierf in 1987. Als voorbeeld van het Negerhollands kunnen enkele prachtige spreekwoorden uit die taal dienen:

> *Kakerlaker no ha bestel na hundu sji cot.* 'Kakkerlakken hebben niets te maken in het hoenderhok.' (ofwel: bemoei je niet met andermans zaken)
> *As Pussie ka slaep, Rotto le kurrie na Vluer.* 'Als de poes slaapt, lopen de ratten over de vloer.'
> *Hundu seg: mi kan sweer for mi eju, ma no fo mi kikinsji.* 'De kip zegt: ik kan zweren (instaan) voor mijn ei, maar niet voor mijn kuiken.'
> *Water kok fo fes, fes no weet.* 'Het water kookt voor de vis, maar de vis weet het niet.'
> *Wat ple ju bottle bin, mi glas bin.* 'Wat jouw fles is, is mijn glas.'
> *Een man dodt, een ander man brod.* 'De een zijn dood is de ander zijn brood.'
> *Ekke man suk sji eigen wif.* 'Niemand vrijt naar zijn eigen wijf.'

1665-1667 ◦ Tweede Engelse Oorlog. Een Zeeuwse vloot verovert Suriname op de Engelsen.

1666 ◦ Verschijning van de, voor zover bekend enige, Latijnstalige schoolgrammatica van het Nederlands, de *Lingua Teutonica Exexlex*, geschreven door een anonieme Vlaamse priester.

1667 ◦ Publicatie van *De verstandige hovenier*, een handleiding voor tuinbouw, geschreven door Pieter van Aengelen, waaraan is toegevoegd een kookboek: *De verstandige kock*. In 1668 en 1669 verschijnen gewijzigde heruitgaven.

1667 ◦ Admiraal De Ruyter brengt tijdens zijn Tocht naar Chatham de Engelse vloot een zware nederlaag toe, mede doordat hij een gespannen ketting in de Medway, waarachter de Engelse schepen zich hadden verschanst, zou hebben stukgevaren. (Dat is echter een later geromantiseerd beeld, mede ontstaan door een lofzang van Vondel – 'de keten breekt en barst': in werkelijkheid werd de ketting losgemaakt en daarbij was De Ruyter niet eens aanwezig.) Bij de Vrede van Breda, die een einde maakt aan de Tweede Engelse Oorlog, wordt overeengekomen dat de Engelsen en de Nederlanders de Amerikaanse koloniën die ze elkaar eerder hebben afgenomen, mogen houden: Nederland houdt Suriname en Engeland houdt Nieuw Amsterdam, dat wordt omgedoopt tot New York. De Nederlandse kolonisten (zie 1628) gaan geleidelijk over op het Engels, al behouden sommige als thuistaal nog lange tijd het Nederlands. Zo heeft het Low Dutch of Leeg Duits nog tot begin twintigste eeuw in kleine

kring bestaan in de staten New York en New Jersey. Het werd gesproken door afstammelingen van de Nederlandse kolonisten; de belangrijkste variëteiten waren het Jersey Dutch en Albany Dutch. Dit zijn Engels-Nederlandse variëteiten, dus variëteiten van het Nederlands met veel Engelse invloed op de woordenschat, uitspraak en grammatica. Zie kader 3.7.

3.7 *De Nederlandse erfenis in Noord-Amerika*

De afstammelingen van de Nederlandse kolonisten blijven nog lange tijd toonaangevend, met vertegenwoordigers als de families Vanderbilt en Roosevelt. Het wel en wee van de oudste Nederlanders vormt het onderwerp van de kolderieke *History of New York*, die Washington Irving in 1809 publiceert onder het pseudoniem Diedrich Knickerbocker. Vele plaatsnamen in en rond New York getuigen nog van de Nederlandse aanwezigheid, bijvoorbeeld The Bowery (bouwerij, het bezit van Peter Stuyvesant), The Bronx (naar de Nederlandse kolonist Jonas Bronck), Bushwick (Boswyck 'boswijk'), Coney Island (Conyne Eylandt 'konijneneiland'), Catskill (Kats Kil 'kattenstroom'), Hells Gate (Helle Gadt), Long Island (Lange Eylandt), Rhode Island (Roode Eylandt), Sandy Hook (Sant Hoek), Spuyten Duyvil (vanwege de gevaarlijke stromingen in de Harlem Rivier (de Haarlem Rivier)) en Staten Island (Staten Eylandt, zo genoemd ter ere van de Staten-Generaal).

Behalve plaatsnamen leveren de Nederlanders ook leenwoorden aan het Amerikaans-Engels, dat zich geleidelijk los van het Brits-Engels gaat ontwikkelen. Misschien wel het meest typerende leenwoord is *baas*. Al omstreeks 1650 is sprake van een *work base* 'werkbaas'. De *aa* in *baas* veranderde in *boss*, wat misschien de uitspraak was van de Nederlanders die naar Amerika trokken. Het succes van *boss* in Amerika is te danken aan het feit dat het een aanvaardbaar alternatief vormde voor *master* – een woord waarmee men in Engeland een meerdere aanduidde. De Engelsen die naar het nieuwe continent Amerika trokken, wilden zich onttrekken aan de hiërarchische relaties in het moederland en zochten daarom naar een alternatief voor *master*. Bij de vele Engelse kolonisten die hun leven in Amerika waren begonnen als contractarbeiders, had *master* ongunstige connotaties, en blanke arbeiders hadden bovendien bezwaar tegen *master* omdat dit door slaven werd gebruikt (uitgesproken als *massa*). Voor meer voorbeelden van Nederlandse leenwoorden in het Amerikaans zie 1846.

Wellicht de belangrijkste erfenis van de Nederlanders is de benaming *Yankees* voor de Amerikanen in het algemeen. In 1683 is sprake van Yankey Duch, een jaar later van Captain Yankey, in 1687 van John Williams Yankey, en in 1725 van 'one negroe man named Yankee'. In 1758 gebruikt generaal James Wolfe de term neerbuigend, maar al in 1765 wordt hij gebruikt als algemene term voor een inwoner van Nieuw Engeland. De naam gaat waarschijnlijk terug op de Nederlandse voornaam *Janke* 'Jantje', en is dan vergelijkbaar met de benaming *de Jantjes* voor matrozen. Een andere mogelijkheid is dat *Yankees* teruggaat op de Nederlandse voornaam *Jan Kees*, dat dan een variant van *Jan Kaas* zou zijn, de scheldnaam die Vlamingen voor Nederlanders gebruikten (denk aan *kaaskoppen*). Hoe dit ook zij: het belang van de oorspronkelijke Nederlandse vestiging is wel bewezen door het feit dat een naam voor Nederlanders de generieke benaming voor Amerikanen is geworden.

1668 ◦ Toen in 1667 de plantagekolonie Suriname uit Engelse handen overging in Nederlandse (beter gezegd: Zeeuwse), werd het Nederlands daar onmiddellijk de officiële taal – de enige, ondanks de grote verscheidenheid onder de bevolking qua ras, herkomst en ook taal. Hierdoor verliest het Sranantongo, de op het Engels gebaseerde creooltaal van de slaven in Suriname, die toen Negerengels werd genoemd, zijn con-

tact met het Engels en ontwikkelt het zich verder voornamelijk onder invloed van het Nederlands. Dat Nederlands heeft zich in snel tempo aan de daar heersende, voor de nieuwe kolonisten nieuwe omstandigheden moeten aanpassen. Een ander klimaat, andere landschappen, dieren, planten, sociale en economische verhoudingen vroegen om vele nieuwe woorden. Wat zich toen ontwikkelde was de variant van het Nederlands zoals die gebruikt werd door Nederlandse kolonisten en tijdelijke bewoners, allen moedertaalsprekers, tot, globaal aangeduid, 1876 (zie aldaar). Het is opmerkelijk dat al in een gezamenlijk Engels-Nederlands document van 1668 betreffende de overdracht van de kolonie een voorbeeld van typisch Surinaams taalgebruik voorkomt. Er is daar sprake van *weghloopers*, een woord dat later nog vaak terug zal komen in de ook formele betekenis van 'negers die de slavernij ontvlucht zijn door weg te lopen'.
In zeventiende-eeuwse bronnen worden onder andere de volgende Surinaams-Nederlandse woorden vermeld. Nieuwvormingen en betekenisverschuivingen van Nederlandse woorden zijn *directeur* 'bedrijfsleider van een plantage', *riet* 'suikerriet', dat verbouwd wordt op *rietlanden* en verwerkt wordt in een suikermolen, genoemd *suikerwerk*. De vogelnaam *flamingo* wordt gebruikt voor de rode ibis. *Grietjen-buyr* komt uit Brazilië (zie kader 3.4) naar Suriname, maar verandert daar via *grietje bier* in *grietjebie* (heden). Een *bokkenruylder* is een handelaar die in dienst van de overheid van bevriende indianen in ruil voor goederen hun krijgsgevangenen overneemt ten behoeve van slavendienst – *bok* was een scheldwoord voor een indiaan. Een wilde bladgroente wordt *porcelein* genoemd; die smaakt ongeveer als onze postelein, maar het is iets anders. Goed timmerhout wordt verkregen van de boom *groenhart*. Uit het Engels worden overgenomen *kaan* 'suikerriet', *krop* 'oogst', *likker* of *lekker* 'sap van suikerriet', *rollers* 'onderdeel van een suikermolen' en *singels* 'dakspanen'. Uit het Sranantongo worden overgenomen de boomnaam *barklak* en *warappe*, de naam voor een eetbare vis die teruggaat op het Karaïbisch, een Indianentaal in Suriname.

1668 ◦ Verschijning van de *Inleydinge tot de Al-ghemeene Teyken-Konst* van Willem Goeree, het eerste Nederlandse kunsttheoretische werk over de tekenkunst. Hierin gebruikt Goeree allerlei nieuwe, zelfverzonnen termen die inmiddels veelal totaal vergeten zijn, zoals *brokkelvloer* 'mozaïekvloer', *vloedsluis* 'sluis met vloeddeuren', *vloerplank, vuilnisgat, vuilnisgoot, walbraak* 'plaats waar wal is ingestort', *wanfiguur* 'mismaakte figuur', *watergebouw* 'waterwerk', *windhaspel, woonhut, zijgat* en *zolderbalk*.

1668 ◦ Verschijning van het bastaardwoordenboek van Adriaan Koerbagh, *Een bloemhof van allerley lieflijkheyd [...] of een vertaaling en uytlegging van al de Hebreusche, Grieksche, Latijnse, Franse en andere vreemde bastaart-woorden*, Amsterdam. In *Bloemhof* slaat Koerbagh een veel fellere toon aan dan in zijn juridisch woordenboekje (zie 1664). Hoogwaardigheidsbekleders, en vooral godgeleerden en wijsgeren, moeten het ontgelden, wat verklaard kan worden uit het feit dat de auteur een aanhanger van Spinoza en een libertijn was (in zijn woordenboek omschreven als 'een vrijgeest; dat is een mens die op zichzelf leeft, zonder zich bij deze of gene godsdienst in het bijzonder aan te sluiten; iemand die nu eens naar de ene kerkdienst gaat en dan weer naar de andere, of naar geen enkele'). Het gevolg is dat de Amsterdamse protestantse kerkenraad en de burgemeesters de handen ineenslaan en het boek in beslag nemen, waarmee dit het enige woordenboek wordt dat ooit in Nederland is verboden. Tijdens het zogenoemde 'Ketterproces' wordt Koerbagh voor het schrijven van *Bloemhof* ('een zeer profaan en goddeloos boek') en een ongepubliceerd werk waarin hij zijn religieuze ideeën nader

uiteenzette ('niet minder afgrijselijk') veroordeeld tot onder andere tien jaar cel – hij sterft na een jaar in het Amsterdamse Rasphuis.

1669 ◦ Het oudste Nederlandse kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum (Niets is moeilijk voor hen die willen) wordt naar Frans-classicistisch voorbeeld opgericht door onder anderen de woordenboekschrijver Lodewijk Meijer (zie 1650) en de advocaat en toneelschrijver Andries Pels (zie 1677). Leden van dit kunstgenootschap stellen een onvoltooide spraakkunst op die is bedoeld voor de openbare scholen van Amsterdam. Deze *Verhandeling van der Letteren Affinitas of Verwantschap* wordt pas in 1728 uitgegeven, maar de spelling wordt toegepast in de werken die het Genootschap na 1677 publiceert. Zeer vooruitstrevend is dat het Genootschap de letters *c* (behalve in de combinatie *ch*), *q* en *x* in Nederlandse woorden als 'vreemd' beschouwt en wil vervangen door de letters *s/k, k(w)* en *ks*. In de middeleeuwen was het gebruik gegroeid om, in navolging van het Latijn, de letters *c, q* en *x* niet alleen in geleende woorden maar ook in oorspronkelijk Nederlandse woorden te schrijven, bijvoorbeeld *quaet, quellen* en *dagelix, exter, camer, backer*. Het voorstel van het Genootschap was op dat moment te vooruitstrevend: het duurde nog wel een eeuw voordat het werkelijkheid werd.

1670 ◦ C.D. van Niervaart publiceert *Oprechte onderwijs van de letter-konst, bequaem om alle persoonen, soo mans, vrouwen, dochters ende jonge gesellen, als alle andere aankomende scholieren in korten tijdt [...] te leeren spellen ende lesen*, het eerste kinderwoordenboek. Dit boek wordt op de Nederduitse scholen gebruikt, samen met *Trap der Jeugd*, waarvan het oudste, anonieme exemplaar gevonden is in 1675 en dat vanaf 1715 verschijnt met als naam van de bewerker Carel de Gelliers.

1670-1671 ◦ In Amsterdam worden Hoogduitse en Portugese synagogen opgericht.

1672 ◦ De Amsterdammer Jan van der Heyden ontwerpt een nieuw soort brandspuit met zuig- en persslangen. Tijdens zijn bezoek aan Nederland eind zeventiende eeuw gaat tsaar Peter de Grote regelmatig naar de werkplaats van vader en zoon Jan van der Heyden. Zij sturen in 1711 tien brandspuiten naar Archangelsk. In het Russisch heet een brandspuit tot op heden *brandspojt* – met /oj/, wat de Noord-Hollandse dialectuitspraak is. De brandspuiten werden door de Russische tsaar persoonlijk getest, want C. de Bruyn meldt in zijn *Reizen over Moskovie door Persie en Indie* uit 1714: 'Ik [vond] zyne Majesteit bezig met het beproeven eeniger brantspuiten, nu eerst [= zojuist] uit Hollant aengekomen.' Uit het Russisch is *brandspojt* geleend in het Bulgaars, Oekraïens en Oost-Jiddisch.

1672 ◦ Engeland en Frankrijk verklaren de oorlog aan de Republiek, het leger van de Republiek trekt zich terug achter de Hollandse Waterlinie, waardoor de tegenstanders tot in Utrecht kunnen doordringen. Men spreekt van het Rampjaar, dat in de negentiende eeuw gekarakteriseerd wordt als: het land is reddeloos, de regenten zijn radeloos en het volk is redeloos. Willem III wordt uitgeroepen tot stadhouder, kapitein-generaal en admiraal. Het volk, dat de regenten de schuld van de ellende geeft, lyncht de gebroeders Johan en Cornelis de Witt; hun namen zijn bewaard gebleven in het Engelse *to dewitt* 'lynchen'. In de Nederlandse uitdrukking *jongens van Jan de Witt* 'ferme jongens' is het verband met de raadpensionaris hoogstens volksetymologisch: de taalkundige R.A. Kollewijn heeft in 1902 uitgezocht dat *Jan de Wit(t)* in deze uitdrukking oorspronkelijk duidde op de Duitse krijgsman Johan de Werd of Johann van Werth (1594-1652), die tijdens de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) een schrikbeeld werd voor zijn tegenstanders, vooral Frankrijk. In 1636 deed hij zelfs een poging om Parijs in te nemen, wat hem een plaats

verzekerde in Franse volksliedjes. Volgens één biografisch artikel heeft De Werd als jong luitenantje deel uitgemaakt van het leger van Spinola dat in 1622 Bergen op Zoom belegerde. Eind negentiende eeuw werden kinderen in Belgisch-Limburg nog bang gemaakt met 'Jan van Weert'.

1672-1674 ◦ De Republiek is in oorlog met Frankrijk en Engeland: de Derde Engelse Oorlog duurt van 1672 tot 1674, die met Frankrijk van 1672 tot 1678.

1672-1691 ◦ A. Trommius geeft de eerste concordantie op de Nederlandse Bijbelvertaling uit: *Volkomene Nederlandsche concordantie oft woordregister*.

1673 ◦ Jan Reyner laat de eerste gedrukte publicatie in de Lage Landen over steno het licht zien.

1675 ◦ De Delftenaar Antoni van Leeuwenhoek maakt microscopen en ontdekt in rottende aftreksels (infusies) bacteriën die hij *aftrekseldiertjes* noemt. In 1763 maakt Ladermuller hiervan een modern Latijnse (vrije) vertaling: *infusoria*, van *infundere* 'ingieten'; de hiervan afgeleide Nederlandse benamingen *infusoriën* en *infusiediertjes* zijn nu verouderd. Van Leeuwenhoek is corresponderend lid van de Londense Royal Society en zendt hierheen Nederlandstalige brieven, die in Londen in het Engels en soms in het Latijn worden vertaald. Hij geldt als munter of verbreider van Nederlandse woorden zoals *azijnaaltje, hoornvlies, keukenzout, mosterdwater, opperhuid, slootwater, spijsvertering, vergrootspiegel, zijderups* en *zweetporiën*.

1676 ◦ Elisabeth van der Woude heeft deel aan een (later mislukte) poging tot het stichten van een Nederlandse kolonie aan de rivier de Oyapoc (nu Frans-Guyana) en schrijft als eerste Nederlandse vrouw een verslag van haar bezoek aan de 'Wilde Kust' in haar dagboek *Memorije van 't geen bij mijn tijt is voorgevallen*.

1677 ◦ De *Ethica* van de Amsterdamse filosoof B. Spinoza wordt postuum gepubliceerd en spoedig verboden. Hieruit is de verbinding *sub specie aeternitatis* 'in het licht van de eeuwigheid' spreekwoordelijk geworden. Jonathan Israel beweert in zijn *Radical enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650-1750* uit 2001 dat dit werk het begin inluidt van de Europese verlichting.

1677 ◦ Andries Pels publiceert *Q. Horatius Flaccus dichtkunst op onze tijden en zeden toegepast*, waarin hij de *Ars poetica* van Horatius volgt, maar deze vertaalt naar de Nederlandse situatie. Pels geeft in zijn gedicht een korte literatuurgeschiedenis met de toenmalige zienswijze: na de val van het West-Romeinse rijk verviel Europa in woestheid en onwetendheid, en werd de bevolking bewust dom gehouden door de geestelijkheid. Aan deze donkere tijd is een einde gemaakt door de uitvinding van de boekdrukkunst door Laurens Jansz. Coster. De literatuur begint voor Pels met de vijftiende-eeuwse rederijkers. Die gebruikten een gekunstelde taal en veel Franse leenwoorden, met als gevolg dat aan het eind van de middeleeuwen een taalverbastering optrad. De verbastering eindigde toen de renaissanceschrijvers, zoals Spiegel, Coornhert, Bredero, Hooft en Vondel, zich in hun gedichten gingen afzetten tegen hun voorgangers. In zijn werk munt Pels de verbindingen *staand* en *slepend rijm*. Tevens spreekt hij over 'gemeene straattaal', en daarmee zou hij wel eens de eerste kunnen zijn die de term 'straattaal' hanteert als pejoratieve benaming voor de taal die op straat, door een lage sociale groep, wordt gesproken.

1678 ◦ Bij de Vrede van Nijmegen komt het hele gebied dat we tegenwoordig Frans-Vlaanderen noemen, onder Frans bestuur. Hier worden Nederlandse, namelijk West-Vlaamse, dialecten gesproken die zeer nauw aansluiten bij de dialecten van de Belgische Westhoek (de streek rond Veurne, Poperinge en Ieper). Vanaf dat moment wordt Frans in Frans-Vlaanderen de dominante taal. Toch worden er nog

steeds Vlaamse dialecten gesproken. Het aldaar gesproken Vlaams is uniek geworden, doordat het contact met de rest van het Nederlandse taalgebied verloren is gegaan en men geen contact had met de standaardtaal die in Nederland en Vlaanderen in de negentiende en twintigste eeuw algemeen verbreid werd. Hierdoor heeft het dialect in Frans-Vlaanderen veel oud taalgoed bewaard. Zo heeft het Frans-Vlaams onder andere de oude Nederlandse woorden *broodate* 'kostganger, inwonende bediende', *egetatse* 'hagedis', *pappel* 'kaasjeskruid', *vilke* 'veulen' en *vuurstede* 'haard' bewaard (zie 2005).

1678 ◦ Door storm kan schipper Willem van der Decken niet om de Kaap varen; wanneer hij vloekend de stuurman doodt, dondert een stem uit de hemel 'Varen zult gij, tot aan de Jongste Dag', en sindsdien vaart de *Vliegende Hollander* als spookschip rond – zo wil althans de legende.

1679 ◦ Johannes Gosens van Helderen schrijft de spellinggids *Neerduitse spelkonst*, Amsterdam, zestien pagina's, herdrukt in 1683.

1679 ◦ De genreschilder Jan Steen overlijdt. Hij is een van de wereldberoemde 'Hollandse meesters' en schildert onder andere moraliserende huistaferelen met titels als *Soo voer gesongen, soo na gepepen* (zoals de ouden zongen, piepen de jongen) en *In weelde siet toe* (in weelde, pas op). Hij leeft voort in de uitdrukking *een huishouden van Jan Steen*, verwijzend naar de wilde toestanden op zijn schilderijen.

1681 ◦ Eerste Friese grammatica (in het Latijn).

1681 ◦ Eerste woordenboek met zeevaarttermen van Wigardus van (of à) Winschooten, *Seeman, behelsende een grondige uitlegging van de Neederlandse Konst- en Spreekwoorden, voor soo veel die uit de Seevaart sijn ontleend*, Leiden. De *Seeman* is het eerste 'gewone' eentalige woordenboek van het Nederlands: alle woordenboeken die tot deze tijd waren verschenen, waren twee- of meertalig. Wel is de *Seeman* beperkt tot een specifiek terrein – de scheepvaarttermen. Innoverend is dat Van Winschooten als eerste alle betekenissen van een woord in het Nederlands vermeldt, zowel letterlijke als figuurlijke, dat hij vaste verbindingen met het trefwoord geeft, en dat hij samenstellingen, (volks)uitdrukkingen, dialectvarianten en etymologische verklaringen opneemt. De *Seeman* bevat meer taalkundige informatie over het Nederlands dan enig ander woordenboek uit de periode van de renaissance. Aangekondigde vervolgen met de woordenschat van boeren en burgers zijn nooit verschenen. Aardig tot slot is ook dat Van Winschooten informatie verschaft over dialectgebruik. Zo vermeldt hij bijvoorbeeld bij *arbeiden*: 'Een *arbeider* is iemand die zwaar heffen en tillen moet, zoals waagdragers, kraankinderen (op zijn Leids gezegd) en kruiers.' En bij *schorten*: De Amsterdammers noemen een *schort* wat de Leidenaars een *wacht* noemen. Het is dan een overtreksel, waardoor de rokken voor spatten of nat worden gewacht en bewaard. Een *schorteldoek* of *schortekleed*, dat is: een doek of kleed, dat iemand voor zijn lichaam bindt om niet vuil te worden.' Nog enkele voorbeelden:

> *Balie* een *balie* wordt hier te Leiden ook gebruikt voor een lening [leuning]: hij leende of leunde (op z'n Amsterdams) op de *balie* van de stoep.
> *Bengel* het klokje op het schip. Vandaar *bengelen*: het klokje luiden. Zo zeggen de Amsterdammers: *de bengel luidt* te weten: het teken wordt met de *bengel* gegeven, dat de poort spoedig gesloten zal worden. Het woord *bengel* wordt ook gebruikt voor een jongen als men zegt: *jij bengel!* wat betekent: jij, lekkere! Voornamelijk als de jongens ons aan de oren liggen te *bengelen*, te weten: te zeuren en te razen.

Drentelen zachtjes heen en weer kuieren. Afkomstig is dit woord van *Drente* of iemand die uit dat landschap afkomstig is. Want de Amsterdammers hebben een spreekwoord: *hij is een Drent*. Dat betekent: het is geen man, die voortvarend is, maar langzaam, zowel in het een als in het ander.

1682 ◦ De Amsterdamse drukker Hieronymus Sweerts publiceert onder het pseudoniem Jeroen Jeroense het eerste deel van zijn *Koddige en ernstige opschriften op luyffens, wagens, glazen, uithangborden, en andere taferelen*. Het boek slaat aan, en er verschijnen nog drie delen, waarna in 1698 alles samen wordt herdrukt. Er worden tot in de negentiende eeuw herdrukken gemaakt, in die laatste eeuw gekuist. Het zijn tegeltjeswijsheden of reclame-uitingen, en ze zullen bepaalde spreekwoorden of levenswijsheden hebben bekend gemaakt of verbreid. Enkele voorbeelden uit het werk: 'Een vrient in noot, / Geen schat zo groot'; 'Een zaak begonnen, / Is half gewonnen; Een ding bestaan, / Is half gedaan'; en 'Hoe grooter Heer, / Hoe meerder zeer: / Hoe grooter Huys, / Hoe meerder Kruys.'

1682 ◦ Claudio Gallitalo – een schuilnaam van Nicolaas Jarichides Wieringa – publiceert onder de titel *Alle de geestige werken* een Nederlandse vertaling van het werk van de Fransman François Rabelais (ca. 1483-1553), onder meer over de reuzen Gargantua en Pantagruel, een hoogtepunt van de renaissanceliteratuur (zie 1532). Het gaat om zeer lastige teksten met een immens vocabulaire, honderden woordvondsten, speels taalgebruik en erudiete, encyclopedische toespelingen. Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* heeft voor zo'n 170 woorden voorbeeldcitaten aan deze vertaling ontleend, waaronder *blikkeren*, *grasduin*, *haperen*, *harrewarren*, *karavaan*, *van knik, knak, knelis* (een kinderspel), *pilaarbijter*, *rijmelarij*, *roezemoezen*, *verhakstukken*, *vreterij* en *zwanszwangelen*. Woorden waarvan de vertaling van Wieringa de vroegst bekende vindplaats levert, zijn *befutselen*, *drommels*, *ezelsbrug* en *rammelaar*. In de twintigste eeuw zou het werk van Rabelais nog driemaal in het Nederlands vertaald worden.

1683 ◦ Maastricht krijgt een Illustre School.

1683 ◦ Wigardus van Winschooten publiceert in Leiden *Letterkonst, sijnde het eerste deel van de Neederlandse Spraakkonst*, over de Nederlandse spelling. Hierin wijst hij als eerste op het feit dat in Holland woorden die met een *z* beginnen, met een *s* worden uitgesproken. Dit werd toen al, net als tegenwoordig, onbeschaafd gevonden – in zinnetjes als *de son in de see sien sakken* wordt met deze uitspraak de spot gedreven.

1684 ◦ In dit jaar staat de VOC op het toppunt van haar macht: Bantam wordt veroverd op Java, en Ternate op de Molukken wordt onderworpen. In de loop van de laatste decennia zijn er bovendien diverse handelsposten in Voor- en Achter-Indië veroverd op de Portugezen, aan de Malabarkust en de Coromandelkust en in Gujarat. Zo is in 1641 de stad Malakka veroverd, waar het *Stadthuys* nog aan de Nederlanders herinnert. In 1660 wordt een handelspost in Negapatam, nu Negapattinam, in Zuid-India veroverd (in 1781 wordt deze door de Engelsen overgenomen), en tussen 1661 en 1663 verovert Rijklof van Goens de Portugese factorijen in Malabar. Andere belangrijke handelsposten zijn gevestigd in Suratte en Cochin. Voor zover bekend heeft het Nederlands weinig woorden nagelaten in India, omdat de contacten vrij oppervlakkig waren. Een uitzondering vormt het woord *kakhuis* voor een buitentoilet. Dit woord is niet alleen geleend door het Indonesisch en het Singalees, maar ook door Dravidische talen die gesproken worden in Zuid-India: in het Kannada (gesproken in de provincie Karnataka) als *kakkasu* of *kakkōsu* en in het Tamil (gesproken in de provincie Tamil Nadu) als *kakkusu*. Ook bij de Engelsen in India was het

woord in het begin van de twintigste eeuw bekend.

1685 ◦ Herroeping van het Edict van Nantes (zie 1598): tussen de 50.000 en 75.000 Franse hugenoten (protestanten) vluchten naar de Nederlanden. Een deel van de hugenoten vestigt zich buiten de Amsterdamse grachtengordel in de *Jordaan*, en er is wel gesuggereerd dat zij verantwoordelijk zijn geweest voor de naam. *Jordaan* zou dan een verbastering zijn van Frans *jardin* 'tuin', omdat de grachten en straten er naar bloemen en planten vernoemd zijn. Verder zijn tussen 1685 en 1700 voor het eerst in het Nederlands de Franse leenwoorden *cachot, dupe* en *refugié* genoteerd, die we wellicht aan de gevluchte hugenoten te danken hebben.

1686 ◦ De arts Reinier de Graaf publiceert *Alle de wercken, so in de ontleed-kunde, als andere deelen der medicyne*, waarin het eerst vermeld worden de woorden *eierleggend, eikel, glans* 'eikel', *kittelaar, levendbarend, moederkoek, schede* 'vagina', *voorhuid, waterbuis, zaadblaasje* en *zaadvocht*.

1686 ◦ Hendrik Ghysen stelt een bundel samen uit zeventien psalmberijmingen, *Den hooning-raat der psalm-dichten*.

1686 ◦ De eerste Nederlandse opera wordt uitgevoerd in de Amsterdamse Schouwburg: *Bacchus, Ceres en Venus*, van librettist Govert Bidloo en companist Johan Schenck. De moraal van het stuk is: zonder spijs en wijn kan er geen liefde zijn. Volgens zeventiende-eeuwse critici was het een opera van zuipen, zwelgen en brassen. Overigens bestaat er een oudere Nederlandstalige opera, *De triomfeerende min* van Dirck Buysero en Carel Hacquart uit 1678, maar die is nooit uitgevoerd.

1686 ◦ Joannes Vollenhove geeft zijn verzamelde gedichten uit onder de titel *Poezij*. In deze bundel neemt hij onder andere een uitvoerig en veelvuldig geciteerd gedicht op, 'Aan de Nederduitsche schryvers', waarin hij allerlei taalkwesties aanroert, vooral grammaticale kwesties, zoals verbuigingen en vervoegingen.

1686-1687 ◦ Verschijning van de Jiddische krant *Dinstagisje oen fraitagisje koeranten* (Dinsdagse en vrijdagse kranten), voor zover bekend de oudste Jiddische krant ter wereld. De krant verschijnt aanvankelijk tweemaal en later eenmaal per week op vrijdag in Amsterdam. Er is slechts anderhalve jaargang overgebleven (augustus 1686 – december 1687); het is niet bekend of er meer is verschenen.

1688 ◦ Stadhouder Willem III wordt koning van Engeland. Engelse invloed in Nederland blijft echter beperkt tot de hoogste kringen van de adel, en zelfs in deze periode blijft het hof voornamelijk Frans spreken.

1688-1697 ◦ Negenjarige Oorlog van West-Europese staten, waaronder de Republiek, tegen Frankrijk.

1690 ◦ Hendrik van Deventer, die geen Latijn kent maar een grote reputatie heeft opgebouwd als verloskundige en heelkundige, krijgt van de Groningse universiteit bij uitzondering toestemming zich tijdens zijn promotie van het Nederlands te bedienen.

1691 ◦ Engels woordenboek van W. Sewel: *A New Dictionary English and Dutch; Nieuw Woordenboek der Nederduytsche en Engelsche Taale*, met de eerste vermelding van de woorden *domper, klikspaan* en *neushoorn*.

1691-1693 ◦ Balthasar Bekker publiceert *De betoverde wereld*, waarin hij het bijgeloof rond heksen, spoken en duivels bestrijdt op grond van de rede en de Heilige Schrift. Van calvinistische zijde wordt de 'Bekkeriaanse dooling' fel bestreden, maar zij leidt toch tot de bestrijding van veel bijgeloof en heksenvervolging.

1692 ◦ Verschijning van *Noord en Oost Tartarye* van Nicolaas Witsen over Rusland. In het boek is ook sprake van de mammoet, de behaarde olifantachtige uit de ijstijd waarvan de resten in Siberië werden gevonden. In het Russisch heet dit dier *mamont*. Op pagina 472-473 van zijn boek schrijft Witsen

echter abusievelijk *mammout* in plaats van het Russische *mamont*: de *n* is als *u* gelezen. Deze zetfout is waarschijnlijk vanuit het Nederlands in een groot aantal andere talen terechtgekomen, want de meeste talen kennen een spelling met *ou* of *u* in plaats van *on*, vergelijk Frans *mammouth* (oudste spelling *mammut*), Duits *Mammut*, Engels *mammoth* (oudste spelling *mammuth*).

1692 ◦ Publicatie van *Surdus loquens, dat is wiskonstige beschrijvinge, op wat wijse men doofgeborene sal konnen leren spreken* van Johann Conrad Amman, dat handelt over een methode voor spreekonderwijs aan doofstommen; het werk is enkele malen herdrukt en ook uitgegeven in het Latijn, Duits en Engels.

1692 ◦ In Brussel verschijnt *Het recht domaniael van Syne Majesteyt in desen hertoghdomme van Brabant*, door D.F. Martinez, beambte van het belangrijkste Brabantse tolhuis. Het werk bevat plaatselijke verordeningen, wetten, tolregelingen en belastingen voor alle dagelijkse bezigheden in Brabant, met beschrijvingen van de wegen, waterwegen, bruggen, molens et cetera.

1692-1700 ◦ *De Boekzaal van Europe* (De bibliotheek van Europa), het eerste Nederlandse populair-wetenschappelijke tijdschrift, uitgegeven door Pieter Rabus. In *De Boekzaal* worden Nederlandse samenvattingen en uittreksels gegeven van Nederlandse en buitenlandse wetenschappelijke werken. Het tijdschrift is bedoeld om de Nederlandse 'platters' te 'verlichten'. 'Platter(t)' is de aanduiding voor iemand die geen Latijn kent. Van 1701 tot 1710 verschijnt het tijdschrift onder de titel *Tweemaandelijkse Uittreksels*. Na een onderbreking verschijnt het vervolgens van 1716 tot 1864 onder de titel *Boekzaal der Geleerde Waereld*.

1693 ◦ De arts en dichter Salomon van Rusting publiceert *Barbarologia, ofte Boeren-Latyn*, waarin hij beschrijft hoe boeren en andere mensen met een lage opleiding Latijnse leenwoorden uitspreken en welke fouten zij daarbij maken. Het werk is 'snaaks' bedoeld. Het boek besluit met een gesprek in de kroeg tussen diverse personen, waarin de woorden uit de twee woordenlijsten in de praktijk getoond worden. Ter illustratie een klein stukje, hertaald, p. 71:
'Ben jij al ge*deputeerd* [gekwalificeerd] om *admiateur* [mediateur, middelaar] te wezen? Wat *laveert* [moveert] je daartoe, omdat je niet *offencief* en *defencief* [neutraal] bent? Zij maken niet veel *stamblades* [stampades, stampei] en ze doen elkaar geen *molétt* [molest]. Laat elk zijn zaak *maunteneren* [mainteneren], en laten zij ervoor *couweseren* [caveren] wat ervan komen kan. Als ze elkaar niet *blatteren* [blameren], dan moet men het niet *muiteneren* [bemiddelen]. Maar ze zouden een *extact* [contract] moeten maken om elkaar niet *pertinent* [impertinent] toe te spreken.' Van Rusting behoort tot de minderheid die Balthasar Bekker steunt na de publicatie van zijn boek tegen bijgeloof (1691-1693). Het bekendst is Van Rusting echter geworden door zijn voorliefde voor fecalische onderwerpen; Pieter Langendijk heeft hem dan ook de bijnaam 'drekpoëet' gegeven in zijn 'Grafschrift op een drekpoëet':

> *Hier rot een vuns poëet, die yv'rig in zyn leeven,*
> *Van duivels, watjekal, en dreutels heeft geschreven.*
> *Paaij Karon [vadertje Charon] stopt zyn neus, zo stinkt*
> *het in zyn schuit,*
> *Nu Rusting van den Droes met veesten wordt beluid.*

Waarmee de naam 'drekpoëet' voor dit soort dichters ingang heeft gevonden. *Watjekal* is een taboe-aanduiding voor het vrouwelijke schaamdeel, ontleend aan het Engelse *what do you call* 'hoe heet het'.

1694-1700 ◦ Michiel de Swaen (Duinkerke 1654-1707) schrijft *Neder-Duitsche Digtkonde of Rijmkonst*. Het handschrift, dat berust in de Gentse Universiteitsbibliotheek, wordt pas in 1928-1930 uitgegeven door V. Celen in *Werken van M. de Swaen*.

1695 ◦ De natuurkundige Christiaan Huygens overlijdt, nadat hij onder andere de golftheorie van het licht heeft opgesteld, het slingeruurwerk heeft uitgevonden (door hem genaamd *slingerwerk*; de benaming *slingeruurwerk* dateert van 1736) en een maan van Saturnus heeft ontdekt. Hij schrijft meestal in het Frans of Latijn, maar zijn werken zijn in het Nederlands vertaald en hij schrijft in die taal ook brieven over zijn ontdekkingen. Van hem stammen waarschijnlijk de Nederlandse woorden *uitmiddelpuntigheid* 'afstand van de aarde tot het middelpunt van de schijnbare jaarlijkse zonnebaan', *vergrootglas, watervrij* en *zonnevlek*.

1696 ◦ Joannes Duykerius publiceert de spellinggids *Schouburgh der Needer-Duytsche letter, spel en leeskonst* te Amsterdam.

1696 ◦ Naam voor een zekere soort genrestuk in de schilderkunst, de *bambocciata*, naar de in Italië werkzame Nederlander P. van Laer (1599?-1642), bijgenaamd *Il Bamboccio* 'de lappenpop'.

1697 ◦ Franciscus Mercurius van Helmont, zoon van natuurwetenschapper Jan Baptist van Helmont (zie 1648), beweert in zijn *Alphabeti vere naturalis hebraici delineatio* uit 1667 dat de Hebreeuwse schrifttekens een schematische weergave zijn van de bewegingen die de spraakorganen of de tong maken bij het produceren van klanken. Als doven dit schrift doorzien, kunnen ze volgens hem leren spreken – helaas spreken ze dan Hebreeuws, wat verder niemand kent. Dat er belangstelling is voor het dovenonderwijs, blijkt uit het feit dat het in 1697 in het Nederlands wordt vertaald als *Afbeelding van het ware natuurlijke Hebreeuwsche A.B.C.* en wordt gepubliceerd samen met de methode voor spreekonderwijs voor doven van J.C. Amman uit 1692.

1697-1698 ◦ Bezoek van de Russische tsaar Peter de Grote aan Zaandam (waar het Tsaar Peterhuisje, het oudste houten huis in de Zaanstreek, nog van getuigt, al is het twijfelachtig of de tsaar dit huisje werkelijk bezocht heeft) en Amsterdam, op verzoek van de Amsterdamse burgemeester Nicolaas Witsen (zie 1596). De tsaar neemt veel Nederlandse scheepsbouwers en handwerkslieden mee naar Rusland (wat nog steeds te zien is aan de vorm van de huizen en grachten in Sint-Petersburg), laat Nederlandse boeken in het Russisch vertalen en geeft de Amsterdammer Jan Thesing een privilege voor het drukken van Russische boeken en voor de vrije verkoop hiervan in Rusland; in opdracht van Peter ontwerpen de Amsterdammers een nieuw cyrillisch schrift, het 'burgerschrift', waarin een aantal letters verdwijnen en de vorm van de andere letters verandert. Zie verder 1720.

1698 ◦ Eerste aflevering van een verder onvoltooid gebleven Nederlandstalig biografisch woordenboek, het eerste voor ons taalgebied, van Pieter Rabus, onder de titel *Het groote naamboek, Behelzende De historie der vermaarde mannen en vrouwen*.

1699 ◦ In het *Dictionarium Latino-Belgicum* (Woordenboek Latijn-Nederlands) van B. Jaques en S. Hannot wordt voor het eerst de term *beschaafd* gebruikt in de betekenis 'ontwikkeld, geciviliseerd, welopgevoed', met als voorbeeldzin 'een zeer beschaafd, cierlyk vertoog'.

1699 ◦ Petrus Francius vertaalt een rede van de Griekse kerkvader Gregorius in het Nederlands onder de titel *Van de mededeelzaamheid* (Over de bereidheid aan armen te schenken). In de voorrede pleit hij voor een goede geschreven en gesproken taal. Francius acht het belangrijk dat men grammaticaal correct Nederlands gebruikt, maar dat moet wel een natuurlijk Nederlands zijn, niet een op het Latijn geënte vorm.

4 HET NEDERLANDS VAN 1700 TOT 1795

Inleiding

In het begin van de achttiende eeuw vindt er een opbloei plaats van lexicografische arbeid: om te beginnen verschijnt er vanaf 1700 een lange reeks werken die draaien om het woordgeslacht: dit wordt namelijk in de achttiende eeuw hét item waarover taalkundigen zich het hoofd breken. Kennis van het woordgeslacht is belangrijk voor het correcte gebruik van de naamvallen. In deze periode vindt men dat het Nederlands, net als het Latijn, een grote vormenrijkdom dient te bezitten met geslachten en naamvallen. Omdat dit niet beantwoordt aan de realiteit, zijn naslagwerken nodig waarin men de informatie kan opzoeken. Men raadpleegt deze en andere woordenlijsten steeds vaker ook voor de spelling van de woorden: de geslachtslijsten krijgen zo geleidelijk ook de functie van spellinggids.

Voorts verschijnt er een groot aantal tweetalige woordenboeken die meer trefwoorden bevatten dan hun voorgangers en bovendien meer informatie per trefwoord geven. Het begint met het (diverse malen herdrukte) Franse woordenboek van Marin uit 1701. Vanaf het woordenboek van Sewel uit 1708 treden voor het eerst een aantal blijvende vernieuwingen op. Zo voegt Sewel als eerste het geslacht van de zelfstandige naamwoorden toe. Ook gaat hij de verschillende betekenissen van een woord helder van elkaar onderscheiden, en dat gebeurt voor het eerst door de toevoeging van een *Nederlandse* definitie of een *Nederlands* synoniem, of door een samenstelling of voorbeeldzin; dit is een eerste stap op de weg naar een geheel eentalig Nederlands woordenboek. Sewel neemt bijvoorbeeld op *schop* (*schup*), *schop* (*schop-touw* [schommel]) en *schop* (*stoot met den voet*). Verder wordt veel aandacht besteed aan woordverbindingen; zo vermeldt Sewel: *een' schop in 't* [tegen zijn] *gat geeven*, *iemand den schop geeven* [ontslaan], *den schop krygen* [ontslag krijgen]. Ook nieuw is dat er aanduidingen gegeven worden van het stijlregister waartoe het trefwoord behoort, zie kader 4.1. Dit vinden we zowel bij Halma als bij Sewel. Daarnaast markeert Sewel verouderde woorden (een categorie die al voorkwam bij Kiliaan) en 'onduytsche woorden', dus leenwoorden.

Tot slot voegt Sewel, voor zover mij bekend als eerste, een korte grammatica van het Nederlands (geschreven in het Engels) en van het Engels (geschreven in het Nederlands) toe aan zijn woordenboek, waarmee hij een traditie inluidt.

De meeste tweetalige woordenboeken die in de achttiende en negentiende eeuw verschijnen, betreffen moderne talen; het Latijn speelt geen rol meer. Er worden bovendien van steeds meer talen woordenboeken geschreven. Ik neem van iedere taal het oudst bekende woordenboek op (van sommige talen verschijnen overigens pas in de twintigste eeuw lexicografische beschrijvingen). Opvallend is de late beschrijving van het Duits: het eerste Duitse woordenboek verschijnt in 1719. De eerste grammatica van het Duits verschijnt vijftig jaar later. Bedenk dat de eerste tweetalige woordenboeken met Nederlands en Frans in de zestiende eeuw verschenen, met Engels, Spaans, Maleis in de zeventiende eeuw, en dat behalve Duits-Nederlandse woordenboeken in de achttiende eeuw ook woordenboeken verschijnen van Portugees en Italiaans! Tot 1700 wordt er in de Nederlanden geen Duits gegeven op school. De late verschijning van woordenboeken en lesmateriaal (behalve het taalgidsje van Van Berlaimont, zie 1576) voor het Duits zal te wijten zijn aan het feit dat het verschil tussen Duits en Nederlands veel kleiner is dan tussen bijvoorbeeld Frans en Nederlands: lange tijd beschouwde men Nederlands als een variant van het Duits; Duits begreep men ook zonder woordenboek wel.
Voor het eerst verschijnen er in de achttiende eeuw enkele gespecialiseerde woordenboeken, bijvoorbeeld over spreekwoorden. Niet alleen de taal wordt in woordenboeken beschreven, ook de wereld: voor het eerst verschijnen er algemene of gespecialiseerde encyclopedieën met informatie die de groeiende burgerij ten dienste staat. De informatie in deze encyclopedieën is alfabetisch geordend, terwijl oudere werken veelal systematisch ingericht waren, en ze zijn geschreven in het Nederlands en niet meer in het Latijn. Vele van de encyclopedieën die in de achttiende en negentiende eeuw zijn verschenen, vormen nog steeds de op hun terrein meest uitgebreide beschrijving, hoewel de kennis die erin staat, inmiddels natuurlijk wel deels verouderd is geraakt.
In de achttiende eeuw ziet ten slotte een onophoudelijke stroom drukken en herdrukken van grammatica's het licht, zowel in de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden: de behoefte aan heldere taalvoorschriften is kennelijk zeer groot (ik heb de herdrukken in de chronologische lijst apart opgenomen, zodat duidelijk wordt om hoeveel uitgaven het gaat; in de volgende eeuwen zijn herdrukken niet meer apart vermeld). Alle grammatica's zijn normatief en ze gaan meestal uit van het taalgebruik van de grote zeventiende-eeuwse schrijvers, maar sommige auteurs besteden ook aandacht aan oudere fasen van het Nederlands, met als gevolg dat men Middelnederlandse teksten gaat uitgeven met taalkundige aantekeningen. In de grammatica's krijgt de

standaardtaal voor het eerst een eigen naam: Adriaen Verwer spreekt van de 'Gemeenen-Lants-tale', Ten Kate van het 'Gemeenlandsch dialect' en Kluit van de 'gemeene landtaal' (*gemeen* betekent 'algemeen').

1700 ◦ Publicatie van David Fransz. van Hoogstraten: *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden*. In deze woordenlijst worden de geslachten van ruim 1.200 woorden vastgelegd, waarbij Van Hoogstraten zich vooral baseert op het taalgebruik van grote schrijvers zoals Vondel en Hooft. Het gebruik van de woorden wordt geïllustreerd aan de hand van literaire citaten. De *Aenmerkingen* voorzien in een behoefte, want ze worden nog zesmaal herdrukt, onder enigszins gewijzigde titel. De laatste twee drukken, uit 1759 en 1783, worden bewerkt door Adriaan Kluit, familie van Van Hoogstraten. Pas in 1804 wordt de geslachtslijst van Van Hoogstraten/Kluit vervangen door de spellinggids van Siegenbeek.

1700 ◦ Eerste (systematisch, dus per onderwerp ingerichte) woordenboek Latijn-Russisch-Nederland, van Ilja F. Kopijevskij: *Sobranije slov na Latinskom, Rossijskom i Gollandskom jazykach*, het eerste woordenboek waarin zowel Nederlands als Russisch voorkomt. Kopijevskij drukt tussen 1699 en 1705 in Amsterdam diverse Russische boeken.

1701 ◦ Verschijning van het (diverse malen herdrukte) Franse woordenboek van P. Marin: *Nieuw Nederduits en Frans Woordenboek*, met onder andere de vooralsnog eerste vermelding van de woorden *schurk*, *uitzonderlijk*, *wijsgeer*, *zinspeling*, *zodoende*.

1701 ◦ *Index Batavicus of Naamrol van de Batavise en Hollandse Schrijvers. Van Julius Cesar af, tot deze tijden toe*, in Leiden uitgegeven door Adriaan Pars.

1702-1747 ◦ Het Tweede Stadhouderloze Tijdperk treedt in nadat Willem III overleden is.

1703 ◦ Grammatica van J. Nyloë: *Aanleiding* [Inleiding] *tot de Nederduitsche taal* (zeven keer herdrukt). Het werk is geen echte grammatica, maar bestaat vooral uit stilistische opmerkingen over spelling, woordgeslacht en woordgebruik, gelardeerd met een groot aantal citaten van Nederlandse schrijvers, vooral Vondel, Hooft en Vollenhove.

1704 ◦ S. Hannot en D. van Hoogstraten publiceren het *Nieuw Woordboek der Nederlantsche en Latijnsche Tale*, Amsterdam, met onder andere de vooralsnog eerste vermelding van de woorden *bediende, beroerd, berucht, bevallig, boer* 'oprisping', *doopvont, erfvijand, gemeenzaam, grimlach, rondborstig* en *stipt*. In 1719 verschijnt een tweede druk.

1704 ◦ De Deens-Noorse schrijver Ludvig Holberg bezoekt Nederland. In zijn Deenstalige toneelstukken laat hij Nederlanders optreden, die ook Nederlands spreken. Een dialoog uit zijn *Det lykkelige skibbrud* (De gelukkige schipbreuk) uit 1724 gaat bijvoorbeeld als volgt:

> *Jeronimus: 'Hvad er det, Landsmand?' [Wat is er, boer?]*
> *Henrich: 'Myn Heer heft syn Scheep verloeren.'*
> *Jeronimus: 'Hvad? er mit Skib blevet?' [Wat? Is mijn schip vergaan?]*
> *Henrich: 'Wel ja, myn Heer! Vor sess Dagen ist die Onglyck gearrivert.'*
> *Jeronimus: 'Hvor hendte det?' [Waar is het gebeurd?]*
> *Henrich: 'In Cattegat, myn Heer, tuscken twalf en een Uur tegen mitnacht.'*

Het Nederlands heeft van Ludvig Holberg de uitdrukking *een politieke tinnegieter* 'iemand die een groot woord heeft in politieke aangelegenheden, zonder er verstand van te hebben' overgenomen: dit is een vertaling van de titel *Den politiske Kandstøber* van een blijspel van Holberg, dat in 1766 voor het eerst in het Nederlands werd vertaald als *De staatkundige Tingieter*.

1705 ◦ Johannes Hilarides protesteert in *Taalgronden der Nederduitsche Taal* (Franeker) tegen de willekeurige geslachtslijsten en de opgedrongen grammaticaregels.

1706 ◦ Grammatica van Arnold Moonen: *Nederduitsche spraekkunst*, waarin de huidige *dt*-spelling van werkwoorden wordt gepropageerd. Daarentegen schrijft hij, net als de meeste van zijn voorgangers, het verleden deelwoord nog fonetisch met *-t*, bijvoorbeeld *gehoort, afgeleidt*. Van het werk verschijnen ten minste vier drukken, en het is in de achttiende eeuw zeer gezaghebbend, waarschijnlijk omdat het de eerste complete grammatica is sinds ruim een halve eeuw, en een echte 'gebruiksgrammatica'. Moonen neemt uit het werk van zijn Duitse collega Schottelius de woorden *bijwoord, voegwoord, voornaamwoord* en *zelfstandig naamwoord* over.

1706-1708 ◦ Publicatie van de vijfdelige reeks *Collectanea Malaica Vocabularia* (*Maleische Woord-boek-sameling*) in Batavia met alle tot dan toe verschenen woordenboeken van het Maleis.

1707 ◦ Heruitgave van de grammatica van J. Nyloë uit 1703.

1707 ◦ Verschijning van de *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica*, geschreven door een Anonymus Batavus, een anonieme Hollander. Achter dit pseudoniem gaat Adriaen Verwer schuil. Een tweede druk wordt in 1783 bezorgd door E. van Driel. Omstreeks 1759 wordt het boek door Adriaan Kluit in het Nederlands vertaald onder de titel *Letterkonstige, dichtkonstige en redekonstige schetse van de Nederduitsche tale*. Deze vertaling wordt echter niet gepubliceerd. Verwer zet zich in zijn werk vooral af tegen de grammatica van Moonen uit 1706, die naar zijn mening de verkeerde uitgangspunten hanteert doordat hij de regels van het Nederlands wil halen uit de literaire taal, met name de taal van Vondel en Hooft.

Verwer daarentegen meent dat de Statenvertaling als voorbeeld voor het taalgebruik moet dienen. Alleen de overheid kan volgens hem bepalen hoe de 'Gemeenen-Lants-tale' eruit behoort te zien, en de overheid heeft de Statenbijbel geautoriseerd. Omdat Verwer de Statenvertaling volgt, beveelt hij allerlei regels aan die in zijn tijd al als ouderwets gelden.

1708 ▫ Joannes Ruël schrijft een *Grammatica of Singaleesche Taal-Kunst* voor het onderwijs op Ceylon.

1708 ▫ Er verschijnt een 'koddig' boek, *Lyste van Rariteyten en grappige spreekwoorden*, door Anna Folie – een pseudoniem. De koddigheid wordt duidelijk uit de tweede titel: 'Lyste van rariteyten, die verkocht sullen werden op den 32 van Bokkem-maand, in den jare dat tweemaal drie soo veel doet als driemaal twee. Ten Huyse van Anna Folie. Alwaar de selve rariteyten drie dagen na de verkooping van niemand konnen gesien werden. Gedrukt in Arabien, midden op de Sand-Zee, in 't vervalle Kasteel van den Rasenden Roeland'. De twee delen worden ook wel de 'leugenboeken van Anna Folie' genoemd. In deel 2 staat een 'Lyste van spreekwoorden', een lijst van 477 apologische spreekwoorden ofwel 'zei'-spreuken, veelal van scabreuze aard, zoals 'Dat is om zeker te gaan, (sey Gril) en hy trouwde een bestruyfde dochter [zwangere meid]', 'Dat is vunse kost (sey Dries) en hy at Koestront voor Spenage [spinazie]', of 'Een quaad Huywelijck is een Hel op aarde, (sey Jochem) en hy kreeg eenige Baffetoenen [muilperen] van sijn Wijf tot een Morgengroet'.

1708 ▫ Grammatica van Willem Sewel (of Séwel): *Nederduytsche spraakkonst*. Het werk wordt viermaal herdrukt. De grammatica wordt zelfs op last van tsaar Peter de Grote in 1717 in het Russisch vertaald. Sewel meent dat het beste Nederlands in Noord-Holland gesproken wordt (een verre echo van Stevin), en hij gaat uit van de spreektaal en niet van de schrijftaal. Dit komt hem op scherpe kritiek van zijn collega Verwer te staan, die schampert dat het werk niet zozeer een 'Spraakkunst' is als wel een 'Spreekkunst'.

1708 ▫ Willem Sewel publiceert het vele malen herdrukte *Groot Woordenboek der Nederduytsche en Engelsche Taalen*. Hij neemt diverse volkstaalwoorden op, zie kader 4.1.

4.1 *Achttiende-eeuwse volkstaal*

Begin achttiende eeuw geven woordenboekschrijvers voor het eerst aan tot welk stijlregister een trefwoord behoort. Een van de eersten die dat doen is Willem Sewel in zijn *Groot woordenboek der Engelsche en Nederduytsche taalen* uit 1708. Hij markeert een kleine honderd woorden als 'een boertig, plomp of straattalig woord' – wij zouden spreken van volkstaal of vulgaire taal – door er een verticale streep met twee dwarsstreepjes voor te zetten. Die aanduiding waarschuwt de gebruiker: dit woord behoort niet tot de woordenschat van de standaardtaal. Hieronder een selectie, waaraan de betekenis van het woord is toegevoegd.

aschbeer 'vuilnisman'
bikken: *daar valt niet te bikken* 'daar is niets te eten'
breekebeen 'slechte arbeider/schrijver/dichter'
brouwen 'de R te sterk uitspreken'
drasbroek 'iemand die in zijn broek plast'
droes, drommel 'duivel'
dryten 'poepen'
duymkruyd 'geld'
gerieflyk: *een gerieflyke vryster* 'hoertje'
hanggat 'smeerpoets'
hennep: *door een hennepe venster kyken* 'opgehangen worden'
kak hebben 'moeten poepen'
kakhiel 'zere hiel, winterhiel'
kalf: *een kalf maaken* 'braken'
kladdegat 'slons'

klaphout verkoopen 'veel en druk praten'
knip krygen 'slaag krijgen'
kykje: *zy gingen om een kykje* 'ze gingen kijken'
linker 'slinkse vent'
maakelaar in 't warme vleesch 'pooier'
mammen 'zuigen aan de borst'
meyd: *een meyd als een meulen-paerd* 'een stevige meid'
mors: *hy viel mors dood* 'hij viel volkomen dood neer'
muylpeer 'oorvijg'
muyzemaaltyd: *een muyzemaaltyd doen* 'eten zonder erbij te drinken'
nest: *men kan hem 's morgens niet uyt zyn nest krygen* 'men kan hem 's ochtends niet laten opstaan'
opdokken 'geven'
opzaagen 'viool spelen'
oyevaars beenen 'spillebenen'
paai: *een oude paai* 'een oude vent'
pakje: *een pakje loozen* 'bevallen van een kind'
pekelzonden 'oude zonden'
pennelikker 'schrijver'
poepen 'een wind laten'
pofzak 'dikzak'
pooijen 'zuipen'
proesten 'niezen'
pruylpot 'een mokkend kind'
rótting-oli 'stokslagen'
scheerje van hier 'ga weg'
schenziek: *zyne schenzieke pooten aan iets slaan* 'met zijn vernielzuchtige handen aan iets zitten'
schótbeest 'hoertje'
schroeven 'pronken'
slip krygen, slip vangen 'bot vangen'
slypen: *straat-slyper* 'leegloper'
smeerig: *alle ampten zyn smeerig* 'alle baantjes leveren wel iets op'
snater 'bek'
soebatten 'vleiend vragen'
spooken: *'s morgens vroeg spooken* ''s ochtends vroeg onrustig zijn'
stooten: *iets uyt zyne kruyn stooten* 'sprookjes vertellen'
stroojonker 'berooide jonker'
trapje: *het haair met trapjes scheeren* 'het haar ongelijk knippen'
trommelen: *zy trommelde hem wakker op den bek* 'zij gaf hem een geduchte aframmeling'
uyl: *hy is een rechte uyl* 'hij is onnozel'
uylskuyken 'stommerd'
verkallen: *zich verkallen* 'zijn mond voorbij praten'
verknollen 'verknoeien'
verzuypen: *hij verzoop in een put* 'hij verdronk in een put'
vrypóst 'brutale vent'
vuystlook 'muylpeeren': *hy kreeg wakker vuystlook*
vyg: *paerde-vygen* 'uitwerpselen van een paard'; *een oor-vyg* 'klap'
zakkertje 'borreltje'
zemelknooper 'treuzelaar'
zeyk 'pis'

1708 ◦ François Halma publiceert *Het groot Fransch en Nederduitsch woordenboek*, vele malen herdrukt (zie ook 1710). Net als Sewel markeert Halma volkstaalwoorden, maar hij markeert er veel meer: wel tweeduizend; voorts tekent hij technische woorden en figuurlijk gebruikte woorden of uitdrukkingen aan. Volkstaalwoorden zijn bij hem bijvoorbeeld namen voor 'slaag geven' (*afdekken, afklauwen, afsmeren, havenen, op de huid komen*) en woorden voor 'bedriegen' (*bedotten, beschijten, bestruyven, doeken, foppen, loeren, lorren, lorrendraaien*). Aardig is te zien dat hij allerlei woorden en uitdrukkingen als volkstaal bestempelt die sinds de negentiende eeuw algemeen geaccepteerd zijn, zoals *aanklampen, afschepen, de baas spelen,*

een blauwtje lopen, bot vangen, doortrapt, dwepen, eensklaps, flink, gul, heetgebakerd, heethoofdig, hunkeren, ijdeltuit, jokken, over één kam scheren, iemand kapittelen, een grote keel opzetten, klaploper, kleuter, lekkerbek en *luistervink*.

1709 ◦ H. Boerhaave wordt hoogleraar in de botanie en geneeskunde te Leiden; hij publiceert in het Latijn. Zijn werken worden in vele talen vertaald, waaronder in 1745 in het Nederlands door C. Lóve onder de titel *De geneeskundigen onderwyzingen van de groote Boerhaave*, met woorden als *bitterzuur, onbewijselijk, onverteerbaarheid* en opsommingen zoals 'Driakels, de Venetiaansche, die van Andromachus en anderen, de Mithridatische; het Philonium van verscheidenen; de Trypheren der Persen en Arabiers, 't Rustmiddel van Nikolaus, de Orvietaan, en veel diergelykén zijn verdovenden middelen': het werk is duidelijk alleen voor specialisten bedoeld. Door zijn leerlingen wordt het geneeskundig onderricht in tal van Duitse universiteitssteden naar het Leidse voorbeeld hervormd. In 1770 bepaalt koning Frederik de Grote van Pruisen dat de geneeskundige hoogleraren bij de 'methode van Boerhaave' moeten blijven.

1710 ◦ Eerste Italiaans-Nederlandse en Nederlands-Italiaanse woordenboek van M. Giron: *Het Groot Nederduitsch en Italiaansch Woordenboek*.

1710 ◦ Eerste Jiddisch-Nederlands woordenboek van E. ben Jakob en M. Siach: *Joodsch-Duitsch Vocabularium*.

1710 ◦ François Halma publiceert *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche Taalen*, vele malen herdrukt (zie 1708, 1796).

1710 ◦ Lambert ten Kate constateert in zijn *Gemeenschap tussen de Gottische spraeke en de Nederduytsche* als eerste dat het Nederlands samen met de andere Germaanse talen, waaronder het Gotisch, 'uyt eene en dezelfde moeder gesproten zyn'. Tot die tijd was de algemene gedachte dat het Nederlands en de andere Germaanse talen zijn voortgekomen uit het Gotisch. Hij doorziet als eerste de systematiek in de Gotische werkwoorden en verdeelt ze in zes klassen met een restgroep voor enkele onregelmatige werkwoorden, hij onderkent de regelmatige klinkerwisseling in de werkwoordsvervoeging die Jacob Grimm later *Ablaut* noemt, hij oordeelt dat de sterke werkwoorden ouder zijn dan de zwakke, en hij ontdekt dat de klemtoon in de Germaanse talen op de wortel en niet op voorvoegsels of uitgangen valt.

1710 ◦ Nieuwe druk van de *Aenmerkingen over de geslachten* van D. van Hoogstraten uit 1700.

1711 ◦ Nieuwe druk van de *Aenmerkingen over de geslachten* van D. van Hoogstraten uit 1700.

1711 ◦ Heruitgave van de grammatica van J. Nyloë uit 1703.

1711-1731 ◦ Publicatie van het aan buitenlandse literatuur gewijde tijdschrift *Republyk der Geleerden, of Kort begryp van Europas letternieuws voor den Kunst- en Letterminnaren*, Amsterdam.

1712 ◦ Heruitgave van de grammatica van W. Sewel uit 1708.

1713 ◦ In Menen in West-Vlaanderen verschijnt het *Ontwerp van eene nederduytsche spraekkonst* van een Gentenaar E. C. P.

1713-1750 ◦ De Franse schrijver Voltaire bezoekt Nederland zevenmaal en is onder de indruk van de vrijheid en verdraagzaamheid; hij ontmoet geleerden als Boerhaave (zie 1709) en 's Gravesande (auteur van het eerste leerboek experimentele natuurkunde), die zijn denken beïnvloeden; bij zijn vertrek zou hij gezegd hebben 'Adieu canards, canaux, canaille!' (Vaarwel, eenden, grachten, gespuis).

1713-1792 ◦ Oostenrijks bewind in de Zuidelijke Nederlanden, met een korte onderbreking van 1744 tot 1748, wanneer de Fransen de baas zijn. In deze periode vindt de echte verfransing van de Zuidelijke Nederlanden plaats, doordat aan het Oostenrijkse hof Frans wordt gesproken en de uitstraling van de Franse taal en cultuur zeer sterk is: de hogere stand

bedient zich van de Franse cultuurtaal, aangezien het Nederlands in Vlaanderen en Brabant alleen op dialectisch niveau voortleeft en de band met het Noorden verbroken is.

1714 ◦ Verschijning van *Nieuwen Nederlandschen Voorschriftboek* van de Frans-Vlaming Andries Steven uit Kassel. Het beleeft vele herdrukken, tot in 1833 toe. Het wordt vooral in West- en Frans-Vlaanderen gebruikt. In de West-Vlaamse scholen heeft het meer dan honderd jaar lang invloed uitgeoefend.

1714–1718 ◦ Eerste Portugees-Nederlands woordenboek van A. Alewijn en J. Collé: *Woordenschat der twee taalen. Portugeesch en Nederduitsch.*

1717 ◦ Tweede bezoek van tsaar Peter aan Holland (zie 1697-1698, 1720). In dit jaar verschijnt het eerste Nederlands-Russische woordenboek vice versa, van J.V. Brjus', op basis van het werk van W. Sewel: *Kniga leksikon ili sobranije rečej po alfavitu.*

1717 ◦ Publicatie van *Het Leidsche Studentenleven* van Jan Jacob Mauricius, waarin typische studentenwoorden voorkomen (zie kader 4.2).

4.2 *Leidse studententaal van ca. 1700*

De taalkundige C.G.N. De Vooys heeft in 1951 het volgende korte stuk geschreven over studententaal van omstreeks 1700:

'Jan Jacob Mauricius (geb. 1692), een Amsterdams wonderkind, dat op zijn achtste jaar Latijnse verzen schreef, op zijn dertiende te Leiden student werd, en op zijn zestiende aldaar in de rechten promoveerde, schreef als veertienjarige een "kluchtig blijspel" *De gestoorde Studentenvreugd*, dat eerst in 1717 gedrukt werd met de gewijzigde titel *Het Leidsche Studentenleven*. De letterkundige waarde is gering, maar de realistische uitbeelding en taalbehandeling verdient onze aandacht. Ten huize van de hospes Gozen met zijn vrouw Dieuwertje en de meid Jakomijntje wonen we een studentenfuif bij, die op een losbandig drinkgelag uitloopt, dat ten slotte door het optreden van vader Rijkert gestoord wordt. Naast Ligthart met zijn boezemvriend Drinkaart neemt aan het feest ook het schuchtere "Groentje" Blijhart deel, waarachter zich wellicht de jonge Mauricius verschuilt, die dan in dit stuk zijn eerste-jaarservaring verwerkt kan hebben.

Terwijl in Bernagie's *Studente-leven* – dat trouwens in Amsterdam speelt – uit de mond van de Franeker student Karel geen studententaal vernomen wordt, zijn bij Mauricius de Leidse studenten ongegeneerd aan het woord. Ze noemen hun vader "de olde man" of "de ouwe snaak" en hun hospes "dit grauw"; ze spreken over "braaf rinkinken", "een heerlijk Baal slaan", "al den nacht krotten", "de ribben van de stoepen plat te slaan", "de pluggenlenden braaf te smeeren", "een mothuis op te schikken", "ik zal moeten kalven", "de kop staat mij kroes", iemand "den bek opveegen", "den rug murruw streelen", "ik was zo vol als een kartouw", "mijn darmpjes met het eigen wagensmeer te zalven en te strijken", "ik smeer mijn hart", "geeft malkaâr de poot".

De studenten beschikken ook over keur van krachttermen (*Verdord! Wat henker! bij mijn keel, bij mijn zoolen, bij mijn zieterna*) en scheldwoorden (*Plug! weegluis, Izegrim, beest, potuil*) en liefkozende woorden als de meid aangehaald wordt (*hexje, wentelteefje, mijn gatje van kandij, mijn suikerde, konfijte prij, mijn buisje lief, mijn Tulp, mijn Stookebrand*).

Opmerking verdient dat hun taal, ondanks de ruwe woorden, slechts hier en daar een vorm vertoont die van het tegenwoordige beschaafde taalgebruik afwijkt (*zel, deur, meugje*), in tegenstelling met de even optredende boer Kees, die Noordhollands dialect spreekt.

Toch meent Mauricius, uit eerbied voor de achttiende-eeuwse taalkunde, zich te moeten verontschuldigen, als hij in zijn uitvoerig *Voorbericht* schrijft: "Voor 't overig heb ik in taal, spelling en geslachten hier en daar, om de schildery natuurlyk te maa-

ken, de dagelyxe wyze van spreeken meer gevolgd dan den eisch der regels".'

1719 ◦ Eerste Nederlands-Duits, Duits-Nederlands woordenboek, van Matthias Kramer: *Het Koninglyk Neder-Hoog-Duitsch, en Hoog-Neder-Duitsch Dictionnaire*. Dit was een Duits initiatief – Kramer was Duitser.

1719 ◦ Heruitgave van de grammatica van A. Moonen uit 1706.

1719 ◦ Gerhard Dumbar publiceert de *Rym-Kronyk, Van ouds genaamt Het Geschichte Historiael-Rijm, der eerste Graaven van Holland*, die door broeder Klaas Kolijn, monnik van Egmond, omstreeks het jaar 1170 zou zijn geschreven. Deze kroniek is beroemd en berucht. Ze wordt in 1745 opnieuw uitgegeven door Gerard van Loon. Geruime tijd wordt de kroniek beschouwd als de oudst bewaard gebleven Middelnederlandse tekst, totdat in 1777 de historicus Jan Wagenaar onomstotelijk bewijst dat het werk een vervalsing is, en wel, zo toont Adriaan Kluit in 1801 aan, door de aan lager wal geraakte jurist en arts Reinier de Graaf. Huydecoper doorziet de vervalsing al eerder en spreekt in de inleiding van zijn uitgave van Stokes *Rijmkroniek* uit 1772 spottend over de 'Rijmkronijk van Kakolijn'. De mystificatie van Klaas Kolijn illustreert hoe groot de belangstelling voor oude teksten in de achttiende eeuw is.

1720 ◦ In Rusland wordt een tweetalig, Russisch-Nederlands, Zeereglement gepubliceerd. De bezoeken van Peter de Grote aan Nederland hebben ertoe geleid dat het Russisch in deze periode veel Nederlandse leenwoorden overneemt. De tsaar wil 'prorubit' okno v Jevropu' (letterlijk: een raam naar Europa uithakken). Toen Peter in 1697-1698 in Nederland verbleef, ontmoette hij Cornelis Cruys, een Nederlandse zeeman van Noorse afkomst die op dat moment als equipagemeester in dienst was van de Amsterdamse Admiraliteit. Peter benoemt Cruys tot vice-admiraal van de Zwarte Zeevloot en de Oostzeevloot. Nog steeds staat op de Russische admiraalsvlag een kruis! Dankzij Cruys komen er veel Nederlandse marineofficieren naar Rusland. Cruys ontwerpt in 1698 een Zeereglement in het Nederlands en het Russisch, dat Peter de Grote in 1720 laat verschijnen in een tweetalige uitgave. Het reglement blijft tot 1797 van kracht, en de vele herdrukken ervan blijven tweetalig Russisch en Nederlands. Dankzij dit reglement heeft het Russisch uit het Nederlands de woorden *rang* 'rangorde, klasse, afdeling, categorie' en *tabel'* 'lijst, register, opsomming' overgenomen. Op 1 februari 1721 ondertekent Peter de Grote namelijk de zogenoemde *tabel' o rangach* 'rangentabel', waarop de veertien rangen in het leger, op de vloot en in het civiele leven staan; dit overzicht wordt uitgevaardigd op 24 januari 1722 en blijft, met wijzigingen, tot aan de Revolutie in 1917 van kracht. In deze periode zijn honderden Nederlandse scheepvaarttermen in het Russisch overgenomen, zoals *admiral*, *bakbort*, *blok*, *bocman* 'bootsman', *bugšprit* 'boegspriet', *buj*, *foršteven* 'voorsteven', *jachta*, *mačta* 'mast', *matros*, *passažir*. Peter de Grote heeft een tijdlang serieus overwogen Nederlands als vreemde taal in Rusland in te voeren. '[Men moet] de scheepvaart met alles wat daarbij hoort leren [...] en eveneens moet men voor zover mogelijk de Nederlandse taal leren' – aldus Peter de Grote in een vertrouwelijk stuk aan grootvorst A.G. Dolgorukij van 1 oktober 1707.

1721-1722 ◦ Jacob Roggeveen ontdekt Paaseiland (en vernoemt het naar de dag van de ontdekking) en maakt een ontdekkingsreis langs de Polynesische eilanden, waar vijf man deserteren op een van de Tuamotu-eilanden. Aan de deserteurs – die niet met lege handen weggegaan waren – zou te danken zijn dat men op Hawaï *kope* kent, teruggaand op Nederlands *schop*, en op Tahiti *narreeda*, ontleend aan Neder-

lands *naald*; ook *pupa* 'copuleren' op Tuamotu en Tahiti is waarschijnlijk ontleend aan het Nederlands, namelijk aan *poepen*, dat oorspronkelijk 'copuleren' betekende (zoals nu nog in België).

1722 ◦ Carolus Tuinman schrijft een etymologisch woordenboek, de *Fakkel der Nederduitsche taale*, met etymologieën van Nederlandse woorden en de eerste korte historische grammatica van het Nederlands, in 1731 postuum gevolgd door het *Vervolg op de fakkel der Nederduitsche taale*. Het boek heeft momenteel slechts curiositeitswaarde.

1723 ◦ Lambert ten Kate publiceert *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. De *Aenleiding* is de belangrijkste historisch-vergelijkende taalstudie van de achttiende eeuw. Onder 'taal' verstaat Ten Kate in eerste instantie *gesproken* taal, terwijl voor de meeste van zijn tijdgenoten de schrijftaal centraal staat. Hij beschrijft de taalklanken, ontwerpt als eerste een fonetisch schrift en stelt als eerste een lijst met klankovereenkomsten tussen de Germaanse talen op. Bovendien onderscheidt hij drie stijlen: de hoogdravende of verheven stijl, de deftige of statige stijl (het deftige taalgebruik) en de gemeenzame stijl (de dagelijkse spreektaal). Daarónder bevindt zich de niet-geaccepteerde 'platte spreek- en straattaal'. De stijlniveaus zijn verbonden aan grammaticale kenmerken. In de hoogdravende stijl gebruikte men volgens Ten Kate als tweede naamval enkelvoud *eenes grooten mans*, *eener grooten/grooter vrouwe*. In het deftige taalgebruik zei men *van eenen/een' groot man*, *van eene groote vrouwe/vrouw'*, en in de gemeenzame stijl, ofwel de spreektaal, had men het over *van een groot man*, *van een' groote vrouw*.

1723 ◦ Heruitgave van de geslachtslijst van D. van Hoogstraten uit 1700 onder de titel *Lijst der gebruikelijkste zelfstandige naamwoorden, door hunne geslachten beteekent*.

1723 ◦ Tweemaal een heruitgave van de grammatica van J. Nyloë uit 1703.

1723 ◦ Het in het Engels geschreven werk van Bernard Mandeville, *Free thoughts on religion*, wordt in het Nederlands vertaald als *Onpartydige gedachten over de godsdienst, de kerk, en des volks geluk*. De in Nederland geboren en gepromoveerde Mandeville vestigt zich na 1691 in Londen en publiceert in het Engels; zijn bekendste werk is *The fables of the bees, or Private vices, public benefits*. Dit wordt pas in de twintigste eeuw in het Nederlands vertaald. Mandeville gaat er anders dan zijn tijdgenoten van uit dat de mens niet van nature goed is, maar egoïstisch en hebzuchtig. Juist deze eigenschappen zetten hem aan tot activiteit en brengen een welvarende samenleving tot stand. De regel dat individueel nut niet gelijk hoeft te zijn aan maatschappelijk nut, is een belangrijke stelling in de economie, die naar hem de *Mandevilleparadox* is genoemd.

1724 ◦ Jan Pieter van Male uit Brugge schrijft de *Ontleding ende verdediging Vande Edele ende reden-rijcke Konst der Poëzye*, waarin hij Vondel als voorbeeld stelt.

1724 ◦ Heruitgave van de grammatica van W. Sewel uit 1708.

1724-1726 ◦ François Valentijn publiceert het vijfdelige *Oud en Nieuw Oost-Indien*, met zeer veel informatie over Indië. In deel 4 uit 1726 merkt hij op: 'Men had beter onze taal geheel en al kunnen invoeren, zoals de Portugezen de hunne van het begin af aan overal waar zij kwamen ingevoerd hebben. Op 8 juni 1691 is daarmee al een begin gemaakt, toen de autoriteiten besloten dat [in Batavia] slaven geen hoeden of mutsen zouden mogen dragen, en evenmin vrijbrieven krijgen – zelfs al waren zij al vrijgelaten –, zolang zij geen Nederlands konden spreken. Ook besloten zij toen alleen nog huwelijken van inlandse vrouwen met Nederlanders toe te staan als die vrouwen Nederlands konden spreken.'

1725 ◦ De eerste Zuid-Nederlandse uitgave van het schoolboekje het *Oprecht Onderwys van de Letter-konst* van C. D. van Niervaart (zie 1670).

1725 ◦ Van David van Hoogstraten verschijnt *Beginselen of Kort Begrip der Rederykkonst ten dienst der Tael- en Dichtlievenden opgestelt*, Amsterdam.

1725-1733 ◦ Verschijning van het *Groot algemeen historisch, geographisch, genealogisch en oordeelkundig woordenboek* van D. van Hoogstraten, M. Brouerius van Nidek en J. L. Schuer, het eerste complete biografische woordenboek.

1726-1727 ◦ Carolus Tuinman publiceert het eerste verklarende woordenboek van spreekwoorden: *De oorsprong en uitlegging van dagelijks gebruikte Nederduitsche spreekwoorden*. Eerder waren al wel (meestal niet alfabetische) verzamelingen met spreekwoorden verschenen, waarvan de bekendste Jacob Cats' *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt* uit 1632 is. Maar dergelijke verzamelingen hadden vooral een moralistisch doel en werden niet, zoals het woordenboek van Tuinman, samen gesteld om taalkundige redenen. Het boek is nog steeds een waardevolle bron voor onze kennis over Nederlandse spreekwoorden. Enkele voorbeelden eruit, in hertaling:

> 733. *Ga mijn schuit uit, je bederft mijn vracht.* Dit spreekwoord wordt toegepast op iemand van wiens gezelschap men zich graag zou ontdoen, bijvoorbeeld wanneer een schipper, temidden van andere reizigers, iemand met luizen in zijn haar in zijn schip heeft. *Zo bederft een rotte appel de hele mand* en *besmet een schurftig schaap de ganse kooi*. Maar *wie de duivel aan boord heeft, moet met hem naar de overzijde varen*. Hij moet erop toezien *dat hij hem [de duivel] werk geeft* en nooit het roer toevertrouwt. Een ander spreekwoord zegt: *weiger geen vracht, eer de schuit vol is*.
>
> 1474. *Hij is zo wijs als zeven dolle koeien.* Zeven is het getal van de volmaaktheid. Deze zegswijze betekent dan ook: het is een volmaakte nar. Er zijn veel van dit soort komische vergelijkingen, bijv. *zo wijs als Salomo's kat*. *Zo wijs als het raadhuis in Bremen, dat van wijsheid is ingestort. De deugd straalt hem uit zijn ogen, zoals de barmhartigheid bij de beul. Dat past hem, zoals een zadel een zeug*, enz. *Hij is stapelgek* is hetzelfde als de eerste zegswijze, dat wil zeggen: hij is grondgek, opgestapeld gek, van gekheid opgestapeld.
>
> 2006. *Hij is van goede afkomst, hij lijkt op stront.* Dit zegt men van hen die zich op hun afkomst beroemen maar zelf niet deugen. Zo zegt een ander spreekwoord: *zij meent dat de kat van de keizer haar nicht is*. De ouden zeiden: *afkomst zegt niets*.

1727 ◦ De bibliograaf Isaac le Long geeft de *Spiegel historiael* van Lodewijk van Velthem uit (zie 1315-1316). In 1732 geeft hij het eerste overzicht uit van Nederlandse Bijbelvertalingen: *Boekzaal der Nederduytsche Bybels*.

1730 ◦ Eerste werk over de interne geschiedenis van het Nederlands door de taal- en letterkundige Balthazar Huydecoper: *Proeve van taal- en dichtkunde; in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius*. Hierin geeft hij uitgewerkte opmerkingen naar aanleiding van het werk van Vondel, waarvan hij een nieuwe editie voorbereidt. Hij meent dat de zuiverste taal gevonden kan worden bij de Middelnederlandse schrijvers. Zijn uitgangspunt is alleen de geschreven taal ('De regels uit het schrijven gehaald, hebben meer gezag'). Mede dankzij de opvattingen van de gezaghebbende Huydecoper gaat men in de loop van de achttiende en negentiende eeuw steeds onnatuurlijker schrijven en gaat de schrijftaal steeds meer afwijken van de spreektaal. De regels die de verschillende grammatica's

voorschrijven, worden steeds strakker. Van de *Proeve* verschijnt tussen 1782 en 1791 een tweede, herziene editie in vier delen, bezorgd door Frans van Lelyveld en Nicolaas Hinlópen (zie 1777).

1731-1735 ◦ Twaalfdelig tijdschrift van Justus van Effen: *De Hollandsche Spectator*, geïnspireerd door Engelse voorbeelden. Dit soort 'spectatoriale geschriften' richten zich op de volksopvoeding. In deze periode worden de Engelse letterkundige termen *essay*, *pamflet* en *plot* geleend, en het woord *nonsens*.

1732 ◦ Johan Hubner publiceert het puristische *De Staats- en Koeranten-tolk of Woordenboek der Geleerden en Ongeleerden*, Leiden. In 1734 verschijnt deel twee onder de titel *Algemeen kunstwoorden-boek der wetenschappen*, vermeerderd door A.H. Westerhovius, Leiden.

1733 ◦ Nieuwe druk van de *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden* van D. van Hoogstraten uit 1700.

1733 ◦ Heruitgave van de grammatica van W. Sewel uit 1708.

1736 ◦ Verschijning van de eerste Nederlandstalige Maleise grammatica, *Maleische Spraakkunst*, van de predikant-taalkundige G.H. Werndly.

1736 ◦ De Moravische Broedergemeenschap of Hernhutters, die in 1732 begonnen is met missie op de Deense Antillen (tegenwoordig Virgin Islands of the United States geheten), onderwijst slaven in de aldaar gebruikte omgangstaal, het op het Nederlands gebaseerde Negerhollands (zie 1665). In dit jaar wordt voor het eerst melding gemaakt van deze creooltaal, sterker nog, het woord *creools* als taalnaam begint hier zijn internationale carrière. Het hoofd van de missionarissen, Friedrich Martin, schrijft namelijk:

> *Br. Cars[tens] war fleissig wolt das neije testament ins carriolse bringen: es ist aber sehr schwer: den sie besteht in all zu vieler Sprachen.*
>
> (Broeder Carstens was vlijtig, wilde het Nieuwe Testament in het creools vertalen; dat is echter erg moeilijk, omdat het uit te veel talen bestaat.)

De Hernhutters noemen de taal ook *cariolisch*, *criolisch*, *creolisch*. Vanaf 1739 verschijnen er gedrukte publicaties van psalmboeken, abc-boekjes en het Nieuwe Testament, die door de Duitse missionarissen in het Negerhollands zijn vertaald.

1736 ◦ In Rome overlijdt de in 1653 in Amersfoort geboren schilder van stadsgezichten Caspar van Wittel. De Italianen noemden hem Vanvitelli, en zijn zoon Lodewijk wordt onder de naam Luigi Vanvitelli een vooraanstaand Italiaans bouwmeester. Hij ontwerpt een paleis voor de koningen van Napels, in welke stad een plein naar hem wordt genoemd: Piazza Vanvitelli.

1739 ◦ Alle voorrechten die Nederlandse schepen in Deense havens hebben, worden ingetrokken (zie kader 3.1, 1563, 1588-1648). Sindsdien zijn de Deens-Nederlandse handelsbetrekkingen van minder groot belang en in de loop van de achttiende eeuw verzwakt de culturele invloed van Nederland op Denemarken steeds meer. Alleen op het gebied van molenbouw en landwinning haalt Denemarken nog kennis uit Nederland. In het begin van de achttiende eeuw worden steeds meer Deense molens vervangen door Nederlandse types, want de Nederlandse molens kunnen eenvoudiger met de wind worden meegedraaid dan de Deense. Veel molens in Denemarken worden *hollandske møller* (Hollandse molens) genoemd. Nederlandse leenwoorden in het Deens op deze terreinen zijn Deens *bagger* 'baggermachine', *krøje* (van *kruier* 'plank met loodrechte stok'), *nok*, *polder* en *ters* (van het Nederlandse *teers* 'bepaalde balk').
Veel later, in de twintigste eeuw, komen in het Nederlands twee zegswijzen op die getuigen van een neerbuigende hou-

ding ten aanzien van Denemarken. Wanneer Nederland na de Tweede Wereldoorlog op het punt staat zijn kolonie Nederlands-Indië te verliezen, wordt bezorgd opgemerkt dat *Nederland dreigt af te glijden naar de rang van* (het koloniello-ze) *Denemarken*. En in de jaren tachtig van de twintigste eeuw valt te beluisteren dat als er geen hogesnelheidsspoorlijnen worden aangelegd, voor Nederland *Jutlandisering* dreigt – wegzakken in een achterlijk, provinciaal bestaan.

1739 ◦ Johannes Fr. Foppens geeft de *Bibliotheca Belgica sive virorum in Belgio vita scriptisque illustrium catalogus, librorumque nomenclatura* uit in Brussel, met bio- en bibliografische gegevens van Belgische auteurs.

1740 ◦ Frans van Mieris publiceert de *Chronyk van Holland van den Clerc uten laghen landen bij der zee*, die een anonieme geestelijke omstreeks 1410 schreef. Toen waren de 'Lage Landen aan de Zee' dus al spreekwoordelijk.

1740 ◦ Johanna Corleva publiceert de *Algemeene en geredeneerde spraakkonst*, de eerste vertaling (in Nederland en daarbuiten) van de beroemde en vele malen herdrukte *Grammaire générale et raisonnée* uit 1660 van A. Arnauld en C. Lancelot, ook wel Port-Royal-grammatica genoemd (omdat ze was uitgegeven door het klooster Port-Royal bij Parijs). Dit was een algemene of universele grammatica, die niet één bepaalde taal beschreef, maar taal in het algemeen, en die was gebaseerd op logische principes. De vertaling van Corleva vindt in de Lage Landen nauwelijks weerklank. Ter zijde zij vermeld dat Corleva bij ons tot in de twintigste eeuw de enige vrouw blijft die publiceert over taalkundige kwesties.

1740 ◦ Heruitgave van de grammatica van A. Moonen uit 1706.

1740-1920 ◦ 'Ruslui' uit Vriezenveen drijven handel met en in Sint-Petersburg, waar ze een Vriezenveense kolonie stichten.

1741 ◦ Eerste Hebreeuwse spraakkunst met woordenboek Nederlands-Hebreeuws v.v.: E. Soesman, *De bruidschat Israels of onderwys der Hebreeuwsche spraak-kunst, met twee bygevoegde woordenboeken*. Voordien waren alle boeken over het Hebreeuws geschreven in het Latijn.

1742 ◦ Carlos Folqman publiceert de *Portugeese en Nederduitse Spraakkonst, met eene wydloopige naam-noeminge*: de eerste Nederlands-Portugese grammatica en woordenlijst.

1744 ◦ Er wordt bepaald dat op de Benedenwindse Eilanden gerechtelijke stukken in het Nederlands moeten worden geschreven of vertaald.

1744-1748 ◦ Franse troepen bezetten de Oostenrijkse Nederlanden. Hierna nemen de Oostenrijkers het bewind weer over. Vanaf 1744 treedt massale verfransing op, hoewel de hogere standen Nederlands blijven gebruiken naast Frans. In 1747 trekken Franse troepen de Republiek binnen; het volk wil weer een Oranje aan het hoofd, en Willem Friso, een verre neef van Willem III, wordt tot stadhouder benoemd.

1745 ◦ Publicatie van het *Groot en algemeen kruidkundig, hoveniers, en bloemisten woordenboek* van Philip Miller en Jacob van Eems.

1746 ◦ Heruitgave van de grammatica van J. Nyloë uit 1703.

1746 ◦ Verschijning van *De Volmaakte Hollandsche keukenmeid*, bedoeld voor de welgestelde burgerij. In het voorwoord wordt door een 'ootmoedigen, dog onbekenden dienaar en vriend' verteld dat de recepten in dit boek verzameld zijn door een onlangs in Den Haag overleden dame uit de hoogste kringen, die bekendstond als een van de beste huishoudsters van het land, die ze schreef voor haar dochters en keukenmeiden. Het boek is zeer populair: vier maanden na verschijnen wordt een aanhangsel gepubliceerd, en meer dan een eeuw lang wordt het herdrukt. Het boek is bovendien de eerste in een hele reeks 'keukenmeiden': Friese, Gelderse et cetera. In 1838 verschijnt *De Belgische Keukenmeyd*, die een gemoderniseerde uitgave is van de Hollandse uit 1746

met daaraan alleen toegevoegd een hoofdstuk met aardappelrecepten uit een Frans kookboek.

1748 ◦ Jan van Belle publiceert in Haarlem een volledig op rijm gesteld schoolboek, *Korte wegwyzer, ter spel- spraak- en dichtkunden*, gevolgd in 1755 door de *Korte schets der Néderduitsche spraekkunst*.

1750 ◦ Zigeuners verjaagd uit de Nederlanden. Dankzij hun verblijf sinds 1420 heeft het Nederlands de volgende woorden geleend uit het Romani: *bink*, *dokken*, *gids*, *joekel* (eigenlijk '(grote) hond'), *mollen*, *pieren* 'spelen' (waarvan afgeleid *pierement*), *pooier* en *verpatsen* – op *gids* na allemaal spreektaalwoorden. Voorts zijn in dialecten onder andere bewaard gebleven *gees/gies* 'vrouwspersoon', *kach(e)lientje* 'kip', *kotter* 'boterham', *mangen* 'bedelen', *maro* 'brood', *sjank* 'kerk', *sjanken* 'trouwen', *treiers/treders/trederikken* 'schoenen' en *val* 'deur'.

1750 (ca.) ◦ Een onbekende West-Vlaming publiceert in Frans-Vlaanderen *Snoeymes der Vlaemsche Tale*. Hij keert zich tegen het gebruik van Franse woorden en dialectwoorden, en pleit voor een praktische en eenvoudige spelling, ook bij ontleende woorden, want 'wat gaat de afkomste van die vreemde woorden de Vlamingen aen?'

1751 ◦ Heruitgave van de grammatica van A. Moonen uit 1706.

1751 ◦ Heruitgave van de grammatica van J. Nyloë uit 1703.

1751 ◦ F. de la Fontaine publiceert *Verhandeling over de redenvoering dienstig voor Predikanten, Redenaers, Tooneelspeelders en Geselschappen*, Brussel, voor hoe men correct dient te spreken.

1752 ◦ Haarlem krijgt het eerste geleerdengenootschap van Nederland: de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen.

1754 ◦ Aan de universiteit van Franeker wordt een hoogleraar Frans benoemd, terwijl dat voor het Nederlands pas in 1796 gebeurt.

1754 ◦ Willem Kroon schrijft het eerste Nederlandse rijmwoordenboek (tevens retrograde woordenboek): *Verzameling van de bruykbaarste Nederduytsche rymklanken tot dienst der liefhebberen van Taal- en Dichtkunst*, Utrecht.

1755 ◦ Verschijning van *De volmaakte Geldersche keuken-meyd*, samengesteld voor de gegoede burgers door Nijmeegse dames. Het boek is een eeuw lang herdrukt (zie 1746).

1756 ◦ Er verschijnt anoniem een uitgave van de Statenvertaling in aangepaste spelling en woordkeus, waarin bovendien de Godsnaam in het Oude Testament met Jehovah wordt weergegeven in plaats van met HEERE. Deze zogenoemde Jehovah-bijbel vindt, hoewel hij in 1761 nog herdrukt wordt, weinig ingang.

1756 ◦ In Antwerpen verschijnt het boek *Fondamenten ofte Grondregels der Nederduytsche Spel-konst* van P.B., wellicht P. Bincken.

1756 ◦ Heruitgave van de grammatica van W. Sewel uit 1708.

1756-1763 ◦ Zevenjarige Oorlog in West-Europa, de Republiek blijft neutraal.

1757 ◦ F. Burman publiceert *Eenige aenmerkingen de Nederduitsche tael aengaende*, over de wederzijdse beïnvloeding van de Nederlandse en de Franse woordenschat.

1758-1762 ◦ Verschijning van de *Tael- en dicht-kundige bydragen* te Leiden, het eerste tijdschrift dat geheel aan de Nederlandse taal- en letterkunde is gewijd en waarin nieuwe en oude boeken betreffende de Nederlandse taal, dicht- en oudheidkunde worden besproken (zie 1763-1766).

1759 ◦ Een groep dichters richt het genootschap Laus Deo, Salus Populo (Lof voor God, Heil voor het Volk) op met als doel de psalmen opnieuw te berijmen (zie 1773).

1759 ◦ Adriaan Kluit geeft een bewerking van Van Hoogstratens *Lijst der gebruikelijkste zelfstandige naamwoorden, door hunne geslachten beteekent* uit 1700 uit.

1759 ◦ Geleerden van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem richten het eerste openbare natuurhistorische museum van Nederland op: het Haarlemse

Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij. Het wordt voor het grote publiek opengesteld in 1772 en opgeheven in 1866.

1759 ◦ In Antwerpen verschijnt het schoolboekje de *Woórdenschat oft letter-konst* van J.D. Verpoorten.

1759-1761 ◦ De Amsterdamse boekverkoper S.J. Baalde geeft wekelijks afleveringen uit van het anonieme *Het Zinryk en schertzend woordenboek*, waarin satirische omschrijvingen van woorden worden gegeven. Het woordenboek, het vroegste in zijn soort, zet een traditie in die in de achttiende en negentiende eeuw veel navolging vindt. Zo publiceert de Amsterdammer Arend Simonsz. Fokke in 1797 het *Ironisch comisch psycho-chemisch woordenboek*, zie kader 4.3.

1761 ◦ Publicatie van de *Nieuwe Nederduytsche spraekkonst* van de Hagenaar Jan (Jean) des Roches, inspecteur-generaal van de Belgische scholen. Hij neemt het Antwerps als norm. In 1777 wordt dit het officiële leerboek Nederlands in de Oostenrijkse Nederlanden. Des Roches ontwerpt een spellingsysteem, waarin hij *ae* verkiest boven *aa* en accenten hanteert op sommige klinkers. Deze 'accentspelling' wordt verdedigd en gebezigd door taalparticularisten die zich na 1830 tegen de noordelijke norm verzetten.

1761 ◦ Oprichting door predikant Cornelis Loosjes van het maandblad *De Vaderlandsche Letteroefeningen*, Amsterdam, dat de verlichtingsidealen propageert door aan verschillende wetenschappen aandacht te besteden. De verschijning wordt in 1811 door de Fransen verboden, in 1812 verschijnt het opnieuw onder de titel *Tijdschrift voor Kunsten en Wetenschappen*, vanaf 1813 voert het weer de oude titel. Na de oprichting van *De Gids* in 1837 verliest het tijdschrift zijn elan, en in 1875 wordt het opgeheven.

1761-1785 ◦ M. Houttuyn publiceert in Amsterdam het belangrijke en omvangrijke driedelige *Natuurlyke Historie, of uitvoerige beschryving der dieren, planten en mineraalen*, met voor zover bekend de eerste vermelding van de woorden *camee, chalcedon, emulsie, gletsjer, Guinees biggetje, kanteloep, kobalt, koedoe, moedervlek, platina* en *steppe*.

1762 ◦ Er ontstaat behoefte aan een compleet eentalig woordenboek, en daarom doet het tijdschrift *Tael- en Dichtkundige By-dragen* een oproep voor medewerking aan de samenstelling van een 'Nederduitsch Woordenboek'. Dit wordt overgenomen door de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, die in 1766 wordt opgericht. Het initiatief blijft echter steken in plannen en materiaalverzameling (zie 1799-1811).

1763-1766 ◦ Het tijdschrift *Nieuwe bydragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde* is, als opvolger van de *Tael- en dicht-kundige bydragen* (zie 1758-1762), gewijd aan de Nederlandse taal- en letterkunde. Van 1763 tot 1764 verschijnt in Amsterdam *De Letter-, historie- en boekbeschouwer*.

1765-1766 ◦ Het wonderkind Wolfgang Amadeus Mozart bezoekt samen met zijn vader Leopold en zijn zusje Nannerl Nederland, waar hij onder meer optreedt in Den Haag (aan het hof) en Amsterdam. Voor de inhuldiging van stadhouder Willem v in maart 1766 componeert Wolfgang een potpourri. In de tien maanden die de Mozarts in het Nederlandse taalgebied doorbrengen, zou Leopold heel aardig Nederlands hebben geleerd. In het laatste deel van de achttiende en in de negentiende eeuw verovert de Duitse klassieke muziek – met in chronologische volgorde Bach, Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert, Schumann, Wagner en Brahms – de wereld. Als gevolg hiervan leent het Nederlands uit het Duits in deze periode onder andere de woorden *alt, bard, bariton, castraat, cis, dis, doedelzak, duet, filharmonisch, fis, gis, kamermuziek, klaviatuur, partituur, pauk, sextet, symfonisch, tonica, triool* en *volkslied*.

1766 ◦ Oprichting van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in Leiden.

1766 ◦ Willem Sewel en Egbert Buys publiceren het *Volkomen woordenboek der Nederduytsche en Engelsche taalen*, Amsterdam.

1769 ◦ Voor het grammaticaonderwijs op de lagere scholen schrijft de Rotterdamse kostschoolhouder Kornelis van der Palm de *Nederduitsche spraekkunst, voor de jeugdt*.

1769-1777 ◦ N. Chomel en J.A. de Chalmot publiceren het omvangrijke *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek*, Leiden/Leeuwarden. In 1778 verschijnt een tweede druk. Hierin zijn voor zover bekend voor het eerst woorden te vinden zoals *barometer, basalt, elmsvuur, hachee, hermetisch, meteoor, nafta, papyrus*. Veel internationale wetenschapstermen worden dankzij dit woordenboek algemeen bekend. Het doel van het woordenboek is niet puristisch maar verklarend.

1769-1811 ◦ Negendelige *Natuurlijke Historie van Holland* door J. Le Francq van Berkhey; hierin worden woorden vermeld zoals *aardpek, aderspat, alsemknop, aluinwater, amandelolie, ammoniet, baggerbeugel, baggerschuit, beendergestel, bromvlieg, bulkalf, eendagsvlieg, gehoorschelp, gehoorzenuw, halsgezwel, knekel* en *nachtvlinder*. Dankzij dit werk en andere in deze periode verschijnende uitvoerige non-fictieboeken, zoals dat van Houttuyn (1761-1785), worden er veel nieuwe Nederlandse samenstellingen gevormd en verbreid.

1770 ◦ De Deen J.M. Magen, geboren op de Maagdeneilanden, publiceert *Grammatica over det Creolske Sprog*, de eerste grammatica van een creooltaal, en wel van het Negerhollands.

1770 ◦ Het populaire en vele malen herdrukte *Volkoomen Nederlandsch kookkundig woordenboek voorgesteld in de Friesche keukenmeid en verstandige huishoudster* van Catharina Zierikhoven verschijnt te Leeuwarden. Catharina Zierikhoven is geen vrouwelijke auteur, maar het pseudoniem waarvan J.A. Chalmot zich bedient, in de kennelijke veronderstelling dat een door een vrouw geschreven kookboek beter wordt ontvangen.

1772 ◦ In Antwerpen verschijnt de *Néderduytsche spel- en spraekkonst* van Jan Ballieu, die zich richt naar het noordelijke taalgebruik.

1772 ◦ Uitgave door B. Huydecoper van de *Rijmkronijk van Melis Stoke met historie-, oudheid- en taalkundige aanmerkingen* (drie delen).

1773 ◦ Godfried Bouvaert publiceert *Historie, Regels ende Bemerkingen wegens de Nederduytsche Rym-konst... doôr eenen Liefhebber der zelve konst* (Antwerpen).

1773 ◦ Er verschijnt een nieuwe psalmberijming (de 'Statenberijming'), samengesteld uit het werk van H. Ghysen (1686), Laus Deo (1759) en J.E. Voet. Deze wordt ten slotte in 1973 opgevolgd door het *Liedboek voor de kerken* (zie 1566).

1773 ◦ P.J. van Belleghem en D. Waterschoot publiceren in Brugge *Deure oft ingang tot de Nederduytsche Taele,* met soms een keuze voor het West-Vlaams en soms voor het Noord-Nederlands.

1774 ◦ Herman Tollius geeft in Harderwijk als eerste op de universiteit incidenteel college *over* de moedertaal *in* de moedertaal.

1774 ◦ Willem Kops publiceert *Schets eener Geschiedenisse der Rederijkeren*, Leiden.

1774 ◦ Henric Alewijn geeft in Leiden zijn *Verdediging van de voornaamste Dichterlyke Vryheden* uit.

1775 ◦ Balduinus Janssens – wellicht dezelfde als Baldwin Janson (zie 1793) – stelt zich in zijn *Verbeterde vlaemsche spraek- en spel-konste*, gepubliceerd in Brugge, op een duidelijk West-Vlaams standpunt.

1775 ◦ In Utrecht verschijnt het tijdschrift *Proeven van Oudheid, taal- en dichtkunde*.

1776 ◦ Van Klaas Stijl en L. van Bolhuis verschijnt in Groningen de *Beknopte aanleiding tot de kennis der spelling, spraakdeelen, en zinteekenen van de Nederduitsche taal*, bedoeld voor onderwijzers. Het werk wordt herdrukt in 1778, 1787 en 1802.

1776 ◦ De West-Vlaming L. Van Boterdael publiceert in Kortrijk de spellinggids *Spelkonst*, waarin hij expliciet voor de Hollandse spelling kiest.

1777 ◦ Adriaan Kluit publiceert *Vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal* (waarvan het eerste deel in 1763 verscheen). Kluit is van mening dat het oudste Nederlands, de middeleeuwse taal van vóór de Tachtigjarige Oorlog, een veel regelmatiger spelling had. Hij bestudeert Middelnederlandse teksten om de regelmaat en de ontwikkeling tot de eigen tijd op te sporen. Daarbij acht hij het fonetische principe voor de spelling het belangrijkste. Voor wat betreft de spelling van de werkwoordsvormen formuleert hij de thans gangbare spellingregels; hij komt dus op: *ik brand, hij brandt, hij keert, hij heeft gekeerd.*

1777 ◦ Gerard van Hasselt geeft het woordenboek van Kiliaan uit 1599 opnieuw uit, om het lezen van oude teksten te vergemakkelijken.

1777 ◦ Nicolaas Hinlópen publiceert *Geschiedenis van de Nederduitsche overzetting des Bijbels*, waarmee hij de documenten betreffende de totstandkoming van de Statenvertaling als eerste toegankelijk maakt.

1778 ◦ Bij de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde arriveert een lijst met Overijsselse woorden, in 1781 en 1782 gevolgd door twee aanvullende lijsten van G. Dumbar (mogelijk ook verantwoordelijk voor de eerste lijst): het 'Handschrift-Dumbar', zoals de drie lijsten samen heten, is waarschijnlijk het oudste voorbeeld van dialectlexicografie in ons taalgebied.

1778 ◦ Hiëronymus van Alphen schrijft een moraliserende dichtbundel *Proeve van kleine gedigten voor kinderen*, die in vele talen wordt vertaald. Hieruit zijn spreekwoordelijk geworden 'Jantje zag eens pruimen hangen, / o! als eieren zo groot [...] Aan een boom, zo vol geladen, / mist men vijf zes pruimen niet' en 'Mijn speelen is leeren, mijn leeren is speelen'. In het vervolgdeel uit hetzelfde jaar komen de veel geciteerde en gevarieerde regels voor: 'Eén uur van onbedagtsaamheid / Kan maken dat men weeken schreit'.

1779 ◦ Heruitgave van de grammatica van J. Nyloë uit 1703.

1780 ◦ In een anonieme bundel scabreuze gedichten verschijnt een 'Klinkdicht [sonnet] zonder de letter *r*', dat vermoedelijk is geschreven door Willem Bilderdijk. Hiermee begint in het Nederlands de traditie van de *lipogrammen*, een vorm van *Opperlands* (zie 1976). In 1784 publiceert A. F. (A. Frese) *Proeve van vyf klinkdichten, in welke naer rang zyn uitgelaten de vyf vocaelen of klinkletters*, sonnetten dus waarin telkens geen *a*, geen *e* enzovoort voorkomt. In 1795 publiceert de Rotterdamse predikant J. Scharp *De naam Jezus*, een vrije, *r*-loze vertaling van een Duitse *r*-loze preek van J. Müllner (zeventiende eeuw). In 1841 publiceert Jacob van Lennep de *E-legende*, waarin van de klinkers alleen de *e* voorkomt; datzelfde jaar verschijnen de *A-saga* van Johannes Bosscha en het *O-sprook* van A. des Amorie van der Hoeven Jr. Dominee Jongeneel uit Rotterdam komt later met een *I-dicht*. Volgens het satirische tijdschrift *Braga* ontbreekt alleen nog het 'U-prul', maar daarin wordt in 1944 voorzien met een *U-klucht*.

1780 ◦ De Franse schrijver Denis Diderot publiceert *Voyage en Hollande*, waarin hij opmerkt: 'De Nederlandse taal is het Vlaams, een van de dialecten van het Duits. Ze heeft zoveel woorden gemeen met het Engels dat ik op straat bijna alle uithangborden kon begrijpen. De taal wordt in iedere provincie en zelfs in iedere stad anders gesproken. De uitspraak leek mij lastig. De taal is rijk, ze heeft verkleinwoorden.

Begaafde Hollanders schrijven in het Latijn.'

1780-1784 ◦ Vierde Engelse Oorlog. Deze wakkert de beweging van de patriotten aan, die voorstanders zijn van bestuurlijke en maatschappelijke reorganisatie.

1781 ◦ De patriot, hoogleraar en onderwijskundige J.H. Swildens publiceert *Vaderlandsch A-B Boek voor de Nederlandsche Jeugd*, een ideologisch leer- en leesboek. Onder *T* bijvoorbeeld:

> *Turf* is een zeer verwarmende, schoone, duurzaame en in onze Luchtstreek zeer gezonde brand.
> Het is zeker, dat wy een deel van den grond van ons Land geduurig verbranden, en dat door de toeneemende overdaad thans meer *Turf* verslonden wordt dan in spaarzamere tyden. 't Is mede zeker, dat noch de hooge, noch de laage Veenen wederom aangroeijen, of ten minsten is die aangroei van geen belang. – Uit dit alles volgt immers dat de *Turf* van jaar tot jaar moet verminderen. Zouden wy dan niet trachten die vermindering te vergoeden door Houtplantingen? Meest alle onze Duinen, en veele andere tot akkers of weiden ongeschikte gronden, zyn immers ook zeer geschikt voor Houtplantingen.
> Maar als wy dan eens de uitgedolvene landen niet indykten, en uitmaalden; zou dit dan ook al niet een zeer schadelyk en gevaarlyk verzuim zyn? In uitgedolvene waterpoelen en moerassen kunnen immers geene menschen woonen: en in de Volkrykheid bestaat het vermogen van eenen Staat.

1781 ◦ Joan Derk van der Capellen tot den Pol publiceert het pamflet 'Aan het Volk van Nederland', waarin hij de volkssoevereiniteit propageert en zich richt tegen het stadhouderschap en de Oranjepartij; hij richt zich tot 'Neerlands geheele volk, de Afstammelingen van de Vrije Batavieren'.

1781 ◦ In Leiden verschijnt het tijdschrift *Taelkundige Mengelingen*.

1782 ◦ Eerste publicatie van de brievenroman *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* van Betje Wolff en Aagje Deken. Hun werken munten uit door een oorspronkelijke en frisse schrijftrant en het gebruik van spreektaal. Hun achtdelige *Historie van den heer Willem Leevend* (1784-1785) levert de meeste citaten uit het eind van de achttiende eeuw op voor het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, en hun werk levert de oudste vermelding voor veel woorden en woordverbindingen, bijvoorbeeld voor *babbelzucht*, *bedilziek*, *broodmager*, *goedlachs*, *jolig*, *kissebissen*, *iemand niet kunnen uitstaan*, *miezerig*, *veronderstellen*, *veronderstelling*, *veroordelen tot*, *warempel*, *zelfvertrouwen*. Aagje Deken laat een kind zeggen 'Wil je slapen?', terwijl in het werk van Van Alphen broertjes en zusjes uitsluitend *gij* en *u* tegen elkaar zeggen (denk ook aan de regels 'Nu zal ik u pruimen plukken; / nu heeft vader Jantje lief.'). Betje Wolff schrijft over haar werk:

> *De pen zweeft over het papier,*
> *En alles heeft een' edlen zwier;*
> *Iets los, iets levendigs, iets vrij,*
> *Iets dat behaagt, iets fraais, iets blij.*

Dit is een verademing vergeleken bij de deftige taal die andere schrijvers in deze periode hanteren. Vergelijk dit eens met de naamvallen die Rhijnvis Feith, penvoerder van de sentimentele richting, in zijn romance *Agnes* uit 1788 gebruikt: 'In der Vaadren Halle rustte / Ridder Rulofs heldenspeer, / Rudolfs, wien de strijd verkwikte, / Rudolfs, voor wien Frankrijk schrikte / En de Sarraceen weleer.'
Wolff en Deken hebben in *Sara Burgerhart* de neerlandistiek terloops opgezadeld met een taai probleem, waarover

ondanks de inspanningen van vele onderzoekers het laatste woord nog niet gezegd is. In de 116de brief schrijft de heer R. aan de heer G., om aan te geven dat deze niets begrijpt van R.'s kijk op de vrouw, 'Doch dit is *to Bliktri* voor u.' Meer dan twee eeuwen speurwerk heeft een tiental voorbeelden van deze uitdrukking in het Nederlandse taalgebied aan het licht gebracht, en uitgewezen dat *(to) Bliktri* in de zeventiende en achttiende eeuw internationaal verbreid was. In de tijd van Wolff en Deken werd de term, die was ontstaan uit het opzettelijk betekenisloze woord *blituri* uit de oud-Griekse taalfilosofie, gebruikt in de betekenis 'onzin, abracadabra'.

1782 ◦ Publicatie van een *Fransch-Nederduytsch Woordenboek* van Jan des Roches, dat net als zijn spraakkunst van hogerhand bij het onderwijs in de Oostenrijkse Nederlanden wordt ingevoerd.

1783 ◦ Tweede druk van Verwers *Linguae Belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica* uit 1707, bezorgd door E. van Driel.

1783 ◦ Adriaan Kluit geeft een bewerking van Van Hoogstratens *Lijst der gebruikelijkste zelfstandige naamwoorden, door hunne geslachten beteekent* uit 1700 uit.

1784 ◦ De Staten van Holland verbieden het dragen van oranje.

1784 ◦ Oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

1784-1785 ◦ Margareta Geertruid van der Werken geeft het eerste Nederlandse vrouwenblad uit, de *Algemeene Oeffenschool der vrouwen*, een duidelijke voorloper van *Libelle* en *Margriet*: het bevat artikelen over 'beproefde huismiddelen', 'heilzame leefregelen', biografieën van beroemde vrouwen, recensies, toneelnieuws, gedichten, leerzame verhalen, ingezonden brieven en artikelen over wetenschappen, kunsten en uitvindingen. In dezelfde periode verschijnen concurrerende vrouwenbladen: in 1785 *De Dames-Post*, tussen 1792 en 1793 het *Geschenk voor de Juffrouwen*.

1785 ◦ Anoniem verschijnt in Dendermonde een *Inleyding tot de grondregels der Vlaemsche spraek- en spelkonste, aentoonende De Verwarring, verschillig Gebruyk en Misbruyk dezer Taelbeschryvers*, waarin de regering wordt opgeroepen om te komen tot een spellingberegeling die van hogerhand verplicht moet worden voor drukkers en in het onderwijs.

1785-1797 ◦ Het *Vaderlandsch woordenboek* van Jacobus Kok verschijnt te Amsterdam, 35 delen, met beschrijvingen van belangrijke personen, plaatsen en gebeurtenissen uit de vaderlandse geschiedenis.

1787 ◦ Inval van het Pruisische leger, dat de Oranjes te hulp komt.

1788 ◦ De Brusselaar Jan Baptist Verlooy pleit in zijn *Verhandeling op d'Onacht der moederlyke Tael in de Nederlanden* voor aansluiting bij het Noord-Nederlands en voor de afschaffing van het Frans op de lagere school in Vlaanderen. Hij is voorstander van de groot-Nederlandse gedachte.

1788 ◦ In Haarlem verschijnt het tijdschrift *Algemene Kunst- en Letter-Bode*.

1789 ◦ De Zuid-Nederlandse provincie Brabant verklaart zich onafhankelijk van de Oostenrijkse Nederlanden, de zogeheten Brabantse omwenteling, ook wel de eerste Belgische revolutie; andere provincies volgen, en in 1790 worden de Verenigde Nederlandse Staten (États Belgiques unis) uitgeroepen en herroepen.

1789 ◦ Franse Revolutie, waardoor in het Nederlands Franse leenwoorden bekend zijn geworden zoals *coalitie*, *guillotine*, *Marseillaise*, *revolutionair* en *terrorist*. Voorts raakt bekend *vrijheid, gelijkheid en broederschap* als vertaling van *liberté, égalité et fraternité*. Ook *links* en *rechts* gaan terug op deze revolutie; het zijn afkortingen van de *linker- en de rechterkant* of de *linker- en de rechterpartij (le côté/parti gauche et droit)*. Dankzij deze Revolutie heeft *burger* onder invloed van Frans *citoyen* de betekenis 'iemand die aan allen gelijk is' gekregen. Later heeft *burger* de

betekenis 'lid van de middenstand', vervolgens negatief 'iemand die burgerlijk is' gekregen onder invloed van Frans *bourgeois*.

1790 ◦ De eerste school voor doven wordt opgericht in Groningen, waar tot 1864 gebarentaal wordt gebruikt; hier wordt het handalfabet, een vingeralfabet om letters te spellen, in Nederland geïntroduceerd.

1792 ◦ Nationalisatie van de Westindische Compagnie.

1793 ◦ E. Wassenbergh geeft aan de Universiteit van Franeker college over de Friese schrijver Gysbert Japix (1603-1666).

1793 ◦ Frankrijk verklaart de oorlog aan Engeland en de Republiek; in Noord-Brabant worden vrijheidsbomen geplant.

1793 ◦ Uitgave van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: de *Beknopte Nederduitsche spraakkunst* van L. van Bolhuis.

1793 ◦ Baldwin Janson – wellicht dezelfde als Balduinus Janssens (zie 1775) – draagt zijn in Londen en Rotterdam gepubliceerde *New pocket dictionary of the Dutch and English languages* op aan de Britse hertogin van York, die 'met genoegen de onvergelijkelijke dichtwerken van Vondel leest'. De hertogin was een dochter van koning Frederik Willem II van Pruisen en Elizabeth van Brunswijk. In de inleiding schrijft hij: 'Kennis van het Nederlands is voor Engelsen van het grootste belang. [...] de gangbaarheid van deze taal in grote delen van Oost- en West-Indië, de mogelijkheid die hij iemand biedt om zich verstaanbaar te maken, niet alleen in de Verenigde Provinciën, Vlaanderen, Brabant en Duitsland, maar zelfs in de meeste koninkrijken van Noord-Europa, zijn redenen die de aandacht verdienen van de politicus, de koopman en de reiziger. Ik heb al die landen bereisd, enkel en alleen met behulp van de Nederlandse taal.'

1794 ◦ Vermeerderde herdruk van Willem Sewels *Nieuwen Dictionnaire en Vocabulaire of Woordenboek der Vlaemsche, Engelsche en Fransche Taelen* (Duinkerke).

1795 ◦ J. Verschuere Reynvaan publiceert het *Muzijkaal Kunstwoordenboek*, Amsterdam, A-M (verder niet verschenen), met daarin de voor zover bekend eerste vermelding in het Nederlands van *agitato*, *allegrissimo*, *continuo*, *contrapunt*, *divertimento*, *duet*, *espressivo*, *forte* en *grazioso*.

4.3 *Verschillende stijlniveaus eind achttiende eeuw*

De Amsterdammer Arend Simonsz. Fokke publiceert in 1797 het *Ironisch comisch psycho-chemisch woordenboek*, waarin hij zich laatdunkend uitlaat over allerlei maatschappelijke toestanden en over het nodeloos en gewichtig doende gebruik van vreemde woorden door schrijvers als Feith, Van Alphen en Bilderdijk; bijvoorbeeld: '*Eten*. Zoo dit 's morgens geschiedt, noemt men het thans *dejeuneren*; zoo 's middags *dineren*, en 's avonds *souperen*.' Hij geeft een prachtige omschrijving van de verschillende stijlniveaus die in die periode gangbaar zijn, onder de ingang *taal*. Na een lange inleiding constateert hij dat er 'hier te lande zoo veel als vier talen in gebruik' zijn, waarna hij als voorbeeld dezelfde zin in die vier talen vermeldt – met name zijn weergave van de straattaal is zeer leerzaam (geciteerd naar de vierde druk uit 1835):

DE BESCHAAFDE TAAL *(Sermo viri eloquentis)*
Niets is schandelijker, dan dat een volk deszelfs eigene moedertaal misacht, en eene vreemde boven dezelve stelt; immers zich voornamelijk toelegt, om vreemde talen in den grond magtig te worden, en, buiten noodzake, tot een rigtsnoer van zijne uitdrukkingen te nemen; terwijl het, in deszelfs eigene, uit verwaarloozing en minachting, vreemd en onkundig blijft; ja zelfs nauwelijks een' regel, zonder aanmerkelijke misslagen, zoo tegen de spelling als woordeigenschappen en woordvoeging, kan te boek stellen; een gebrek, hetwelk grootendeels aan het, tot nog toe, verkeerd ingerigt wordend onderwijs in velen onzer

scholen te wijten is, in welke de meesters en onderwijzers in de grondregelen van alle talen, of algemeene taalkennis, onbedreven; in de Fransche vreemd, en in de Hollandsche volstrekt onkundig zijn.

DE STAATSTAAL *(Lingua Politica, seu Diplomatica)*
Niets is abominabeler, dan dat eene natie derzelver moedertaal mepriseert, en eene aliene daarvoor praediligeert en anteponeert; zich principaal applicerende, om heterogene talen fundamenteel en perfect te studeren, en, zonder urgente necessiteit, tot eene cynosure van hare expressiën te assumeren; terwijl zij, in derzelver eigen idioma, uit negligentie en mepris, zelven inhabiel en idioot permaneert. Ja zelfs naauwelijks eene ligne, zonder considerabele fouten, zoo tegen de orthographie, als etymologie en syntaxis kan coucheren; een defect, dat radicaal aan de, tot nog toe, vigerende perferse costume, naar welke men in velen onzer instituten en collegiën doceert, te adscriberen of te reprocheren is; welker precepteurs of informateurs in de principiën der linguistica inexpert, in de Fransche taal ongeëxerceerd, en in de Hollandsche compleet ignorant zijn.

DE STRAATTAAL *(Sermo vulgaris)*
Der is gien leelyker ding / als dat ien volk zen eige moers taal veracht / en ien vreemde veurtrekt / of ten minste zen best doet / om vreemde talen in den grond te leeren / en er altijd / of 't noodig is of niet / naar te koeteren / en ondertusschen zen eigen laat loopen / en er niemendal van en weet / en gien' regel goed spellen of schrijven kan; dat veul deur die brekebienen van schoolmiesters komt / die gien a veur en b van de talen weten / 't Frans as ien gans en 't Duis op zen Pruis praten.

DE GEMENGDE OF BURGERTAAL *(Mixta)*
Is uit alle drie de vorige zamengesteld, en wordt meestal in den dagelijkschen omgang gebezigd.

5 HET NEDERLANDS VAN 1795 TOT 1900

Inleiding

Geen van de vele spellinggidsen en grammatica's die in de achttiende eeuw verschijnen, weet zich voor langere tijd tot enige standaard op te werken. Het wekt geen verbazing dat er behoefte is aan één algemeen aanvaard werk, zowel op het gebied van de spelling als op dat van de grammatica. Begin negentiende eeuw verschijnt in opdracht van de overheid zowel een spellinggids als een grammatica. De voorgestelde spelling zet onmiddellijk een trend in: ze leidt tot veel discussie, zoals alle spellingvoorstellen die na deze eerste zijn verschenen. Toch neemt het aantal publicaties op dit terrein tot het eind van de negentiende eeuw aanzienlijk af.

Halverwege de negentiende eeuw gaat men naast de tot dan toe verschenen normatieve grammatica's wetenschappelijke grammatica's schrijven, die historisch gericht zijn: bij de beschrijving van de grammatica houdt men rekening met de taalgeschiedenis en met aan het Nederlands verwante talen. Voor het onderwijs wordt bovendien in deze periode de redekundige ontleding geïntroduceerd.

Een andere vernieuwing is dat er vanaf 1799 eindelijk een eentalig Nederlands woordenboek verschijnt. Dit voldoet nog niet aan de verwachtingen, maar het maakt het wel mogelijk dat er een groot wetenschappelijk woordenboek opgezet wordt, het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (waarvoor een nieuwe spelling wordt ontworpen), en bovendien verschijnen er in de tweede helft van de negentiende eeuw voor het eerst eendelige handwoordenboeken.

Daarnaast maakt de maatschappij een enorme vernieuwing door, waardoor allerlei nieuwe instellingen worden opgericht, met alle daarmee verband houdende neologismen. De Franse tijd brengt vele innovaties (zie kader 5.2), de industrialisatie doet in de Lage Landen haar intrede en trekt mensen van het platteland naar de steden; het vervoer over water en land verbetert, zodat er meer gereisd kan worden. Het onderwijs wordt gereorganiseerd en steeds meer mensen volgen vervolgopleidingen. De literatuur bevrijdt zich uit het keurslijf van de taalregels waarin de achttiende-eeuwse schrijvers haar hadden geperst. Dit alles heeft grote gevolgen voor de Nederlandse taal.

1795 ◦ Annexatie van de Zuidelijke Nederlanden door Frankrijk. Er wordt bepaald dat iedere inwoner van de Franse Republiek (inclusief de Zuidelijke Nederlanden) een vaste, geregistreerde familienaam moet dragen. Kinderen krijgen de achternaam van de vader (zie 1998).

1795-1806 ◦ Na een Franse inval in de Republiek door generaal J.Ch. Pichegru wordt de Bataafse Republiek opgericht, feitelijk een vazalstaat van Frankrijk. Pichegru wendt zich later af van de Revolutie en wordt vervolgd, vandaar de uitdrukking *Wat nu, wat nu, zei Pichegru*. Willem v vlucht naar Engeland en de patriotten – *Kezen* genoemd door de *Oranjeklanten* (een woord dat in deze periode opkomt) – nemen de macht over en planten om dit te vieren meibomen. Staats-Vlaanderen, Maastricht en Venlo vallen toe aan Frankrijk. Er worden vijfentwintigduizend Franse militairen gelegerd in de Republiek. Door het bondgenootschap van de Bataafse Republiek met Frankrijk, dat in oorlog verkeert met Engeland, raakt ook de Republiek in deze oorlog verzeild. Hierdoor komt de overzeese handel bijna stil te liggen. De Engelsen beginnen de Nederlandse vestigingen een voor een over te nemen, in 1796 bijvoorbeeld Ceylon.

1796 ◦ De Franse wetten worden bindend verklaard in bezet Zuid-Nederland, Frans is de enige officiële taal. Wetgeving, rechtspraak en overheidsadministratie mogen uitsluitend in het Frans gevoerd worden, het onderwijs wordt in het Frans gegeven en Nederlandstalige dagbladen zijn verboden of moeten van een Franse vertaling worden voorzien. Die maatregelen gelden niet voor de Bataafse Republiek.

1796 ◦ De uniformiteit van taal en de spreekvaardigheid laten ook bij hoger opgeleiden in de Republiek nog lang te wensen over. Dat komt pijnlijk aan het licht tijdens de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek, de eerste gekozen volksvertegenwoordiging, ter vervanging van de Staten-Generaal, waarin afgevaardigden van de verschillende gewesten bijeenkomen: die blijken elkaar slechts met grote moeite te kunnen verstaan. Als remedie wordt in datzelfde jaar in Leiden een leerstoel opgericht (bekleed door M. Siegenbeek) in de 'Hollandse' welsprekendheid, met als doel de studerende jeugd en toekomstige predikanten de gelegenheid te geven 'zich op de universiteit in de voor een vrije natie zo noodzakelijke kunst van het wel te spreken te oefenen'. Nederlands is overigens slechts bijvak; alleen theologen moeten het verplicht volgen. Hoe dit ook zij, hiermee wordt voor het eerst structureel hoger onderwijs *over* het Nederlands gegeven. De Nationale Vergadering legt de scheiding tussen Kerk en Staat officieel vast. Daarmee eindigt het toezicht van de Staat op de Bijbelvertaling: voortaan mogen uitgevers veranderingen in de Statenvertaling aanbrengen. Tevens geeft de Nationale Vergadering de Joden gelijke burgerrechten.

1796 ◦ Het eerste woordenboek Nederlands-Japans verschijnt, onder de titel *Haruma wage*, van Imamura Sanpaku. Deze titel betekent 'Halma verklaard in het Japans' (in Nederlandse leenwoorden in het Japans is een Nederlandse *l* meestal veranderd in *r*, vergelijk *arukôru* 'alcohol'). Deze titel slaat op het feit dat het woordenboek gebaseerd is op het Nederlands-Franse woordenboek van Halma uit 1710. In het Japans wordt *haruma* de soortnaam voor Nederlands-Japanse woordenboeken. Zo verschijnt in 1815 een tweede *haruma*, de *Dôyaku* (of *Zûfu*) *haramu*, ofwel 'Halma vertaald door Doeff': *Dô* in *Dôyaku* staat voor 'Doeff', dat in het Japans wordt uitgesproken als *Zûfu*. Imamura's woordenboek wordt ook wel *Edo haruma* genoemd, en dat van Doeff *Nagasaki haruma*, naar de plaats van uitgave. Hendrik Doeff was het 'opperhoofd' van de Nederlanders op Deshima van 1805 tot 1817.

1797 ◦ De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen richt een aantal *kweekscholen* op, onder andere in Groningen, Amsterdam en Haarlem, voor de opleiding van onderwijzers voor de lagere school.

1797 ◦ Oprichting van het Nederlandsch Zendinggenootschap voor het protestantse zendingswerk.

1797 ◦ Het Franse bewind heft de in 1425 opgerichte universiteit van Leuven op.

1798 ◦ De Bataafse Republiek krijgt de eerste *grondwet* en een democratisch staatsbestel: een gekozen parlement en een vertegenwoordigend lichaam met twee *kamers*, dat wetgevende macht heeft; het Uitvoerend Bewind vormt de eerste Nederlandse centrale regering. De bezittingen van de voc komen aan de Staat; dit betekent het begin van de koloniale periode. In de grondwet wordt gesteld dat er Nederlandstalige wetboeken moeten komen.

1798 ◦ Eerste leerboek en woordenlijst van het Sranantongo van G.C. Weygandt: *Gemeenzaame leerwyze om het Basterd of Needer-Engelsch op een gemakkelyke wyze te leeren verstaan en spreeken*.

1799 ◦ De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen geeft een schoolgrammatica uit: *Rudimenta of gronden der Nederduitsche spraake* van G. van Varik.

1799 ◦ Vergeefse inval van Engelsen en Russen in Noord-Holland om de Fransen te verdrijven.

1799-1811 ◦ Verschijning van het elfdelige *Nederduitsch Taalkundig Woordenboek* (Nederlands taalkundig beredeneerd woordenboek, dat wil zeggen woordenboek met taalkundige gegevens zoals woordgeslacht, meervoud, etymologie e.d.) van P. Weiland, het eerste eentalige Nederlandse woordenboek. Hij komt hiertoe omdat de voorgenomen samenstelling van een woordenboek door de Maatschappij voor Nederlandsche Letterkunde is blijven steken in materiaalverzameling (zie 1762). De Maatschappij stelt het materiaal aan Weiland ter beschikking. Het woordenboek geldt als voorganger van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Weilands woordenboek heeft kunnen verschijnen dankzij de algemene behoefte tot reglementering die op dat moment bestaat, onder andere gestimuleerd door de Franse overheersers. In 1826-1830 verschijnt een tweede druk in vijf delen. In 1843-1844 volgt een bewerking door Van Tichelt in twee delen, samengesteld uit de twee eerdere uitgaven, onder de titel *Nederduitsch Letterkundig Woordenboek*.

1800 ◦ Hendrik van Wyn publiceert het tweedelige *Historische en letterkundige avondstonden, ter opheldering van eenige zeden der Nederlanderen, byzonderlyk in derzelver daaglyksch en huislyk leeven, en van den stand der Nederduitsche dichtkunde, sedert de vroegste tyden tot aan het begin der zestiende eeuwe*. Hierin geeft hij onder andere een overzicht van de Nederlandse middeleeuwse letterkunde, en publiceert hij twee fragmenten van tot dan onbekende Middelnederlandse teksten, namelijk *Karel ende Elegast* en *Vanden vos Reynaerde*.

1801 ◦ Eerste Nederlandse *schoolwet*, waarin een landelijke lijst van officieel goedgekeurde schoolboeken wordt aangekondigd (gerealiseerd in 1810) ter vervanging van de oude boeken, in de nieuwe spelling van Siegenbeek.

1802 ◦ Bij de Vrede van Amiens tussen Engeland en Frankrijk (inclusief de Bataafse Republiek) wordt bepaald dat de Republiek alle door Engeland bezette koloniën terugkrijgt, behalve Ceylon. Het jaar daarop wordt de oorlog tussen Engeland en Frankrijk hervat, en in 1803 nemen de Engelsen de Nederlandse kolonie Berbice langs de gelijknamige rivier in het huidige Guyana over. In 1811 komt Java als laatste kolonie in handen van Engeland.

1803 ◦ Het systeem van boekprivileges, dat het aan drukkers voor een bepaalde tijd verbood om het werk van een andere uitgever na te drukken, wordt in de Republiek afgeschaft.

1804 ◦ Eerste officiële Nederlandse spelling van M. Siegenbeek: *Verhandeling over de Nederduitsche spelling* (zie ook 1805). Siegenbeeks werk is gebaseerd op dat van Kluit uit 1777. Siegenbeek kiest voor *ij* in plaats van *y*, *aa* voor *ae* en voor een wisseling van *ee/e* en *oo/o* in open lettergrepen, afhankelijk van de uitspraak: *e*, *o* voor de zachtlange uitspraak in de Maaslandse (Zuid-Hollandse) en Zeeuwse dialecten, en *ee*, *oo* voor de scherplange uitspraak, vandaar de tegenstelling tussen *teeken* en *steken*, en *koopen* en *loten*. De spelling van Siegenbeek leidt tot veel discussie. Overigens is Siegenbeek in 1804 de eerste die, in navolging van de Duitse taalkundige J.C. Adelung, taalverandering ziet als een natuurlijke ontwikkeling: tot in de negentiende eeuw bestaat het idee dat de taal van het heden bedorven is, maar dat er een onbedorven voorstadium is geweest.

1804 ◦ J.A. Clignett geeft de *Teuthonista* van Van der Schueren uit 1477 opnieuw uit, voor het lezen van oudere teksten.

1804 ◦ Willem Bilderdijk publiceert een *Verhandeling over de geslachten der naamwoorden in de Nederduitsche taal*. Nog steeds vormt dit een struikelblok bij het schrijven. Naar zijn mening is het woordgeslacht afhankelijk van de woordvorming en dient men de oorsprong van woorden te achterhalen om het geslacht te kunnen bepalen. Zelfstandige naamwoorden zijn volgens hem ofwel ontstaan uit een bijvoeglijk naamwoord (dan zijn ze vrouwelijk) ofwel uit een werkwoord (dan zijn ze vrouwelijk als het zelfstandig naamwoord uit een deelwoord is ontstaan, en anders meestal mannelijk). In 1822 werkt hij zijn theorie uit in een *Geslachtlijst*. Zie ook 1826.

1805 ◦ Het *Woordenboek voor de Nederduitsche spelling* van M. Siegenbeek verschijnt, waarin hij zijn theoretische verhandeling uit 1804 in de praktijk uitwerkt.

1805 ◦ Eerste officiële Nederlandse grammatica van Weiland: *Nederduitsche Spraakkunst*, uitgegeven 'op last van het Staatsbestuur der Bataafsche Republiek'. Dit is de enige Nederlandse grammatica die ooit van overheidswege is verschenen. Een verkorte versie wordt een halve eeuw lang op scholen gebruikt.

1805-1806 ◦ J.F. Serrurier geeft het tweedelige *Fruitkundig woordenboek* uit te Amsterdam, met woorden als *agaatpeer*, *azijngisting*, *azijnmoer*, *muskaatdruif* en *vleeskers*.

1805-1806 ◦ De Ieperse arts Frans Donaat van Daele geeft onder zijn anagram Vaelande het taalkundige tijdschrift *Tydverdryf* uit, met vooral West-Vlaamse particularistische inzichten.

1806 ◦ De eerste *rijkskweekschool* voor de opleiding van leraren wordt in Haarlem opgericht.

1806 ◦ Napoleon vestigt in Brussel een juridische faculteit.

1806-1810 ◦ Het Koninkrijk Holland wordt opgericht onder Lodewijk Napoleon (die waarschijnlijk, als broertje van de keizer, spreekwoordelijk geworden is in *verdomde Lowietje* 'sukkel'). Hij neemt weliswaar Nederlandse les bij Bilderdijk, maar zou zich naar verluidt aan de ministers hebben voorgesteld met de woorden: 'Iek ben konijn van Olland.' In 1807 verordonneert Lodewijk Napoleon dat alle correspondentie, rapporten en berichten van officiële aard in het Nederlands geschreven dienen te worden. In hetzelfde jaar komt er een wet die voor het eerst kopijrecht toekent aan auteurs. De Nederlandse taal blijft in het Koninkrijk Holland dus gehandhaafd als officiële taal naast het Frans. In 1808 richt Lodewijk het Koninklijk Instituut voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten (later Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen) te Amsterdam op, dat hij onder andere de opdracht geeft een 'Hollandsch woordenboek' samen te stellen. Tevens richt hij het Rijksmuseum en de Nationale (later Koninklijke) Bibliotheek op. In 1809 benoemt hij een commissie om voorstellen te

doen ter vervanging van bastaardwoorden door Nederlandse termen. Hoewel keizer Napoleon opdracht geeft de Franse *Code Civil*, het burgerlijk wetboek, in te voeren, doet Lodewijk Napoleon dat niet. Er komt in 1809 een (Nederlandstalig) *Wetboek Napoleon*, ingericht voor het Koninkrijk Holland, dat weliswaar geïnspireerd is door het Franse voorbeeld, maar veel eigen vaderlandse wetgeving kent. In 1809 verschijnt ook het *Wetboek van Koophandel*, dat eveneens een eigen vaderlands wetboek is. In het *Wetboek op de Regterlijke Instellingen en Regtspleging* van 1809 worden de rechterlijke organisatie en het procesrecht geregeld; de invoering hiervan wordt echter verhinderd door de inlijving bij Frankrijk in 1810 (dan wordt de Franse wetgeving ingevoerd). In 1809 wordt het metrieke stelsel in het Koninkrijk ingevoerd; dit wordt afgeschaft in 1813 en heringevoerd in 1821. In de Franse tijd wordt het dagbladzegel ingevoerd: een belasting op kranten om de verspreiding van de pers bij een ruim publiek tegen te gaan en de inkomsten van de staat te verhogen.

1808 ◦ A. Loosjes publiceert de eerste Nederlandse historische roman, *Het leven van Maurits Lijnslager*.

1809 ◦ Washington Irving publiceert onder het pseudoniem D. Knickerbocker (van 'knikkerbakker') een satirisch portret van de Hollandse kolonisten in Nieuw Amsterdam: *A history of New York from the beginning of the world to the end of the Dutch dynasty* (zie kader 3.7).

1810 ◦ M. Siegenbeek, de eerste hoogleraar Hollandse welsprekendheid, looft de voortreffelijkheid van het Nederlands in zijn *Betoog over den rijkdom en de voortreffelijkheid der Nederduitsche taal*.

1810 ◦ Verschijning van de *Syntaxis der Nederlandsche taal* van M. Siegenbeek.

1810 ◦ In Amsterdam verschijnt van Jeronimo de Vries *Proeve eener Geschiedenis der Nederduitsche Dichtkunde*.

1810-1813 ◦ De Nederlanden worden ingelijfd bij het Franse keizerrijk van Napoleon, omdat hij ontevreden is over de manier waarop zijn broer de Nederlanden regeert. In 1811 wordt de Franse rechtspraak ingevoerd, wat een belangrijke modernisering betekent: de *Code Civil* (het Burgerlijk Wetboek, vertaald en bewerkt door Bilderdijk), de *Code Pénal* (het Wetboek van Strafrecht) en de *Code d'Instruction Criminelle* (de Strafvordering) worden van kracht. De *Code Civil* bepaalt dat de burgerlijke stand een taak van de overheid is. In Nederland moet iedereen een vaste, geregistreerde, erfelijke familienaam dragen. Familienamen mogen niet als voornaam gebruikt worden en als voornamen mogen alleen de namen van heiligen en namen uit de 'oude geschiedenis' worden gebruikt (zie kader 5.1 en kader 5.12).

5.1 *Achternamen*

In 1795 moest iedere inwoner van de Zuidelijke Nederlanden zich bij de burgerlijke stand laten inschrijven. De inwoners van Nederland hoeven dat pas in 1811 te doen. Omdat er op dat moment een officiële spelling (van Siegenbeek) bestaat, vertonen familienamen in Nederland veel minder spellingvarianten en ogen ze vaak moderner dan in België, waar de namen al in 1795 geregistreerd waren, vóór de vastgelegde spelling. Hierdoor vindt men in Nederland bijvoorbeeld vrijwel uitsluitend de naamvorm (Van den) Broek of Rademaker, terwijl in België een groot aantal varianten in oude spelling voorkomt zoals (Van den) Broeck, Broucke of De Rademaecker, De Raedemacker, De Ra(e)demae(c)ker enz. Lang niet iedereen had een familienaam, en sommigen lieten zich dan ook inschrijven als *Zonder Van* – *van* duidde 'achternaam, erfelijke familienaam' aan.
Later is een mythe ontstaan dat sommige mensen uit baldadigheid een rare naam opgaven als achternaam, waardoor er nog

steeds mensen bestaan die opgescheept zijn met namen als Bierenbroodspot, Fijnvandraat, Goedvolk, 't Mannetje, Naaktgeboren, Poepjes, Sukkel, Vroegindewei en dergelijke. Wanneer men echter naar deze namen nader onderzoek doet, blijkt bijna altijd dat zij ouder zijn en een geheel verklaarbare herkomst hebben. Zo is Poepjes een gewone vadersnaam, waarbij Poepje een vleinaam is voor Poppe. De achternaam Naaktgeboren komt al ruim vóór 1811 voor, en is waarschijnlijk een volksetymologische vervorming van *nageboren*, Duits *nachgeborn* 'naverwant'. In het grootste deel van Nederland en in alle steden hadden de meeste inwoners aan het begin van de negentiende eeuw al een vaste familienaam. Dat gold niet voor de landelijke delen van Friesland, Groningen, Drenthe en de Veluwe. Hier werd massaal de naam De Vries aangenomen of De Jong, wat 'junior' betekent. Ook de Joden hadden over het algemeen nog geen familienaam; zij kozen vaak beroepsnamen, zoals Augurkiesman, Bloemist, Citroen, Fruitman, Kleerekooper, Koopman, Loterijman, Schoenmaker, Sigaar, Sjouwerman en Tailleur (kleermaker).
Een zekere Joodse Amsterdamse groenteman kiest in 1811 voor de burgerlijke stand de naam Limoenman. Zijn zoon Barend wijzigt, op verzoek van zijn toekomstige schoonvader, die naam in Citroen. Levie, de zoon van Barend, vestigt zich in Parijs. Hij krijgt op zijn beurt een zoon, André. Wanneer deze naar school gaat, spelt de administrateur van de school zijn achternaam met een trema: Citroën. André Citroën is een geniale uitvinder, die in de Eerste Wereldoorlog zoveel verdient aan de productie van munitie dat hij een autofabriek kan opzetten. In 1919 introduceert Citroën de eerste aan de lopende band geproduceerde auto van Europa, de 'Type A'. De van oorsprong Joods-Nederlandse naam Citroen neemt vervolgens als automerk in de vorm Citroën een hoge vlucht.

1812 ◦ De eerste geschiedenis van het Nederlands verschijnt: *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche tale* van A. Ypeij.

1812 ◦ Napoleons leger rukt op tegen Rusland; in dit leger trekken ook vijftienduizend Nederlandse dienstplichtigen mee, van wie slechts twee à drie procent terugkeert. Ook vele Vlamingen worden verplicht dienst te nemen. Zij schrijven brieven naar huis: 317 hiervan zijn door Jan van Bakel in 1977 uitgegeven (ook beschikbaar op http://home2.telebyte.nl/janbakel/, met aanvullingen). De brieven zijn zeer interessant vanwege het taalgebruik. De eerste brief begint als volgt:

> Beminden Vaeder Ende Moeder
> Jk Laete Eu weten als dat Jk in mijanse [Mainz] ben gekomen Den vierentwijntigsten maerte En dat Jk in goe gezondheijd ben En Jk en kan niet klaegen van heten Ende drijnken Jk hebbe twee mael daegs teten Ende drijnken voor den noene goe soupe en agter den ontrent den vieren achter den noene soupe En vlees en Jk moete twee mael daegs Exesseren Jk heb al mijn klees [kleren] wij zijn van het beste volk van zijne troupen wij zijn al in het blouwe gekleed waer over Jk stijf content ben Jk ben veel beter als Langts de baene want wij hebben door slegte Landen gepasseert en veel gezien wij hebben door haeken [Aken] gepasseert daer den berg was dat de fonteine op was dat het water cokte.

1813-1814 ◦ Een leger van Russen en Kozakken verdrijft de Franse troepen van Napoleon definitief uit Nederland, waarna Willem van Oranje wordt teruggeroepen uit Engeland. Voor de erfenis van de Fransen zie kader 5.2. De ruiters in het Russische leger, de Kozakken, maken diepe indruk op de Nederlandse bevolking, door hun wilde, ruwe optreden

en hun exotische kleding. *Kozak* krijgt in het Nederlands als figuurlijke betekenis 'ruw en aanmatigend optredend militair', en onze spreekwoordenschat wordt verrijkt met de uitdrukkingen *dat is naar de Kozakken* 'dat is in een oogwenk verdwenen' en *het gras groeit niet meer waar de Kozak als vijand den voet heeft gezet*. Om met de Russische bevrijders te kunnen praten wordt in 1813 in Amsterdam een boekje uitgegeven getiteld *Hulpboekje om de Russen en Kosakken goed te verstaan: in het Hollandsch en Russisch naar de Hollandsche uitspraak gesteld*. Dit boekje begint met de rubriek 'Van het Eten en Drinken', en onder die eerste levensbehoeften vinden we onder meer – kriskras door elkaar – 'Blaauwe Bessen', 'Frisch Brood', 'Boekweiten Gort', 'Bloedworst' en 'Brandewijn'. Er wordt een bordspel verkocht dat 'het kozakkenspel' heet en waarvan de winnaar in een bivak op de Franse Champs-Elysées terechtkomt; in het spel figureren martiale Kozakken te paard. In deze periode is het woord *doerak* 'gemenerik' uit het Russisch geleend: dit woord kwam, behalve in de grote steden, onder andere in de Betuwe en speciaal in de omgeving van Zoelen voor, waar Kozakken waren gelegerd.

5.2 *De betekenis van de Franse tijd voor het Nederlands*

Vroeger meende men dat de taalkundige invloed van het Frans in de Republiek in de Franse tijd eerder af- dan toenam en dat er minder leenwoorden werden overgenomen dan voorheen: de taalkundige Salverda de Grave wijst er in 1906 op dat de Franse soldaten zich niet onder de bevolking mengden, het ambtenarenapparaat Nederlands bleef, en er alleen in regeringskringen persoonlijk contact was met de Fransen. Bovendien boezemde de politieke inmenging volgens hem veel Nederlanders afkeer in, die gepaard ging met en zich uitte in afkeer van de taal van de bezetter. (In Zuid-Nederland lag dit heel anders: hier werd Frans als enige officiële taal verplicht.) Historici beoordeelden in het verleden de rol van Lodewijk Napoleon eveneens negatief. Tegenwoordig is dat beeld bijgesteld: Lodewijk Napoleon toont zich minder een Franse vazal dan zijn broer heeft gehoopt en bedoeld, hij pleegt lijdzaam verzet en weigert voldoende troepen te leveren voor de Franse krijgsdienst. Ook weigert hij slechts een derde van de staatsschuld af te lossen (want anders zouden vele privéschuldeisers in Nederland hun geld mislopen) en staat hij handel met Groot-Brittannië oogluikend toe, hoewel zijn broer dat verbiedt. Hierdoor, en door zijn houding tegenover de Nederlanders, verwerft Lodewijk populariteit onder het volk. Hij draagt het Nederlands een warm hart toe en heeft zich buitengewoon verdienstelijk gemaakt voor de Nederlandse taal, hoewel hij die zelf slechts gebrekkig beheerst, zoals blijkt uit een briefje dat hij in 1807 vanuit de Pyreneeën verstuurt aan minister Willem Frederik Röell, die naar hem onderweg is:

> Goed dag mij waard Röell, van doe gij nog in Tarascon, in deze slect en droefig dorp? Waarom zijt gij niet hier bij mij? Zonder Hollands gesel ik con niet al den dagen less nemen, trek dan geshuin en omkeeren in venig van tijd. Gelukig man! Gij ga moë wrouen zien en die vie is moiste en aimableste. Nu gij zal meer galant vorden, maar niet meer bevrindt van uw wriende. Waar wal mij waart tot verder zien in Paris. Pamiers deze wier augustus 1807, Lodewijk. Antwoorde mij in talen hollandsch in Toulouse. Mijn heer Flament heeft gehad mijn book, en screve aan u nog voor een goed less nemen.

Zijn liefde voor het Nederlands blijkt onder andere uit het feit dat hij een commissie benoemt die voorstellen moet doen ter vervanging van de bastaardwoorden door Nederlandse termen (de ambtelijke stukken die onder zijn regering geschreven worden, bevatten slechts weinig Franse woorden), en zijn opdracht

tot de vervaardiging van een 'Hollandsch Woordenboek'.
Uit onderzoek blijkt dat het aantal Franse leenwoorden in het Nederlands direct ná de Franse tijd een enorme en tijdelijke stijging vertoont, en die toename is uitsluitend te verklaren door de bezetting. Het betreft woorden die de overheidsbemoeienis reflecteren, zoals *administratief, analyse, arrondissement, autocratie, brochure, centraal, circulaire, coalitie, convenant, demagoog, despotisch, douane, effect, exporteren, fanatiek, federatie, formatie, insubordinatie, instituut, militie, orangist, politie, populariteit, prestige, protégé, realiseren, reçu, signalement, sociaal, stationeren, surveilleren, tarief, terrein, terrorist* en *urgentie*.
Niet alleen leenwoorden worden overgenomen van het Frans, maar ook leenvertalingen of leenbetekenissen. Voor wat betreft die laatste: het gebruik van (*Eerste, Tweede*) *Kamer* gaat terug op het Franse *Chambre*, en *stem* bij verkiezingen is te danken aan het Franse *voix*. Leenvertalingen zijn de staatkundige termen *oorlogstoneel* of *strijdtoneel* voor *théâtre de la guerre*, *staatsman* voor *homme d'état*, *vrederechter* voor *juge de paix*, *wapenstilstand* voor *armistice* en *zakenkabinet* voor *cabinet d'affaires*. Handelstermen zijn: *ondernemingsgeest* voor *esprit d'entreprise*, *stroman* voor *homme de paille*, *zaakgelastigde* voor *chargé d'affaires* en *zakenman* voor *homme d'affaires*.
De Franse revolutionaire regering voerde het metrieke stelsel in en daarmee kwam een groot aantal nieuwe namen het Nederlands binnen; hoewel *gram, kilogram* en *meter* in Nederland pas in 1869 bij wet vastgesteld werden, werden ze vanaf de Franse tijd officieus gebruikt. Voorts gebruiken we sindsdien *centimeter, decagram, decaliter, decameter, decigram, deciliter, decimeter, hectare, hectogram, hectoliter, hectometer, liter, milligram* en *millimeter*. Daarmee verdwijnen *duim, el, palm* niet onmiddellijk, terwijl *ons* en *pond* in Nederland zelfs tot op heden in gebruik zijn gebleven.
Maar de Franse leenwoorden uit deze periode zijn niet beperkt tot overheidsbemoeienis, er zijn ook veel woorden geleend op het gebied van kunst, mode en dergelijke: ook de Franse cultuur had in deze periode grote invloed. Voorbeelden hiervan zijn *akte* 'hoofddeel van een toneelstuk', *anekdote, atelier, autobiografie, charade, coiffeur, figurant, fournituren, graveur, gravure, kostuum, lampion, mannequin, nuance, pantalon, paviljoen, quadrille, redactie, sarcasme, satire, scène* 'deel van een toneelstuk', *souffleren, synoniem, toilet* 'kleding', *tribune, trouvaille* en *tule*.
Wanneer we zien hoeveel vernieuwingen de Fransen hebben doorgevoerd (metriek stelsel, grondwet, oprichting Koninklijk Instituut voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten, Rijksmuseum en Nationale Bibliotheek, et cetera), wekt de toename van het aantal Franse leenwoorden geen verbazing: dankzij de Franse overheersing is Nederland uit de culturele en economische stagnatie van de achttiende eeuw gehaald.

1814 ◦ Er komt een nieuwe grondwet met veel macht voor koning Willem, die het bestuur over de koloniën heeft, een parlement gekozen door de *Provinciale Staten* (ook *Staten-Provinciaal* genoemd, naar analogie van *Staten-Generaal*), godsdienstvrijheid en nationale *dienstplicht* (zie kader 5.3). De Nederlandsche Bank wordt opgericht, die onder andere zorgt voor de eerste uitgifte van bankbiljetten: vanaf dit moment kent het Nederlands de woorden *bankbiljet* en *papiergeld*. Iets later komt het *spaarbankboekje* op. Inmiddels is door de Franse overheersing het decimale stelsel ingevoerd (in 1816 bij wet van kracht voor het Koninkrijk der Nederlanden). Hierdoor wordt de *gulden* het uitgangspunt van het betalingsverkeer, en de *cent* voor een honderdste deel van een gulden wordt ingevoerd (het woord is ontleend aan het Engels); het *kwartje* voor een kwart munt wordt de officiële benaming voor een kwart gulden. J. te Winkel zegt hierover in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'Oude muntnamen waren in het midden van onze eeuw nog bekend, al

waren de munten zelf toen reeds niet meer in omloop; maar tegenwoordig is er menigeen, die niet meer weet, wat een *vierduitsbroodje* kost of hoe onbeteekenend men zijne meening wel acht, wanneer men die geen *oortje* waard noemt. Van *daalder* en *schelling* moge men de juiste waarde misschien nog vrij algemeen kennen, een *stooter* is voor de meesten (vooral de beschaafden) reeds eene geheimzinnige waardebepaling geworden, evenals de *dukaat*, die menigeen met het weer herleefde "gouden tientje" zich op zijn minst gelijkwaardig denkt, en van geen *gouden rijder* weet te onderscheiden. Van *ducaton* praat ik niet eens.'

1814 ◦ Traktaat met Engeland over de koloniën: Nederland houdt Indië, Engeland neemt definitief over: Guyana (Essequibo, Berbice en Demerara), Ceylon, Zuid-Afrika; Nederland krijgt Malabar in Voor-Indië terug (behalve Cochin), maar in 1824 gaat dit alsnog over naar de Engelsen. Op Ceylon (het huidige Sri Lanka) vormen de Nederlandse afstammelingen, de 'Burghers', tot op heden een afzonderlijke gemeenschap. De gemeenschap bestaat momenteel uit ongeveer 60.000 mensen. Nederlands spreken zij allang niet meer: in 1908 schatte men dat hoogstens zes à acht man het Nederlands machtig waren! Wel dragen zij veelal zeer Hollands klinkende achternamen. In 1921 worden bijvoorbeeld namen genoemd zoals Van Buuren, Drieberg, De Heer, Van Houten, Jansen, Modder, Prins, De Rooy, Van der Straaten en De Vos. Ook de Dutch Reformed Church bestaat nog steeds op Sri Lanka. Omstreeks 1970 waren er echter in Colombo nog slechts vijfduizend mensen lid.

1814 ◦ Het Nederlandsch Bijbelgenootschap wordt opgericht.

1814 ◦ N. Anslijn publiceert een *Nederduitsche spraakkunst voor eerstbeginnenden*, die als eerste is gebaseerd op redekundige ontleding. Alle voorgaande grammatica's waren gebaseerd op de woordsoortenleer, dus op taalkundige ontleding. Terwijl men voordien zei dat een woord in de eerste naamval stond, zeggen wij tegenwoordig, dankzij de redekundige ontlening, dat dit het onderwerp van de zin is. Voor derde en vierde naamval zeggen wij meewerkend, respectievelijk lijdend voorwerp. De tweede en zesde naamval (met *van* en *aan*) van de oude grammatica's heten momenteel meestal voorzetselvoorwerpen. Bij persoonlijke voornaamwoorden noemen wij *hij, zij, het* de onderwerpsvorm, *hem* en *haar* de voorwerpsvorm. De verandering in terminologie hangt nauw samen met een verandering in de taal: de naamvallen waren in de loop van de tijd steeds meer verdwenen.

1814 ◦ De eerste literaire recensie verschijnt in een nieuwsblad. De behoefte aan recensies komt op dankzij het grote aantal leesgezelschappen dat in deze periode bijeenkomt.

1814 ◦ Verschijning van de *Neder-duitsche spraakkunst* van M. Siegenbeek. Vernieuwend is dat hij hierin als eerste werkt met 'foute' zinnen die door de studenten moeten worden gecorrigeerd. In hetzelfde jaar publiceert Siegenbeek *Over het verband tusschen taal en volkskarakter der Nederlanden*, waarin hij stelt dat het Nederlands met kop en schouders boven andere talen uitsteekt. De Nederlandse klanken staan tussen de verwijfde en zachte Franse klanken en de harde Hoogduitse medeklinkers, het Nederlands gebruikt duidelijke uitdrukkingen zoals *recht door zee* of *een man een man, een woord een woord*, terwijl het Frans overdreven elegante vleierijen hanteert. De Nederlander zegt recht voor zijn raap *een lichtekooi* of *een bijzit*, waar de Fransen eufemismen zoals *amie, maîtresse* en *fille* hanteren. Er verschijnen in deze periode meer publicaties van deze strekking. Nu Napoleon is verslagen, komen geleidelijk in West-Europa de nieuwe staatsgrenzen vast te liggen. Met de staatvorming steken nationalistische gevoelens de kop op. De bovengewestelijke standaardtalen worden uitgeroepen tot staatstaal. Het gevolg is dat taal wordt

verbonden met nationalisme. Daarbij wordt een sterke band gelegd tussen de volksaard en de volkstaal. Taal, volk en natie worden een drie-eenheid. De taal wordt beschouwd als de spiegel van het volkskarakter, en met de taal kan men zich van andere volken onderscheiden.

5.3 *Legertermen*
De inrichting van het Nederlandse leger – en van álle moderne Europese legers – is gebaseerd op die van het Franse leger van Napoleon. In deze periode zijn allerlei Franse termen geleend die te danken zijn aan de napoleontische oorlogen en legerindeling, zoals *cadet, colonne, echelon, garde, genie, kordon, marechaussee, milicien, militie, ordonnans, piket.*
J. te Winkel constateert in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'Bij het krijgs- en zeewezen zijn evenzoo vele nieuwe woorden ingevoerd. Geheele wapens verdwenen of zijn van naam veranderd. "Lancier" is reeds een historische naam geworden, en om te weten wat een "kurassier" is, moet men reeds hoog bejaard, wat een "dragonder" is, niet al te jong zijn. De voorheen alleen uit Duitschland of Hongarije bekende naam *huzaar* is nu inheemsch geworden en bij den kleinsten straatbengel bekend. Daarentegen is over het woord "remplaçant" nu de doodsklok geluid. De tweede helft dezer eeuw heeft den naam *achterlader* aangenomen voor geweren, die den ouden "laadstok" overbodig maakten en den naam er van ten doode doemden. Figuurlijk spreekt men nog wel van "iemand het pistool op de borst zetten", maar in werkelijkheid gebruikt men in dat geval de veel jongere *revolver*. De marine rust sinds het midden onzer eeuw allerlei nieuwe schepen, *pantserschepen*, uit: sinds den Amerikaanschen oorlog (1862) *monitors*, en vervolgens *ramtorenschepen* en *torpedobooten*. Ook heeft deze halve eeuw ons met *dynamietbom* en *dynamietpatroon* verrijkt, waarover zelfs in een land met zoo weinig mijnen als het onze druk wordt gepraat.'

1815 ◦ Vanuit zijn ballingsoord Elba waagt Napoleon een laatste poging, maar in de Slag bij Waterloo verslaan de Engelse, Pruisische en Nederlandse legers het Franse leger en vindt Napoleon zijn *Waterloo*. Sinds deze slag is in het Nederlands de uitroep *hoera* in gebruik, die de soldaten overnamen van de Pruisische troepen. In dit jaar roept Willem I zich uit tot koning van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, waartoe Nederland, België, Luxemburg en de koloniën behoren. Hiervan maken drieënhalf miljoen Belgen en twee miljoen Nederlanders deel uit, tweederde van de bevolking is katholiek, en het land bestaat uit zeventien provincies. De nieuwe grondwet splitst de Staten-Generaal in twee Kamers: de *Eerste Kamer*, aan te wijzen door de koning, en de *Tweede Kamer*, gekozen door de Provinciale Staten. De koning roept het Nederlands uit tot landstaal en administratieve taal van het rijk, onder het motto: één land, één taal. In het Zuiden ontstaat veel verzet tegen het Nederlands bij de Franstalige bovenlaag en ambtenaren, en bij de katholieke geestelijken, die het Hollands als 'de taal des duivels', namelijk de taal van het protestantisme, beschouwen. Bovendien onstaat er een discussie over wélk Nederlands er gebruikt moet worden: het Nederlands zoals gesproken in het Noorden of Nederlands met een eigen zuidelijke inbreng. Door de oprichting van het Verenigd Koninkrijk wordt de autonomie van de aparte provincies doorbroken: er is een eenheidsstaat, waarin ambtenaren telkens van post wisselen. Dit levert een belangrijke bijdrage aan de verbreiding van de standaardtaal.

1815 ◦ Er wordt een Organiek Besluit voor het hoger onderwijs genomen: de vroegere artesfaculteit wordt gesplitst in een faculteit voor bespiegelende wijsbegeerte en letteren, en een voor wis- en natuurkunde (in navolging van een Frans besluit uit 1806); de letterenfaculteit krijgt vijf leerstoelen,

waarvan vier al bestonden in de Republiek (Latijn en Grieks, wijsbegeerte, Oosterse talen en algemene geschiedenis). Nieuw is dat alle letterenfaculteiten en sommige athenaea illustria een leerstoel 'Hollandsche letterkunde en welsprekendheid' krijgen, zowel in de Noordelijke als in de Zuidelijke Nederlanden; moderne talen kunnen veelal als bijvak gevolgd worden. Als universitaire voertaal behoudt het Latijn zijn positie, want in 1815 wordt hierover bepaald: 'De taal van welke zich de professoren in de faculteiten, met uitzondering alleen van de hoogleraren in de Nederduitse letterkunde en de economische wetenschappen, bedienen moeten, blijft bij voortduring en uitsluiting de Latijnse.' Wel kunnen hiervoor vrijstellingen worden gegeven – en daarvan maakt men graag gebruik.

1815 ◦ Inwijdingsredevoering *Over de noodzakelijkheid van de beoefening der eigene taal en letterkunde voor de zelfstandigheid en den roem van eene natie* door B.H. Lulofs.

1815 ◦ Oprichting van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels, de oudste boekhandels- en uitgeversorganisatie ter wereld.

1815 ◦ Publicatie van de *Nieuwe vlaemsche spraekkunst*, van de priester-rederijker Frans Henckel, die de spelling van Siegenbeek en Weiland volgt.

1815 ◦ Publicatie van het *Bewerp van Vlaemsche Spellinghe* van P.J. de Neckere, waarin een groot aantal Franse leenwoorden zijn opgenomen, en een eigen Vlaamse spelling is gevolgd.

1816 ◦ De protestanten, die zich aanvankelijk *protestants* of *gereformeerd* noemden en spraken van *Reformatie* en niet van *Hervorming*, vervangen deze woorden in de achttiende eeuw door *hervormd*, wat vanaf 1816 de officiële benaming is (zie 1892).

1816 ◦ Koning Willem I richt een universiteit op in Gent en Luik. De universiteiten van Gent en Luik zijn de eerste in de Zuidelijke Nederlanden na die van Leuven (1425). Van 1816 tot 1835 is in Leuven een Rijksuniversiteit gevestigd.

1817 ◦ De grens tussen Nederland en Duitsland wordt vastgesteld, waarbij het Gelderse plaatsje Spijk, dat voorheen tot het Duitse grondgebied behoorde, Nederlands wordt. Hiermee behoort de schoolwijsheid dat de Rijn bij Lobith ons land binnenkomt officieel tot het verleden: vanaf nu komt de Rijn bij Spijk ons land binnen.

1817 ◦ Het *Wien Neêrlandsch bloed* van H. Tollens wordt uitgekozen als volkslied, en blijft dat tot 1932. Het begin luidt:

> *Wien Neêrlandsch bloed in d'aders vloeit,*
> *Van vreemde smetten vrij,*
> *Wiens hart voor Land en Koning gloeit,*
> *Verheff' den zang als wij:*
> *Hy stell' met ons, vereend van zin,*
> *Met onbeklemde borst,*
> *Het godgevallig feestlied in*
> *Voor vaderland en vorst.*

1817 ◦ De Nederlander Johannes Kinker wordt in Luik benoemd tot hoogleraar in de Hollandsche taal, geschiedenis en welsprekendheid, tot 1830.

1817 ◦ Er wordt een rijkskweekschool in het Belgische Lier opgericht.

1817 ◦ Van P.A. van den Broek verschijnt *Nadeelige gevolgen der onverschilligheid der Vlamingen en Brabanders omtrent hunne moedertaal.*

1817 ◦ Pieter Behaegel uit Torhout publiceert een *Nederduytsche Spraekkunst*, waarin hij pleit voor een aparte taal voor de zuidelijke provincies, gebaseerd op het West-Vlaams.

1818 ◦ Jan Frans Willems publiceert het gedicht 'Aen de Belgen – Aux Belges', waarin hij de Vlaamse taal verdedigt. Tussen

1819 en 1824 bezingt hij in zijn *Verhandeling over de Nederduytsche Taal- en Letterkunde, opzigtelijk de Zuydelijke Provinciën der Nederlanden* de Zuid-Nederlandse schrijvers.

1818 ◦ Oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid, die als doel heeft arme stedelingen in te zetten als landarbeiders. Met name in Noordoost-Nederland gaan zij heide ontginnen en veen afgraven. Zo ontstaan de nederzettingen (koloniën genoemd) Frederiksoord, Willemsoord, Wilhelminaoord, Veenhuizen en Ommerschans. In 1859 neemt het Rijk Veenhuizen en Ommerschans van de Maatschappij over en maakt er inrichtingen voor gedetineerden van.

1818 ◦ Afschaffing van de slavenhandel. Het houden van slaven is nog toegestaan tot 1859 in Oost-Indië en tot 1863 in West-Indië. Nederland is een van de laatste landen die overgaan tot de afschaffing van de slavernij; al in 1807 heeft Engeland de handel in slaven verboden en in 1833 wordt daar ook de slavernij afgeschaft. In de tweede helft van de zeventiende eeuw was de Republiek een van de grote slavenhandelaren van de wereld: van toen af hebben de Nederlanders, de Westindische Compagnie voorop, zo'n half miljoen slaven vervoerd van Afrika naar de West – dit was ongeveer vijf procent van het internationale totaal. In het begin van de negentiende eeuw werken in de Nederlandse koloniën naar schatting 50.000 slaven.

1819 ◦ Verschijning van M.J. Adriani, *De Prosodist of Woordenlijst voor de uitspraak*, de eerste echte uitspraakgids van het Nederlands.

1819 ◦ De Nederlandse schrijver Abraham Joseph Swalff overlijdt. Hij is bekend onder de naam *Sjloume (= Salomo) Duikelaar*. Hij is de laatste Jiddische publicist van de Amsterdamse Jodenbuurt (Uilenburg) en schrijft over de ongelooflijke armoede van het Joodse proletariaat uit zijn tijd, blijkend uit de proloog die hij vaak gebruikt:

Drum ir liebe zeit komt zulaafen
Un tut von mir e buch kaafen
Dan lebe ich sonder sorg
Ich woon uf Uilenborg.

In de Joodse wereld was en is een groot aantal anekdotes over hem in omloop, waardoor zijn naam in het algemene taalgebruik is blijven voortleven als *slome duikelaar*.

1819 ◦ Nederlands geldt als de officiële voertaal in het onderwijs op de Antillen; men laat Papiaments in het lager onderwijs oogluikend toe.

1819 ◦ Willem I bepaalt dat vanaf 1 januari 1823 voor de behandeling van openbare zaken, dat wil zeggen op rechtbanken, scholen en bij lagere overheden, 'geen andere taal dan de taal des lands', het Nederlands dus, nog in aanmerking komt in West- en Oost-Vlaanderen, Limburg, Antwerpen en de huidige Belgische provincie Vlaams-Brabant. Op 26 oktober 1822 wordt het besluit ook van toepassing verklaard voor de arrondissementen Brussel en Leuven.

1820 ◦ Met de *Aanleiding tot de kennis der Nederlandsche taal* voert N. Anslijn de redekundige ontleding op de lagere school in (zie ook 1814); hij is tevens de auteur van het moralistische *De brave Hendrik*, gepubliceerd in 1823.

1820 ◦ In Brugge verschijnt *Redevoering over het noodzakelijke van de aankweeking der volkstaal* door P. van Genabeth.

1820-1829 ◦ G. Nieuwenhuis publiceert het *Algemeen Woordenboek van kunsten en wetenschappen*, Zutphen, acht delen, met woorden als *auto-da-fe, enfilade, entomologie, efemere, Eskimo, esplanade, grind, waringin, wodanium, zirkoonaarde*. In 1833-1844 verschijnen nog acht delen *Aanhangsel op het Algemeen Woordenboek van kunsten en wetenschappen*.

1821 ◦ Oprichting van het Fonds voor de Nationale Nijverheid.

1821 ◦ Johan Matthias Schrant sticht in Gent de Maatschappij

van Nederlandsche Taal- en Letterkunde 'Regat Prudentia Vires' (Laat het verstand de krachten leiden).

1821 ◦ B.H. Lulofs schrijft een *Nederlandsche redekunst, of grondbeginselen van stijl en welsprekendheid voor Nederlanders*.

1821 ◦ Isfridus Thys publiceert een *Verhandeling over onze Nederduytsche Tael*, Antwerpen.

1821 ◦ Nicolaas Godfried van Kampen publiceert *Beknopte Geschiedenis der Letteren en Wetenschappen in de Nederlanden*, 's-Gravenhage.

1821-1825 ◦ Petrus Weiland en G.N. Landré publiceren het driedelige *Woordenboek der Nederduitsche Synonimen*, Den Haag. In de negentiende eeuw verschijnen vrij veel woordenboeken met synoniemen, telkens van andere auteurs, bijvoorbeeld in 1810, 1820, 1829, 1880, 1885 (2x). Het woordenboek van Weiland en Landré is verreweg het uitgebreidst.

1821-1827 ◦ Van P.G. Witsen Geysbeek verschijnt het *Biografisch, anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*, Amsterdam.

1821-1835 ◦ De Goudse schrijfster Anna Barbara van Neerten-Schilperoort publiceert voor vrouwen het tweemaandelijkse tijdschrift *Penélopé*, waarin vooral de fraaie handwerkpatronen opvallen.

1822 ◦ Eerste klassiek-Grieks-Nederlands woordenboek, van J.Th. Bergman: *Handwoordenboek der Grieksche taal*. Tot die tijd waren alle woordenboeken van het Grieks geschreven in het Latijn. In 1826 publiceert H.A. Ferf een *Nederduitsche woordenlijst op het handwoordenboek der Grieksche taal van J. Th. Bergman*.

1822 ◦ J.H. Halbertsma publiceert *De Lapekoer fen Gabe Skroor* ('De lappenmand van Gabe Kleermaker'), met als doel het Fries te bevorderen.

1822 ◦ Opening van het eerste warenhuis (aanvankelijk *warenmagazijn* geheten), in Amsterdam, met latere vestigingen in Utrecht, Leiden, Leeuwarden en Rotterdam: de spreekwoordelijk geworden *Winkel van Sinkel*. Geliquideerd in 1912.

1822 ◦ Oprichting van de Algemeene Maatschappij voor de Bevordering van de Volksvlijt.

1822 ◦ Willem Bilderdijk werkt zijn ideeën over het Nederlandse woordgeslacht uit 1804 uit in een *Geslachtlijst der Nederduitsche naamwoorden, op stellige taalgronden gevestigd*, waarvan een uitgebreidere versie onder de titel *Verklarende geslachtlijst* verschijnt in 1832-1834. Hierin stelt hij van ieder woord op etymologische gronden het geslacht vast – een volstrekt willekeurig systeem.

1823 ◦ De zeventiende-eeuwse Friese schrijver Gysbert Japix wordt in Bolsward herdacht, wat een hernieuwde belangstelling voor de Friese taal en cultuur inluidt.

1823 ◦ Taalbesluit: Nederlands is in Vlaanderen de enige officiele taal.

1823 ◦ De Gentse jurist Jozef B. Cannaert laat in *Iets over de Hollandsche tael* zien hoeveel Franse leenwoorden het Vlaams bevat, met name op het gebied van het juridische jargon, zoals *exceptie*, *gagerie*, *praescriptie*, *reconventie*, *saisie* en *turbatie*.

1823 ◦ Van B.H. Lulofs verschijnt *Nederlandsche Spraakkunst, stijl en letterkunde, als voorbeelden van redekunst en welsprekendheid.*

1823 ◦ Oprichting van de Nederlandsche Stoombootmaatschappij in Rotterdam. De *stoommachine* is eind achttiende eeuw in Engeland uitgevonden. Stoommachines worden onder andere in schepen, treinen en andere openbaarvervoermiddelen gebruikt. Aan de uitvinding van de stoommachine (en later motoren) en de grootscheepse toepassing hiervan is de industriële revolutie te danken, die in Groot-Brittannië begon en in de loop van de negentiende eeuw ook andere landen, waaronder de Lage Landen, van een agrarische samenleving omvormt in een industriële. In deze periode worden uit het Engels de woorden *stoomboot* en *stoommachine*

geleend. De stoomboot is voornamelijk bekend gebleven uit het sinterklaasliedje 'Zie ginds komt de stoomboot' (zie 1850).

1824 ◦ De letterenfaculteit van de Groningse Hogeschool schrijft een wedstrijd over het Gronings uit. Dit bewijst dat men belangstelling krijgt voor de streektaal. De *Commentatio de dialecto Groningana* van Jan Sonius Swaagman wordt bekroond en in 1827 gepubliceerd. Dit is de oudste dialectspraakkunst.

1824 ◦ Opening van het Noord-Hollands Kanaal, waardoor de handel over water naar Amsterdam mogelijk wordt. In hetzelfde jaar wordt de Nederlandsche Handel-Maatschappij opgericht. Hierdoor krijgt de economie een belangrijke impuls.

1824 ◦ Van Willem de Clercq verschijnt de eerste vergelijkende literatuurgeschiedenis: *Verhandeling ter beantwoording van de vraag: welken invloed heeft vreemde letterkunde, inzonderheid de Italiaansche, Spaansche en Duitsche, gehad op de Nederlandsche taal- en letterkunde, sints het begin der vijftiende eeuw tot op onze dagen.*

1824 ◦ Petrus Weiland publiceert in Den Haag het *Kunstwoordenboek of verklaring van allerhande vreemde woorden [...] uit verscheidene talen ontleend.* Hiermee breekt hij radicaal met de lijn die in 1650 in gang is gezet met de *Woordenschat* van Hofman. Hij neemt vreemde woorden op uit een keur aan talen, terwijl de *Woordenschat* zich grotendeels beperkte tot Franse, Latijnse en Griekse woorden, en bovendien maakt Weiland een geheel eigen trefwoordselectie. Zijn doel is nog wel puristisch, net als dat van de *Woordenschat*. In 1832 ziet een *Supplement op het kunstwoordenboek van P. Weiland* het licht. Vele honderden leenwoorden in het Nederlands worden voor het eerst in zijn woordenboek vermeld. Zo vermeldt hij de Arabische leenwoorden *dinar, dirham, moslim, negus*, de Hebreeuwse leenwoorden *misjna, thora*, de Jiddische leenwoorden *goj, kaddisj, sjikse, tof*, het IJslandse *geiser*, het Perzische *hoeri*, het Poolse *zloty*, het Russische *balalajka, bojaar*, het Tibetaanse *dalai lama* en de Turkse leenwoorden *kelim, kismet, molla* en *raki*. Zowel voor het woordenboek van Weiland als voor dat van Kramers (zie 1847) geldt dat de erin opgenomen woorden teruggaan op *boekenkennis* en niet, zoals in de renaissance, op contacten met andere talen. Geheel onduidelijk is dan ook in hoeverre de opgenomen woorden bekend zijn geweest in deze periode; sommige woorden zullen uitsluitend onder specialisten enige bekendheid hebben genoten.

1824 ◦ De *Prieuwcke fen friesche rijmmelerije* (Proeve van Friese gedichten) van R. Posthumus levert met de regel 'Friezlân boppe' in frij!' de oudst bekende vindplaats van de leus *Fryslân boppe!* 'Friesland boven!' of 'Leve Friesland!'

1824 ◦ In Antwerpen verschijnt *Over de Hollandsche en Vlaemsche Schryfwyzen van het Nederduitsch* door Jan Frans Willems.

1825-1839 ◦ Het *Uitlegkundig woordenboek op de werken van P.C. Hooft* wordt uitgegeven door de tweede klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone kunsten. Dit is het eerste woordenboek gewijd aan een individuele auteur.

1826 ◦ Willem Bilderdijk publiceert een *Nederlandsche spraakleer*. Bilderdijk is een van de productiefste en gezaghebbendste schrijvers uit de negentiende eeuw, en in die periode wordt hij hogelijk gewaardeerd. Inmiddels is die waardering afgekalfd: begin twintigste eeuw worden zijn taalkundige werken vernietigend beoordeeld, vooral omdat hij blind was voor de taalfeiten. Plechtig en gezwollen taalgebruik, waarin hij zijn kinderen *spruitjens van mijn heup* noemt en paardrijden *het dravend ros bestijgen*, roepen nog slechts spot op. Wellicht bestaat Bilderdijks enige blijvende bijdrage aan de Nederlandse taal uit zijn uitroep: 'Bataven, kent uw spraak

en heel haar overvloed!', die een van de twee motto's van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* is geworden.

1826 ◦ Verschijning van de eerste Nederlandse literatuurgeschiedenis, van M. Siegenbeek: *Beknopte geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*.

1826 ◦ Publicatie van de eerste voor een Joods publiek bestemde Nederlandse vertaling van de Thora (de vijf boeken van Mozes = de Pentateuch, de eerste vijf boeken van het christelijke Oude Testament) met een voor de dienst in de synagoge vereiste selectie uit andere Bijbelboeken; ze is het werk van Salomon Israël Mulder. Eerder waren onder de Nederlandse Joden wel Spaanse en Jiddische vertalingen vervaardigd. In de vertaling van Mulder staat naast het Nederlands de Hebreeuwse brontekst – de taal van de synagoge. Een latere druk van deze uitgave (1859) werd aangevuld met alle overige teksten – gebeden, liturgische poëzie, Bijbelteksten voor feest- en gedenkdagen – die nodig zijn om de dienst in de synagoge te kunnen volgen. Omstreeks 1900 verschijnen verscheidene nieuwe Thoravertalingen, waarvan die van A.S. Onderwijzer, met een vertaling van het commentaar van Rasji, een gezaghebbend commentator uit de elfde eeuw, en die van J. Vredenburg de voornaamste zijn. Zie ook 1970.

1826-1831 ◦ Het eerste woordenboek Nederlands-Deens/Noors v.v. van N.H. Jaeger: *Woordenboek der Nederduitsche en Deensche of Noorweegsche talen.*

1827 ◦ A.C.W. Staring publiceert het gedichtje 'Aangebrand', waaruit spreekwoordelijk is geworden 'Heeft aangebrand ook voetjes, Moeder Aagt?'

1827 ◦ N. Anslijn schrijft de eerste monografie die is gewijd aan de interpunctie: de *Aanleiding tot het plaatsen der schei- en zinteekens*. Hierin wordt bepaald dat iedere tussenzin wordt voorafgegaan en gevolgd door een komma. Die regel is in de twintigste eeuw, en met name na de Tweede Wereldoorlog, ernstig ingeperkt (zie 1892-1896). Zo komt er meestal geen komma meer voor het voegwoord *dat*: *hij zei dat hij naar huis ging*.

1827 ◦ Oprichting van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde.

1828 ◦ De Leidse medische faculteit verklaart dat het Nederlands geheel ongeschikt is voor het onderwijs in de ontleedkunde, en dat medische examens in het Nederlands in plaats van in het Latijn de eerste brug zouden zijn tot het bevorderen van de grootste kwakzalverij.

1828 ◦ Nederland neemt Nieuw-Guinea in bezit (zie 1962).

1829 ◦ De Fransman L. Braille ontwerpt het brailleschrift voor blinden. In het blindeninstuut St. Henricus in het Nederlandse Grave wordt spoedig na de oprichting in 1859 het brailleschrift ingevoerd. In België wordt het brailleschrift omstreeks 1900 in het blindenonderwijs ingevoerd.

1829 ◦ De Friese merknaam *bearenburch, bearenboarch* wordt voor het eerst vermeld. De drank is gemaakt met een kruidenmengsel dat in de negentiende eeuw wordt geleverd door de erven van de Amsterdamse kruidenhandelaar Hendrik Beerenburg (met twee *e*'s), die zijn firma in de zeventiende eeuw opbouwde. Het jeneveraftreksel wordt naar Hendrik Beerenburg genoemd, maar er wordt één *e* uit de naam weggelaten.

1829 ◦ Willem Bilderdijk mengt zich in de spellingdiscussie en publiceert een *Woordenboek voor de Nederduitsche spelling*, waarin hij sommige van Siegenbeeks spellingen verbetert, maar uiteindelijk verschilt zijn werk slechts in geringe mate van dat van Siegenbeek.

1829 ◦ Lodewijk Gerard Visscher publiceert *Handleiding tot de geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde inzonderheid ten gebruike bij academische studiën* (Leuven).

1830 ◦ Er wordt een school voor doven opgericht in Gemert,

later verhuisd naar Sint-Michielsgestel. Hier wordt tot 1910 gebarentaal gebruikt.

1830 ◦ In Nederlands-Indië wordt het zogenoemde 'Cultuurstelsel' ingevoerd, waarbij inheemse grondeigenaren verplicht worden om twintig procent van hun cultuurgrond te bebouwen met producten voor de Europese markt. Vanaf dat moment gaan de koloniën voor het eerst een 'batig saldo' opleveren. De verantwoordelijke ambtenaren krijgen een vorm van provisieloon, de zogenoemde cultuurprocenten, en hebben dus persoonlijk belang bij een zo hoog mogelijke opbrengst. Multatuli stelt dit in 1860 in de *Max Havelaar* aan de kaak. Vijf jaar later begint de geleidelijke afschaffing van het Cultuurstelsel voor minder voordelige producten als indigo, tabak en thee. Voor koffie, het meest winstgevende product, blijft de gedwongen aanbouw nog tot het begin van de twintigste eeuw gehandhaafd. Terwijl de Nederlanders vóór circa 1830 telkens slechts betrekkelijk kort in Indië verbleven en er niet veel vermenging was met de inheemse bevolking, verandert dit in de loop van de negentiende eeuw: de Nederlanders – merendeels mannen – blijven langer, gaan samenwonen of trouwen met Indonesische vrouwen en krijgen kinderen bij hen. Steeds meer Indonesiërs kennen Nederlands. Hun aantal neemt bovendien na 1864 snel toe, omdat vanaf die tijd Indonesiërs toegelaten worden op Nederlandse scholen. Vanaf die tijd beginnen de Indonesische leenwoorden het Nederlands binnen te stromen, bijvoorbeeld *baboe, beo, branie, desa, gamelan, gladakker, gonje, guttapercha, kali, kassian, klamboe, lombok, mandiën, nasi, negorij, rimboe, sambal, sarong, soesa* en *toko*. In de negentiende eeuw ontstaat ook het Indisch-Nederlands, het Nederlands zoals gebruikt in Indië, met Indonesische leenwoorden en bijzonderheden in uitspraak en grammatica, zie 1903, en het Petjoh, een mengtaal waarvan de uitspraak en grammatica grotendeels op het Maleis zijn gebaseerd, terwijl de woordenschat voornamelijk aan het Nederlands is ontleend (zie 1994 en 1998).

1830 ◦ Willem I draait door de vele kritiek uit het Zuiden zijn taalpolitiek terug en vaardigt een Koninklijk Besluit uit 'houdende wijzigingen in de bestaande bepalingen op het stuk der onderscheidene talen in het Rijk in gebruik'. Dit regelt het vrije taalgebruik in de gewesten. Dat betekent dat men in Vlaanderen vrij is om het Frans te gebruiken. In Friesland wordt Nederlands als officiële taal ingesteld; dit besluit bevestigt eigenlijk de sinds 1600 ontstane Hollandstalige bestuurstraditie in het gewest Friesland en wordt formeel pas op 1 januari 1996 ingetrokken, wanneer de Algemene Wet Bestuursrecht een aantal artikelen over het taalgebruik van de overheid opneemt. De beslissing van Willem I om het taalgebruik vrij te laten, kan de (tweede) Belgische revolutie niet voorkomen: België scheidt zich af van het Koninkrijk. Vanaf dit moment is sprake van twee naties met een aparte ontwikkeling; in het vervolg van de chronologische lijst wordt aangegeven wanneer een gebeurtenis plaatsvindt in België (B) of Nederland (NL). Voorts worden (FR) en (ZA) gebruikt voor zaken die Friesland respectievelijk Zuid-Afrika betreffen.

1830 ◦ (B) Er wordt bepaald dat het Frans als enige officiële taal wordt erkend, het verplichte gebruik van de 'Hollandse taal' in het onderwijs wordt afgeschaft, en de commandotaal van het leger wordt Frans.

1830 ◦ (B) In september componeert François Van Campenhout op een tekst van de Franse acteur Jenneval (pseudoniem van Alexandre Dechet of Dechez) het Belgische volkslied *La Brabançonne*. De eerste versie is Oranjegezind: ze roept op om de 'Orange' te enten op de vrijheidsboom. Toen de anti-Nederlandse gevoelens de overhand kregen, schreef Jenneval – die

spoedig in de strijd tegen de Hollanders zou sneuvelen – nog dezelfde maand een herziene tekst, waarin de sinaasappel aan de vrijheidsboom aan flarden wordt geschoten. In 1860, wanneer de gemoederen wat bedaard zijn, wordt de tekst door diverse auteurs, onder wie Charles Rogier, getemperd. In 1938 is de Nederlandse tekst ('O dierbaar België, / o heilig land der Vaadren') officieel goedgekeurd.

1830-1862 ◦ (B/NL) De Duitse germanist A.H. Hoffmann von Fallersleben geeft het twaalfdelige *Horae Belgicae* (de Nederlandse Horen of Tijdgodinnen) uit, met daarin een groot aantal belangrijke Middelnederlandse teksten, liederen, spreekwoorden en dergelijke. Hiermee geeft hij de aanzet tot de studie van het Middelnederlands. In deel 1 van zijn autobiografie uit 1868 schrijft hij: 'Ik leefde mij zo sterk in de [Nederlandse] taal en de geest van het oude volkslied in, dat ik als vanzelf zin kreeg om dat soort liederen te schrijven, en zo geschiedde: mijn eerste lied was een afscheidslied, wat verband hield met een dierbare vriendin die ik nu spoedig zou verlaten en nooit zou weerzien. Ik nam het lied mee naar Bilderdijk en vroeg hem of het nog uit de 15de eeuw zou kunnen dateren. Hij dacht dat het nog wel ouder zou kunnen zijn!'

1831 ◦ (B) Liberale grondwet, waarin wordt bepaald dat het gebruik van talen vrij is. In de praktijk houdt dit in dat het Frans bevoordeeld wordt, ondanks het feit dat de meerderheid van de bevolking (2,3 miljoen) Nederlandstalig is, tegenover 1,2 miljoen Franstaligen. Het grootste deel van de bevolking spreekt namelijk wel een Nederlands dialect, maar geen ABN, terwijl de bovenlaag Frans spreekt. Bestuur en rechtspraak vinden dan ook in het Frans plaats, en de regering bevoordeelt het Frans, onder andere door uitsluitend Franstalige ambtenaren te benoemen. Als reactie ontstaat de Vlaamse Beweging, zie kader 5.4.

1831 ◦ (B/NL) Een Nederlandse kanonneerboot wordt op de Schelde door Antwerpenaren belaagd. Bevelhebber Jan van Speyk blaast bemanning en opstandelingen op onder het spreekwoordelijk geworden motto 'Dan liever de lucht in!' In de negentiende eeuw doet bovendien het geloofwaardige verhaal de ronde dat Van Speyk, toen hij de lont in het kruitvat ging steken, met de woorden 'Berg je billen!' of 'Berg je gat!' de scheepsjongen de raad gaf zich in veiligheid te brengen (wat hem lukte). In hetzelfde jaar vindt de Tiendaagse Veldtocht plaats, waarbij het Nederlandse leger de Belgen verslaat, maar moet terugtrekken voor een Frans leger. Vanaf dit moment is de scheiding tussen Nederland en België een feit, hoewel koning Willem nog jaren tijd nodig heeft om dit te accepteren.

5.4 *De Vlaamse Beweging*

Al in de achttiende eeuw waren er in de Zuidelijke Nederlanden mensen die zich erom bekommerden hoe slecht het Nederlands ervoor stond (zie 1788). Sommigen willen het taalgebruik laten aansluiten bij de standaardtaal van het Noorden, anderen willen een eigen Vlaamse standaard ontwikkelen. Na de vorming van een eigen Belgische natie staat een Vlaamse Beweging op, met als belangrijkste vertegenwoordigers onder anderen Jan Frans Willems, Ferdinand Augustijn Snellaert, Prudens van Duyse en Hendrik Conscience. Aanvankelijk is er een richtingenstrijd tussen degenen die zich op de Noord-Nederlandse norm willen richten, de integrationisten, en degenen die een eigen Vlaamse woordenschat en standaardtaal nastreven, de particularisten (zie 1874). Tot die laatste groep behoort de bekende dichter Guido Gezelle. In de loop van de negentiende eeuw winnen de integrationisten het pleit, en slaat men tijdens de Taal- en Letterkundige Congressen vanaf 1849 de handen ineen met de Nederlanders.

Roland Willemyns beschrijft in *Het verhaal van het Vlaams*, uit 2003, op pp. 213-214, het verloop van de Vlaamse Beweging als volgt: 'De ontwikkeling van de Vlaamse Beweging kunnen we, op een ietwat onconventionele manier, in vier perioden indelen.

- De eerste periode was er een waarin vooral literatoren en taalminnaars op een vrij romantische manier en zonder populaire aanhang ijverden voor het goede recht van de Vlamingen hun moedertaal te gebruiken en die gerespecteerd te weten.
- Tijdens de tweede periode waren er de eerste echte taalplanningsactiviteiten: de strijd voor de goedkeuring van de eerste taalwetten, die erop gericht waren in Vlaanderen een systeem van tweetaligheid in te voeren dat het officiële gebruik van het Nederlands (naast het Frans) mogelijk moest maken.
- De derde periode omvat twee belangrijke taalwetten. De taalwetten van de jaren dertig van de twintigste eeuw legden de eentaligheid van Vlaanderen en Wallonië op basis van het territorialiteitsprincipe principieel vast. Die van de jaren zestig bakenden die territoria metterdaad af. Het verloop van de taalgrens werd in de grondwet ingeschreven en dus vrijwel onaantastbaar gemaakt.
- De vierde periode omvat vooral de opeenvolgende grondwetswijzigingen, die van België op 1 januari 1989 een echte federale staat hebben gemaakt. Op dat moment waren de wensen van de voorstanders van de Vlaamse Beweging gerealiseerd.'

1832 ◦ (B) Philippus Blommaert publiceert *Aenmerkingen over de verwaerloozing der Nederduitsche tael*.

1833-1835 ◦ (B) J.B. David publiceert een *Nederduytsche Spraekkunst*, waarin hij ervoor pleit dat het Vlaams zich richt op het Hollands.

1834 ◦ (B) De Brusselse juridische faculteit wordt in 1834 uitgebreid tot de Université Libre de Belgique (vanaf 1836 de Bruxelles). De Belgische bisschoppen richten in Mechelen een katholieke universiteit op, die in 1835 naar Leuven wordt overgebracht.

1834 ◦ (NL) Afscheiding van een deel van de Hervormde Kerk. Later stichten leden van de Afscheiding in de staat Michigan in de VS het plaatsje Holland.

1834 ◦ (NL) Nadat de spelling van Siegenbeek in 1804 officieel is geworden, moet men de spelling van de Statenvertaling aanpassen, en dat gebeurt in een door het Gelderse kerkbestuur goedgekeurde herziening.

1834-1885 ◦ (NL) Het *Nederlandsch Magazijn* (later *Nieuw Nederlandsch Magazijn*) wordt gepubliceerd, het eerste Nederlandse geïllustreerde tijdschrift, gebaseerd op een Engels voorbeeld en een van de bekendste tijdschriften van zijn tijd. Het *Nederlandsch Museum* (1836-1870) wordt als belangrijkste tegenhanger beschouwd. Het verschijnt óók wekelijks en op hetzelfde formaat, maar de inhoud en illustraties zijn geheel verschillend. *De Honigbij* (1842-1861) is een poging tot een goedkope versie van de duurdere tijdschriften.

1835 ◦ (B) Aan de Belgische staatsuniversiteiten wordt het Frans als voertaal ingevoerd in plaats van het Latijn.

1835 ◦ (B) Opening van de eerste spoorweg op het Europese vasteland, tussen Brussel en Mechelen (zie 1839).

1835 ◦ (B) De Vlaamse dichter Prudens van Duyse schrijft in het gedicht 'De Nederduitsche Tael' de regel 'de tael is gantsch het volk', wat een gevleugeld gezegde zal worden.

1835 ◦ (NL) L.G. Visscher publiceert *Bijdragen tot de oude Letterkunde der Nederlanden*.

1835-1839 ◦ (NL) Bij uitgeverij L. van der Vinne in Amsterdam verschijnt, in acht delen, het *Noodwendig woordenboek der zamenleving, voornamelijk bewerkt voor vrouwen uit aanzienlijke levensstanden en beschaafde kringen*. Dit is het eerste algemene Nederlandse naslagwerk dat zich speciaal op vrouwen richt

(zie 1952-1953). Het gaat om een vertaling en bewerking van een Duits werk, het *Damen Conversations Lexicon* uit 1834. De Nederlandse uitgave is beknopter dan de Duitse, want – zo heet het in de inleiding – 'wij houden ons overtuigd, dat de Hollandsche vrouwen [...] te veel met het inwendige harer huishouding ingenomen zijn, en te zeer hare eigene wereld in hare eigene woning vinden, om dat veld van menschelijke wetenschap in deszelfs volle uitgestrektheid af te wandelen en in oogenschouw te nemen'.

1836 ◦ (B) In Gent wordt de Maatschappij van Vlaamse Letteroefeningen opgericht, die als motto en naam krijgt 'De Taal is gansch het Volk'. In Brussel richt Jan Frans Willems, de vader van de Vlaamse beweging, de Maetschappij tot Bevordering der Nederduytsche Tael- en Letterkunde op, de voorloper van de Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde (sinds 1972 Koninklijk), die in 1886 in Gent haar zetel krijgt. De Maatschappij tot Bevordering der Nederduytsche Taal- en Letterkunde schrijft direct een wedstrijd uit voor een 'beoordelende verhandeling over de [...] spelling' die zich richt op het Noord-Nederlands, ter beoordeling van een ministerieel ingestelde Commissie met onder anderen David en Willems.

1836 ◦ (NL) P. P. Roorda van Eysinga wordt de eerste hoogleraar Maleis aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda. Hiermee wordt voor het eerst wetenschappelijke belangstelling getoond voor een taal van de grootste Nederlandse kolonie.

1836 ◦ (NL) De eerste rooms-katholieke kweekschool wordt opgericht in Rolduc (later Roermond).

1836-1838 ◦ (NL) J. H. Hoeufft publiceert *Proeve van Bredaasch Taal-eigen*, het eerste omvangrijke woordenboek van een dialect.

1836-1844 ◦ (B) Er breekt een spellingoorlog uit tussen degenen die zich op de Noord-Nederlandse norm willen richten (zoals David en Willems) en West-Vlaamse taalparticularisten (onder leiding van Pieter Behaegel). De strijdpunten zijn eigenlijk slechts gering; de belangrijkste zijn de keuzes tussen *a* of *ae*, *oo* of *oó* en *ee* of *eé* (*boóg*, *beék*), *ei* of *ey*, *ui* of *uy*, *ambt* of *ampt*, *u* of *ue* (*gedurende*), en de werkwoordspelling (de particularisten wensen te spellen *gespeelt*, *hij word*).

1836-1861 ◦ (NL) P. Witsen Geysbeek publiceert een *Algemeen noodwendig woordenboek der zamenleving* (6 delen). Dit is een algemene, vooral in de latere delen zeer wijdlopige encyclopedie.

1837 ◦ (NL) De Nederlanders houden zich op de Goudkust illegaal bezig met slavenhandel. In 1837 schenkt de koning van de Ashanti twee prinsjes, zijn zoon en zijn neef, aan koning Willem I als onderpand. Hoe het Kwame en Kwasi verder vergaan is, is beschreven door Arthur Japin in zijn *De zwarte met het witte hart* uit 1997. Dit werk is vertaald in het Engels, Frans, Duits, Spaans, Portugees, Italiaans, Grieks, Turks, Hongaars, Noors en Deens.

1837 ◦ (NL) Oprichting van het romantisch-liberale literaire tijdschrift *De Gids* door E. J. Potgieter, bedoeld als tegenhanger van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, en dan ook voorzien van de provocerende ondertitel *Nieuwe Vaderlandsche Letteroefeningen*. *De Gids* richt zich tegen de gekunsteldheid van de toenmalige schrijvers, en doet dat zo kritisch dat hij de naam 'de blauwe beul' krijgt, naar de kleur van het omslag. Potgieter wil dat de spreektaal zich opwerkt tot schrijftaal en dat 'de leelijke schrijftaal door eene eenvoudige, natuurlijke, *ware* spreektaal zou worden vervangen, die slechts éène zou wezen met de toekomstige boekentaal'. Het tijdschrift *De Gids* bestaat nog steeds, en geldt momenteel als het oudste literaire en algemeen culturele tijdschrift van Nederland en een van de langst bestaande tijdschriften van deze soort ter wereld.

1837 ◦ (NL) De grote Russische schrijver A.S. Poesjkin beledigt de Nederlandse gezant Van Heeckeren. Omdat deze als diplomaat niet mag duelleren, neemt zijn vriend, de Fransman d'Anthès, de honneurs waar en doodt daarbij Poesjkin.

1838 ◦ (B) H. Conscience publiceert de historische roman *De Leeuw van Vlaanderen*, over de strijd van Vlaanderen tegen Frankrijk in de periode van de Guldensporenslag (zie 1302). Dit boek steekt de Vlaamse natie een hart onder de riem. Weinig historische romans hebben een zo grote invloed uitgeoefend als dit werk. Het is in vele Europese talen vertaald.

1838 ◦ (B) F.A. Snellaert publiceert *Verhandeling over de Nederlandsche dichtkunst in België, sedert hare opkomst tot aen de dood van Albert en Isabella*. Leden van de Vlaamse Beweging gebruiken de Middelnederlandse literatuur als historische rechtvaardiging voor de strijd ten behoeve van het Nederlands. Dat is te begrijpen: de Middelnederlandse literatuur was immers vooral in Vlaanderen en Brabant geschreven. De belangstelling voor het Middelnederlands in de negentiende eeuw is dan ook politiek gemotiveerd. De resultaten mogen er zijn: in de negentiende eeuw worden de meeste Middelnederlandse teksten opgespoord en uitgegeven, vrijwel allemaal in België. De impuls voor het onderzoek naar het Middelnederlands is gegeven door Duitse wetenschappers (zie 1830-1862). Terwijl de Belgen zich storten op de bestudering van het Middelnederlands, richten de Nederlanders zich na 1850 veel meer op de schrijvers van de Gouden Eeuw, die immers allen uit Holland komen.

1838 ◦ (B) In Gent wordt de Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen opgericht.

1838 ◦ (NL) Invoering van het *Nieuw Burgerlijk Wetboek*, het *Wetboek van Koophandel* en van de *Burgerlijke Rechtsvordering* ter vervanging van de *Code Napoléon* (alleen de Franse *Code Pénal* blijft nog tot 1886 van kracht). Hierin komt een aantal juridische termen voor die al bij Hugo de Groot te vinden zijn (zie 1631) en die tot op heden gebruikt worden, zoals *dading*, *erfdienstbaarheden*, *handlichting*, *natrekking*, *onderzetting*, *vennoot*, *vennootschap*, *verjaring* en *versterf*.

1838-1846 ◦ (B) De Maatschappij tot bevordering der Nederduytsche Taal- en Letterkunde publiceert tien delen van het tijdschrift *Belgisch Museum*, een Gents filologisch en historisch tijdschrift.

1839 ◦ (B/NL) Eindverdrag met België, waarin bepaald wordt dat Limburg en Luxemburg worden gedeeld (Maastricht en Venlo komen weer bij Nederland), en dat Willem I groothertog van Luxemburg blijft.

1839 ◦ (NL) Eerste spoorlijn in Nederland, tussen Amsterdam en Haarlem (zie 1835). In deze periode worden uit het Engels, waar de techniek vandaan komt, de woorden *bus*, *cokes*, *locomotief*, *lorrie*, *rail*, *tender*, *tram*, *trein* en *tunnel* geleend. J. te Winkel constateert verder in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'De spoorwegen zijn bij ons al een jaar of tien ouder, dan het midden onzer eeuw. Toch zijn de meeste woorden, die daarop betrekking hebben, eerst in de tweede helft der eeuw gevormd of algemeen in gebruik gekomen. De samenstelling *locaalspoor* dagteekent van omstreeks 1878. Nieuw zijn alzoo *spoorwet*, *spoornet*, *spoorlijn*, *spoortrein*, ook verkort tot *spoor* en tot *trein*, waarnaast *goederentrein*, *sneltrein*, *bommeltrein* (een te vergeefs bestreden germanisme), *pleiziertrein* en ten slotte zelfs *harmonicatrein*. Voor *spoorwagen* heeft men ook *wagon*, dat wat ouder, en *coupé*, dat wat jonger is; voor *kolenwagen* gebruikt men ook *tender*. *Station* was niet nieuw, wel *stationschef*, evenals *wisselwachter*. Aan de Duitschers ontleende men *halte*, aan de Engelschen *stoppen*. Nieuw is *retourbiljet*, nieuwer *rondreisbiljet*, allernieuwst *kilometerboekje*. Ook de *tram*, aanvankelijk *tramway* en toen door het volk *tramwâài* genoemd, is bij ons nog geen vijftig jaar oud. Sinds er aan-

leiding was gekomen om van *stoomtram* te spreken, ontstond als tegenstelling ook *paardentram*. De oudere "omnibus" is er grootendeels, de "diligence" bijna geheel door verdrongen; den vroegeren "char-à-bancs" kent niemand meer.'

In 1911 voegt de taalkundige C.G.N. de Vooys hieraan toe: 'Hoe gebrekkig kennen we de geschiedenis van onze negentiende-eeuwse woorden. Die gedachte kwam bij mij op, toen ik in een populair artikel een aantal woorden leerde kennen die het eerste spoorwegverkeer hier te lande deed ontstaan. In 1839 noemde men de drie klassen, met aanpassing aan het rijtuigverkeer: *diligence, char à bancs* en *waggon*. Hoe lang hebben die termen bestaan? Men stelde "*plaatsbriefjes*" verkrijgbaar aan de *Kantoren* der *Ontvangers* op de *Stationplaatsen*." Bestonden toen de woorden *biljet, chef, loket* al daarnaast? Zijn de woorden *stoomwagen, ijzeren spoorwagen, wagentrein, stoomsleper* (voor *lokomotief*) volkswoorden geweest, of officiële woorden, of weinig gangbare purismen? Op de meeste van deze vragen zal wel geen antwoord te vinden zijn: de tijdgenoten van de eerste spoorreizigers kunnen het ons niet meer vertellen.'

1839 ◦ (NL) Nicolaas Beets publiceert onder het pseudoniem Hildebrand een bundel humoristische novellen, de *Camera Obscura*, waaruit volgens de overlevering koningin Emma Nederlands leerde, en die onder andere de gevleugelde uitdrukking 'hoe warm het was, en hoe ver' opleverde. Een van de titels van de verhalen die hierin zijn opgenomen, 'Een onaangenaam mensch in den Haarlemmerhout' (namelijk Robertus Nurks), is eveneens algemeen bekend. Het werk is vele malen herdrukt en aangevuld, en in 1887 publiceert Beets *Na vijftig jaar*, een verzameling taalkundige en cultuurhistorische ophelderingen bij zijn eigen tekst. Zie ook 1865.

1839-1851 ◦ (NL) Verschijning van het zeer uitgebreide *Aardrijkskundig Woordenboek* van A.J. van der Aa, met informatie over elke gemeente, stad, dorp, buurtschap, klooster, eiland, rivier, beek en kanaal in Nederland.

1840 ◦ (B) Eerste Vlaamse petitionnement, waarin onder andere gevraagd wordt het Nederlands aan de universiteit van Gent op gelijke voet met het Frans te stellen.

1840-1843 ◦ (B) Verschijning van het tijdschrift *De Middelaer* van J.B. David, om te bemiddelen in de spellingoorlog die van 1836 tot 1844 in België woedt.

1842 ◦ (B) In de wet op het lager onderwijs wordt bepaald dat iedere gemeente een lagere school moet oprichten; zij kan echter in plaats daarvan een particuliere – doorgaans rooms-katholieke – school subsidiëren (zie 1850, 1878).

1842 ◦ (NL) Oprichting van de Koninklijke Academie voor de Opleiding van Ingenieurs (nu Technische Universiteit) te Delft, waar als eerste een opleiding voor Indische bestuursambtenaren komt met een talenopleiding en met Taco Roorda als eerste hoogleraar Javaans.

1843 ◦ (NL) Oprichting van de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde door de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde; ontbonden in 1849.

1843 ◦ (NL) Bij de gebroeders Diederichs in Amsterdam verschijnt, in twee delen, het *Nederlandsch handelsmagazijn*. Dit is, zegt de ondertitel, een 'algemeen zamenvattend woordenboek voor handel en nijverheid: bevattende eene juiste en omstandige beschrijving van den wereldhandel zoo in zijnen geheelen omvang, als in alle zijne bijzondere vakken en betrekkingen, met opzigt tot de geschied- en aardrijkskunde des handels, land- en volkenkunde, natuurkunde en kunstprodukten, handels- en fabrijkbedrijf, neringen en hanteringen in alle oorden der wereld. Alles met practische toepassing op den handel en de nijverheid der Nederlanden'.

1843-1847 ◦ (NL) Jan Pieter Heije publiceert in de *Enkhuizer*

Almanak en in diverse bundels een aantal klassiek geworden versjes voor kinderen, waaronder 'Bloemkweken' ('Klein kleuterke, klein kleuterke! / wat doet gij in mijn hof?', zie ook 1848), 'Van zeven kikkertjes' ('Daar zaten zeven kikkertjes, / Al in een boerensloot'), 'Onze manieren' ('Tussen Keulen en Parijs, / Leit de weg naar Rome; / [...] Zo zijn onze manieren') 'Een triomfantelijk lied van de Zilvervloot' (zie 1638) en 'Twee voerlui', dat zo begint:

Een karretje op een' zandweg reed;
De maan scheen helder, de weg was breed,
Het paardje liep met lusten
('k Wed, dat het zelf zijn' weg wel vindt);
De voerman lei te rusten,...
Ik wens je wel thuis, mijn vrind! mijn vrind!

In Heijes bundel *Kinderliederen* uit 1843 vinden we ook het oudste sinterklaaslied (zie 1850), dat zo begint:

Zie de maan schijnt door de bomen,
Makkers staakt uw wild geraas;
't Heerlijk avondje is gekomen,
't Avondje van Sint Niklaas
Van verwachting klopt ons hart,
Wie de koek krijgt, wie de gard

1844 ◦ (B) Vaststelling van een officiële Vlaamse spelling, de Commissiespelling: een compromisspelling die dicht bij die van Siegenbeek staat.

1844 ◦ (B) De kunstschilder Victor Lagije (gestorven 1896) wordt in Italië zo bekend dat hij vereerd wordt met een bijnaam: *Il Fiammingo* 'de Vlaming'. De Beer en Laurillard (zie 1899) vertellen over deze 'later beroemden kunstschilder te Antwerpen': 'in Italië bekend, toen hij in 1844/45 op eene kunstreis naar Italië (Florence en Rome), bij de terugkomst van Garibaldi uit Montevideo, diens krijgscharen volgde in den rooden lobberkiel en den breedgeranden Calabreserhoed uitgedost; in 1849 behoorde hij tot de revolutionairen, die zich in het bezit van Rome zochten te handhaven tegenover het pauselijk leger.'

1844 ◦ (FR) Oprichting van het Selskip foar Fryske tael- en skriftekennisse ('Maatschappij voor Friese taal- en letterkunde').

1844 ◦ (NL) De Zeeuw J. F. Bosman schrijft een *Korte uitspraakleer der Nederduitsche taal.*

1844 ◦ (NL) J. L. Terwen publiceert *Etymologisch handwoordenboek der Nederduitsche taal, of proeve van een geregeld overzigt van de afstamming der Nederduitsche woorden*, dat grotendeels een vertaling van Duitse werken was en voor wat betreft het Nederlandse deel onbetrouwbaar, en daarom niet als eerste wetenschappelijk etymologisch woordenboek van het Nederlands kan gelden (zie 1890).

1844 ◦ (ZA) A. N. E. Changuion publiceert een Nederlandse spraakkunst, waarin hij richtlijnen geeft voor het Nederlands in de Kaap: *De Nederduitsche taal in Zuid-Afrika hersteld. Zijnde eene handleiding tot de kennis dier taal, naar de plaatselijke behoefte van het land gewijzigd.* In deze grammatica vermeldt hij de verschillen tussen het Nederlands zoals dat in Europa wordt gesproken en aan de Kaap. Als toegift voegt hij ruim vierhonderd woorden toe onder de titel 'Proeve van Kaapsch Taaleigen'. Het boek wordt in 1848 herdrukt. Changuion wil met behulp van deze lijst het Nederlands dat 'in deze Kolonie gesproken wordt [...], van deels geheel vreemde, deels verminkte woorden en spreekwijzen [...] zuiveren, of althans den weg daartoe aan [...] wijzen'. Maar daarnaast wil hij 'landgenooten eene proeve geven van het KAAPSCHE TAALEIGEN'. De woordenlijst geldt dan ook als het eerste

bewuste en uitvoerige dokument over de Afrikaanse taal. Twee voorbeelden: '*kuijeren*, uit logeren gaan'; '*steken*, in de spreekw[ijze] der Hottentotten: *een dop steken*, voor een borrel drinken. *In de wagenpad steken*, wegjagen.' Andere – kortere en langere – woordenlijsten van het Afrikaans zijn samengesteld in 1879, 1880, 1882, 1884, 1890, 1896 en 1908. Deze zijn verzameld en uitgegeven in 1971, zie aldaar. Hieruit blijkt wel hoe groot de belangstelling in de negentiende eeuw voor het Afrikaans was.

1845 ◦ (NL) B.H. Lulofs publiceert het *Handboek van den vroegsten bloei der Nederlandsche Letterkunde of Proeven uit Nederlandsche schriften der dertiende en veertiende eeuw.*

1846 ◦ (B) Opening van een telegraafdienst.

1846 ◦ (NL) W.G. Brill (broer van de naamgever van de nog steeds bestaande Leidse wetenschappelijke uitgeverij) publiceert de *Hollandsche Spraakleer*, een grammatica van de Nederlandse schrijftaal op historische grondslag, waarin hij veel verwijzingen opneemt naar het Sanskriet, Gotisch, Hebreeuws, Grieks en Latijn. Brill volgt hierbij het voorbeeld van Grimms *Deutsche Grammatik* (1819-1837), en hij introduceert in Nederland de beschrijvende, historische richting binnen de grammatica: voordien waren alle grammatica's normatief. Sinds dit werk spreken we van *zwakke* en *sterke* werkwoorden; voordien maakte men, sinds Moonen, een onderscheid tussen *gelijkvloeiende* (regelmatige) en *ongelijkvloeiende* werkwoorden. Brills grammatica is viermaal herdrukt en wordt tot drie delen uitgebreid; hiermee wordt zij de vervanger van Weilands grammatica uit 1805. In de negentiende eeuw zijn de Duitse taalkundigen toonaangevend, en het Nederlands heeft dan ook in de negentiende of begin twintigste eeuw uit het Duits de taalkundige termen *ablaut*, *Indogermaans*, *leenwoord*, *slagwoord*, *steekwoord*, *umlaut* en *volksetymologie* geleend.

1846 ◦ (NL) De eerste protestants-christelijke kweekschool wordt opgericht in Nijmegen.

1846 ◦ (NL) Tweede emigratiegolf van Nederlanders naar Amerika: protestanten trekken naar het Middenwesten. Hier ontstaat het Amerikaans-Nederlands, dat tot op heden (zeer beperkt) gesproken wordt; een variant hiervan is het Yankee Dutch, waarin de Nederlandse woordenschat door de Engelse is vervangen, maar de syntaxis en de fonologie Nederlands zijn gebleven. Het Amerikaans-Engels heeft allerlei leenwoorden overgenomen uit het Nederlands, zie kader 5.5.

5.5 *Nederlandse leenwoorden in het Amerikaans-Engels*

Dankzij Nederlandse kolonisten die naar Amerika trokken, zijn diverse Nederlandse woorden terechtgekomen in het Amerikaans-Engels. Dat zijn er overigens veel minder dan er in het Brits-Engels voorkomen: de *Oxford English Dictionary*, die de Engelse woordenschat van het midden van de twaalfde eeuw tot heden beschrijft, vermeldt ongeveer 1500 Nederlandse woorden in het Brits-Engels. In de vierdelige *Dictionary of American English on historical principles* worden slechts ongeveer 150 Nederlandse woorden genoemd. De Nederlandse kolonisten zijn in twee stromen naar Amerika getrokken. De eerste emigratiegolf was gericht op de Amerikaanse oostkust en begon na 1625, de tweede golf begon in 1846 en bestond uit protestanten die naar het Middenwesten trokken. Soms valt nog te achterhalen met welke stroom een Nederlands woord is meegenomen: zo wordt *fyke* 'fuik' gebruikt in New York en moet dus met de eerste stroom zijn meegenomen; het woord komt in allerlei samenstellingen voor, bijvoorbeeld *fyke net* en *fyke-fisherman*. De netten die men in de New-Yorkse haven gebruikt om op elft (*shad*) te vissen, heten *shad-fykes*. *Sawbuck* 'zaagbok' is in 1862 voor het eerst in het Amerikaans gevonden. Dat kan erop wijzen dat het

woord door vertegenwoordigers van de tweede Nederlandse emigratiegolf is gebracht, maar het woord kan ook gewoon laat opgeschreven zijn.
De Nederlandse kolonisten brachten vooral huiselijke woorden mee, die veelal tot op heden in de Verenigde Staten worden gebruikt, zoals *bakery* 'bakkerij', *bake-oven* 'bakoven', *bake-pan* 'bakpan', *bedpan* 'beddenpan', *bed-spread* 'beddensprei', *blickey* 'blikje', *boodle* 'boedel', *boonder* 'boender', *hoople* 'hoepel', *knicker* 'knikker', *waffle-iron* 'wafelijzer'. Voorts gaan allerlei namen voor etenswaren terug op het Nederlands, zoals *coleslaw* 'koolsla', *cookie* 'koekje', *noodlejees* 'noedeltjes', *olykoek* 'oliekoek', *pot cheese* 'potkaas', *smear-case* 'smeerkaas', *speck* 'spek' en *waffle* 'wafel'. Het sociale leven blijkt uit leenwoorden zoals *beer-hall* 'bierhal', *dance house* 'danshuis' en *kirmess* 'kermis'. Typerend voor de Nederlandse huizen is de *stoep*. Dit woord is overgenomen als *stoop* en heeft een bijzondere betekenis gekregen: het woord duidt een veranda of bordes aan, een verhoging waar men via een trap of opstapje op kan komen – volgens een Amerikaans woordenboek 'formerly, a small porch with seats or benches, usually occupied by a pipe-smoking householder'.

1846-1847 ◦ (NL) Er verschijnt een herziening van de Statenvertaling bij het Nederlandsch Bijbelgenootschap, die echter te ingrijpend is; zo is de verandering van *Heere* in *Heer* volgens velen niet in overeenstemming met de eerbied die God toekomt.

1847 ◦ (B) Hippoliet Jan van Peene dicht *De Vlaamsche Leeuw*, het officiële volkslied van de Vlaamse Gemeenschap, waarvan vaak alleen de eerste strofe gezongen wordt:

Zij zullen hem niet temmen, de fiere Vlaamse Leeuw,
Al dreigen zij zijn vrijheid met kluisters en geschreeuw.
Zij zullen hem niet temmen, zolang een Vlaming leeft,
Zolang de Leeuw kan klauwen, zolang hij tanden heeft.
Zij zullen hem niet temmen, zolang een Vlaming leeft,
Zolang de Leeuw kan klauwen, zolang hij tanden heeft.
Zolang de Leeuw kan klauwen, zolang hij tanden heeft.

De tijd verslindt de steden, geen tronen blijven staan:
De legerbenden sneven, een volk zal nooit vergaan.
De vijand trekt te velde, omringd van doodsgevaar.
Wij lachen met zijn woede, de Vlaamse Leeuw is daar
Zij zullen hem niet temmen, zolang een Vlaming leeft,
Zolang de Leeuw kan klauwen, zolang hij tanden heeft.
Zolang de Leeuw kan klauwen, zolang hij tanden heeft.

1847 ◦ (NL) Jacob Jz. Kramers publiceert de *Algemeene Kunstwoordentolk bevattende de vertaling en verklaring van alle vreemde woorden en zegswijzen*. Hij is de eerste die geen puristisch doel nastreeft maar uitsluitend vreemde woorden wil verklaren. In zijn voorrede merkt hij op: 'Hoeveel wetenschappelijke vaktermen of karakteristieke uitdrukkingen van vreemde naties, die nog twintig of dertig jaar geleden het grote Nederlandsche publiek geheel vreemd waren, zijn, bij de toenemende beschaving en het steeds levendiger contact tussen de volkeren, heden ten dage algemeen in zwang gekomen!' Het boek wordt herzien herdrukt in 1855, 1863, 1886 en 1912. Vele honderden leenwoorden in het Nederlands worden in de verschillende drukken van dit woordenboek voor het eerst in een woordenboek genoemd, in de negentiende eeuw bijvoorbeeld uit het Arabisch *boernoes*, *henna*, *moefti*, *sjeik*, *sjiiet*, uit het Hebreeuws *kabbala*, *tallith*, uit het Hindi *sikh*, uit het Perzisch *sjah*, uit het Russisch *beloega*, *moezjiek*, *koemis*, *sterlet* en uit het Spaans *alcazar*, *bodega*, *desperado*, *eldorado*, *poncho*. Ook vermeldt Kramers de Engelse termen *hobby* en *toerist*, die, net als het eind negen-

tiende eeuw voor het eerst genoemde *sightseeing*, hoogstens aan de happy few bekend waren. Vanaf 1848 worden verkorte versies van het woordenboek van Kramers gepubliceerd onder de titel *Kramers' woordentolk verkort*, tot ver in de twintigste eeuw, vanaf 1910 onder de titel *Kramers' Woordentolk*.

1847 ◦ (NL) M. Siegenbeek publiceert een *Lijst van woorden en uitdrukkingen met het Nederlandsch taaleigen strydende*, gericht tegen germanismen. In de negentiende eeuw spelen de Duitse wijsbegeerte (Kant, Hegel, Schopenhauer), literatuur (Goethe, Schiller), taalkunde (gebroeders Grimm), natuurwetenschap (Humboldt) en oude geschiedenis (Ranke) een rol van betekenis in de wereld. Ook de Duitse industrie en handel hebben in de negentiende eeuw invloed op de rest van Europa. Invloed op economisch of cultureel terrein betekent vrijwel altijd ook invloed op de taal. En tegen die invloed komt dan meestal weer een reactie, zoals blijkt uit het geschrift van Siegenbeek, die hiermee als eerste op de Duitse invloed reageert (de Vlamingen zien de bedreiging nog vooral uit Franse hoek komen). Woorden die Siegenbeek afkeurt, zijn bijvoorbeeld *aanhankelijkheid*, *afzet*, *bespreken*, *betwijfelen*, *bewonderen*, *bijbrengen*, *indelen*, *omgeving*, *onbevangen*, *ongekunsteld*, *opleven*, *verhouding* en *verkeer*. Zie ook kader 5.6.

5.6 *Germanismen*

Ook J. te Winkel wijdt in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898) aandacht aan de opkomst van germanismen: '[Men] mag aannemen, dat de uitdrukking *aanstalten maken* en *in 't onderhavige geval*, vóór het midden onzer eeuw nog weinig werden gezegd, al werden zij ook reeds in 't begin dier eeuw geschreven, daar Siegenbeek, met de geheele Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde achter zich, ze nog in 1847 bestreed, wat de laatste betreft in overeenstemming met Bilderdijk, die haar zelfs "gedrochtelijk" had genoemd, waarmee Verwijs het nog in 1878 eens was. Andere, door Siegenbeek in 1847 bestreden germanismen zijn niet ouder, voor een deel zelfs jonger, tijdens zijne bestrijding nog slechts bij enkelen in gebruik en nu zonder veel kans op uitbanning in de beschaafde spreektaal opgenomen, zooals *zich afgeven met*, *bijval*, *brokstuk*, *zich eigenen*, *ingeburgerd*, *ter inzage zenden*, *opvallend*, *opvoeren* (van een tooneelstuk), *voorliefde*, *vrijgevig*, *vrijzinnig*, enz.

In 1860 bestreed Van Vloten de toen nog jeugdige germanismen *stukwerk*, *onomwonden* (voor "onbewimpeld") en *goedmoedig* (voor "goedhartig"). Menigeen zal zich nog kunnen herinneren, dat De Vries levenslang woorden als *minstens*, *hoogstens*, enz. als Duitsche namaak heeft zoeken te weren, en dat hij evenmin vrede had met het gebruik van woorden als *het binnenland*, *het buitenland* ter vertaling van "In- und Ausland", dat sedert 1806, toen wij ministeriën van binnen- en buitenlandsche zaken kregen, niet kon uitblijven, al konden – naar zijne, ook niet ongegronde, meening – die woorden niets anders beteekenen, dan "het binnenste en het buitenste gedeelte van het land". Maar al bezat men ook "binnenslands" en "buitenslands", men kon het zonder zelfstandige naamwoorden niet meer stellen, en evenmin zonder een woord als *buitenlander*. Ieder zegt en schrijft ze nu zonder eenigen schroom. Het Duitsche *welstand* bleek naast het Nederlandsche "welvaart" ter schakeering van beteekenis onontbeerlijk en, sedert de Grondwet van 1887 en de Kieswet van 1897 het opnamen, is het, hoe ook uit taal- en zelfs uit staatkundig oogpunt bestreden, als Nederlandsch gestempeld. Hopeloos is ook de strijd geworden tegen een germanisme als *bijdrage*, nu zelfs de heer-bedelaar en de liefdadige instellingen om "eene kleine bijdrage" beginnen te vragen. En toch was het voor vijftig jaar nog slechts in het meervoud, als namaak van het Duitsche "Beiträge", en bijna alleen als tijdschrifttitel in gebruik. *Inname*, *opname*, *overname*, enz. zijn nu ook, na langdu-

rig verzet ondervonden te hebben, druk bezig "inneming", enz. te verdringen, en "inpakken" wordt nu meer en meer, ten minste in eene bepaalde beteekenis, door het Duitsche woord *verpakken* vervangen, nadat *verpakking* reeds iets vroeger was ingevoerd. Het germanisme *doelmatig* heeft het in de laatste halve eeuw niet alleen van "doeltreffend" gewonnen in den strijd tusschen de spraakmakende (of in dezen spraakstelende) gemeente en de taalbeoefenaars, maar ook reeds tot het vormen van andere woorden als *kunstmatig, rechtmatig, plichtmatig,* enz. het voorbeeld gegeven.'

1848 ◦ (B) Afschaffing van het dagbladzegel, waardoor kranten goedkoper en dus meer verspreid worden.

1848 ◦ (B) J.F. Willems en F.A. Snellaert publiceren de bundel *Oude Vlaemsche liederen*, met daarin het versje dat begint met 'Zeg Kwezelke, wilde gij dansen?' In dezelfde bundel staat een versje dat begint met 'Klein, klein kleuterke! / Wat doede gij in mijnen hof?' (zie ook 1843-1847). In deze bundel staat tevens het beroemde lied van Heer Halewijn, de Nederlandse blauwbaard die door een koningsdochter wordt onthoofd, met de beroemde slotregels: 'Daer wierd gehouden een banket, / Het hoofd werd op de tafel gezet.' De door Willems gereconstrueerde versie is lange tijd ten onrechte voor authentiek Middelnederlands aangezien. Ate Doornbosch heeft in 1986 allerlei Friese en Nederlandse varianten van het lied verzameld. Het lied heeft waarschijnlijk wel Middelnederlandse wortels, maar een oudere versie dan van Willems is tot nu toe niet gevonden.

1848 ◦ (NL) W.P. Razoux publiceert (naar het Duits van H. Hoffmann) 'De geschiedenis van de zwarte jongens', die begint met 'Een moriaan, zo zwart als roet, / Ging eenmaal wand'len, zonder hoed'.

1848 ◦ (NL) In Europa barsten revoluties los, waardoor in Nederland een liberale grondwetsherziening onder leiding van Thorbecke komt naar Engels voorbeeld. De koning wordt onschendbaar en de ministeriële verantwoordelijkheid wordt geregeld. Er worden rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer ingesteld, voorlopig alleen nog voor mannen met een bepaald minimuminkomen. Het geven van onderwijs is vrij. Dankzij de Engelse invloed zijn in deze periode de Engelse leenwoorden *conservatief, debat, debater, demonstratie, imperialisme, internationaal, jury, koloniaal, motie, parlement, pragmatisme, protectionisme* en *quorum* overgenomen. De nieuwe staatsinrichting in de negentiende eeuw zorgt sowieso voor allerlei nieuwe termen in het Nederlands, zoals *actief* en *passief kiesrecht, kieswet* en *volksvertegenwoordiging*. J. te Winkel zegt hierover in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'Zoo heeft de meer democratische regeeringsvorm van 1848 allerlei woorden in onze spreektaal ingevoerd, die of geheel nieuw waren of te voren slechts nu en dan waren geschreven. Daar het jeugdig parlementarisme zich het zooveel oudere en meer ontwikkelde Engelsche in menig opzicht tot voorbeeld nam, kwamen er als van zelf ook Engelsche woorden in de mode, als *budget* (naast "begrooting"), *club*, en daarvan de jongere samenstelling *kamerclub*, *meeting* en *speech*, de beide laatste ook door de couranten onder het volk gebracht, dat, door het schrift er mee bekend geworden, ze ging uitspreken, alsof ze naar Nederlandsche spelregels geschreven waren en met het "meten" van candidaten of het "uitspuwen" van woorden in verband stonden. Partijnamen ontstonden als *clericaal* en *christelijk-historisch, behoudend* en *vooruitstrevend* ('t laatste nog jong, zooals over het algemeen het *streven* zonder nader aangeduid doel), *socialistisch* (of *sociaal*, zooals het volk zegt) en *radicaal*, dat nu ook absoluut gebruikt kan worden, terwijl men vroeger alleen van "radicaal bedorven", enz. kon spre-

ken. Tamelijk nieuw zijn ook nog *monsterverbond, kiesplicht, stemplicht, dienstplicht, leerplicht, schoolplicht.* Tot het allernieuwste (sinds 1897 bekend) behoort ook *stempotlood.*'

1848-1898 ◦ (NL) In 1898 verschijnt een tweedelig boek waarin de geschiedenis van Nederland tussen 1848 en 1898 wordt beschreven, getiteld: *Eene halve eeuw 1848-1898. Nederland onder de regeering van Koning Willem den derde en het regentschap van Koningin Emma, door Nederlanders beschreven onder redactie van Dr. P.H. Ritter*. In deel twee heeft dr. J. te Winkel, hoogleraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam, op pagina 243-312 het hoofdstuk over 'Letteren en taal' geschreven; pagina's 324-335 handelen speciaal over nieuwe woorden. Dit is het eerste artikel van een taalkundige dat is gewijd aan nieuwe woorden en nieuwe betekenissen in het Nederlands; ook aan andere veranderingen in het Nederlands besteedt Te Winkel aandacht. Uit het leerzame ooggetuigenverslag dat hij geschreven heeft over de opkomst en ondergang (voor dat laatste zie kader 5.7) van nieuwe woorden in de tweede helft van de negentiende eeuw wordt in dit calendarium in ruime mate geciteerd.

1849 ◦ (B) Philip Marie Blommaert schrijft een geschiedenis van de Germaanse landen, *Aloude geschiedenis der Belgen of Nederduitschers*, waarin hij een parallel trekt tussen de onderdrukking van het Vlaams door het Frans en die van het Germaans door het Latijn in de Romeinse tijd. Hij is van mening dat de Romeinen de opbloeiende Germaanse beschaving hebben gefnuikt.

1849 ◦ (B) F.A. Snellaert publiceert *Histoire de la littérature flamande* en *Kort begrip eener geschiedenis der Nederduitsche letterkunde*. De tweede uitgave in 1850 draagt de titel *Schets eener geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*; derde en vierde uitgave in 1855 en 1881.

1849-1912 ◦ (B/NL) Er worden tweejaarlijkse Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen gehouden, afwisselend in België en Nederland. Op deze congressen zoeken Nederlandse en Belgische geleerden weer toenadering na de afscheiding van België in 1830. Een van de telkens terugkerende punten is de correcte uitspraak van het Nederlands. Al op het eerste Congres wordt besloten tot de samenstelling van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, naar het voorbeeld van het *Deutsches Wörterbuch* van de gebroeders Grimm. Dit besluit wordt ingegeven door de wens om het streven naar 'eenheid van taal in Noord en Zuid' concreet gestalte te geven. Het woordenboek van Weiland (1799-1811) voldeed om een aantal redenen niet aan de behoefte: de trefwoordselectie was onvolledig, de betekenisomschrijving was gebrekkig, de citaten waren onbeduidend en de etymologische verklaringen waren beneden peil. Aan de samenstelling van een nieuw woordenboek wordt de opdracht verbonden om vooraf een eenheidsspelling te ontwerpen. Hieraan zet medewerker L.A. te Winkel zich (zie 1863).

1850 ◦ (B) Het middelbaar onderwijs wordt wettelijk geregeld: het Vlaams wordt een facultatief vak. De liberalen proberen met een wet op het middelbaar onderwijs de invloed van de katholieke geestelijkheid in te perken, maar zonder succes (zie 1878).

1850 ◦ (B/NL) Zigeuners verblijven voor de tweede keer in de Lage Landen. In tegenstelling tot het eerste verblijf (zie 1750) levert dit tweede, dat tot op heden duurt (met een onderbreking tijdens de Tweede Wereldoorlog), geen Romanileenwoorden in het Nederlands op.

1850 (ca.) ◦ (NL) Het feest van Sint Nicolaas werd al eeuwen gevierd, maar de figuur van Sint Nicolaas – later ook Sinterklaas en in de twintigste eeuw zelfs Sinterklaasje – in levenden lijve en in kinderliedjes verschijnt pas tegen het midden van de negentiende eeuw (zie 1843-1847). Het moderne sin-

terklaasbeeld is goeddeels het werk van Jan Schenkman, die ca. 1850 het vele malen herdrukte prentenboek *Sint Nikolaas en zijn knecht* publiceert, met de beginregels 'Zie, ginds komt de stoomboot / Uit Spanje weer aan!' De thans bekende liedversie hiervan is hoofdzakelijk het werk van H.A. Almoes (ca. 1931 of ca. 1935). Niet alleen Spanje en de stoomboot zijn een uitvinding van Schenkman, maar ook de zwarte knecht van Sinterklaas, die pas in 1911, in het lied 'Op de hoge, hoge daken' van S. Abramsz, de naam Piet krijgt (van Abramsz is ook 'Zoetjes gaan de paardenvoetjes – / Trippel, trappel, trippel, trap...'). 'Zwarte Piet' wordt zijn naam ten slotte in het in 1927 gepubliceerde 'Welkomstlied' ('Dag Sinterklaasje, da-ag, da-ag, / Da-ag, da-ag Zwarte Piet') van Antoinette van Dijk. De Nederlandse emigranten hebben de goedheiligman meegenomen naar Noord-Amerika, waar hij als Santa Claus sinds ten minste 1773 bekend is en later de vorm van de Kerstman heeft aangenomen; en zo is hij bij ons teruggekeerd.

1850 ◦ (NL) De Schoolmeester (Gerrit van de Linde) publiceert 'De leeuw', met de beginregels 'Een leeuw is eigentlijk iemand, / Die bang is voor niemand'. Aan de Schoolmeester worden ook de dichtregels 'Hier ligt Poot. / Hij is dood.' toegeschreven, die echter bedacht zijn door zijn vriend Aart Veder. De Schoolmeester en enkele tijdgenoten gaan spelen met de taal en schrijven humoristische gedichten.

1850 ◦ (NL) De *Provinciewet* wordt ingevoerd, met de *Commissaris van de Koning* aan het hoofd van de provincie.

5.7 *In onbruik geraakte woorden*

J. te Winkel beschrijft in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898) niet alleen welke woorden in de negentiende eeuw zijn opgekomen, maar ook welke zijn verdwenen. Grappig is dat sommige daarvan nog steeds gebruikt worden, en hun verdwijnen kennelijk slechts tijdelijk is geweest. Te Winkel: 'Dat er daarentegen ook weer oudere woorden in onbruik zijn geraakt, met de voorwerpen, die zij aanduidden, spreekt van zelf. Op het gebied van de kleeding met hare afwisselende en zoo kortstondige mode zijn vele uit het midden onzer eeuw te noemen, die het tegenwoordig geslacht nooit meer gebruikt en niet eens meer alle begrijpen kan. Men denke aan *almaviva* en *schanslooper*, aan *stropdas* en *soupieds*, aan *kornet* (met *karkas*) of *neepjesmuts*, aan *spencer* en *bayadere*, aan *reticule* en *ménagère*, aan *crinoline* of *queue* (of *cul de Paris*). Zelfs heeft het algemeene "wandelstok" het engere *rotting* bijna geheel verdrongen en is *valhoed* verouderd in een tijd, waarin men reeds van zijne jeugd af moet leeren tegen een stootje te kunnen of zijn balans te houden. Wie nu nog van *slaapmuts* spreekt, doet het meestal om minder eerbiedig een persoon aan te duiden, evenals wie zich van het woord *snuiter* of *smeerlap* bedient, daar de echte snuiter door de *stearinekaarsen* ontbeerlijk geworden is en de eigenlijke smeerlap met de *toeslee* den weg van het *pijpensleetje* is opgegaan. Wie beweert, niet "onder de plak" te willen zitten, heeft niet altijd meer eene duidelijke voorstelling van wat eene *plak* eigenlijk was.
Van den anderen kant zijn ook vele Fransche woorden in onzen tijd door goede Nederlandsche vervangen, niet alleen in de schrijftaal, want daarin is dat al lang gedaan of beproefd, maar ook in de spreektaal. Het is nog niet zoo lang geleden, dat men in gemengd gezelschap niet anders dan van *chemise*, *pantalon* en *troisième* mocht spreken; ook nu wordt men nog wel eens op die woorden vergast, maar voor velen hebben zij een viezigen bijsmaak gekregen, en onbeschroomd begint men er de Nederlandsche "hemd, broek en onderbroek" voor in de plaats te stellen. Vreemde woorden toch worden spoedig plat, zoodra Jan en alleman ze gaat gebruiken, en daardoor raken wij gelukkig vele van die indringelingen weer kwijt. Zoo is ook *galant* door het Nederlandsche "aanstaande" vervangen. Sommige woorden

hebben het geluk spoedig aannemelijke vertalingen te vinden; van andere klinken die vertalingen eerst wat stijf, zoodat men ze alleen durft schrijven; maar voeren de moedigen, die zich aan een spotlach niet storen, ze in de spreektaal in, dan weten zij zich daar soms ten slotte te handhaven. Tegenwoordig kan men reeds dikwijls *regenscherm* voor "parapluie" hooren zeggen, ofschoon een nieuw opkomend wonderlijk modewoord, *spuit*, dat nu nog wat plat klinkt, eenige levensvatbaarheid schijnt te bezitten.'

1851 ◦ (B) In Gent wordt het Willemsfonds opgericht, een Vlaamsgezind cultuurfonds 'ter versterking van de volksgeest' (zie 1875).

1851 ◦ (NL) De *Gemeentewet* wordt ingevoerd, en daarmee een gekozen *gemeenteraad* met een dagelijks bestuur van *wethouders* en een door de Kroon benoemde burgemeester.

1851 ◦ (NL) Matthias de Vries aanvaardt de taak om het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* samen te stellen.

1852 ◦ (B) In Brugge verschijnt *Bydrage tot de kennis van den oorsprong en de beduidenis der Geslacht- of Familienamen* door P. Lanssens.

1852 ◦ (NL) De broers J.A. en L.J. Alberdingk Thijm publiceren *Oude en nieuwere kerstliederen*, waarin voor het eerst het kerstlied in druk verschijnt dat begint met de woorden 'De herdertjes lagen bij nachte, / Ze lagen bij nacht in 'et veld'. Sommige onderzoekers beschouwen dit lied als zeventiende-eeuws of nog ouder, maar Thijmbiograaf M. van der Plas meent dat J.A. Thijm, die beweerde dat hij het arme Utrechtse straatkinderen had horen zingen, het zelf geschreven heeft. De muziek is mogelijk van zijn broer L.J. Thijm.

1852 ◦ (NL) De invoering van de postzegels en de opening van een telegraafdienst. J. te Winkel zegt hierover in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'De invoering van het *postzegel* (in 1852) breidde het woordenboek der posterijen aanmerkelijk uit. Niet alleen toch gaf het aanleiding tot het vormen van samenstellingen als *postzegelverzamelaar* en *postzegelalbum*, maar ook van woorden als *postwissel* en *postquitantie*, *briefkaart* (sinds 1871), *postcouvert* (sinds 1876) en *postblad* (sinds 1883). Daarbij kwamen verder *postspaarbank* (sinds 1880), *postpakket* (sinds 1881), enz. Was het woord "telegraaf" zelf al niet nieuw, eerst toen in 1845 hier te lande de eerste electrische telegraaf werd aangelegd, kwam het woord in de spreektaal, evenals *telegram* en *kaarttelegram*; en met de zaak is ook het woord *telephoon* met het werkwoord *telephoneeren* ("spreekdraad" bleef totnogtoe tot de schrijftaal beperkt) geheel en al een kind van het laatste kwart onzer eeuw.'

1852 ◦ (NL) Verschijning van het *Biographisch Woordenboek* van A.J. van der Aa, nog steeds het uitgebreidste woordenboek in zijn soort.

1852 ◦ (NL) T. Roorda schrijft *Over de deelen der rede en de rede-ontleding, of de logische analyse der taal tot grondslag van wetenschappelijke taalstudie*. Dit is niet een normatieve maar een 'algemene' grammatica, dat wil zeggen dat niet wordt uitgegaan van het individuele van talen maar van het algemene: Roorda geeft een algemene taaltheorie, toegelicht aan het Nederlands. Daarmee legt hij als eerste een theoretische fundering onder de ontleedpraktijk.

1853 ◦ (NL) In Rotterdam wordt een dovenschool opgericht, waar men gesproken taal en geen gebaren onderwijst.

(B) Aan de universiteit te Gent wordt een facultatieve Nederlandse cursus in de geschiedenis van de Nederlandse taal- en letterkunde verzorgd.

1854 ◦ (NL) Verschijning van de eerste Nederlandstalige grammatica van het Zweeds, met woordenlijst: *Zweedsche spraakkunst met opstellen, lees- en vertaaloefeningen* van K. van Hulst.

1854 ◦ (NL) De nog altijd populaire uitdrukking *de (volks)waan van de dag* wordt voor het eerst gesignaleerd.

1854-1857 ◦ (NL) Van L.G. Visscher verschijnt *Leidraad tot de geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*.

1855 ◦ (B) Constant Antoine Serrure publiceert *Geschiedenis der Nederlandsche en Fransche Letterkunde in het Graefschap Vlaenderen van de vroegste tyden tot aen het einde der regeering van het Huis van Burgondië*.

1855 ◦ (NL) H.C. Focke publiceert het eerste Sranantongo-Nederlandse woordenboek, getiteld *Neger-Engelsch woordenboek* (in 1761 was reeds een Sranantongo-Duits woordenboek verschenen van Schumann).

1855 ◦ (NL) J.J. Hoffmann wordt de eerste (titulair) hoogleraar Japans en Chinees in Leiden – de eerste hoogleraar Japans in de westerse wereld! Dit ging in een jaar nadat het Nederlandse monopolie op de handel met Japan was afgelopen.

1855 ◦ (NL) J.A. Alberdingk Thijm richt de *Dietsche Warande* op, een cultureel tijdschrift van katholieke signatuur (zie 1900).

1855 ◦ (NL) De oriëntalist T. Roorda houdt een rede voor de Koninklijke Akademie van Wetenschappen 'Over het onderscheid tusschen spreektaal en schrijftaal' (gepubliceerd in 1858), waarin hij betoogt dat het levende Nederlands slechts twee geslachten kent, en pleit voor afschaffing van de buiging, die teruggaat op het Latijn maar in de levende taal niet bestaat. Hiermee zet hij een beweging op gang die zich verzet tegen de onnatuurlijke schrijftaal, en de kunstmatige buigingsvormen van lidwoorden (*den, der, eenen, eener*), bijvoeglijke naamwoorden en voornaamwoordelijke aanduidingen (zoals de schrijftaalvorm *gij, gijlieden* tegenover de spreektaalvormen *jij, u, jullie*). De beweging wordt gedragen door vooraanstaande taalkundigen en literatoren, hoewel Roorda ook bekritiseerd wordt.

1856 ◦ (B) De Commissie der Vlaemsche grieven wordt opgericht, uitsluitend samengesteld uit flaminganten; zij eist – zonder succes – dat het Vlaams in bestuur, onderwijs, leger en gerecht wordt gebruikt.

1856 ◦ (B) Publicatie van *Tael- en Letterkundige Aenmerkingen* van Jan Baptist David met zesendertig uittreksels van bekende schrijvers, zoals van Conscience, Bormans, Zetternam en Sleeckx, voorzien van literair en taalkundig commentaar.

1856 ◦ (B) E. de Coussemaker neemt in zijn *Chants populaires des Flamands de France* het lied op waarvan de eerste strofe luidt:

Daar was ä wuf die spon
Al op een houten spinnewiel;
Daar was geen toortelje aan.
Vive la peperbusse,
Vive la spa,
Tra la la la,
Gyze, gaze, gouze.
Ron flon flouze,
Traderadera.

In dezelfde bundel staat:
Slaapt, kindeke, slaapt!
Iu vader hed ä schaapje;
En 't draagt al witte voetjes;
En 't drinkt de melk zo zoetjes [...]

Hiervan is in 1871 voor het eerst een versie in Nederland opgetekend.

1856 ◦ (NL) J. van Lennep publiceert het *Zeemans-Woordeboek*. Volgens de ondertitel bevat dit boek een 'een verklaring der woorden, bij de scheepvaart en den handel in gebruik en een opgave der algemeene wetsbepalingen, daartoe betrekkelijk, en der spreekwijzen, daaraan ontleend: een en ander

voorzien met taalkundige opmerkingen en aanhalingen uit onderscheidene schrijvers'. Het is voornamelijk een ingekorte versie van het woordenboek van Van Winschooten uit 1681.

1857 ◦ (NL) Verplicht Nederlands onderwijs voor de Joden. Dit betekent het einde van het Jiddisch in Nederland. Tot de Franse tijd leefden de Joden in de Republiek in een zeker isolement en gebruikten ze het Jiddisch zowel als spreektaal als voor boekhouding en correspondentie. In 1796, onder Frans regime, krijgen de Joden gelijke burgerrechten en worden ze toegelaten op openbare scholen. Tot in de negentiende eeuw is Jiddisch bij de meeste Nederlandse Joden de taal van huis, school en literatuur. Ze spreken wel Nederlands (met accent, zie 1874), maar kunnen het meestal niet lezen of schrijven. In 1817 wordt bepaald dat 'het onderwijs in het zuiver Hebreeuwsch en Hollandsch, met uitsluiting van de basterd Joodsche taal zal moeten worden gegeven', maar in de praktijk lapte men dit aan zijn laars. In 1857 echter volgen Joden verplicht alleen nog onderwijs op openbare scholen, wat het einde van het Jiddisch inluidt. Wel blijven in de taal van de handel en het dagelijks leven Jiddische woorden in gebruik tussen Joden onderling en tussen Joden en niet-Joden. Deze woorden komen in het Bargoens of de Nederlandse volkstaal terecht en soms vandaar in het algemene Nederlands. Jiddische leenwoorden die in de negentiende eeuw in het Nederlands zijn genoteerd, zijn bijvoorbeeld *bajes, bolleboos, bolus, dalles, gappen, gesjochten, gis, goj, gokken, goochem, heitje, jajem, jat, joetje, kapoeres, kloffie, koter, lef, matse, mazzel, ponem, porem, roddelen, sjikse, sjoel, stiekem* en *tof*.

1857 ◦ (NL) A.C. Oudemans publiceert een *Woordenboek op de gedichten van G. Az. Bredero*. In 1868 publiceert hij ook een *Taalkundig woordenboek op de werken van P.C. Hooft*.

1857 ◦ (NL) Oprichting van de *mulo* (meer uitgebreid lager onderwijs). Veel later kenschetst Piet Vroon (1939-1998) het Nederlands wetenschappelijk onderwijs als *zulo* (zeer uitgebreid lager onderwijs).

1858 ◦ (B) Er wordt een driejaarlijkse prijs voor de Vlaamse letterkunde ingesteld.

1858 ◦ (B) Guido Gezelle publiceert *Vlaemsche dichtoefeningen* en pleit voor het gebruik van het West-Vlaams, 'de oude vaderlandse Dietse taal'. In deze bundel staat het gedicht *Het schrijverke*, met als eerste regel 'O krinklende, winklende waterding'.

1858 ◦ (NL) Jan Pieter Heije publiceert 'Naar zee', met de beginregels 'Ferme jongens, wakk're [later: stoere] knapen, / Foei, hoe suffend staat gij daar!'

1858-1868 ◦ (NL) Zeeuwse kolonisten uit West-Zeeuws-Vlaanderen emigreren naar de streek Espíritu Santo aan de oostkust van Brazilië, waar enkelen tot op heden hun moedertaal bewaard hebben.

1858-1870 ◦ (B/NL) P.J. Harrebomée, een Gorinchemse onderwijzer, publiceert het *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal*, een chaotisch werk, maar met 42.540 spreuken en zegswijzen nog altijd de meest complete Nederlandse verzameling.

1859 ◦ (NL) L.A. te Winkel publiceert een schoolboekje, *De Nederlandsche spelling onder beknopte regels gebragt*, waarin hij in 274 regels, bestemd om van buiten te leren, de spelling van Siegenbeek beschrijft. In deze regels duikt het ezelsbruggetje *'t kofschip* op: werkwoorden waarvan de stam eindigt op een medeklinker uit *'t kofschip*, hebben in de verleden tijd en het voltooid deelwoord een *-t*; de overige werkwoorden hebben een *-d*. *'t Kofschip* bevat alle Nederlandse stemloze medeklinkers. Of Te Winkel de bedenker van het ezelsbruggetje is, is niet helemaal zeker, wel dat hij de verbreider is. Zie ook 1863, 1866.

1859 ◦ (NL) G.L. van den Helm publiceert *Proeven van woordgronding*, een studie van 156 pagina's over de herkomst van 35 woorden (van *aerpel* tot *raggen*). We zijn doorgaans slecht geïnformeerd over de verkoopcijfers van boeken in de negentiende eeuw, maar van dit boek is het aantal verkochte exemplaren bekend: in een pamflet uit 1880 van mr. H.E. toe Laer staat dat er van *Proeven van woordgronding* slechts acht exemplaren zijn verkocht, ondanks de positieve recensies!

1859 ◦ (NL) Verschijning van het eerste woordenboek van het Papiaments. Een exemplaar ervan is in 1958 teruggevonden, maar zonder titelpagina, zodat auteur, titel, uitgever en plaats en tijd van uitgave onbekend waren. Recent onderzoek echter heeft de ontbrekende gegevens opgeleverd, en in 2004 is een heruitgave van het werk verschenen onder de titel *Woordenlijst der in de landstaal van Curaçao meest gebruikelijke woorden met Zamenspraken*, door Bernardus Th.J. Frederiks en Jacobus J. Putman, 1859, Curaçao. Putman was verantwoordelijk voor het deel *Zamenspraken* (dialogen), dat een herdruk was van een reeds in 1853 gepubliceerd boek, terwijl Frederiks de woordenlijst had samengesteld. In de lijst worden diverse Nederlandse leenwoorden in het Papiaments genoemd, die veelal nog steeds in die taal voorkomen, bijvoorbeeld de kleurnamen *blauw*, *geel*, *bruin* en *bleek*, in het moderne Papiaments op Curaçao gespeld als *blou*, *hel*, *brùin* en *blek*. Zie verder kader 5.8 en 1634.

5.8 *Nederlandse leenwoorden in het Papiaments die al in 1859 worden vermeld*

In 1859 worden onder andere – een kleine selectie – de volgende Nederlandse leenwoorden in het Papiaments genoemd (die tegenwoordig vaak anders worden gespeld): *ader*, *altaar*, *andijvi* 'andijvie', *beleefd*, *bepaal* 'bepalen', *draai rond* 'ronddraaien', *boeki* 'boek', *borduur* 'borduren', *bruin*, *buk* 'bukken', *dagvaar* 'dagvaarden', *dak*, *deheel* 'geelzucht', *dobbel* 'dobbelen', *donder*, *dreif* 'drijven', *dreig* 'bedreigen', *drifte* 'driftig', *druk* 'drukken', *dwars*, *fluit* 'fluiten', *grendel*, *hal* 'vleeshal', *ham*, *handschoen*, *heinig* 'honing', *helder*, *hemelvaart* 'hemelvaartsdag', *hik*, *jaloers*, *kauw* 'kauwen', *klier*, *klok*, *knoflo* 'knoflook', *kokki* 'keukenmeid, kok', *kramp*, *laat*, *les*, *lessenaar*, *leza* 'lezen', *makreel*, *testament*, *planta* 'planten', *rooibiet* 'bieten', *skuif* 'schuiven', *sluimer* 'sluimeren', *smaak*, *sneiboontsje* 'snijbonen', *snik* 'snikken', *snoep* 'snoepen', *spaar* 'sparen', *spalk* 'spalken', *zolder*, *zoom* 'omzomen', *zuid* 'het zuiden', *zwaai* 'zwaaien', *zwak* en *zwavel*.

Nog niet vermeld worden de namen voor de maanden, die het Papiaments allemaal heeft ontleend aan het Nederlands: *yanüari*, *febrüari*, *mart*, *aprel*, *mei*, *yüni*, *yüli*, *ougùstùs*, *sèptèmber*, *òktober*, *novèmber*, *desèmber*. Daarentegen wordt wel de naam voor 'woensdag' vermeld, als *Dia Razon*; de moderne spelling is *djárason*, op Aruba *diarazon*, *diaranzon*. Terwijl de andere weekdagen in het Papiaments met Portugese/Spaanse woorden worden aangeduid, vormt 'woensdag' hierop een uitzondering. Het woord geeft een tijdsbeeld, want *djárason* betekent oorspronkelijk 'dag van het rantsoen': op woensdag kregen de slaven hun rantsoen. Het tweede gedeelte van *djárason*, *diarazon* is ontleend aan het Nederlandse *rantsoen*.

1859 ◦ (NL) Verbod op het houden van slaven in Oost-Indië.

1859-1860 ◦ (NL) H. Kern maakt in zijn *Handleiding bij het onderwijs der Nederlandsche taal* voor het eerst de strenge scheiding tussen *omdat* als redengevend voegwoord (*hij is niet gekomen, omdat het regende*) en *doordat* als oorzaak aanduidend voegwoord (*de grond was nat, doordat het geregend had*).

1859-1897 ◦ (B) Eeuwenlang was de Leuvense Bijbel (zie 1548) de voornaamste rooms-katholieke vertaling in de volkstaal geweest. Daarnaast waren in diverse vertalingen de zogeheten perikopenboeken steeds betrekkelijk wijd verbreid

geweest; dat waren bundelingen van de teksten uit het (Latijnse) misboek in Nederlandse vertaling, een tot in onze tijd voortgezette traditie. In de periode 1859-1897 verschijnt in België, als werk van de Leuvense hoogleraar J.Th. Beelen en anderen, in gedeelten een nieuwe Bijbelvertaling op basis van de Vulgaat. Het laatste gedeelte hiervan, *Het Oude Testament in 't Vlaamsch vertaald en uitgeleid* (1896-1897), is zelfs door de diverse vertalers telkens in hun eigen variant van het Vlaams of Zuid-Nederlands geformuleerd. Het afsluitend commentaar is in het Latijn, wat aangeeft dat ook deze Vlaamse uitgave niet direct voor leken bedoeld is (zie 1929).

1860 ◦ (B) Er worden aanmoedigingspremies voor het Vlaamse toneel verleend.

1860 ◦ (B) Guido Gezelle publiceert de bundel *XXXIII kleengedichtjes*, waaruit gevleugeld is geworden 'Mij spreekt de blomme een tale'.

1860 ◦ (B) Er komen tweetalige opschriften in de stations in geheel België.

1860 ◦ (B) De Wetterse onderwijzer K.L. Ternest publiceert het belangrijkste negentiende-eeuwse Vlaamse boekje over de uitspraak: *Beknopte Uitspraekleer der Nederduitsche Tael.*

1860 ◦ (NL) Eduard Douwes Dekker publiceert onder het pseudoniem Multatuli ('ik heb veel gedragen') de *Max Havelaar, of de Koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* tegen de praktijken in Nederlands-Indië (in diverse talen vertaald). Uit dit boek zijn *droogstoppel* 'saai mens' en *pak van Sjaalman* 'een bundel papieren met allerhande onverwachte stukken' spreekwoordelijk geworden: het boek begint als het geschrift van een kleinburgerlijke Amsterdamse koffiehandelaar, Batavus Droogstoppel, die van een mislukte jeugdvriend, Sjaalman genoemd, een pak belangrijke Indische papieren ontvangt. Multatuli laat zijn *Max Havelaar* voorafgaan door een toneelstukje over de berechting van Lothario, door wie Barbertje zou zijn vermoord. Barbertje blijkt springlevend, maar Lothario moet toch hangen. In het spraakgebruik is hieruit met persoonsverwisseling de formule *Barbertje moet hangen* ontstaan, die begin twintigste eeuw voor het eerst is gesignaleerd. In de *Max Havelaar* gebruikt Multatuli met nadruk het naar het Duitse *Halbheit* gevormde *halfheid* 'onbeslistheid, weifeling', dat mogelijk door hem in het Nederlands is geïntroduceerd (zie kader 5.10).
Ook afkomstig van Multatuli zijn de benamingen *Insulinde* 'Indonesische archipel' en de bijnaam voor Nederlands-Indië *de gordel van smaragd*. In 1997 maakt Orlow Seunke een gelijknamige film. Vanaf 1862 publiceert Multatuli zeven bundels *Ideën*, waarin ook in fragmenten de onvoltooid gebleven roman *Woutertje Pieterse* verschijnt, die tegen het toenmalige onderwijs gericht is. Hierin staan de bekende woorden: 'Ik leg mij toe op 't schryven van levend hollandsch. Maar ik heb schoolgegaan.' Multatuli brengt dan ook als eerste de theorieën van Taco Roorda (1855) over het taalgebruik in de praktijk. In 1862 bedenkt Multatuli de schertsende aanduiding *zielknijper* voor een psychiater; dit woord wordt in 1952 door striptekenaar Marten Toonder nieuw leven ingeblazen. In 1865 munt Multatuli ten slotte de term *buitenissig* 'zonderling'.

1860 ◦ (NL) H.J. Koenen stelt in de Leidse Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde een prijsvraag voor. De vraag luidt: 'Welke woorden en spreekwijzen zijn sedert het laatste vierde deel der vorige eeuw hier te lande in zwang gekomen? Welke dezer nieuw ingevoerde uitdrukkingen zijn als een wezenlijke aanwinst der taal aan te merken? Van welke daarentegen is het raadzaam zich voortaan te onthouden?' De vraagstelling is interessant: het is voor zover bekend de eerste keer dat taalkundigen zich druk maken om nieuwe woorden. Er komt echter slechts één reactie binnen, die

door de beoordelende commissie wordt afgewezen en dus nooit is gepubliceerd. Zie kader 5.9.

5.9 *Prijsvraag naar nieuwe woorden*

Als antwoord op de prijsvraag van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde naar nieuwe woorden heeft een anonieme auteur een alfabetische lijst opgesteld van ongewone, min of meer nieuwe of althans vroeger niet in dezelfde betekenis gebruikte woorden en spreekwijzen uit de werken van de voornaamse literaire schrijvers, met name uit poëzie: hij heeft dus alleen boekentaal geregistreerd, en bovendien voornamelijk eendagsvliegen. De 'Eerste Afdeeling' van het handschrift bevat excerpten uit werken van bekende negentiende-eeuwse dichters, vooral Bilderdijk, voorts Beets, Bogaers, Da Costa, Feith, Kinker, Van Lennep, Van der Palm, Toussaint et cetera. Er wordt telkens een trefwoord opgenomen, gevolgd door de naam van de auteur, de titel van het werk, de pagina en het citaat waaruit het trefwoord afkomstig is, bijvoorbeeld: *Beademen*, Van Lennep, Acad. Ydyllen, Voorber. 7: 'dat ik juist niet al de redeneringen volkomen beademe of als de mijne aanneme.' Opvallend is het grote aantal zelfverzonnen woorden, vooral van Bilderdijk, zoals *albezielbaar*, *alverkwikbaar*, *alverslindbaar*, *alvrijmagtbaar*, *begeer*, *begevelen*, *bekletteren*, *beklouter*, *beschildwachten*, *muichelmoord*, *ontvakeren*, *ronkelen*, *tijgerlijk*, en van andere auteurs *alleenheid*, *begronding*, *beterkoop*, *mondigen*. Daarnaast zijn veel germanismen opgenomen en woorden met een ongewone betekenis die verder nooit ingang in onze taal hebben gevonden. Woorden die we nog steeds kennen, zijn bijvoorbeeld *aanhankelijkheid*, *bemoeilijken*, *bijval*, *bouwval*, maar dergelijke woorden zijn verre in de minderheid.

In een 'Tweede Afdeeling' wordt door de onbekende inzender, die gezien zijn barok taalgebruik en onberispelijk geformuleerde zinnen tot de oudere generatie behoort, beredeneerd waarom veel woorden 'onaanvaardbaar' zijn voor gebruik in de Nederlandse taal. Hij blijkt vooral tegen germanismen bezwaar te hebben: 'Om zich aan te bevelen moet eenen nieuwe uitdrukking in haren vorm nederlandsch zijn; voor den Nederlander verstaanbaar; in hare beteekenis bepaald en geene aanleiding geven tot verwarring. [...] Het hoofdvereischte eener uitdrukking, waarmede men onze taal wil verrijken, zal zijn dat ze nederlandsch zij; dat ze in haren vorm, zamenstelling of gebruik met het eigenaardige onzer taal overeenstemme. Dat dit niet het geval is met de volgende woorden, zal niet ligt door iemand worden tegengesproken: *aanheer*, *aanmonding*, *aanrede*, *afleeren*, *blendwolk*, *boog*, *denkmaal*, *faalslagen* [...]. Het hoogduitsche naamwoord *Ahn*, waarmêe *Ahnherr*, grootvader, is zamengesteld, is ons geheel vreemd; bij *aanheer* zouden we alleen aan een voorzetsel *aan* kunnen denken. Even weinig kennen wij het hoogd. werkwoord *anmunden*, aan den mond houden, ons werkw. *monden* heeft beteekenissen, welke met die van *aanmonding* niets gemeen hebben, namelijk die van smaken, eig. naar den mond zijn, en van daar bevallen, behagen; oudtijds ook die van spreken, d.i. den mond gebruiken, den mond roeren, wat geheel iets anders is, dan den mond aanraken. Wij zeggen van eene rivier ook niet dat zij mondt als de Duitschers, en kunnen derhalve van geen monding of uitmonding spreken. *Aanspreken* kennen wij, en dus ook *aanspraak*, doch het naamw. *aanrede*, evenmin als het werkw. *aanreden*, hoogd. *anreden*. De zamenstellingen *blendwolk*, *denkmaal*, *hamelrump*, *muichelmoord* behooren bij ons niet thuis, omdat één der zamenstellende deelen ons vreemd is, namelijk het werkw. *blenden*, door glans misleiden, *maal* voor teken, *hamel* voor een stuk ham, *muichel* voor sluip of sluik [...].

Niet alle overgenomen of nieuw gesmede uitdrukkingen echter dragen zoo zeer als de vermelde het merk der vreemdheid als op het voorhoofd. Vele zijn er, die bij eene oppervlakkige beschou-

wing ligtelijk als niet zoo afkeurenswaardig zouden worden aangezien, maar toch om de eene of andere reden niet mogen worden toegelaten. Zoo is menig werkwoord op zich zelf onberispelijk, doch wordt door de toevoeging van eenig overtollig of niet juist gebuigd voorzetsel of bijwoord ongepast. Iemand met iets bedeelen laat zich zeggen; ook iets aan iemand toedeelen, doch niet *aanbedeelen*. In *aanbetreffen* en *aanverheffen* is *aan* volstrekt overtollig [...].
De voorzetsels *af, op, in, henen* en *neder* aan een werkwoord verbonden, dat eene beweging aanduidt, kunnen de rigting dier beweging bepalen. Zoo wordt b.v. de verschillende rigting aangewezen in *afgaan, opgaan, ingaan, henengaan* en *nedergaan*. Doch de verbinding met zulk een voorzetsel wordt ongepast, indien zij geschiedt met een werkwoord dat niet de beweging zelve, maar eenigen toestand of gewaarwording onder het bewegen te kennen geeft. Van iemand die slapende, zingende of schreijende van de trappen valt, zal men niet kunnen zeggen, dat hij de trappen *afslaapt, afzingt* of *afschreit*, om de eenvoudige reden dat slapen, zingen of schreijen geene beweging te kennen geven. Sommigen onzer schrijvers, vooral dichters, schijnen dit uit het oog te verliezen, als zij spreken van een' trap afduizelen en afrillen, van eene roos die *opbloeit* [...].'

1861 ◦ (B) Stichting van de Nederduitsche Bond, een Vlaamse politieke partij. In deze periode worden zowel in Nederland als in België vele *bonden* opgericht. J. te Winkel zegt hierover in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'Die *bond* is eene van die vereenigingen, zooals er sinds dertig jaar zoo-vele zijn gesticht en nog ieder jaar gesticht blijven worden, van *weerbaarheids-* en *vredebond* af tot *bakkers-* en *boerenbond* toe. Zelfs heeft men er niet tegen op gezien aan eene dezer vereenigingen, die onlangs haar einddoel heeft bereikt, den veellettergrepigen naam *antidienstvervangingsbond* te geven. Sinds de nieuw opgerichte vereenigingen onder Duitschen invloed hun naam kozen, heeft het woord "bond" ook het mannelijk geslacht aangenomen, dat het in het Hoogduitsch heeft. Tot omstreeks 1870 had men bij ons van "het bond" gesproken, en nu is zelfs door het Woordenboekgezag "de bond" gewettigd. Te opmerkelijker is deze geslachtsverandering in de spreektaal, omdat daarin juist in den laatsten tijd zich de neiging openbaart om aan eertijds mannelijke of vrouwelijke woorden het onzijdig geslacht toe te kennen, iets wat trouwens ook reeds in sommige oudere taalperioden heeft plaats gevonden.'

1861 ◦ (NL) Oprichting van de *ambachtsschool* voor jongens (zie 1865).

1861 ◦ (NL) B.J. Tideman publiceert het *Woordenboek van scheepsbouw: bestemd om als handboek te dienen voor zee-officieren, ingenieurs, scheeps-bouwmeesters, gezagvoerders, reeders, assuradeurs, studenten*.

1861 ◦ (NL) Herman Neubronner van der Tuuk publiceert een *Bataksch-Nederduitsch Woordenboek*. Van der Tuuk brengt het grootste van zijn leven in Indië door, waar hij – levend als een inlander – na het Bataks in Midden-Sumatra het Balinees bestudeert en toegankelijk maakt in een spraakkunst en een woordenboek: tussen 1897 en 1912 verschijnt het vierdelige *Kawi-Balineesch-Nederlandsch Woordenboek*; Kawi is Oudjavaans. Tot 1873 is hij als taalkundige en Bijbelvertaler in dienst van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, dat het als zijn plicht ziet om de Bijbel in inheemse talen te laten vertalen – volgens Van der Tuuk een zinloos initiatief, maar het stelt hem in staat om de talen te bestuderen. Na 1873 treedt hij in dienst van het Indische gouvernement.

1861 ◦ (ZA) Publicatie van het eerste gedrukte Afrikaanse boek: *Zamenspraak tusschen Klaas Waarzegger en Jan Twyfelaar* door L.H. Meurant.

1862 ◦ (NL) H. Frijlink publiceert het *Woordenboek voor de uitspraak van vreemde eigennamen*, het eerste over dit onderwerp.

1863 ◦ (B) De Laet, gekozene van de Nederduitsche Bond of Meetingpartij, legt in de Belgische Kamer als eerste een eed af in het Nederlands.

1863 ◦ (NL) Oprichting van de *hbs* (als opvolger van de Franse school, zie 1482), waarbij voor het eerst Nederlands als schoolvak zijn intrede doet, en instelling van m.o.-examens, waarin akten voor Nederlandse, Franse, Duitse en Engelse taal- en letterkunde behaald kunnen worden. J. te Winkel zegt hierover in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'Eene wet van 1863 voerde *middelbaar onderwijs* in en bracht daarmede deze reeds in het begin onzer eeuw gemaakte vertaling van "instruction moyenne" op ieders lippen, evenals de vroeger alleen nu en dan gebezigde woorden *landbouwschool* en *hoogere burgerschool* (als vertaling van "école civile supérieure"). Sinds dien tijd kent men ook het woord *akte-examen*, en wie dat heeft afgelegd, heet nu *leeraar*: een titel, die zelf niet nieuw is, maar vroeger in de spreektaal weinig werd gebruikt, en dan nog liefst voor "predikant", waarvoor het nu wegens de dubbelzinnigheid in onbruik begint te geraken.'

1863 ◦ (NL) L.A. te Winkel publiceert *De grondbeginselen der Nederlandsche spelling. Regeling der spelling voor het Woordenboek der Nederlandsche Taal* (zie 1859, 1866).

1863 ◦ (NL) Verbod op het houden van slaven in West-Indië. Naar schatting 45.000 slaven worden op 1 juli vrijgelaten of 'geëmancipeerd'. De eigenaren, niet de slaven, krijgen een schadevergoeding van de Nederlandse overheid: driehonderd gulden per vrijgemaakte slaaf, ter compensatie voor het wegvallen van arbeidspotentieel. De slaveneigenaren moeten lijsten invullen met de namen van de slaven. In maart 1863 gaat een commissie langs de plantages en door Paramaribo om te kijken of de slaven ook echt bestaan. Deze commissie geeft de slaven een familienaam, die wordt opgetekend in het zogenoemde Emancipatieregister. Dit register bevindt zich in het Bureau Bevolkingszaken in Paramaribo. De gegevens zijn beschikbaar op www.nationaalarchief.nl/vrij-van-slavernij/. De wet bepaalt dat de naam van de slaven geen gewone Nederlandse achternaam mag zijn, dat mensen niet dezelfde achternaam krijgen als zij geen familie van elkaar zijn en dat de ex-slaven niet zelf hun naam kunnen kiezen; dat doet hun baas. De slaven van de houtgrond Berlijn in de Para worden door hun baas naar verschillende houtsoorten vernoemd. De eigenaar van de plantage La Prosperité geeft zijn ex-slaven namen die met een '*p*' beginnen (Pengel, Peroti). Die van de plantage Poelwijk gebruikt namen die met een '*b*' beginnen (Bijlhout, Bergtop, Bladheuvel, Boomtop, Bruinhart). Verder maakt men veelvuldig gebruik van het omwisselen van letters, lettergrepen of woorden, bijvoorbeeld Madretsma (Amsterdam), Negreb (Bergen), Lemmob (Bommel), Essed (Desse), Kalop (Polak), Ffohkreb (Berkhoff), Remak (kamer), Vasilda (Da Silva), Kenswil (Wilkens). En tot slot verheft men een eigenschap of het beroep van een slaaf tot naam, precies zoals in het verleden Nederlandse toenamen zijn ontstaan, vergelijk Bijdehand, Deugd, Eenzaam, Geluk, Goedhart, Held, Kreupel, Machinist, Onrust, Tobber, Waakzaam en Willig.

1863-1866 ◦ (NL) R.P. Rijnhart (= J. Kramers) publiceert het *Algemeen woordenboek van het praktische leven in de stad en op het land* (Gouda, 2 delen). Het naslagwerk bevat een enorme ondertitel, waaruit blijkt dat het een gids was voor zo'n beetje alle delen van het leven: godsdienst en onderwijs, wetgeving en administratie, financiën, nijverheid en handel, huishoudkunde, plus lichaamsoefeningen en gezelschapsspelen (zoals dansen, schermen, zwemmen, paardrijden enzo-

voorts). Het boek was bedoeld, verduidelijkte Kramers in de inleiding, voor 'alle standen der maatschappij, niet één uitgezonderd'.

1864 ◦ (B) De spelling van De Vries en Te Winkel wordt ingevoerd (zie 1883).

1864 ◦ (NL) I.M. en N.S. Calisch publiceren het *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal*; dit woordenboek heeft als basis gediend voor de Grote Van Dale (zie 1872-1874).

1864 ◦ (NL) Matthias de Vries begint aan een *Middelnederlandsch woordenboek*. Hij publiceert het eerste deel, maar uiteindelijk verschijnen slechts twee afleveringen, van A tot Anxene.

1864 ◦ (NL) Oprichting van de Rijksinstelling voor onderwijs in de Indische taal-, land- en volkenkunde te Leiden.

1864 ◦ (NL) De eerste aflevering van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* verschijnt.

1865 ◦ (B) Zaak-Coucke en Goethals, die draait om de vraag of twee Vlamingen die geen Frans kennen, onschuldig veroordeeld zijn voor moord omdat zij zich niet konden verdedigen.

1865 ◦ (NL) J.H.C. Kern wordt benoemd als eerste hoogleraar Sanskriet en vergelijkende taalstudie (Indogermaanse talen) in Leiden.

1865 ◦ (NL) In een bundel kinderliederen wordt van J.J.A. Goeverneur (naar A.H. Hoffmann von Fallersleben) opgenomen 'De musicerende hazen', met de beginregels 'Al in een groen-groen knolle-knolle-land,/ Daar zaten twee haaskes heel parmant'.

1865 ◦ (NL) De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen richt in Amsterdam de eerste Industrieschool voor de Vrouwelijke Jeugd op. In 1888 komt de Haagsche Kookschool tot stand, wat de start betekent van het huishoudonderwijs, de vrouwelijke tegenhanger van de ambachtschool. Behalve van *huishoudschool* sprak men ook spottend van de *spinazie-academie*. Men leert de Hollandse keuken uit de evergreen van Mej. C.J. Wannée: *Kookboek van de Amsterdamsche Huishoudschool*, uit 1910 en eindeloos herdrukt.

1865 ◦ (NL) Oprichting van het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*: er ontstaat een Nederlandstalige Joodse pers (dus niet Jiddisch- of Hebreeuwstalig).

1865 ◦ (NL) Er wordt een nieuwe wet op de geneeskunde aangenomen. De kennis van medische zaken neemt in deze periode toe; zo constateert J. te Winkel in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'Opmerkelijk is vooral onder beschaafde of zelfs minder beschaafde leeken het toenemend gebruik van medische termen. Wat vroeger "zenuwzinkingkoorts" heette, wordt nu *typhus* of *typheuse koorts* genoemd, en de "briefjes" van besmettelijke ziekten hebben een lastig woord als *diphtheritis* zelfs reeds onder het lagere volk in gebruik doen komen, met *serum* er bij. Van *désinfecteeren* en *antiseptisch* spreken zelfs barbiers en haarsnijders, zooals dienstboden van *bacteriënvrije*, *gesteriliseerde* en *gepasteuriseerde melk*. *Koortsthermometers* zijn reeds in vele gezinnen voorwerpen van huiselijk gebruik geworden, en wie vroeger niet anders wist of koorts was koorts (gewoon, anderdaagsch of derdendaagsch) heeft nu den mond vol van *intermitteerende koorts* en *malaria*. Wie vroeger alleen van "tering" sprak, spreekt nu liefst van *tuberculose*; wie vroeger alleen "verkoudheid" kende, gewaagt nu ook van *bronchitis*. Nu "constateert" men ook als leek een *maagcatarh*, wanneer men vroeger alleen beweerde, dat "de maag van streek" was; en sinds de "griep" epidemisch en onder zoo verschillende gedaanten is opgetreden, is het oude, bijna geheel vergeten woord *influenza* een woord van den dag geworden.
Meer en meer begint men ook *accoucheur* [verloskundige] te noemen wie vroeger eenvoudig "dokter" of "meester" heette; en spreekt men ook nu nog wel meestal, zooals vroeger,

van den "dokter," zelfs al bezit de geneeskundige eigenlijk dien titel niet, men bedient zich bovendien toch ook reeds van het eertijds deftige woord *arts*, dat men op de naambordjes lezen kan, en weet in elk geval van *artsexamen* en *semi-artsen* te praten, wat eerst sedert de nieuwe wet op de geneeskunde (1865) mogelijk was. Pleegzusters en ziekenverpleegsters kende men reeds lang, maar *wijkverpleegsters* zijn er nu bijgekomen. Zielkunde en zielsziekten zijn onderwerpen van algemeene belangstelling geworden, en ieder weet nu te praten van *neurasthenie* als van eene kwaal des tijds. Magnetiseurs en somnambules waren vroeger bekend: *hypnotiseurs* zijn eerst in het laatste kwart onzer eeuw meer algemeen ter sprake gekomen, en *suggestie* is zulk een gewoon woord geworden, dat men het ook reeds telkens hoort gebruiken, wanneer er niet bepaald van suggestie in hypnose sprake is.'

1865 ◦ (NL) Nicolaas Beets buigt zich tijdens het Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congres, dat sinds 1849 tweejaarlijks plaatsvindt en dat ditmaal in Rotterdam bijeenkomt, over het moderne taalgebruik. In 1869 publiceert hij een uitgewerkte versie van zijn bijdrage in deel 2 van de *Verscheidenheden meest op letterkundig gebied*, onder de titel 'Over eenige neologismen' – een woord dat in de negentiende eeuw voor het eerst wordt gebruikt. Deze bijdrage is voor zover bekend de eerste publicatie (zie ook 1860) die is gewijd aan nieuwe woorden en betekenissen in het Nederlands. Het stuk bestaat uit licht ironische mijmeringen van een amateur-taalbeschouwer – het eerste echt taalkundige werk over neologismen is van Te Winkel (zie 1848-1898). Desalniettemin bevat het aardige obervaties, zoals over de opkomst van *eivol* in plaats van *propvol*, *gelden* voor *voor iets of iemand doorgaan*, *fantasie* voor *verbeelding*, het jonge gebruik van *in het leven roepen* en *open brief*. Een enkel voorbeeld: 'Waar men vroeger goedkeuring, lof, bewondering voor overhad, bepaalt men zich nu, wèl zo voorzichtig, tot *sympathie*. Maar men begint eerder. Men heeft *sympathie* voor het *streven*. Er wordt veel *gestreefd*.' Zie verder kader 5.10.

1865 (ca.) ◦ (NL) Het woord *kiekje* voor een foto ontstaat: het woord is geen afleiding van *kieken* 'kijken', maar genoemd naar de Joodse fotograaf Israël Kiek in Leiden (overleden in 1899), bij wie, aldus het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* 'fuivende studenten indertijd, na een feest, inzonderheid in den vroegen morgen na een nachtfeest, een groepje lieten maken. [...] De naam is [...] niet ontstaan op den Maresingel, doch op den Stationsweg (bij den voormaligen tol, tusschen de Rijnsburgerpoort en Zomerzorg), waar de oude Kiek reeds in 1865 (misschien reeds vroeger) photo's maakte, die "kiekjes" werden genoemd.'

5.10 *Nieuwe woordbetekenissen*

J. te Winkel schrijft in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'Vele oude woorden zijn van beteekenis veranderd of opeens, na lang slechts flauw te hebben geleefd, modewoorden geworden, en dan meestal ook met eenige wijziging in de beteekenis. Zoo spotte in 1864 Beets nog met eene uitdrukking als *spoorloos verdwijnen*, waarin "spoorloos" de beteekenis had aangenomen van "zonder een spoor na te laten", terwijl men het vroeger voor "buitensporig" gebruikte; en wie kent het nu nog in de oude, wie nog niet in de jongere beteekenis? Uitdrukkingen, die Beets op het Taal- en Letterkundig Congres te Rotterdam in 1865 nog als neologismen belachelijk kon maken, schijnen ons overoud, zooals *zelfzucht* (voor eigenliefde), *het welslagen* (voor "de goede uitslag"), *verwikkeling* (dat omstreeks 1830, maar toen nog slechts in de schrijftaal, is ingevoerd), *persoonlijkheid* (voor persoon), *richting* (voor partij), *halfheid* [zie 1860], enz. Ook adjectieven, als *passend* (voor gepast), *onhoudbaar* (voor onverdedigbaar),

ongenietbaar (voor "geen genot opleverend", terwijl het vroeger synoniem was van oneetbaar) en *onbewust* (voor onmerkbaar of ook voor onopzettelijk). Ook werkwoorden, als *vergemakkelijken* (voor "gemakkelijker maken"), *beheerschen*, *gelden voor* (voor "doorgaan voor"), *in 't leven roepen* (voor "maken"), *ergens in opgaan*, enz. Onder de nieuwe modetermen rangschikte hij toen ook: *geen idee van*, *geen sympathie voor iets hebben*, en het misbruik, dat er van het woord *fantasie* werd gemaakt. Toch kende hij woorden als *fantasiekostuum*, *fantasiehoed*, *fantasiejas*, enz. toen nog niet. Van *practisch* en *onpractisch* bejammerde hij het, dat het, als tiranniek modewoord, zoovele andere goede woorden verdrong. "Practisch," zeide hij, "is = bruikbaar; practisch is = uitvoerbaar; practisch is = nuttig; practisch is = ter zake; practisch is = van zessen klaar; practisch is wat u of mij conveniëert. Practica est multiplex."

Nog altijd is practisch een lievelingswoord gebleven; maar er zijn er later nog andere van even ruime toepassing bijgekomen. Wat is in de laatste kwart eeuw al niet *typisch* genoemd! Er waren menschen, die alles, wat zij voor 't eerst van hun leven zagen, typisch heetten, en daarmee brachten zij het woord zoo zeer in discrediet, dat men er toe heeft moeten komen, het tot *typig* te vervormen, om het nog in zijne eigenlijke beteekenis te kunnen behouden. Iets minder opgang maakte het adjectievisch gebruik van de bijwoordelijke uitdrukking *apart*, in den zin van eigenaardig. Men kon toen hooren spreken van eene "aparte manier van converseeren", zonder dat daarmee juist een apartje [onderonsje] bedoeld werd. Reeds wat ouder was het jonge-meisjeswoord *gezellig*, in de algemeene beteekenis van "genoegen gevend". Brieven waren gezellig, maar ook japonnetjes en flaconnetjes. En tegenwoordig verkeeren wij in den moesson der *leukheid*. Zijne oude beteekenis van "droogkomiek" heeft *leuk* nu geheel verloren: 't is een algemeen epitheton geworden, voor al wat men prijzen wil. Het tegenovergestelde van leuk is nu *idioot*. Zelfs wandelstokken en knipmessen kunnen nu, al naar gelang van den smaak der sprekers, leuk of idioot zijn, tenzij men er de voorkeur aan geeft, ze met een ander modewoord uit de militaire wereld *kranig* te noemen. Ieder is nu kranig wie in zijne soort niet doodgewoon is, tot schoenpoetsers en keukenmeiden toe. *Gewoon* daarentegen beteekent in de spreektaal van velen ook al niet meer "wat dagelijks voorkomt," maar is nu juist het tegenovergestelde van gewoon geworden, en dus ongeveer "buitengewoon of bijzonder". Uit eene vroeger nu en dan gebruikte uitdrukking, als "dat vind ik gewoonweg leelijk" of "dat vind ik leelijk, gewoonweg" (gewoonweg = sans phrase) ontstond de verkorte zegswijze, die nu voor een gezellig samenzijn een onmisbaar ingrediënt schijnt te wezen: "dat vind ik leelijk, gewoon" of "dat vind ik gewoon (= onvoorwaardelijk, bijzonder) leelijk". Het medelijden heeft een algemeen woord, *zielig*, voor al wat jammer of beklaaglijk is ingevoerd. *Kleinzielig* (in plaats van het oudere kleingeestig) ontvingen wij al vroeger uit de pen van Dr. A. Kuyper.

In 't gevlei komen, voor wat vroeger platweg "gatlikken" genoemd werd, en *zijn draai nemen*, voor wat voorheen "zijn karakter verloochenen" heette, zijn jeugdige euphemismen uit de politieke – gewoonlijk wat meer krijgshaftige – taal, die de Standaard heeft ingevoerd en die als partijtaal zou kunnen aangeduid worden.'

1865 ◦ (NL) Jacob van Lennep (zie ook 1780) publiceert de *Vermakelijke spraakkunst*, waarin hij het 'voorzangers-Nederduitsch' – de officiële schrijftaal, zoals onder anderen gebezigd door voorzangers in de kerk – op de hak neemt. Van Lennep valt hiermee Roorda (1855) bij in zijn pleidooi tegen de onnatuurlijke schrijftaal. Het werk is gebaseerd op een Engels voorbeeld, en bevat kritiek op met name de

grammatica van Brill. Van Lennep constateert: 'De spraakkunsten leeren, hoe men *niet* spreekt.' Hij noemt de naamvallen 'een erfenis van 't Latijn, waar wij gerust voor hadden kunnen bedanken'. De tweede naamval heet bij hem de 'heilige naamval', omdat deze, evenals sommige woorden bij de Joden, nooit uitgesproken wordt. Zo schrijft men 'de rotting *mijns* knorrigen *ooms*', terwijl 'iedereen, van den koning af tot den schaarsliep toe, zal zeggen "de rotting *van m'n* knorrigen oom"' en enkelen ervan maken 'm'n oom z'n rotting'. Het werk oogst succes, want er verschijnen vier drukken van.

1865-1868 ◦ (NL) Publicatie van de *Algemeene Nederlandsche encyclopedie voor den beschaafden stand*, vijftien delen.

1865-1870 ◦ (B) L.W. Schuermans publiceert het *Algemeen Vlaamsch Idioticon*, het eerste grote Zuid-Nederlandse dialectwoordenboek; sinds 1865 worden in Vlaanderen, onder invloed van de Vlaamse Beweging en van de Romantiek, diverse grote dialectwoordenboeken vervaardigd, vaak met een taalpolitiek doel, namelijk de Brabantse en Vlaamse woorden burgerrecht te verlenen in het Nederlands.

1866 ◦ (B/NL) Verschijning van de *Woordenlijst voor de spelling der Nederlandsche taal* van M. de Vries en L.A. te Winkel. De keuze is voor *aa, uu, ij* in plaats van *ae, ue, y*. Voorts kiest men voor een wisseling van scherplange *ee/oo* en zachtlange *e/o* in open lettergrepen op basis van een (gereconstrueerd) Oudgermaans – een in die tijd nieuw etymologisch criterium; vandaar *lezen* en *heeten* naar de Gotische vormen *lisan* en *haitan*, en de meervoudsvormen *kleeden* (teruggaand op een vorm met *ai*) en *boomen* (teruggaand op een vorm met *au*). Voor het eerst worden zaken beregeld zoals het aaneenschrijven van woorden, het gebruik van het koppelteken, het afbreken van woorden, het hoofdlettergebruik en de spelling van bastaardwoorden. Ook worden regels voor het gebruik van verbindingsklanken in een samenstelling geformuleerd: een verbindings-*s* naar analogie van vergelijkbare woorden (dus *handelsschool, dorpsschool* vanwege *handelsbank, dorpskerk*) en een verbindings-*n* op basis van allerlei ingewikkelde regels, onder andere wanneer het eerste lid 'noodwendig de voorstelling van een meervoud medebrengt', vandaar *brillenmaker, brillenslijper* maar *brilledoos, brilleglas*, en *bessensap* maar *bessestruik*. De bastaardwoorden worden zo veel mogelijk naar de taal van herkomst geschreven, onder het motto dat de onontwikkelden geen bastaardwoorden gebruiken en de ontwikkelden geen moeite hebben met de vreemde spelling. Hiermee volgt men de tot dan geldende traditie.

1866 ◦ (NL) P.A. Tiele treedt in dienst als conservator aan de Leidse universiteitsbibliotheek. Hij ontwikkelt regels voor de titelbeschrijving die later zijn naam krijgen en in 1912 aanvaard worden als basis voor een Centrale catalogus van het bezit van de Koninklijke Bibliotheek en de universiteitsbibliotheken. Tiele heeft bekendheid gekregen als 'uitvinder' van de 'Leidse boekjes', hoewel hij niet de uitvinder van de boekjes is, en de boekjes evenmin Leids zijn: in Utrecht worden al in 1860 titels op losse bladen geschreven, die worden geperforeerd en met garen bij elkaar gebonden, zodat op eenvoudige wijze nieuwe titelbeschrijvingen kunnen worden tussengevoegd. Tiele laat vellen bedrukken met meerdere titels in enkele exemplaren. Vervolgens worden de titels uitgeknipt en op stevig papier van briefkaartformaat geplakt. De kaarten worden in alfabetische volgorde gebundeld en met ongeveer 150 tegelijk in omslagen ingebonden. De bandjes kunnen gemakkelijk losgehaald worden en de aanwinsten tussengevoegd. In Leiden werkt men vanaf 1870 met dergelijke boekjes. Het model zoals dat in Leiden in gebruik is, wordt in binnen- en buitenland overgenomen, ook in Utrecht, onder de – dus niet geheel terechte – naam 'Leidse boekjes'.

1867 ◦ (B) De Franstalige Vlaming Charles De Coster publiceert de waarschijnlijk bekendste versie van de avonturen van de Vlaamse volksheld Tijl Uilenspiegel in zijn *Légende d'Ulenspiegel* (zie 1519).

1867 ◦ (FR) Bij een scheepstimmerbaas, Cornelis over de Linden, in Den Helder duikt een handschrift op dat volgens de eigenaar een erfstuk is van verre voorvaderen, het *Oera Linda-boek* (Oera Linda is 'over de linden'). Volgens de voorrede is het een uit 1256 daterende kopie van een Oudfries manuscript, geschreven in onbekende runentekens. Uit het boek blijkt dat niet de Grieken en de Romeinen aan de bakermat van onze beschaving stonden, maar de Friezen. De beschavingen van Grieken en Romeinen, inclusief hun mythologie, was gebaseerd op de voorafgaande Friese beschaving. De meer dan vierduizend jaar oude Friese cultuur werd door vrouwen geleid en achtte de vrijheid van het individu het hoogste goed. De Friese beschaving werd in de duizenden jaren die volgden teruggedrongen naar het betrekkelijk kleine negentiende-eeuwse Friesland. De rector van het Leeuwardens gymnasium, dr. J.G. Ottema, prominent lid van het Friesch Genootschap ter Beoefening van Friesche Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, gelooft in de echtheid, geeft het boek zijn naam en publiceert in 1872 de eerste vertaling ervan. In 1876 bewijst de taalkundige J. Beckering Vinckers definitief de valsheid van het manuscript, dat volgens hem door Over de Linden zelf is vervaardigd. In 1916 blijkt uit een document van de dialectoloog Johan Winkler, dat pas na zijn overlijden geopenbaard mocht worden, dat het schrijven van de tekst een uit de hand gelopen grap is geweest van Eelco Verwijs, provinciaal archivaris, en predikant François HaverSchmidt, beter bekend als Piet Paaltjens. In 2004 is Goffe Jensma op een studie naar de historie van het boek gepromoveerd. Volgens hem was het de bedoeling van François HaverSchmidt om zijn orthodoxe tijdgenoten te laten zien dat ze de christelijke Bijbel niet letterlijk moesten nemen; het Oera Linda-boek was niet alleen bedoeld als een historische kroniek, maar ook als een allegorie van de negentiende-eeuwse godsdienstige richtingenstrijd.

1867 ◦ (NL) R. Dozy publiceert *Oosterlingen. Verklarende lijst der Nederlandsche woorden die uit het Arabisch, Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch, Perzisch en Turksch afkomstig zijn*, een belangrijk boek en het eerste Nederlandstalige over dit onderwerp.

1867-1868 ◦ (B/NL) Jacob van Lennep en J. ter Gouw publiceren het tweedelige *De uithangteekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd*. Volgens Ter Laans *Folkloristisch woordenboek* hadden Van Lennep en Ter Gouw hun kennis over België ontleend aan Frans de Potter, *Het boek der vermaarde uithangborden* (1861), die zelf voor Nederland weer had gepikt bij Jeroen Jeroense (1682). Een jaar later publiceren Van Lennep en Ter Gouw *Het boek der opschriften, eene bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandsche volksleven*. Beide werken bevatten een schat aan gegevens, die ook vanuit taalkundig oogpunt heel interessant zijn. Zij vermelden onder andere opschriften waaruit volgens hen blijkt hoeveel moeite men in Vlaanderen op dat moment nog heeft met het Nederlands: 'Te Seevergem leest men: *in de Konyngin*; zeker zult gij hier *Koningin* uitmaken. Mis, lezer, gij kent geen Vlaamsch; er staat op 't bord een *Konijntje* geschilderd. Te Eecke vinden we iets nog fraaiers: *Bij J.B. Dekien, antiquar verkoopt men àlle soorten van kruideniers waeren catoen catoenette neusdoekken koussen, alle soorten van rijsblome, gruis, kerkens en rijsblome, matrasseslager en pluimkuischer aen eenen cievieln prijs*. Die *antiquar* verdient, dat het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap hem tot medelid benoeme.'

1868 ◦ (B) De Belgische artillerie-officier baron P. de Ryckholt

verdedigt dat het Vlaams de moeder van alle talen is, in zijn *Le Flamand langue primordiale. Mère de toutes les langues*; alle talen zijn in feite dialecten van het Vlaams en alle woorden in andere talen zijn tot Vlaamse te herleiden. (Zie ook 1569.)

1868 ◦ (NL) Oprichting van het Nederlands Werklieden Verbond, een afdeling van de socialistische Eerste Internationale. Hiermee doet het socialisme zijn intrede in Nederland. De tweede helft van de negentiende eeuw komen internationaal allerlei maatschappelijke bewegingen op; de namen hiervoor zijn internationaal. Het is dan ook niet uit te maken of het Nederlands de woorden *communisme*, *kapitalisme*, *marxisme* en *socialisme* geleend heeft uit het Duits, Engels of Frans. Zeker is wel dat *nihilisme*, *proletariër* en *proletarisch* overgenomen zijn uit het Duits, waarin ze zijn gevormd. Zie ook 1917.

1869 ◦ (NL) Afschaffing van het dagbladzegel.

1869 ◦ (NL) De termen *rijwiel* 'fiets' en *wielrijder* 'fietser' worden gemunt door de Utrechtse letterkundige Alfred Buijs. Vanaf 1886 wordt in de spreektaal *fiets* gebruikt, waarvan de herkomst tot op heden onzeker is. J. te Winkel zegt in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'Toen omstreeks 1870 het woord *velocipède* hier meer algemeen bekend werd, voorzag De Vries reeds den grooten opgang, dien dit vervoermiddel zou maken, en stelde hij in het Leidsche Dagblad een Nederlandsch woord voor, om het lange vreemde woord te vervangen. Hij dacht *wieler* uit, met de samenstellingen *tweewieler* en *driewieler* en de afleidingen *wieleren* en *wielenaar*; doch de liefhebberij nam toen spoedig weer af en de voorgestelde woorden raakten in vergetelheid, tot een jaar of vijftien later de liefhebberij opnieuw ontwaakte en tot een waren hartstocht aangroeide. De naam *velocipède* was intusschen meer en meer verdrongen door het veel kortere *fiets*, waarvan niemand totnogtoe den oorsprong heeft kunnen opsporen; en naast deze fiets kwam ook de *tandem* in gebruik. In de spreektaal zijn deze woorden nu de meest gewone, maar het gebruik van een Nederlandsch *rijwiel* (met *rijwielschool*) begint toch reeds meer en meer door te dringen met *wielerbaan* en het werkwoord *wielrijden*, dat zelfs gepatroniseerd is door den *wielrijdersbond*.'

1869 ◦ (NL) Jacob Kramers, de productiefste lexicograaf van de negentiende eeuw (zie 1847, 1863-1866), verdrinkt op 67-jarige leeftijd in een gracht in zijn woonplaats Gouda. 'J. Kramers Jz.', schreef de *Goudsche Courant* op 29 april 1869, 'had zich een welverdienden naam van bekwaamheid verworven door de zamenstelling van een aantal taalkundige en andere woordenboeken, die getuigen van groote zorgvuldigheid en ijverige werkzaamheid.'

1869 ◦ (NL) Er verschijnt, in de spelling van De Vries en Te Winkel, een herziening van het Nieuwe Testament van de Statenvertaling die minder ingrijpend is dan die uit 1846-1847. In 1888 wordt de hele Statenvertaling herzien. Deze herziening blijft tot 1977 min of meer de standaard.

1870 ◦ (B) Rosalie Loveling publiceert het gedicht 'Het geschenk', dat zo begint:

> *Hij trok het schuifken open,*
> *Het knaapje stond aan zijn zij,*
> *En zag het uurwerk liggen:*
> *'Och, Grootvader, geef het mij?'*

1870 (ca.) ◦ (NL) De vroegst bekende druk van 'Het van ouds gerenommeerde A is een Aapje', dat luidt:

> *A is een Aapje, dat eet uit zijn poot.*
> *B is een Bakker, die bakt voor ons brood.*
> *C is Charlotte, die drinkt chocolaad.*
> *D is een Dame, die drentelt op straat.*

E is een Ezel die gaat naar het land.
F is een Fruitvrouw met Fruit in haar mand.
G is een Geitje, en Gijs is er bij.
H is een Held, met een houwer op zij.
I is een Inktpot, waar Izak uit schreef.
J is een Jasje, dat kreeg ik van Neef.
K is een Koopman, die koffie verzond.
L is een Landman, die leeuwrikken vond.
M is een Molen, die maalt door de wind.
N is een Nestje, dat Nicolaas vindt.
O is een Otter, die zwom in het meer.
P is ons Papje, dat pikt aan een Peer.
R is een Rover, die appelen steelt.
S is een Scheepje, waar Steven mee speelt.
T is een Trommel, die tante mij schonk.
U is een Uiltje, dat zit op een tronk.
V is een Visser, met vis in zijn schuit.
W is de Wagen, daar rijd ik mee uit.
IJ is een IJsbeer, die wit is van vel.
Z is een Zeeman, die zegt u vaarwel.

1870-1882 ◦ (NL) Publicatie door A. Winkler Prins van de eerste druk van de populaire *Geïllustreerde encyclopaedie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid*. Tot op heden zijn hiervan in totaal negen drukken in boekvorm verschenen (de laatste in 1990-1993). Sinds 1997 verschijnt de Encarta-Winkler Prins in digitale vorm.

1871 ◦ (FR) De gebroeders Halbertsma publiceren *Rimen en Teltsjes* ('Rijmpjes en verhaaltjes'). Het tweede motto van het *Woordenboek der Nederlandse taal* 'De taal is de ziel der natie, zij is de natie zelve' wordt toegeschreven aan J.H. Halbertsma, in wiens werk het citaat echter niet is teruggevonden.

1871 ◦ (NL) Aletta Jacobs is de eerste vrouwelijke student.

1871 ◦ (NL) H. Frijlink publiceert *Gevleugelde woorden*, het eerste moderne citatenwoordenboek, waarmee tevens de uitdrukking 'gevleugeld woord' in het Nederlands wordt ingevoerd. Het boek was grotendeels, zonder toestemming van de auteur, een vertaling van het pionierswerk van de Duitser Georg Büchmann: *Geflügelte Worte* (1864).

1871-1873 ◦ (NL) J. van Vloten publiceert drie drukken van zijn klassiek geworden *Nederlandsche baker- en kinderrijmen*. Passages die voor zover bekend hier voor het eerst zijn geboekstaafd, zijn onder meer: 'Piep zei de muis in 't voorhuis', 'Slaap, kindje, slaap!' (zie 1856), 'Naar bed, naar bed, zei Duimelot', 'Schuitje varen, / theetje drinken, / varen naar de Overtoom', 'Bom, bam, beieren! / De koster lust geen eieren', 'Katje, poesjenelletje, / waar ben je toch geweest?', '[holle] bolle Gijs', 'Sinte, sinte Marten, / de kalvers dragen starten', 'Ik zeider van Jaapje, sta stil!', 'Ik kwam laatst in een poppenkraam', 'de zeuvensprong', 'Dertig dagen heeft November, / April, Juni, en September', 'In spring, de bocht gaat in; / uit spuit, de bocht gaat uit', 'de Bibelabontse berg', 'Daar was een mannetje, dat was niet wijs; / dat bouwde zijn huisje al op het ijs', 'Doekje leggen, / niemand zeggen', 'In Holland staat een huis', 'Amsterdam, die grote stad, / is gebouwd op palen', 'Sinterklaas, bonne, bonne, bon', 'Sinterklaas, kapoentje', 'Klits, klats, klander, / van d'ene bil op d'ander', 'Altijd is Kortjakje ziek, / midden in de week, maar zondags niet', 'Een, twee, drie, vier, / een hoedje van papier', ''s Avonds, als ik slapen ga, / Volgen me zestien Engeltjes na', 'De kat die krabt de krullen van de trap', en:

Ben je boos? –
Pluk een roos
zet 'er op je hoed,
dan ben je morgen weer goed.

en tot slot:
Iene, miene, mutten,
tien pond grutten,
tien pond kaas;
jij bent de baas.

In 1981 veronderstelt de Antilliaanse schrijver Frank Martinus Arion in een artikel in *De Groene Amsterdammer* dat dit aftelrijmpje teruggaat op een creools-Portugees slavenlied. Hij reconstrueert de tekst tot: 'Iene miene muito / Tempo de n' gruta / Tempo de n' kasa(la) / Iene miene muito / Es de baixe (de bas)', wat zou betekenen: 'veel meisjes / tijd om te vrijen / tijd om te trouwen / veel meisjes / daar beneden.' Zie ook 1942, 1996.

1872 ◦ (B) De Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde houdt een enquête over het woordgeslacht van 580 zelfstandige naamwoorden in de Nederlandse dialecten in België. Hiermee wil de Vlaamse Beweging de eigen identiteit van de taal tegenover het Noord-Nederlands bewijzen. Het blijkt dat het aantal woorden waarvan het geslacht in alle Zuid-Nederlandse dialecten hetzelfde is, slechts gering is.

1872 ◦ (B) De tweede uitgave van Ternests boek (zie 1860) verschijnt onder de titel *Uitspraakleer der Nederlandsche Taal* (in plaats van *Nederduitsche*).

1872 ◦ (B) Lezing van de Vlaamse priester Hugo Verriest in Roeselare, leerling van Guido Gezelle, met de beroemde beginwoorden: 'Eertijds heeft een volk bestaan'. Hij grijpt terug op het katholieke Vlaamse volk uit de middeleeuwen, en ziet in de beoefening van de streektaal en de Vlaamse tradities de waarborg voor het behoud van de godsdienst: hij wil de Vlaamse Beweging op het katholieke pad houden.

1872 ◦ (FR) Postuum verschijnt het *Lexicon Frisicum* van J.H. Halbertsma.

1872 ◦ (NL) Verschijning van de eerste middelbareschoolgrammatica, de veelgebruikte *Nederlandsche spraakkunst* van D. de Groot.

1872 ◦ (NL) Henricus Jacobus Jut en zijn vriendin Christina Goedvolk vermoorden de rijke weduwe M.Th. van der Kouwen-ten Cate en haar dienstbode en gaan er met alle juwelen en waardepapieren vandoor. Na een paar jaar praat Jut zijn mond voorbij en krijgt hij levenslang voor dubbele moord: de doodstraf is net afgeschaft. Omdat moorden in die periode zeldzaam zijn, trekt de zaak veel publiciteit. Een kermisexploitant bedenkt een attractie met de naam *Kop van Jut*, waarop de mensen met mokerslagen hun woede kunnen afreageren.

1872 ◦ (NL) De Nederlandse vestigingen in Guinee (Goudkust) en Elmina worden overgedragen aan de Engelsen, in ruil voor de vrije hand op Sumatra (zie 1636).

1872 ◦ (NL) Opening van de Nieuwe Waterweg bij Rotterdam, die later uitgroeit tot Europoort.

1872-1874 ◦ (NL) Publicatie van het *Nieuw Woordenboek der Nederlandsche Taal* van J.H. van Dale, later de Grote Van Dale genoemd, dat na de dood van Van Dale in 1872 door zijn assistent Jan Manhave is voltooid. In 2005 verschijnt de veertiende druk, gedrukt en op cd-rom. In dit woordenboek worden vele Nederlandse woorden voor het eerst lexicografisch beschreven, zelfs heel gewone woorden, zoals in 1872 *bullen* 'spullen', *dwarsbomen*, *gegeven* 'grootheid, bekend geval', *kantje* 'haringvaatje', *keihard*, *krieltje* 'kleine, nieuwe aardappel', *moeren* 'kapot maken', *muisjes* 'gesuikerde anijszaadjes', *nippertje*, *snuiter* 'kwant' en *uitentreuren*. Met Van Dale en (in 1897) Koenen verschijnen voor het eerst eentalige en eendelige handwoordenboeken van het Nederlands, die een lange reeks van bewerkingen doormaken.

1873 ◦ (B) De particularist Leonard De Bo publiceert het *West-*

vlaamsch Idioticon. De tweede druk verschijnt in 1892, bewerkt door J. Samyn.

1873 ◦ (B) De Wet-Coremans wordt aangenomen over het gebruik van het Nederlands in strafzaken in Vlaanderen (niet te Brussel): als de beschuldigde geen Frans kent, dient men in het Nederlands recht te spreken.

1873 ◦ (NL) Oprichting van Heineken's Bierbrouwerij Maatschappij, die de naam *Heineken* internationaal synoniem maakt met 'goed bier'. Kort na 1970 bedenkt Martin Veltman de reclameleus 'Heerlijk, helder Heineken', die gevleugeld wordt. Veel succes heeft ook de Engelse slagzin 'Heineken refreshes the parts other beers cannot reach' (1975) van Terry Lovelock. Overigens is de Nederlandse naam *bier* in het Frans overgenomen als *bière*, in het Japans als *bîru* en in het Indonesisch als *bir*. Het Frans heeft bovendien diverse biernamen geleend uit Vlaanderen: *faro*, *gueuze*, *gueuse* en *lambic*.

1873 ◦ (NL) Mary Mapes Dodge schrijft *Hans Brinker or The Silver Skates, A Story of Life in Holland* en schept daarmee de legende van het jongetje dat zijn vinger in de dijk stak en zo Nederland redde van de overstroming.

1873-1903 ◦ (NL) 'Atjeh-oorlog': Nederland treedt op tegen opstanden op Sumatra.

1874 ◦ (B) Het Nederlands wordt een verplicht leervak (zie 1876).

1874 ◦ (B) De Bo houdt een lezing 'Over dialectische woorden en wendingen die burgerrecht in de schrijvende taal verdienen'. Het moet volgens hem gaan om woorden die teruggaan op het Indo-Europees, die naar hun vorm overeenkomen met algemeen Nederlandse woorden, die voorkomen in een verwante taal zoals het Engels of Duits, die afkomstig zijn uit het Middelnederlands, of die in het algemeen Nederlands geen geschikt equivalent kennen.

1874 ◦ (B) De naam *particularist* wordt voor het eerst gebruikt, eigenlijk voor de tweede generatie particularisten, door J. Nolet de Brauwere van Steelandin een Franse publicatie. Hij duidt ermee op een groep West-Vlamingen die zich inzet voor de rechten van het West-Vlaams in een algemene Nederlandse taal – zelf gebruikt de groep de naam *particularist* niet. Nolet de Brauwere van Steeland karakteriseert het door hen verdedigde taalgebruik als 'een buiten West-Vlaanderen nauwelijks verstaanbare, hybride hutspot van goed Nederlands en Brugs dialect, gelardeerd met archaïsmen en eigen uitvindingen'.

1874 ◦ (B/NL) Verschijning van het *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* van J. Winkler: de oudste beschrijving van alle Nederlandse dialecten, gebaseerd op een Bijbeltekst, en wel de gelijkenis van de verloren zoon (Lukas 15: 11-32). Winkler concludeert dat de Haarlemse volkstaal zeer dicht bij het Nederlands staat en dat slechts de helft van de Haarlemmers deze volkstaal spreekt; de anderen spreken Nederlands, en wel de toen geheel nieuwe spreektaal die is gebaseerd op het slechts in geschreven vorm bestaande Nederlands (Winkler gruwde van deze imitatie van de schrijftaal in de spreektaal); de observatie van Winkler leidt, geheel tegen zijn bedoeling, tot de volkswijsheid dat in Haarlem het zuiverste Nederlands gesproken wordt. Voor het Amsterdamse dialect is Johan ter Gouw Winklers voornaamste informant; deze stelt een indeling voor met 19 buurtgebonden dialectgebieden – waarvoor verder nooit enig bewijs is gevonden. Interessant is dat hij opmerkt dat er in bepaalde buurten Jiddisch-Nederlands wordt gesproken, dat hij 'Jodenhoeks' noemt: het Nederlands in de mond van Joden, met invloed van het Jiddisch. Een voorbeeld uit ca. 1907 (uit het verhaal 'De verjaardag van Levi Nopel' van Jules de Vries): '"Wat is 'r temeer? [wat is er aan de hand]" riep Mijer. "Een brief!" zei Chellie die met een brief in de handen naar binnen kwam.

"Och-God!" schreeuwde Levi, "die is van me Tannie-lebelang ous Antwerrepe. Ich hab 's wol gewos as-ie zou schrijve, al is-ie bijs [boos] weggelope van huis. Mijer doe me 'n mitswe [goede daad], God zal je zegene, laajin [lees] jij effetjes die brief voor, ik kan 't niet zien, 't binne zulleke pietsies van ousies [letters]."' Zie verder 2006.

1874 ∘ (NL) In Amsterdam wordt de rooms-katholieke liefdadige organisatie 'Liefdewerk Oud Papier' opgericht, waarvan de naam een begrip is geworden.

1874 ∘ (NL) De eerste sociale wet wordt aangenomen, het algemeen bekende 'kinderwetje van Van Houten', dat bepaalde kinderarbeid verbiedt. Dit werd nodig door de industrialisatie van Nederland. Vanaf dit moment wordt de sociale wetgeving steeds meer uitgebreid.

1875 ∘ (B) Stichting van het Davidsfonds in Leuven, als katholieke tegenhanger van het liberale Willemsfonds (zie 1851).

1875 ∘ (NL) Van A. L. de Rop verschijnt in een zangbundel 'Een draaiersjongen', met de beginregels 'In een blauw geruite kiel / draaide hij aan 't grote wiel / de ganse dag' (over Michiel de Ruyter, zie 1667). In 1888 verschijnt van De Rop de kindercantate *In den zomer uit*, met daarin het 'Marschliedje', dat begint met 'De paden op, de lanen in / vooruit met flinke pas', en dat veel wordt gezongen tijdens de vierdaagse die vanaf 1909 gehouden wordt.

1875 ∘ (NL) In de door Marius A. Brandts Buys verzamelde *Liedjes van en voor Neêrlands volk* staan onder meer: 'Daar was laatst een meisje loos', 'Dat gaat naar Den Bosch toe, zoete lieve Gerritje' en ''k Zag twee beren, 't A, b, boek leren' (de versie met 'broodjes smeren' is opgetekend in 1898).

1875 ∘ (NL) G. Schlegel wordt benoemd als eerste hoogleraar Chinees in Leiden. Motivering: 'Indien Nederland het indertijd noodig heeft geoordeeld een hoogleraar voor het Japansch aan te stellen, een land waarmede wij slechts handelsbetrekkingen hadden, dan mag een leerstoel voor het Chineesch niet overbodig schijnen, daar Nederland in zijne koloniën over de tweehonderdduizend Chinesche onderdanen telt wier belangen nauw met de onze verknocht zijn daar zij geen gering aandeel toebrengen aan de baten der Indische schatkist en de ontwikkeling der nijverheid en des handels in Nederlandsch-Indië.'

1875 ∘ (NL) Introductie van de *schrijfmachine*, waardoor schriftelijke stukken veel sneller en netter geproduceerd kunnen worden. Dit leidt tot een herverdeling van taken, want in de twintigste eeuw vindt een groot aantal vrouwen als *typiste* emplooi (een Engels leenwoord dat sinds 1906 bekend is): het werken op een schrijfmachine wordt beschouwd als een typisch vrouwelijk beroep. Vanaf de jaren dertig neemt dankzij de grootschalige inzet van de typemachine de automatisering van het kantoor een aanvang. Zie kader 5.11 voor de invloed van nieuwe technieken op de woordenschat.

5.11 *De invloed van nieuwe technieken op de woordenschat*

J. te Winkel merkt in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898) het volgende op: 'Ter drukkerij begint in den laatsten tijd ook de *zetmachine* ingevoerd te worden, om te zetten wat in de laatste jaren door velen reeds met de *schrijfmachine* op papier is gebracht. Daar werkt tegenwoordig naast de verouderende "handpers" de vroeger onbekende *stoom-* of *snelpers*, en er worden niet meer alleen boeken en almanakken, platen en prenten gedrukt, maar ook *scheurkalenders* en *mottoalbums*, *chromolithographieën* en *oleographieën*. Men illustreert er boeken en weekbladen (waarvan sommige zelfs *illustraties* genoemd worden) en *reproduceert* er handschriften en oude gravures door middel van de *photogravure*, de *photozincographie*, de *photolithographie*, de *phototypie* en sinds 1883 ook de *autotypie*.

Al die namen konden eerst ontstaan nadat de *photographie* was

uitgevonden en bekend gemaakt. Dat laatste gebeurde in 1847, maar het duurde nog eenige jaren vóór zij hier te lande algemeen bekend werd, zoodat het woord in onze spreektaal eerst uit de tweede helft onzer eeuw dagteekent, evenals het woord *portretalbum*, dat men vóór dien tijd evenmin kende als de zaak. Geheel door de *photogrammen* verdrongen werden de wat oudere (in 1839 door Daguerre bekend gemaakte) *daguerreotypen* op glas, die nu reeds als oudheden worden beschouwd. De *stereoscoop*, ofschoon reeds in 1838 uitgevonden, is toch eerst na 1850 hier algemeen bekend geworden, en omstreeks dien tijd begon het woord "optica-spiegel" met het er door aangeduide kijktoestel buiten gebruik te raken. Van nog later tijd zijn de *phonograaf* en de *kinematograaf.*
De hooge vlucht, die de nijverheid nam, heeft gemaakt, dat onze taal met allerlei nieuwe woorden verrijkt is, waarvan eene opsomming te veel plaats zou innemen. Aan den ijver om haar te bevorderen danken wij den nieuwen, uit het Duitsch vertaalden, naam *wereldtentoonstelling* en het overnemen van het Engelsche woord *jury*, dat wij bij onze rechtspraak niet kennen, maar dat allengs ook voor de commissie van beoordeeling bij allerlei andere wedstrijden is ingevoerd. Van onzen tijd is ook de onderscheiding van een onderdeel der industrie door de samenstelling *kunstnijverheid*, terwijl voor de nijverheid buiten de fabrieken het woord *huisvlijt* werd ingevoerd en voor de huisvlijt uit liefhebberij het Zweedsche woord *slöjd*.
In vroeger tijd zou men bij huisvlijt in de eerste plaats aan de huismoeder hebben gedacht, aan haren schoonmaakijver en wrijf- en poetsbedrijvigheid, of aan het zwaartepunt harer dagelijksche werkzaamheid, de spijsverzorging. Van alle kunsten heeft de kookkunst ons wel het minst nieuwe woorden aangebracht, zelfs al is de *kookschool* iets nieuws en het koken daarmee een onderwijsvak geworden. Deze kunst echter was reeds eeuwen lang met zooveel toewijding beoefend, dat het moeielijk moest vallen, er iets nieuws, althans iets beters in uit te vinden. De *kunstboter*, waarvan tusschen 1880 en 1890 sprake begint te zijn, moge het eerste wezen, het laatste zeker niet. Nieuw is het *verduurzamen* van levensmiddelen in *blikjes*. De zaak is algemeen ingevoerd en zoo heeft men ook het woord niet kunnen tegenhouden, hoeveel tegenstand het onder de taalbeoefenaars ook heeft moeten vinden. Nieuwe Nederlandsche spijsnamen zijn overigens zeldzaam: een woord als *erwtenworst* uit den oorlog van 1870 behoort nu reeds bijna tot het verledene. De spijskaart der huisdieren daarentegen schijnt voorgoed met het woord *hondenbrood* verrijkt. Nog moet opgemerkt, dat in de keuken de "vuurpot" door het *kookfornuis* is vervangen en dat in den laatsten tijd als gedeeltelijke plaatsvervangster daarvan de uit het Noorden afkomstige *hooikist* begint op te treden.'

1875 ◦ (ZA) Het Genootskap van Regte Afrikaners komt tot stand, dat zich inzet voor 'ons Taal, ons Nasie en ons Land', en dat geldt als de eerste Afrikaanse taalbeweging (zie 1905).

1876 ◦ (B) Het Nederlands wordt op scholen weer facultatief (zie 1874).

1876 ◦ (NL) Opening van het Noordzeekanaal door 'Holland op zijn smalst', zoals de Noord-Hollandse strook tussen de Noordzee en het IJ vanaf begin zeventiende eeuw genoemd wordt; in 1873 gebruikt V. de Stuers in *De Gids* de uitdrukking als eerste figuurlijk.

1876 ◦ (NL) Oprichting van het *gymnasium* als opvolger van de Latijnse school. J. te Winkel zegt hierover in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'De bij de wet op het hooger onderwijs van 1876 nieuw ingevoerde leden der *eind-examencommissie* zijn al spoedig minder officiëel met den naam van *dwarskijker* aangeduid, maar dat woord zelf was nog tamelijk jong, daar het eerst algemeen in gebruik gekomen is sinds in 1862 een Japansch gezantschap ons land bezocht.'

1876 ◦ (NL) Oprichting van de Rijkslandbouwschool (later universiteit) te Wageningen.

1876 ◦ (NL) De Wet op het Hoger Onderwijs bepaalt dat er voor het eerst ook praktische taalvaardigheid wordt onderwezen; het Latijn wordt afgeschaft als officiële voertaal aan de universiteiten. Nederlands wordt een hoofdvak (men kan er voortaan ook een doctoraat in behalen, zie 1877). Tevens wordt bepaald dat er hoogleraarsposten moeten worden ingesteld voor de 'levende talen', zoals toen de moderne talen Frans, Duits en Engels werden genoemd. Dat gebeurt aanvankelijk in Groningen, en het wordt noodzakelijk omdat deze drie vakken verplicht zijn gesteld in het middelbaar onderwijs.

1876 ◦ (NL) Dertien jaar na de opheffing van de slavernij wordt in Suriname de leerplicht ingevoerd voor kinderen van zeven tot twaalf, met Nederlands als enige onderwijstaal. Al voor dit jaar bestond er een groep van vrije gemengdbloedige mensen en negers die het Nederlands machtig waren, maar als tweede taal, naast hun moedertaal, wat voor de meesten van hen het Sranantongo was. Het Nederlands heeft deze taal niet verdrongen, integendeel, onze taal is in Suriname steeds sterker onder de invloed van het Sranantongo komen te staan, en dat duurt voort tot op heden. Het typische Surinaams-Nederlands zoals zich dat nu manifesteert heeft vele Sranantongo-woorden opgenomen, al of niet vernederlandst. Tot de eerste Surinamers die in deze fase de pen op papier hebben gezet, hoort Johan George Spalburg. In het gepubliceerde verslag van een tocht door het binnenland in 1899 bedient hij zich voorzichtig ook van enig Surinaams-Nederlands. De vroegste voorbeelden van enige woorden kunnen bij hem gevonden worden: *gordijn* voor 'klamboe', *koelastok* voor 'vaarboom' en *deporté* voor 'banneling uit Frans Guyana'. Hij is de eerste die de palm *morisi* voluit *mauritiuspalm* noemt (een hypercorrectie).

1876 ◦ (NL) Publicatie van het eerste afkortingenwoordenboek, van Th. Fockens: *Alphabetische lijst der meest gebruikelijke verkortingen*. 'Velen zullen met mij het ongerief hebben ondervonden', schrijft Fockens in zijn voorbericht, 'wanneer men onder het lezen in plaats van een woord of uitdrukking een of meer letters ziet, waarvan men de beteekenis niet weet.'

1876 ◦ (ZA) De verschijning van de eerste Afrikaanse grammatica: *Eerste beginsels van die Afrikaanse taal* door S.J. du Toit, en van de eerste Afrikaanse krant: de *Patriot*.

1877 ◦ (B) Oprichting van de eerste algemene Vlaamse studentenbond en de oprichting van de Vlaamse socialistische partij.

1877 ◦ (B) Albert Rodenbach publiceert het gedicht 'Klokke Roeland', met de beginregels:

Boven Gent rijst
eenzaam en grijsd
't Oud Belfort, zinbeeld van 't verleden.

1877 ◦ (NL) Oprichting van de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam, ontstaan uit het Athenaeum Illustre (zie 1632).

1877 ◦ (NL) M. de Vries, van 1853 tot 1890 hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde, de vaderlandse geschiedenis en welsprekendheid te Leiden, maakt het vak Nederlands tot een universitaire discipline met een doctorsgraad.

1877 ◦ (NL) W.J.A. Jonckbloet wordt in Leiden benoemd tot hoogleraar op het terrein van de Nederlandse letterkunde; tussen 1851 en 1855 publiceert hij de eerste grote geschiedenis van de Middelnederlandse letterkunde, en hij is verantwoordelijk voor enkele monumentale tekstedities, zoals die van de *Lancelot-compilatie* (zie 1340). Hij geldt dan ook als de grondlegger van wat tegenwoordig de medioneerlandistiek heet.

1877 ◦ (ZA) De eerste Zuid-Afrikaanse vrijheidsoorlog, meestal Boerenoorlog genaamd, vangt aan. Nadat de Engelsen in 1814 Zuid-Afrika van de Nederlanders hadden overgenomen, begonnen de Boeren (Engels *Boers*) aan hun Grote Trek (Engels *trek, trekking*), die hen tijdelijk buiten de Engelse jurisdictie bracht. De Engelsen willen dit voorkomen. In 1899 vangt de tweede oorlog aan. De Engelsen winnen weliswaar het gebied terug, maar op taalkundig terrein slaat het Afrikaans flink terug: in de negentiende en twintigste eeuw heeft het Engels een omvangrijk aantal Afrikaanse leenwoorden overgenomen, woorden die meestal teruggaan op het Nederlands. In het *Oxford English Dictionary*, dat de Engelse woordenschat van het midden van de twaalfde eeuw tot heden beschrijft, worden ongeveer driehonderd Afrikaanse woorden genoemd, woorden met een Nederlandse afkomst. Vooral de flora, fauna en het landschap hebben veel namen opgeleverd: *aardvark, aasvogel, hart(e)beest, kloof, kraal, springbok, steenbok, wildebeest*. De Nederlanders leven zeer mee met de vrijheidsstrijd die de Afrikaners eind negentiende eeuw voeren, en de historicus R. J. Fruin houdt in 1882 in een lezing voor de leden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde een pleidooi voor nauwere samenwerking met Zuid-Afrika (zie ook 1895 en 1925). In de negentiende eeuw en begin twintigste eeuw neemt het Afrikaans het Nederlands als voorbeeld (zie ook 1917). Allerlei wetenschappelijke termen worden uit het Nederlands overgenomen, waardoor er soms in het Afrikaans twee verschillende vormen naast elkaar bestaan: zo zijn *druipnat, hersenskudding* en *hersenskim* negentiende- of twintigste-eeuwse ontleningen aan het Nederlands, terwijl *druplys* 'druiplijst, uitstekende rand boven deur', *harsingbloeding, harsingontsteking* vormen zijn die in de zeventiende eeuw zijn meegenomen naar Zuid-Afrika en daar de normale Afrikaanse ontwikkeling hebben doorgemaakt.

1878 ◦ (B) De wet-De Laet regelt het taalgebruik van het Nederlands (de streektaal) in bestuurszaken voor de ambtenaren en zorgt voor de invoering van het tweetalige beknopte verslag van de Belgische Kamers; het volledige verslag blijft Frans.

1878 ◦ (B) Het ministerie van Openbaar Onderwijs wordt opgericht, waarna spoedig wordt bepaald dat de overheid 'vrije' (dat wil meestal zeggen katholieke) scholen niet mag subsidiëren. Hiermee wordt de zogeheten schoolstrijd op de spits gedreven tussen de (liberale) overheid, die aanstuurt op neutraal lager onderwijs, en de Rooms-Katholieke Kerk, die de 'scholen zonder God' bestrijdt, en gelijke rechten en subsidie eist voor haar 'vrije' scholen. In 1895 wordt een compromis bereikt, maar de zaak blijft nog lang politiek gevoelig (zie 1842, 1850, 1878 (NL) en 1958).

1878 ◦ (NL) Oprichting van de eerste landelijke politieke partij, de Antirevolutionaire Partij, door A. Kuyper. Een van de redenen van de oprichting is de *schoolstrijd* die op dat moment woedt: orthodoxe protestanten en katholieken willen dat hun kinderen op een 'school met den bijbel' worden opgevoed en dat de Staat dit subsidieert, liberalen zijn hiertegen. In 1917 komt financiële gelijkstelling tussen openbaar en christelijk onderwijs tot stand (zie 1878 (B)).

1878 ◦ (NL) Een onderwijswet brengt enkele onderwijshervormingen. J. te Winkel zegt hierover in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'Zoo zijn [...] woorden als "schoolmeester" of "meester" (althans in dezelfde engere beteekenis) aan het wegsterven, sinds de wet van 1878 de uitdrukking *hoofd der school* heeft ingevoerd, waarvan de spreektaal *schoolhoofd* gemaakt heeft. Daar die wet ieder, die onderwijs geeft, "onderwijzer" noemt, is het woord "hulponderwijzer" nu sinds twintig jaar een historische term geworden. Daarente-

gen heeft *aanteekening* de nieuwe beteekenis van "bevoegdheid tot het onderwijzen van een bepaald vak" gekregen. *Opgaan* voor een examen schijnt mij in de onderwijswereld ook een woord uit de tweede helft onzer eeuw, in den zin van "examen gaan doen", gemaakt naar de meer en meer verouderende uitdrukking "opgaan naar het bedehuis". Modern zijn ook woorden als *schoolmuseum*, *schoolwandeling*, *schoolbaden*, waarbij dan nog *kindervoeding* en *vacantiekolonie* behooren. Het *aanschouwingsonderwijs* dankt, met de *zielebeelden*, zijn naam wel reeds aan Pestalozzi, die er de vader van is, maar eerst in de laatste helft onzer eeuw spreekt men er vaak genoeg over, om het een woord uit de spreektaal te mogen noemen. Bewaarscholen, waar nu *gefröbeld* wordt, zijn er nog wel, maar "kleine-kinderschooltjes" of "matressen-schooltjes" niet meer; daarentegen *kinderbewaarplaatsen* en *speeltuinen* (in plaats van "kindertuinen", zooals men ze vóór 1850 in aansluiting aan hun eersten voorstander Fröbel eene enkele maal noemde).'

1879 ◦ (B) Er wordt een Nederlandstalig spoorboekje ingevoerd.

1879 ◦ (B) A. Lootens en J.M.E. Feys publiceren hun in Brugge verzamelde *Chants populaires flamands*; dit is de oudste vindplaats van het kerstlied dat begint met de regel 'Er is een kindetje geboren op d' aard'.

1879 ◦ (FR) Verschijning van de eerste handleiding met spellingregels voor het moderne Fries.

1879 ◦ (NL) De eerste dialectenvragenlijst wordt in Nederland door het Aardrijkskundig genootschap verzonden.

1879 ◦ (B) Oprichting van de Belgische Werkliedenpartij.

1880 ◦ (NL) De jeneverindustrie in Schiedam beleeft met ca. 400 branderijen haar hoogtepunt; zowel het woord *jenever/genever* (zie 1606) als *schiedam* wordt in vele talen synoniem voor 'sterkedrank'.

1880 ◦ (NL) Oprichting van de Nederlandsche Uitgeversbond.

1880 ◦ (NL) De Vrije Universiteit Amsterdam wordt opgericht door de gereformeerden.

1880 ◦ (NL) De omvangrijke collectie hebraica en judaica van Leeser Rosenthal (1794-1868) wordt geschonken aan de Universiteit van Amsterdam en vormt de basis voor de wereldberoemde Bibliotheca Rosenthaliana, die tot de grootste van Europa op dit gebied behoort.

1880 ◦ (NL) De 'Resolutie van Milaan' wordt aangenomen, waarin staat dat in het dovenonderwijs de gesproken taal de voorkeur verdient boven gebarentaal; op termijn volgen alle Nederlandse doveninstituten deze resolutie.

1881 ◦ (NL) Verschijning van het eerste nummer van het *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, dat nog steeds verschijnt en daarmee het langst lopende tijdschrift is op dit gebied.

1881 ◦ (NL) Amsterdam is de eerste stad die een lokaal *telefoonnet* kent. Er zijn negenenveertig abonnees. Telefoonverbindingen kunnen alleen door tussenkomst van een *telefoniste* worden gelegd. Aanvankelijk wordt de *telefoon* alleen voor zakenverkeer gebruikt. Bekend zijn uit de eerste helft van de twintigste eeuw de 'telephoonbriefjes' van Lodewijk van Deyssel, waarop deze opschreef wat een ander, bijvoorbeeld zijn huishoudster, vervolgens voor de telefoon moest voorlezen, bijvoorbeeld aan een leverancier. Later wordt de telefoon gedemocratiseerd, en vanaf ongeveer de jaren zestig van de twintigste eeuw is in de meeste huishoudens telefoon aanwezig.

1881 ◦ (NL) Oprichting van de Sociaal-democratische Bond, de eerste socialistische partij in Nederland, de voorloper van de SDAP en de PvdA.

1881 ◦ (NL) Er wordt een Drankwet uitgevaardigd om het misbruik van sterke drank te beteugelen. J. te Winkel constateert in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'De *drankwet* (zelf een

nieuw woord) van hetzelfde jaar [1881] is oorzaak geworden, dat het woord *vergunning* eene zeer eigenaardige beteekenis heeft aangenomen, zoodat men het in de oude beteekenis nauwelijks meer durft te gebruiken. Ook *in kennelijken staat* is sinds dien tijd, zelfs zonder de vroeger noodzakelijke aanvulling, eene nieuwe, algemeen begrepen uitdrukking voor "dronken" geworden. De voorbereiding tot dien staat werd eertijds in het "wijnhuis" gegeven, doch dien naam hoort men tegenwoordig maar zelden meer: hij is verdrongen door de ook reeds bedaagde woorden "tapperij" of "kroeg"; maar in den laatsten tijd is daarvoor een deftiger naam uitgevonden: *proeflokaal*, als vertaling van "salle de dégustation", niet te verwarren met het even jonge woord *proefstation*. Wie zich aan het proeven in de eerste gelegenheid te buiten gaat, wordt in beschaafde kringen meer en meer *alcoholist* geheeten. Zijn tegenbeeld is *geheelonthouder*, de voorstander van *melksalons*, de verbruiker van het in *kogelfleschjes* bewaarde *spuitwater* of van den overouden drank, die onder den Engelschen naam "squash" als iets nieuws zoozeer in de mode is gekomen, dat het woord reeds tot *kwast* is vernederlandscht.'

1881 ◦ (NL) W.L. van Helten schrijft als eerste een grammatica van het zeventiende-eeuwse Nederlands (*Vondels taal*).

1881 ◦ (NL) Barend Sijmons is de eerste hoogleraar Duitse taal- en letterkunde (in 1877/1878 was hij al als privaatdocent toegelaten voor Hoogduitse en Engelse taal- en letterkunde); Groningen is de eerste universiteit waar de moderne vreemde talen Duits, Frans en Engels als hoofdvak worden gedoceerd, beginnend met Sijmons.

1881 ◦ (ZA) Oprichting van de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Vereniging (NZAV), de oudste op Zuid-Afrika gerichte organisatie in Nederland. In 1885 wordt de Stichting Studiefonds voor Zuid-Afrikaanse Studenten opgericht, die beurzen verleent aan gevorderde Zuid-Afrikaanse studenten om in Nederland een deel van hun studie te volgen (zie ook 1924).

1881-1892 ◦ (NL) Publicatie van het eerste Japans-Nederlandse woordenboek, van J.J. Hoffmann en L. Serrurier: *Japansch-Nederlandsch Woordenboek*; er zijn slechts drie delen verschenen, met de letters A, O en B.

1881-1895 ◦ (B) Publicatie van *Loquela*, een tijdschrift waarin G. Gezelle West-Vlaamse woorden optekent. J. Craeynest werkt het materiaal later om tot woordenboek (Amsterdam 1907, Tielt 1943-1946, Amsterdam 1946). Gezelle is zowel tegen Hollandse als tegen Franse invloed, en vormt een groot aantal purismen die de tand des tijds veelal niet hebben doorstaan, zoals *lichtdrukmaal* voor 'foto', *smoorkruid* voor 'tabak' en *spreekdraad* voor 'telefoon'.

1882 ◦ (NL) Heike Kamerlingh Onnes spreekt in Leiden in zijn inaugurele rede als hoogleraar experimentele natuurkunde en meteorologie van 'door meten tot weten', dat spreekwoordelijk is geworden als *meten is weten* (zie 1913).

1882 ◦ (NL) Verschijning van het eerste deel (A - ajuin) van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. In dit jaar schrijft de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken bij het ontwerp van de begrotingspost Woordenboek: 'Wat zullen ze blij zijn / Wanneer ze aan de *zij* zijn.' Het bekendste spotdicht op het Woordenboek is van Johannes van Vloten, die in 1883 een boek publiceert, getiteld *Nederlandsche Spelling- en Woordenboeksgrieven; de waarheid aan en omtrent Dr. M. de Vries*, met op de eerste bladzijde een gedicht getiteld 'Dertig jaar uit de lijdensgeschiedenis van 't woordenboek', beginnend:

O, luid weêrklink de lofbazuin!
Het Woordenboek kwam tot ajuin
In dertig jaren al; dat heet
Zijn tijd voorzeker welbesteed!

't Duurt nu geen dertig jaar gewis,
Eer 't tot azijn *genaderd is.*

1882-1892 ◦ (NL) Publicatie van het eerste Chinees-Nederlandse en Nederlands-Chinese woordenboek: *Chineesch-Hollandsch Woordenboek van het Emoi dialekt* van J.J.C. Francken en C.F.M. de Grijs. Tussen 1882 en 1891 publiceert G. Schlegel (zie 1875) het vierdelige *Nederlandsch-Chineesch woordenboek met de transscriptie der Chineesche karakters in het Tsiang-Tsiu-dialekt.*

1883 ◦ (B) De wet-Coremans-De Vigne voert tweetaligheid in het onderwijs in. In Vlaanderen moeten Nederlands, Duits en Engels in het Vlaams geleerd worden; het Nederlands werd dus voordien in het Frans onderwezen!

1883 ◦ (NL) De spelling van De Vries en Te Winkel wordt officieel.

1883 ◦ (NL) Oprichting van de Nederlandse Velocipedistenbond, voorloper van de ANWB. Let op de naam *velocipedist* en zie 1869.

1884 ◦ (NL) A.G. van Hamel wordt benoemd als eerste hoogleraar Romaanse (Franse) taal- en letterkunde in Groningen.

1884 ◦ (NL) Publicatie van *Een Zuid-Limburgsch taaleigen. Proeve van vormenleer en woordenboek der dorpsspraak van Heerle* van J. Jongeneel, de eerste historische grammatica van een dialect.

1884 ◦ (ZA) Publicatie van het eerste Afrikaans-Nederlandse woordenboek, van N. Mansvelt: *Proeve van een Kaapsch-Hollandsch Idioticon.*

1885 ◦ (B) Kongo wordt bezit van Leopold II van België. De ambtelijke voertaal is Frans.

1885 ◦ (B) Van J. Vercoullie verschijnt *Spraakleer van het Westvlaamsch.*

1885 ◦ (NL) Eerste uitgave van *De Nieuwe Gids*, het tijdschrift van de Tachtigers, onder redactie van onder anderen Frederik van Eeden, Willem Kloos en Albert Verwey. De verschijning hiervan is een vernieuwingsbeweging die opkomt als reactie op de moralistische en retorische literatuur die gepubliceerd wordt in *De Gids* en die ook taalkundige vernieuwing nastreeft: de Tachtigers kiezen voor een taalgebruik dat veel dichter ligt bij de beschaafde spreektaal dan bij de schrijftaal, en breken daarmee met het primaat van de schrijftaal. Zij vormen veel nieuwe Nederlandse samenstellingen, veelal overigens gelegenheidsvormingen, bijvoorbeeld het *wiebelstrijkende glansvlak* voor 'de zee', *kaarsvlammengloed* en *winterpretgezichten* van Van Deyssel. Daarmee tonen zij evenwel aan dat de Nederlandse taal springlevend is en gebruikt kan worden voor het schrijven van vernieuwende literaire werken. Zij vormen daarmee de literaire tegenhangers van taalkundige vernieuwers als Roorda, Kollewijn en De Vooys. Als voorbeeld van hun taalgebruik kan de bewonderende beschrijving van het werk van Lodewijk van Deyssel dienen uit 1896:

> Heel vaak schrijft-ie zelfs niet, maar spreekt-ie... Ja, daar staat 't te lezen dat 'n schrijver *gegapt* heeft, dat iets *lammenadig* is, dat anderen hun taal *verhanselen*, dat iets *gepiept*-burgerlijk is, daar staat 't woordje *kullen* en dat grappige werkwoord *pijn aan iets hebben*.

Van Kloos is de veel geciteerde uitspraak afkomstig: 'Kunst moet zijn de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie.'

1885 ◦ (NL) Publicatie van het eerste wetenschappelijke werk over achternamen: *De Nederlandsche geslachtsnamen in oorsprong, geschiedenis en beteekenis* door J. Winkler (nieuwe editie van Jan Nijen Twilhaar in 2007).

1885 ◦ (NL) Verschijning van het eerste deel van het *Middelnederlandsch woordenboek* van E. Verwijs en J. Verdam. De

negen delen verschijnen tussen 1885 en 1929 (zie ook 1886); deel 10: *Tekstcritiek en bouwstoffen* van J. Verdam en Willem de Vreese ziet het licht tussen 1927 en 1941, Den Haag. Naar verluidt heeft De Vreese het negendelige *Middelnederlandsch woordenboek* driemaal van A tot Z doorgelezen.

1885 ◦ (NL) Op de vijfde verjaardag van Wilhelmina wordt 31 augustus een nationale feestdag, *prinsessedag*; op haar achttiende verjaardag verandert dit in *koninginnedag*. Wanneer Juliana haar in 1948 opvolgt, verschuift de datum naar 30 april. De verjaardag van Wilhelmina werd in Paramaribo gevierd met een kermis. Hierdoor gebruikt men in het Sranantongo voor het begrip 'kermis' het woord *konfriyari*. Dit woord is het Nederlandse 'koningsverjaring': *konfriyari* is een samentrekking van *konem* of *konegen*, ontleend aan het Nederlandse *koning* respectievelijk *koningin*, en *friyari* 'verjaardag, jarig, jarig zijn', ontleend aan *verjaring*.

1886 ◦ (B) De eerste dialectenquête in België wordt gehouden door de Leuvense hoogleraar P. Willems.

1886 ◦ (B) Er wordt een munt met Nederlandse tekst uitgegeven.

(B) Geschiedenis, aardrijkskunde en natuurwetenschappen moeten ook in het Nederlands onderwezen worden. De Hoogere Vlaamsche Normaalschool wordt gesticht, en de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde wordt in Gent opgericht.

1886 ◦ (B) Oprichting van het katholieke tijdschrift *Het Belfort* (zie 1900).

1886 ◦ (B) Eerste aflevering van het *Glossarium van [...] Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden* van K. Stallaert, als aanvulling op het *Middelnederlandsch Woordenboek* (zie 1885), dat meer Noord- dan Zuid-Nederlandse en te eenzijdig literaire bronnen gebruikte (in 1891 en 1892 kwamen nog twee afleveringen van deel II (tot Poensem) van de pers; in 1977 voltooid door F. Debrabandere).

1886 ◦ (B) In Gent verschijnt *Bijdrage tot een Hagelandsch idioticon* van J. F. Tuerlinckx.

1886 ◦ (B/NL) J. H. Gallée publiceert een *Register op tijdschriften over Nederlandsche taalkunde*, 2de druk (zie 1986).

1886 ◦ (NL) Het Wetboek van Strafrecht, dat in 1881 is voltooid, wordt ingevoerd. Dit is tot op heden het enige wetboek dat taalkundig is doorgelicht, en wel door Matthias de Vries, een van de redacteuren van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. De regering vraagt De Vries 'bedenkingen betreffende de taal en den stijl' te geven. De Vries past de tekst aan de spelling-De Vries en Te Winkel aan, en brengt in overleg met de regering correcties aan. Zo verandert hij 'Niet strafbaar is hij die een feit pleegt ten gevolge van overmagt' in: 'Niet strafbaar is hij die een feit begaat waartoe hij door overmacht is gedrongen', om dronkenschap e.d. als overmachtsfactor uit te sluiten, en wordt 'tegen het misdrijf wordt straf bedreigd' gewijzigd in 'op het misdrijf is straf gesteld'. Over de andere wetboeken, die al in 1838 in werking zijn getreden, oordeelt hij dat ze 'als voorbeelden van cacographie nog altijd het gevoel van iederen Nederlander, wien zijne taal ter harte gaat, zoo pijnlijk aandoen'.

J. te Winkel schrijft in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'In 1881 deed het nieuwe wetboek van strafrecht op aanwijzing van De Vries een sinds lang verouderd woord *afdreiging* (voor "chantage") herleven; eene andere, door De Vries toen voor "homicide" voorgeslagen vertaling "ontlijving", werd niet aanvaard.'

1886 ◦ (NL) J. Beckeringh Vinckers wordt benoemd als eerste hoogleraar Engelse taal- en letterkunde in Groningen.

1886 ◦ (NL) Lodewijk van Deyssel publiceert de brochure *Over literatuur, (De Heer F. Netscher)*, waarnaar spreekwoordelijk is geworden *proza dat als een man op je afkomt*.

1886 ◦ (NL) Willem Kloos publiceert 'Sonnet', waaruit de begin-

regel 'Ik ben een God in 't diepst van mijn gedachten' gevleugeld is geworden.

1886 ◦ (NL) Door de uitvinding van het *gloeikousje* wordt een grotere lichtopbrengst van brandend gas verkregen. Hierdoor raakt in de negentiende eeuw de gasverlichting in de grote steden algemeen verbreid. Ook verwarming met gaskachels neemt enorm toe. J. te Winkel zegt hierover in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'De gassen waren in de natuurwetenschap al lang bekend, toen omstreeks het midden onzer eeuw het lichtgas in de algemeene spreektaal werd ingevoerd door het stichten van *gasfabrieken*, het werken der met huid en haar van de Engelschen overgenomen *gasfitters*, het in gebruik brengen van *gaslantaarns*, *gaslampen*, *gaskranen*, *gasornamenten*, *gashouders*, *gasmeters*, *gaskomforen*, *gaskachels* en *gasgloeilicht*. Het Engelsche "burner" vertaalden wij met *brander*, dat als marinenaam uit den tijd onzer zeeoorlogen nog maar alleen in de herinnering voortleefde. In *concurrentie* (ook dat woord is eerst allengs in de spreektaal gekomen) daarmee zag men al spoedig de *petroleum* verschijnen, aanvankelijk door het volk meestal *peterolie* of *petroléum* genoemd. De *lucifer* dagteekent reeds van even vóór 1850, maar zonder zwavel van een tiental jaren later. Deze heet nog altijd *Zweedsch*, ofschoon hij tegenwoordig ook elders dan in Zweden wordt vervaardigd. Intusschen is met de zaak ook het woord "zwavelstok" bijna geheel in onbruik geraakt. De vroegere quaestie of "open haard" een pleonasme was, is reeds lang van de baan. De "huiselijke haard" bestaat bij velen nog maar in de verbeelding of de herinnering: nu moet men van de huiselijke *vulkachel* spreken, als men zich niet te rhetorisch wil uitdrukken. Als verbeterde inrichting der openbare brandblussching heeft men in de tweede helft onzer eeuw in verschillende steden onder Duitschen naam eene *brandweer* ingevoerd, en woorden gemaakt als *brandschel* en *brandkraan*. Ook eene samenstelling als *stoombrandspuit* was met de zaak voor vijftig jaar nog onbekend, en lang zal het niet meer duren of niemand weet meer, wat "brandemmers" zijn.'

1887 ◦ (B) Eerste Nederlandstalige redevoering van Leopold II te Brussel.

1887 ◦ (NL) De eerste *Prinsjesdag*, de opening van de jaarlijkse zitting van de Staten-Generaal en het uitspreken van de *Troonrede* op de derde dinsdag van september (de benamingen *Prinsjesdag* en *Troonrede* zijn overigens ouder).

1887 ◦ (NL) Het Leger des Heils opent het eerste filiaal in Nederland (twee jaar later in België). J. te Winkel zegt hierover in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'Eéne vereeniging is hierheen in de tweede helft onzer eeuw uit Engeland overgebracht, die zich door een zeer bijzonderen naam onderscheidt, het *heilsleger* (vertaling van "salvation-army", zooals de in 1865 in Engeland gestichte vereeniging heet). De leden er van worden algemeen met den naam van *heilsoldaten* bestempeld.'

1887 ◦ (NL) H. Molema publiceert het *Woordenboek der Groningsche Volkstaal in de 19de eeuw*.

(NL) Van Helten schrijft als eerste een *Middelnederlandsche Spraakkunst* in het Nederlands. De Duitser Johannes Franck had de wereldwijde primeur, met zijn *Mittelniederländische Grammatik* uit 1883. De syntaxis ontbreekt bij Van Helten.

1888 ◦ (B) Eerste Nederlandstalige redevoering in de Kamer door Coremans.

1888 ◦ (B) De uitgifte van tweetalige bankbiljetten.

1888 ◦ (NL) Willem Kloos publiceert het aan Frederik van Eeden opgedragen sonnet 'Van de zee', waaruit de beginregel 'De Zee, de Zee klotst voort in eindelooze deining' gevleugeld is geworden.

5.12 *Mode in de voornaamgeving*

De taalkundige C.G.N. de Vooys wijst er in een artikel over de Engelse invloed op het Nederlands op, 'dat men omstreeks 1825 de vaderlandse meisjesnamen bij voorkeur verving door Franse en men dus hoorde van Mimi's, Jacqueline's en Margo's, maar toen een twintig jaren later de Engelse letterkunde meer invloed kreeg, kwamen er Mary's, Betsy's en Nelly's. Met de mannennamen is het, hoewel minder opvallend, evenzoo gegaan.'

J. te Winkel voegt hieraan toe in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'Groot is de verandering, die de vrouwelijke voornamen in de laatste vijftig jaar hebben ondergaan, zoodat zelfs in de lagere standen eeuwenheugende verkortingen in onbruik komen, als Mietje, Grietje, Pietje, Koosje, Wimpje of Mientje, Betje of Lijsje, Heintje of Jetje, Kaatje of Trijntje, Keetje of Neeltje, Aaltje of Daatje, Jansje, Naatje, Nansje of Antje. Mooie, volle namen wil men nu aan zijne dochters geven, en de Regeering heeft dat in de hand gewerkt door verkleinwoorden uit de registers van den burgerlijken stand te weren. Toch worden in het dagelijksch leven die lange namen weer verkort, maar op andere manier dan vroeger, en wie eertijds de bovengenoemde namen droegen, heeten nu: Marie of Mary, Margareta of Greta, Petronella of Nelly, Jacoba of Coba, Wilhelmina of Willy, Elisabeth, Lize of Betsy, Henriëtte of Hanny, Hendrika of Rika, Katharina of Cateau, ook Teau, Cornelia, Cor of Corry, Alida, Johanna, Jo, Anna of Nancy. Zooals men ziet, doet zich hierbij groote liefde voor den Engelschen y-uitgang voor. Samengestelde voornamen als Annemie, Bettemie, Betteko, Wimmeko, Annekee en Miebet zijn nu uiterste zeldzaamheden en toch waren ze in het midden onzer eeuw nog tamelijk gewoon.'

1889 ◦ (B) In Gent verschijnt van L. Simons *Roermondsch dialect, getoetst aan het Oud-Saksisch en Oud-Nederfrankisch*.

1889 ◦ (B) De wet-Coremans-De Vigne regelt het taalgebruik in strafrechtzaken.

1889 ◦ (NL) In Leiden wordt een dovenschool opgericht waar men gesproken taal en geen gebaren onderwijst.

1889 ◦ (NL) Oprichting van de *Arbeidsinspectie*. Wilhelmina Drucker richt de Vrije Vrouwen Vereniging op (zie 1970).

1889 ◦ (NL) Oprichting van de Nederlandse Voetbal- en Atletiekbond. Eind achttiende eeuw ontstaat in Engeland en Duitsland een stroming die veel waarde hecht aan lichamelijke opvoeding en deze tot een onderdeel van de opvoeding wil maken. Dat lukt, want het wordt uiteindelijk overal een verplicht leervak op scholen. Uit deze beweging komen *atletiek* en *turnen* (Duitse leenwoorden) en *gymnastiek* (een Frans leenwoord) voort. In 1847 hebben we het Engelse woord *sport* overgenomen. In 1871 is in Engeland de eerste voetbalcompetitie gespeeld. In Nederland wordt voetbal in 1879 door Pim Mulier, de grondlegger van de georganiseerde sport in Nederland, geïntroduceerd onder de Engelse naam *football*. Aanvankelijk is voetbal nog een elitesport, maar in de Eerste Wereldoorlog wordt het een volkssport, doordat men de gemobiliseerde troepen voetbal laat spelen om ze bezig te houden. In de tweede helft van de negentiende eeuw neemt het Nederlands vele Engelse sporttermen over (want Engeland is dé sportnatie), zoals *boksen*, *cricket*, *golf*, *hockey*, *match*, *race*, *rugby* en *tennis*.

1889 ◦ (NL) Publicatie van *Mei* van de bekende Tachtiger H. Gorter met de veel geciteerde beginregel 'Een nieuwe lente en een nieuw geluid'.

1889 ◦ (NL) Stoett schrijft *Proeve eener beknopte Middelnederlandsche syntaxis*, als aanvulling op de *Middelnederlandsche Spraakkunst* van Van Helten (1887).

1889 ◦ (NL) P.J. Veth, een van de eerste hoogleraren indologie en een autoriteit op het gebied van Indië, publiceert *Uit Oost en*

West. Verklaring van eenige uitheemsche woorden (Arnhem). Veth wijst er onder *koelie* op 'hoe weinig de Nederlanders hun koloniën kennen in alles wat niet rechtstreeks de belangen van de schatkist raakt!' Hij beschrijft de woordgeschiedenis van ongeveer tweehonderd woorden die in Indië gebruikt worden (veelal Indonesische leenwoorden in het Nederlands) en vermeldt informatie die nog steeds leerzaam is. Eén voorbeeld volstaat:

> *Alang-alang* is de bij de Europeanen in Indië algemeen gebruikelijke laag-Javaanse naam van een soort van lang rietgras (*Imperata arundinacea* of *Imperata Königii*), die in hoog-Javaans *kambĕng*, in het Soendaas *eurih*, in het Maleis *lalang* heet. Dit gras, tot een hoogte van drie à vier voet opschietende en dicht bijeen groeiende, vormt op Sumatra, Java en elders uitgestrekte, door vele tijgers bewoonde wildernissen, daar het mijlen ver de vlakten en zachtglooiende berghellingen met een eentonig, vaalgroen kleed bedekt. Het vertoont zich spoedig overal waar vroeger voor de landbouw ontgonnen velden weer verlaten en aan de woeste natuur prijsgegeven worden. Men bedient zich van het *alang-alang* veelvuldig als dekriet voor inlandse woningen.

1890 ◦ (B) De taalwet op het Hoger Onderwijs eist vanaf 1895 Nederlandse-taalkennis bij alle functionarissen in Vlaanderen.

1890 ◦ (B) In de Belgische Senaat wordt voor het eerst een redevoering gehouden in het Nederlands.

1890 ◦ (B) Willem de Vreese publiceert zijn studie 'Zuidnederlandsche Taal- en Letterkundige Wetenschap' in het tijdschrift *Nederlandsch Museum*, waarin hij laat zien dat Vlamingen veel fouten tegen het Nederlands maken.

1890 ◦ (B) J. Obrie houdt een lezing over 'Zuiverheid van Taal', waarin hij wijst op de grote Franse invloed op het Nederlands in Vlaanderen.

1890 ◦ (B) D. Claes houdt een lezing voor de Academie over 'Eenige Volksuitdrukkingen verdedigd en aanbevolen', waarin hij De Bo (1874) volgt en het gebruik van de gewestelijke woorden verdedigt. Zo betreurt hij het dat uitgevers het zuidelijke *appelsien* veranderen in het noordelijke *sinaasappel*, en *klak* in *muts*.

1890 ◦ (B) De Koninklijke Vlaamse Academie schrijft een prijsvraag uit waarin men vraagt naar een volledige lijst van de meest voorkomende gallicismen met aanduiding van de zuivere Nederlandse equivalenten. Er komen twee verhandelingen binnen: een van Hippoliet Meert en een van Willem de Vreese. Beide werken worden bekroond en gepubliceerd in 1897 respectievelijk 1899. Een en ander geeft aanleiding tot de nodige polemiek.

1890 ◦ (B) Verschijning van het *Beknopt etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal* door J. Vercoullie, het eerste wetenschappelijke etymologische woordenboek van het Nederlands. Het wordt nog tweemaal herzien.

1890 ◦ (B) In Antwerpen verschijnt *Bijdrage tot een Haspengouwsch idioticon* van A. Rutten.

1890 ◦ (NL) De schilder Vincent van Gogh, wiens museum in Amsterdam tegenwoordig een trekpleister voor buitenlanders vormt en wiens leven is bezongen door Don McLean, pleegt berooid zelfmoord. Behalve als schilder geniet hij tegenwoordig ook een grote reputatie om zijn brieven. In de twintigste eeuw wordt, ongetwijfeld vanwege het bekende schilderij *De aardappeleters*, een Nederlands aardappelras *Van Gogh* genoemd. De naam van het ras is onder andere geleend in het Fins als *VanGogh (peruna)*. Voorts is het bekend in onder andere het Deens, Duits, Engels, Frans, Noors en Zweeds.

1890-1895 ◦ (NL) De encyclopedie *Sijthoffs woordenboek voor kennis en kunst* verschijnt.

1891 ◦ (B) Uitgifte van tweetalige postzegels.

1891 ◦ (B) D. Claes publiceert het taalzuiverende *Gemengde Taal- en Letterkundige Aanmerkingen*, bestemd voor studenten en jonge schrijvers.

1891 ◦ (B) D. Carnel publiceert in Parijs over het Frans-Vlaams: *Le dialecte flamand de France. Étude phonétique et morphologique de ce dialecte, tel qu'il est parlé spécialement à Bailleul et ses environs.*

1891 ◦ (NL) C. Joh. Kieviet publiceert *Uit het leven van Dik Trom*, het eerste Nederlandse kwajongensboek.

1891 ◦ (NL) De taalkundige Muller constateert dat er een zekere mate van vrijheid bestaat binnen de uniforme standaardtaal: 'Ook beschaafde Friezen, Groningers, Zeeuwen, Brabanders spreken nog altijd in menig opzicht anders dan de geboren Hollanders. Moet dit anders worden? [...] Welk kwaad steekt er in deze verscheidenheid?' Om te concluderen: 'Laat ieder vogeltje zingen zoals het gebekt is!' Uit mededelingen over de jaren dertig van de twintigste eeuw blijkt dat de verschillen die Muller opsomt, in die periode nog steeds bestaan, en dat de uitspraak van bijvoorbeeld hoogleraren – hoogopgeleiden dus – duidelijk hun geboorteplaats verraadt. Zie ook kader 5.14.

1891 ◦ (NL) Oprichting van Philips' Gloeilampenfabrieken te Eindhoven (zie 1961, 1995).

1891 ◦ (NL) R.A. Kollewijn pleit in een artikel 'Onze lastige spelling' voor spellingvereenvoudiging van woorden en buigingsuitgangen, en voor eenheid tussen schrijftaal en beschaafde spreektaal. Hierbij legt hij de nadruk op het beginsel van de uitspraak ('taal is klank', 'schrijf zoals je spreekt') en niet meer op het etymologische beginsel, zoals De Vries en Te Winkel deden. Zijn argument hiervoor is dat er in de schrijftaal geen onderscheidingen moeten voorkomen die niet bestaan in de spreektaal.

1892 ◦ (NL) Oprichting van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Vanaf dit moment bestaat er een helder betekenisverschil tussen de termen *hervormd* (zie 1816) en *gereformeerd.*

1892 ◦ (NL) De Duitse taalkundige Franck publiceert een *Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*, dat vooral een bewerking is van het negen jaar daarvoor verschenen Duitse etymologische woordenboek van Kluge. Francks woordenboek krijgt pas waarde door de bewerking van de slavist Van Wijk in 1912.

1892 ◦ (NL) J.F.L. Montijn publiceert onder het pseudoniem Heraldicus een klein maar nuttig boekje getiteld *Lijf- en wapenspreuken van het Vorstelijk Huis, van den Nederlandschen adel, van beroemde Nederlanders en Buitenlanders enz.* Herdrukt in 1926.

1892 ◦ (NL) H. Jellinghaus publiceert *Die niederländischen Volksmundarten.*

1892 ◦ (NL) H.W.F. Bonte publiceert onder de titel *Parisismen* een Nederlandse bewerking van het door C. Villatte samengestelde woordenboek van het Parijse *argot* (Bargoens), zie kader 5.13.

5.13 *Preutsheid*

H.W.F. Bonte eindigt het Voorbericht van *Parisismen* over het Parijse *argot* (Bargoens) met de woorden: 'Ten slotte nog een noodzakelijke waarschuwing. *Dit boek is volstrekt niet geschreven voor de Fransch leerende jeugd*, maar voor volwassenen bestemd. Het ligt in den aard der zaak, dat eene verzameling van woorden, die voor het grootste deel ontleend zijn aan de taal der dieven en moordenaars, der veile deernen [hoeren] en der laagste volksklassen, eene menigte vuile, cynische uitdrukkingen bevat, die, ter wille van de originaliteit – al is er zooveel mogelijk naar welvoeglijkheid gestreefd – dikwijls moeten vertaald

worden, door de overeenkomstige even krasse Nederlandsche uitdrukkingen. In het belang der zaak verzoeken wij den lezer zich daaraan niet te ergeren.'
Enkele voorbeelden van *argot*-woorden en hun vertalingen in dit woordenboek zijn:
baiser 'een vrouw beslapen'
bastringue 'vijl; klein ijzeren etui, dat een pas, geld en getande horlogeveeren bevat en dat de dieven dikwijls in hun aars verbergen'
cavalerie 'rioolruimers (wegens hun hooge laarzen)'
écraser des tomates [tomaten fijnmaken] 'de maandelijksche regels [menstruatie] hebben'
moucheur de chandelle [kaarsensnuiter] 'onanist, zelfbevlekker'
naturalisme 'nieuwe letterkundige school, die zich tot taak stelt, al het monsterachtige en afzichtelijke der menschelijke natuur bloot te leggen, naturalisme'
Pays-Bas 'het achterste'
pouisse 'vrouw die aan Lesbische liefde doet'
rafistoleur de pommes de terre 'bedrieger die oude aardappelen in het water legt, ze met een stompen bezem zoo bewerkt, dat zij er als nieuwe uitzien en die ze dan als zoodanig verkoopt'
saute-ruisseau [gootspringer] 'aankomend klerkje bij een notaris, of leerling die de kleine boodschappen doen moet, loopjongen'
taper dans le tal [in het achterste stoten] 'aan paederastie [homoseks] doen'

1892 ◦ (NL) Herziening van het belastingstelsel. J. te Winkel zegt hierover in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898): 'Nieuwe wetten hebben nieuwe woorden ingevoerd, zooals *inkomstenbelasting, vermogensbelasting* (sinds 1892), *bedrijfsbelasting* (sinds 1893) en *rijwielbelasting* (sinds 1897), alle, met het *plakzegel* (sinds 1882) uit de tweede helft onzer eeuw dagteekenend en in zoover waarlijk taalverrijkend, dat zij geene andere woorden op dit gebied hebben verdrongen, behalve alleen *patentbelasting* of *het patent*.'

1892-1896 ◦ (NL) De driedelige *Nederlandsche spraakkunst* van C.H. den Hertog ontwikkelt zich tot de belangrijkste 'traditionele' grammatica, uitgaande van de redekundige zinsontleding en van de schrijftaal, en (gematigd) normatief. Naar aanleiding van een opmerking over het kommagebruik in dit werk schrijft de taalkundige C. Bake in *Noord en Zuid* in 1898 een pleidooi voor het maken van een verschil tussen beperkende en uitbreidende bijzinnen: voor een beperkende bijvoeglijke bijzin dient men géén komma te schrijven (*de boom die daar staat, wordt morgen omgehakt*), voor een uitbreidende bijvoeglijke bijzin wél (*de boom, die getroffen was door de iepenziekte, werd omgehakt*). Hierop reageert Den Hertog met de opmerking dat de regel in zijn ogen te veel grammaticaal onderscheidingsvermogen eist om hem te kunnen aanbevelen. Desalniettemin wordt de regel in de eerste helft van de twintigste eeuw algemeen aanvaard in grammatica's, zij het niet algemeen gevolgd door taalgebruikers.

1893 ◦ (B) Oprichting van het letterkundig maandblad *Van Nu en Straks* door A. Vermeylen. Dit wordt wel de 'Vlaamse *Nieuwe Gids*' genoemd (zie 1885).

1893 ◦ (NL) G.J. Boekenoogen publiceert *Onze rijmen*, met daarin onder meer: 'Zagen, zagen, wiedewiedewagen' en:

Waarom?
– Daarom.
– Daarom is geen reden.
Als je van de trap afvalt,
dan ben je gauw beneden.

1893 ◦ (NL) Oprichting door Kollewijn en medestanders van de 'Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Spelling en Verbuiging', die in 1894 onder de gewijzigde naam 'Vereniging tot vereenvoudiging van onze schrijftaal' diverse vereenvoudigingsvoorstellen doet: het achtervoegsel *-lijk* wil men spellen als *-lik* (daarom krijgt het voorstel de bijnaam de 'likspelling') en *-isch* als *-ies*; waar *sch* als *s* klinkt, wordt aldus gespeld (*vis, mens* en niet *visch, mensch*); en de verbindings-*s* en *-n* wil men alleen spellen waar ze worden gehoord (vandaar *oorlogschip, zedekunde*). Voorts bepleit men de huidige spelling van enkele *e* en *o* in open lettergrepen, alleen *ee* op het einde van woorden (*twee*) en in afleidingen en samenstellingen van zulke woorden (*tweede, tweetal*).

1893 ◦ (NL) Willem Kloos dicht de veel geciteerde regels:

Ik ween om bloemen in den knop gebroken
En vóór den uchtend van haar bloei vergaan,
Ik ween om liefde, die niet is ontloken,
En om mijn harte dat niet werd verstaan.

1894 ◦ (B) J. Vercoullie, voorstander van aansluiting bij de Noord-Nederlandse norm, schrijft een schoolgrammatica waarin hij niet meer alleen de schrijftaal, maar ook de spreektaal als norm neemt.

1894 ◦ (NL) Lodewijk van Deyssel publiceert de in 1887 geschreven verhandeling 'Nieuw Holland', waarnaar spreekwoordelijk is geworden *de vaart der volkeren*.

1894 ◦ (NL) In een advertentie voor de Simplex-wasmachine verschijnt voor het eerst de leus 'Een kind kan de wasch doen', die spreekwoordelijk is geworden.

1895 ◦ (B) De *Moniteur Belge*, het Belgische Staatsblad, wordt tweetalig.

1895 ◦ (B) J. Broeckaert publiceert een *Bastaardwoordenboek*.

1895 ◦ (B) Willem de Vreese wordt hoogleraar in de Middelnederlandse taal- en letterkunde aan de universiteit van Gent. Hij is de grondlegger van de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta, een verzameling van beschrijvingen van handschriften met Middelnederlandse literaire teksten in bibliotheken en particuliere verzamelingen, die na zijn dood is aangekocht door het Rijk en die zich momenteel in de universiteitsbibliotheek van Leiden bevindt.

1895 ◦ (B/NL/ZA) Oprichting van het Algemeen Nederlands Verbond (ANV), een internationale vereniging die streeft naar samenwerking op het gebied van taal en cultuur in het Nederlandse taalgebied: Nederland, Vlaanderen inclusief Brussel en Frans-Vlaanderen, Zuid-Afrika, de Nederlandse Antillen en Suriname.

1895 ◦ (NL) Van W. de Vries verschijnt in Groningen *Het vocalisme van den tongval van Noordhorn*.

1895 ◦ (NL) J.H. Gallée publiceert in Deventer het *Woordenboek van het Geldersch-Overijselsch dialect*.

1895 ◦ (NL) Frederik van Eeden publiceert *Het lied van schijn en wezen* (deel 1), waarvan de titel spreekwoordelijk is geworden.

1895 ◦ (NL) J.H. Leopold publiceert het titelloze gedicht dat begint met de woorden 'O, als ik dood zal, dood zal zijn / kom dan en fluister, fluister iets liefs', die vaak worden aangehaald in rouwadvertenties.

1895-1900 ◦ (NL) Ontstaan van de term 'Algemeen Beschaafd Nederlands' (ABN), in de kolommen van het in 1891 opgerichte tijdschrift *Taal en Letteren*, waar hervormers onder het motto 'taal is klank' het primaat van de spreektaal bepleiten. Het tijdschrift, dat bekende taalkundigen als Kollewijn en Vercoullie in de redactie heeft, gaat in 1906 ter ziele. Zie ook kader 5.14.

5.14 *De beschaafde spreektaal*

Vanaf halverwege de negentiende eeuw ontstaat er in Nederland, niet in België, een soort beschaafde spreektaal, een gesproken eenheidstaal, waaraan aanvankelijk alleen de gegoede burgers zich houden. Dit is te danken aan een aantal vernieuwingen, die allemaal in deze periode plaatsvinden: de oprichting van middelbare scholen (1861, 1863, 1876) en de uitbreiding van het onderwijs, de industrialisatie, waardoor de bevolking van de grote steden enorm groeit doordat mensen van het platteland (met verschillende dialecten) naar de steden trekken, de uitbreiding van de actieradius van mensen dankzij het openbaar vervoer – trein (1835/1839), tram (bekend sinds 1884), bus (bekend sinds 1887) – en fiets (bekend sinds 1867), auto (bekend sinds 1897) en motorfiets (bekend sinds 1902), de vertoning van films (1896, aanvankelijk zonder geluid), en de communicatie per telefoon (1881), waarmee men direct contact krijgt met mensen die een ander dialect spreken, en bovendien 'echte' spreektaal en informele taal hoort. Ook de nationale dienstplicht brengt mensen met verschillende dialecten bij elkaar. De beschaafde spreektaal die nu ontstaat, breidt zich vanuit de Randstad steeds meer uit, ten koste van de dialecten, begin twintigste eeuw versterkt door de uitvinding van de radio (1919/1923) en later de televisie (1951/1953).

J. te Winkel zegt in *Eene halve eeuw* (zie 1848-1898) over de nieuwe beschaafde uitspraak: 'Opmerkelijk is het, hoe sedert het verbeterd onderwijs van 1857 de spreektaal van beschaafde Hollanders allerlei dialectische eigenaardigheden heeft afgelegd, zoodat tegenwoordig de platte spreektaal in Holland veel verder afstaat van de taal der beschaafden dan vroeger. Amsterdamsche I's voor E, als in *bin* en *minsch*, zal men uit den mond der beschaafden weinig meer hooren, en evenmin EU's voor e's, als in *veul*, *teugen*, die voor vijftig jaar nog min of meer voor aristocratisch doorgingen, evenals *peerd* of *paerd*, *steert* of *staert* voor *paard* en *staart*. Ook heeft de Amsterdamsche, en algemeen Hollandsche, verkleiningsuitgang *ie* bij *huisie*, *koppie*, enz. het bij de beschaafden tegen *je* verloren, zooals de meervoudsuitgang *es* van *kippes*, enz. nu door beschaafde Rotterdammers niet meer gebruikt wordt. Deze hebben ook al sinds vijf en twintig jaar hun *heit* voor *heeft* opgegeven, zooals de beschaafde Amsterdammers hun overoud *het* of wat jonger *heb* voor *heeft*. De beschaafde Hagenaars streven naar eene heldere uitspraak der A, die in het plat Haagsch als AE klinkt; en van dien aard zouden wij nog veel meer kunnen opsommen, om te doen zien, hoe de invloed van het Hollandsch dialect ook op de uitspraak van het beschaafd Nederlandsch is afgenomen en meer en meer eene bij de schrijftaal aansluitende beschaafde uitspraak begint te heerschen.'

Eind negentiende eeuw verandert ook de positie van de stadsdialecten radicaal. In plaats van een tegenstelling tussen stad en platteland onstaan er nu sociale tegenstellingen binnen de steden zelf. Er trekken allerlei mensen van het platteland naar de stad, en hier vindt een vermenging plaats van de dialecten die ze voorheen spraken, met als resultaat een groepstaal, namelijk van de arbeiders. De kloof tussen deze stadstaal of groepstaal van de lagere sociale klasse (sociolect) en de gesproken eenheidstaal van de gegoede opgeleide burgers wordt steeds groter. Hier ligt de kiem van de huidige stadstalen zoals het Haags, Utrechts en Rotterdams.

1895-1911 ◦ (FR) Publicatie van het *Friesch Woordenboek* van Waling Dijkstra.

1896 ◦ (B) E. Paque publiceert *De Vlaamsche volksnamen der planten van België, Fransch-Vlaanderen en Zuid-Nederland*. Bijvoegsel in 1912.

1896 ◦ (B/NL) In Nederland en België worden de eerste filmvoorstellingen gegeven.

1896 ◦ (B/NL) De eerste moderne Olympische Spelen worden

gehouden, waardoor de belangstelling voor sporten bij een groot publiek toeneemt.

1896 ◦ (NL) A. Opprel publiceert *Het dialect van Oud-Beierland.*

1896 ◦ (NL) In Deventer verschijnt van W. Draaijer het *Woordenboekje van het Deventersch dialect.* Hij is een van de eersten die opmerkt dat het dialect aan het veranderen is: 'In de laatste jaren heeft het dialect van Deventer danig geleden. Het getal *vleesèters* is op onrustbarende wijze gestegen en dat der *vleisèters* in dezelfde mate gedaald. Vandaar dat het hóóg tijd wordt, dat taalminnaars het Deventersch eens onder handen nemen; hoe langer men daarmede wacht, hoe meer gevaar er bestaat, dat woorden en uitdrukkingen, die voor de taalstudie van belang zijn, voor goed verloren raken.'

1896 ◦ (ZA) Verschijning van het eerste Afrikaanse tijdschrift (voor kinderen): *Ons Klyntji.*

1897 ◦ (B) Oprichting van het Koninklijk Vlaams Conservatorium in Antwerpen.

1897 ◦ (B) Pastoor Jan Bols publiceert *Honderd oude Vlaamsche liederen*, met de vroegste vindplaats van het kerstlied dat begint met 'Hoe leit dit kindeke hier in de kou!'

1897 ◦ (B) H. Meert publiceert *Distels. Proeve van taalzuivering*, en beveelt als remedie voor de slechte toestand van het Nederlands in Vlaanderen degelijk onderwijs in die taal aan.

1897 ◦ (NL) Eerste druk van M.J. Koenen, *Verklarend handwoordenboek der Nederlandsche taal*, het kleinere broertje van Van Dale, dat vooral voor schoolgebruik is en vele herdrukken kent.

1897 ◦ (NL) G.J. Boekenoogen publiceert *De Zaansche volkstaal.*

1897 ◦ (NL) Het Rijk neemt het telefoonverkeer op zich.

1897 ◦ (NL) Catharina van Rennes publiceert in een bundel liedjes 'Een babbeltje' (naar Kate Greenaway), met de beginregels 'Drie kleine kleuterkes / die zaten op 'n hek'.

1897 ◦ (NL) De Burghers op Ceylon richten 'Het Hollandsch Gezelschap van Ceylon' op, dat in 1907, overeenkomstig de gebruikte voertaal, zijn naam wijzigt in 'Dutch Burgher Union of Ceylon'. De Union geeft tussen 1908 en 1968 een driemaandelijks tijdschrift uit, *The Journal of the Dutch Burgher Union of Ceylon*. De Burghers houden traditionele Nederlandse feesten, met name Sinterklaas, in ere, ook na 1948, als Ceylon een onafhankelijke staat binnen het Britse Gemenebest wordt, sinds 1972 onder de naam Sri Lanka.

1898 ◦ (B) Het Nederlands wordt naast het Frans als officiële taal erkend (Gelijkheidswet).

1898 ◦ (NL) Pieter Louwerse schrijft voor de inhuldiging van Wilhelmina het lied 'Mijn Nederland':

Waar de blanke top der duinen
Schittert in de zonnegloed
[...] Juich ik aan het vlakke strand
'k Heb u lief mijn Nederland.

Het lied wordt in 1900 gepubliceerd in het *Liederboek van Groot-Nederland* van F.R. Coers, op muziek van Richard Hol; *de blanke top der duinen* is spreekwoordelijk geworden.

1898 ◦ (NL) Katharina Leopold publiceert de bundel *Sint Nikolaas*, met daarin 'Zes december', dat begint met 'O, kom eens kijken, / Wat ik in mijn schoentje vind'; aan de tekst is in latere bewerkingen veel veranderd.

1898 ◦ (NL) *Van Dale's groot woordenboek der Nederlandsche Taal* vermeldt als eerste handwoordenboek het woord *neuken*, met als eerste betekenis '(gemeen.) beslapen, vleeschelijke gemeenschap met eene vrouw hebben' en als tweede betekenis 'zaniken' (met als voorbeeldzin: *lig toch niet te neuken*). Bij het schoolwoordenboek van Koenen, dat sinds 1897 verschijnt, zou het tot 1974 duren voordat dit taboewoord werd opgenomen, met als curieuze voorbeeldzin: *ze spartelde tegen, maar ik heb haar toch geneukt*. Overigens is *neuken* in de seksue-

le betekenis véél ouder, maar omdat er zo'n taboe op rustte is het lang buiten de woordenboeken gehouden. Vooralsnog dateert de vroegste vindplaats uit 1653. Het woord komt voor in een rechtbankverslag van een zaak die op 10 februari 1653 diende voor de rechtbank in Nieuw-Amsterdam (later New York genoemd). Een Nederlandse kolonist, Goderis genaamd, was op een dag met zijn kano naar het Oestereiland (het tegenwoordige Ellis Island) gevaren, en daar aangekomen vroeg een brutale kerel hem 'om sijns eijsers vrou eens te mogen neuken', want hij wist nog van een andere man die dat deed. Het kwam tot een vechtpartij, waarbij iemand in de nek werd gestoken, vandaar de rechtszaak.

1899 ◦ (B) W. De Vreese publiceert het puristische *Gallicismen in het Zuidnederlandsch* en adviseert 'Laat ons bij de Noordnederlanders ter schole gaan'. Hij krijgt veel kritiek, onder andere van Prayon-van Zuylen, die pleit voor een duidelijk Vlaamse inbreng in de ontwikkeling van het Nederlands. In augustus 1899 leest hij naar aanleiding van De Vreeses werk een opstel voor, getiteld 'Over Taalpolitie', gevolgd door een 'Naschrift op taalpolitie' in september. In 1900 verschijnt een uitvoerig antwoord van De Vreese in de *Verslagen en Mededelingen van de Academie*.

1899 ◦ (B) Jozef Bal publiceert *Verklarend woordenboek met platen voor België en Nederland*, het eerste eendelige handwoordenboek dat in België is vervaardigd. Tweede druk in 1900.

1899 ◦ (NL) De eerste internationale vredesconferentie wordt in Den Haag gehouden.

1899 ◦ (NL) H. Heijermans schrijft het toneelstuk *Ghetto*, waaruit de uitspraak 'Zooals 'n klok thuis tikt, tikt ze nèrgens' spreekwoordelijk wordt; ook de titel van zijn *Op hoop van zegen* uit 1900, met de beroemde zin 'de vis wordt duur betaald', wordt spreekwoordelijk.

1899 ◦ (NL) Taco H. de Beer en E. Laurillard publiceren *Woordenschat, verklaring van woorden en uitdrukkingen*. Dit staat algemeen bekend als het leukste woordenboek uit de negentiende eeuw. Doel van de auteurs is een Nederlandse tegenhanger te maken van Brewers beroemde *Dictionary of Phrase and Fable* uit 1870. Zij streven ernaar alleen op te nemen wat door andere lexicografen over het hoofd is gezien. Het boek vormt een rijke bron voor Bargoens, citaten en allerlei curieuze weetjes. Trefwoorden die voor zover bekend niet in eerdere woordenboeken zijn opgenomen, zijn bijvoorbeeld *colt*, *corduroy*, *cowboy*, *curriculum*, *feminisme*, *geheid*, *glossolalie*, *jaeger*, *joetje*, *jumbo*, *kefir*, *kiekje*, *levitatie*, *lingua franca*, *lucullusmaal*, *maffen*, *mezoeza*, *pullman*, *raglan*, *raiffeisenbank*, *sèvres*, *sjoel*, *stradivarius* en *tommy*.

1899 ◦ (ZA) D.C. Hesseling legt met *Het Afrikaans* de grondslag van de Afrikaanse (historische) taalkunde.

1899-1901 ◦ (NL) Er verschijnt een geheel nieuwe, vrijzinnig protestantse bijbelvertaling, de zogenoemde Leidse vertaling, ter vervanging van de Statenvertaling.

1899-1906 ◦ (B) P.J. Cornelissen en J.-B. Vervliet publiceren het *Idioticon van het Antwerpsch Dialect*.

1899-1908 ◦ (NL) Publicatie van *Vivat's geïllustreerde encyclopedie* door J. Kramer en A.L.H. Obreen.

6 HET NEDERLANDS VAN 1900 TOT 2007

Inleiding

In de twintigste eeuw verschijnt een zeer groot aantal werken over de Nederlandse taal, enerzijds schoolboeken en taalgidsen waarin voorgeschreven wordt wat correct Nederlands (ABN) is, anderzijds wetenschappelijke boeken, artikelen en tijdschriften met taalkundige beschrijvingen van aspecten van de Nederlandse taal, zowel de standaardtaal als dialecten. Tevens verschijnt een groot aantal woordenboeken, vaak over deelaspecten (scheldwoorden, vloeken, eponiemen, geoniemen, leenwoorden). Het is onmogelijk en oninteressant om alle publicaties te vermelden. Ik beperk me in het onderstaande tot de standaardwerken die in deze periode zijn verschenen, waaronder ook de belangrijkste dialectwoordenboeken. Ook literaire vernieuwingen kunnen slechts worden aangestipt.

De maatschappij en de (sociale) wetgeving hebben in de twintigste eeuw veel veranderingen doorgemaakt, en daarmee is ook de Nederlandse woordenschat – soms tijdelijk – uitgebreid met nieuwe woorden. Ook hiervan kan met geen mogelijkheid een complete beschrijving worden gegeven. Terwijl in de vorige eeuwen de tijd het kaf van het koren heeft gescheiden, geldt dat niet voor de periode waar wij met onze neus bovenop zitten: het is niet te bepalen welke taalverschijnselen blijvend zijn en welke van voorbijgaande aard. Wel worden zo veel mogelijk wettelijke bepalingen met betrekking tot het gebruik van het Nederlands, Fries, dialecten en streektalen vermeld, evenals Nederlandse en Belgische instituten in het buitenland, en onderwijsveranderingen. Ook wordt de eerste benoeming van hoogleraren voor moderne vreemde talen in de Lage Landen vermeld, en de eerste woordenboeken van moderne vreemde talen (voor zover niet al in eerdere eeuwen ter sprake gekomen).

Nieuw is dat in de twintigste eeuw vrij veel aandacht is besteed aan neologismen. In het onderstaande heb ik de volgende keuze gemaakt: ik besteed vooral aandacht aan de meest typerende woorden die in de neologismenverzamelingen worden vermeld, en verder aan woorden waarvan bekend is door wie ze in welk jaar zijn gemunt, en gedateerde citaten, uitdrukkingen, liedjes en boektitels die gevleugeld zijn geworden – dat laatste wordt er niet telkens bij gezegd. Helaas is ook in deze categorieën compleetheid niet bij benadering mogelijk. In dit hoofdstuk probeer ik vooral een tijds-

beeld te geven en de belangrijkste veranderingen in de Nederlandse taal te beschrijven. In de twintigste eeuw is er in België een duidelijke keuze gemaakt om de standaardtaal te laten aansluiten bij de standaardtaal in Nederland. Er zijn kleine verschillen in uitspraak, woordenschat en grammatica. In de onderstaande lijst heb ik consequent achter de jaartallen (B) of (NL) toegevoegd (of FR of ZA). Het gebruik van deze afkortingen spreekt bij wetgeving en dergelijke voor zich, en ook bij citaten van schrijvers. Voor wat betreft publicaties geeft de afkorting aan in welk land het betreffende werk is verschenen; dit geeft een zekere vertekening, omdat Nederland meer uitgevers heeft dan België. Bij groepen neologismen ten slotte is als aanduiding gebruikt (B/NL), wanneer een deel van de woorden in België en een ander deel in Nederland is gemaakt.

1900 ◦ (B) Karel van de Woestijne publiceert het gedicht 'Voorzang', dat begint met de woorden 'Het huis mijns vaders, waar de dagen trager waren'. Van hem is ook de regel ''t Is triestig dat het regent in den herfst', uit het gedicht 'Koortsdeun' (1901).

1900 ◦ (B/NL) Het Vlaamse tijdschrift *Het Belfort* versmelt met het eveneens katholieke *De Dietsche Warande* tot *Dietsche Warande en Belfort*.

1900 ◦ (NL) N. Bodenheim publiceert in de bundel *Handje-Plak* onder meer de kinderrijmpjes 'Rijen rijen rijen in een wagentje' en 'Alle eendjes zwemmen in het water / Falderalderiere Falderalderiere'. In hetzelfde jaar publiceert Louis Couperus de Indische roman *De stille kracht*, waarvan de titel gevleugeld wordt.

1900 ◦ (NL) De leerplichtwet wordt ingevoerd voor kinderen van zeven tot twaalf jaar.

1900 ◦ (NL) In Nederland worden auto's van het merk Spijker vervaardigd, tot 1926. De merknaam is in 1999 gekocht, en onder de naam Spyker Cars worden sindsdien exclusieve sportwagens gebouwd.

1900 (ca.) ◦ (NL) Johannes IJserinkhuijsen schrijft naar een Duits voorbeeld uit 1818 het kerstlied 'Stille nacht, Heilige nacht', dat in Nederland vooral in protestantse kring zeer populair is geworden.

1900 ◦ (NL) Italianen trekken naar Nederland als ijsverkoper, schoorsteenveger, vloerenlegger en orgeldraaier. In deze periode hebben we uit het Italiaans geleend het Bargoense *mans* 'geldbakje' en *mansen* 'geld ophalen bij straatmuziek'. Beide komen van Italiaans *mancia* 'fooi'. Van Italiaanse schoorsteenvegers heeft het Limburgs het woord *kamien* 'schoorsteen' overgenomen. Zie ook 1965.

1900-1904 ◦ (B) Verschijning van A. Joos' *Waasch Idioticon*, dat wil zeggen een woordenboek van het dialect van het Land van Waas, met bijzondere aandacht voor het eigene, het afwijkende van de standaardtaal.

1901 ◦ (NL) F.A. Stoett publiceert het standaardwerk *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden*. Er volgen herdrukken in 1905, 1915-1916 en 1923-1925; latere herdrukken zijn ongewijzigd, maar van een beknopte uitgave verschijnt nog in 1981 een door C. Kruyskamp herziene 10de druk.

1901 ◦ (NL) De Nederlander J.H. van 't Hoff krijgt de Nobelprijs scheikunde; hij is internationaal bekend geworden door de *vergelijking van Van 't Hoff* ofwel de *Van 't Hoff equation*.

1901 ◦ (NL) De Woningwet wordt aangenomen, waarmee de woorden *woningwet* en *volkshuisvesting* ingevoerd worden.

1901 ◦ (NL) J. te Winkel publiceert *Geschiedenis der Nederlandsche taal*; het was in 1898 in het Duits geschreven als onderdeel van een overzicht van de Germaanse filologie van Hermann Paul.

1902 ◦ (B/NL) De redemptorist Jos. Aertnys ontketent een hevige discussie met een artikel over de vraag of het gebruik van de krachtterm *godverdomme* een godslastering is en dus een doodzonde. Hij vindt *gvd* weliswaar getuigen van een 'gebrek aan naastenliefde', waardoor het een 'zware zonde' is, maar zeker geen godslastering. Hierop volgt een in het Latijn gevoerde pamflettenstrijd, onder meer over het taalkundige aspect: Wat is *godverdomme* eigenlijk? Een gebiedende wijs – God, verdoem mij! – overeenkomstig dan al verouderde vloeken als *God, verwurg mij* of *God, vermoord me?* Het restant van een wensformule als *God moge me verdoemen als ik lieg?* Of toch een directe belediging van het Opperwezen: *God zij verdoemd!?* In Nederland wordt uiteindelijk geen consensus bereikt, maar in de Belgische kerkprovincie concludeert de redemptorist Ed. Brahm in 1903: *Gvd* is geen godslastering en dus geen doodzonde. Een herderlijk schrijven hierover van de aartsbisschop van Mechelen wordt vanaf alle kansels voorgelezen. Sindsdien is *godverdomme* in België officieel niet godslasterlijk en dus geen doodzonde meer. Nog in 1998 beschouwt de Nederlandse Bond tegen het Vloeken (zie 1917) de kwestie als onopgehelderd: hij looft 2.500 gulden uit voor een scriptie over 'De ontwikkeling van de verdoemenisvloek' – 'Is het een zelfvervloeking, een verwensing of godslastering?'

1902 ◦ (NL) De Nederlanders H.A. Lorentz en P. Zeeman krijgen de Nobelprijs natuurkunde; naar hen zijn genoemd de *Lorentzcontractie*, *Lorentztransformatie* en het *Zeemaneffect*, ook in andere talen overgenomen, vergelijk het Engelse *Lorentz contraction*, *Lorentz transformation* en *Zeeman effect*.

1902 ◦ (NL) De Haagse gymnasiumleraar A.W. Stellwagen publiceert *Roomsche woorden: woorden en uitdrukkingen der Roomsche kerk*, zie kader 6.1.

1902 ◦ (NL) Verschijning van *Driemaandelijkse bladen*, met als ondertitel 'voor taal en volksleven in het oosten van Nederland'.

1902 ◦ (NL) J. Verdam publiceert *Uit de Geschiedenis der Nederland-*

sche taal (eigenlijk een tweede uitgebreide versie van een eerder onder een andere titel verschenen boek). De vierde druk (1923) wordt herzien door F.A. Stoett.

1902 ▫ (NL) J.P. van Zwicht publiceert *Verklaring van in de samenleving meest gebruikelijke vreemde woorden & verkortingen; ook ten dienste der politie*. 'Ik heb aan den titel "ook ten dienste der Politie" toegevoegd', aldus Van der Zwicht, 'daar er toch in wetboeken, wetgevingen en officieele stukken vele vreemde woorden en verkortingen voorkomen, welke door den Politieman soms worden begrepen, doch niet altijd verstaan.' Vergelijk 1946.

6.1 *Rooms-katholieke woorden*

In het Voorbericht op de *Roomsche woorden: woorden en uitdrukkingen der Roomsche kerk* (1902) zet A.W. Stellwagen zijn motieven uiteen: 'Sedert langen tijd had het mijne aandacht getrokken, dat er in de algemeen gebruikte Woordenboeken der Nederlandsche taal allerlei leemten, onnauwkeurigheden en zelfs dwaasheden afgedrukt staan omtrent die woorden en uitdrukkingen, welke door de Roomsch-Katholieke leer en gebruiken in 't Nederlandsch zijn gekomen.' Om dit te verhelpen komt hij met 'een boekje, [...] dat voor Roomschen en niet-Roomschen wil aanwijzen en verklaren, wat er in den taalschat van 't Nederlandsch door de Katholieke kerk gekomen is, en gehandhaafd werd, ook toen en sedert die kerk hare oppermacht ten onzent verloor'. Enkele voorbeelden:

Aannemeling 'een kind, of ook wel een volwassen persoon, die zijn Eerste Heilige Communie doet'
Bidprentje 'Bidprentjes, doodbeeldekens, lijkbeeldekens, doodprentjes, doodsantjes, doodsentjes, doodsintjes, rouwsantjes, zarkskes, zerkskes, gedachtenissen, suffragetjes, briefkens, teksten, alle zijn heiligenprentjes met rouwrand, aan de andere zijde waarvan naam en titel, geboorte- en sterfdag van den overledene, te wiens of wier nagedachtenis ze aan familieleden, vrienden en kennissen worden rondgedeeld [...]'
Dadelijke zonde 'd.i. de zonde, die we zelf doen, eene zonde *door eigen daad*, in tegenstelling met *erfzonde*, d.i. de zonde, die we door Adam's val bij erfenis hebben'
Fluisterhok 'schertswoord voor biechtstoel'
Geboorte-heilige 'dat is de Heilige, naar wien de doopeling genoemd wordt [...]'
Knechtelijk berouw 'synoniem van slaafsch berouw, dat is een berouw, een leedwezen over de zonde, alleen uit vrees voor straf'
Oneindige 'Dat is God!'
Ongeloovige '[...] Verder zijn de ongeloovigen degenen, die de Roomsche geloofswaarheden verwerpen, en in 't bijzonder nog de Muzelmannen'
Purper 'Purper is de kleur der Kardinalen, vandaar de uitdrukking "naar 't purper dingen", kardinaal hopen te worden'
Recreatie 'het uurtje of de tijd van den dag van vrije samenspraak en vreugde in de kloosters, als de monniken of nonnen zich verpoozen tusschen de uren van gebed en meditatie en arbeid'
Vagevuur 'van vagen of vegen, zuiveren, en vuur, letterlijk dus zuiveringsvuur, dat is de plaats, waar de zielen der afgestorvenen verblijven om voor hunne dagelijksche zonden te boeten of voor tijdelijke straffen te voldoen'

Stellwagen verstrekt geen opheldering over de terminologische verwarring tussen *vereren* en *aanbidden*, waarover de kranten met enige regelmaat ingezonden brieven ontvangen, zoals deze uit 2006: 'In het artikel over de Tien Geboden (*NRC Handelsblad*, 4 februari) wordt gesproken over "iconenaanbidders" en "aanbidding van iconen". Dit is niet juist. Katholieken (en ook oosters-orthodoxen) "aanbidden" geen iconen of andere afbeeldingen. Bedoeld wordt waarschijnlijk "vereren", zoals ook uit de verde-

re tekst (terecht) blijkt. In geen enkel katholiek geschrift zal men ooit de term "aanbidden" in verband met iconen of andere afbeeldingen aantreffen. Aanbeden wordt alleen God.'

1902 ◦ (ZA) Publicatie van het eerste vertalende Engels-Afrikaanse woordenboek: *Patriot Woordeboek/Dictionary*.

1903 ◦ (B) René de Clercq publiceert in zijn bundel *Liederen voor 't volk* 'Moederke alleen', met de beginregels 'Wie zal er ons kindeke douwen, en doet het zijn moederke niet?'

1903 ◦ (B/NL) R.A. Kollewijn, F. Buitenrust Hettema en J.J. Salverda de Grave publiceren de *Nederlandse Woordelijst*, als alternatief voor de officiële spellinggids van De Vries en Te Winkel.

1903 ◦ (NL) Een staking van havenarbeiders en spoorwegpersoneel verrast de gevestigde orde en wordt een groot succes. Naar aanleiding hiervan tekent cartoonist Albert Hahn een prent met de spreekwoordelijk geworden leuze 'Gansch het raderwerk staat stil, als uw machtige arm het wil', die was ontleend aan een Duits lied. Hierop dient de regering-Kuyper de zogenoemde 'worgwetten' in, die staken strafbaar stellen, met voor vele stakers noodlottige gevolgen.

1903 ◦ (NL) De Amsterdamse onderwijzer N. Broekhuysen richt de Nederlandsche Korfbal Bond op. Een jaar eerder had hij het spel korfbal ontwikkeld. De Nederlandse naam *korfbal* is overgenomen in vele talen, meestal als *korfball*: vanaf 1993 is korfbal een olympische sport, en de internationale organisatie heeft de Engelse naam International Korfball Federation, IKF.

1903 ◦ (NL) F.P.H. Prick van Wely, jarenlang onderwijzer in Indië, publiceert zijn lezing *De verindisching van ons Nederlandsch*. In 1906 werkt hij dit uit tot een omvangrijk boek: *Neerlands Taal in 't verre Oosten, eene bijdrage tot de kennis en de historie van het Hollandsch in Indië*. Zie kader 6.2.

6.2 *Het Nederlands in Indië*

Het boek *Neerlands Taal in 't verre Oosten, eene bijdrage tot de kennis en de historie van het Hollandsch in Indië* van F.P.H. Prick van Wely bestaat uit vijf hoofdstukken, die samen verreweg de uitgebreidste beschrijving geven van het Nederlands in Indië. In het eerste hoofdstuk beschrijft Prick van Wely de positie van het Nederlands in dit land. Daarbij constateert hij dat het Nederlands hier, anders dan in Zuid-Afrika, nooit is aangeslagen: aanvankelijk was het Portugees de lingua franca, en vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw verdringt het Maleis in Indië het Portugees als verkeerstaal. Het Nederlands blijft een marginale positie behouden. Hoofdstuk 2 wijdt Prick van Wely aan het Nederlands van de Indo-Europeanen of Indo's, de mensen van gemengd Europees en Indisch bloed. Hij registreert een groot aantal afwijkingen in klank, zinsmelodie, klemtoon, grammatica en idioom van het Indisch-Nederlands ten opzichte van het Europees-Nederlands, zoals de verwarring van *g* en *h*, die leidt tot de uitspraak *hoede* en *hod* in plaats van *goede* en *god*. Hij wijst erop dat ook in Nederland geboren kinderen in Indië het Indisch-Nederlands overnemen, doordat kinderen op school, ook van onderwijzers, Hollands te horen krijgen 'om bij te huilen', zoals *het kin haat naar gus* 'het kind gaat naar huis' en *hèn gon blaaf gar* 'mijn hond blaft hard'.

In hoofdstuk 3 wordt de woordenschat van het Indisch-Nederlands beschreven: het Nederlands zoals gesproken in Indië door mensen die in Nederland zijn geboren. Hun woordenschat bevat enerzijds veel leenwoorden uit vooral het Maleis en Portugees – noodzakelijke leenwoorden, die Prick van Wely karakteriseert als 'taalverrijking' – en anderzijds veel woorden waarvan de betekenis in Indië gewijzigd is. Zo wordt onder *meid* in Indië een 'baboe en inlandse concubine' verstaan, onder *jongen* een 'inlandse huisbediende', een glas *stroop* staat voor 'vruchtenlimonade', een *onderneming* is een plantage, een *platje* is een over-

dekte open ruimte met uitzicht op het *erf*, de voortuin, en een *geurmaker* is een opschepper. Over de bijzondere Nederlandse woordenschat in Indië schrijft Prick van Wely, omdat deze in de Nederlandse handwoordenboeken verwaarloosd is, in 1903 het boek *Indische woorden en hunne equivalenten in de moderne talen*. Hierin laat hij de trefwoorden volgen door hun vertaling in de moderne talen. Van dit boek verschijnt een uitgebreide versie in 1906, en in 1910 vindt het in de derde druk zijn eindvorm onder de titel *Viertalig aanvullend Hulpwoordenboek voor Groot-Nederland*. Achterin is een uitvoerig 'Etymologisch aanhangsel' opgenomen. Het boek vormt nog steeds de meest uitgebreide beschrijving van de Nederlandse woordenschat zoals die in Indië werd gebruikt. Er staat informatie in over het gebruik van woorden in Indië, bijvoorbeeld onder *betel* dat dit in Indië bijna nooit wordt gebruikt, maar dat men *sirih* bezigt. Voorts geeft Prick voorbeelden van de manier waarop Indische woorden in de spreektaal worden gebruikt: zo noemt men een lastig iemand 'een vervelende *orang*, een onmogelijke *orang*', en heet een matrozenkraag *brani-kraag*. Enkele voorbeelden uit het aanhangsel:

> *ade*. Maleis *adik* = jongere broer (zuster). Dit woord is reeds zo verhollandst dat men grifweg spreekt van een *adeetje* voor: een broertje of zusje. Zelfs is mij een geval bekend dat het als voornaam in een verlovingsaankondiging stond.
> *gekko*. Is, bevreemdend genoeg, in de Europese literatuur de klanknabootsende naam van een soort hagedis die duidelijk *toke* roept en niets anders, vanwaar het dier in het Maleis dan ook *totek* heet. In Birma heet hetzelfde of een verwant beest evenzo *tokté*.

1903-1943 ◦ (B/NL) Uitgave van *Groot Nederland, letterkundig maandschrift van de Nederlandsche Stam*, dat streeft naar hereniging van Nederland en Vlaanderen.

1904 ◦ (NL) Het woord *jongejannen* 'het spelen van een groot aantal rollen door één speler' wordt gemunt door toneelspeler Henri de Vries, die in Heijermans' *De brand in de Jonge Jan* een groot aantal rollen speelt.

1904 ◦ (NL) Oprichting van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, momenteel Nederlands Instituut genaamd.

1905 ◦ (B) Priester Daens dient een wetsontwerp in ter vervlaamsing van de universiteit van Gent.

1905 ◦ (FR/NL) De naam *bintje* 'aardappel' wordt gemunt door de hoofdonderwijzer K. L. de Vries in het Friese Suameer, genoemd naar een leerlinge. Het is een geweldig Nederlands exportproduct geworden: 'La bintje' is het meest geteelde aardappelras in Frankrijk. De naam *bintje* is ook bekend in onder andere het Deens, Duits, Engels, Fins, Hongaars, Italiaans, Noors, Pools, Spaans, Tsjechisch en Zweeds.

1905 ◦ (NL) Kollewijn publiceert onder het pseudoniem K. Holtvast de *Beknopte Nederlandsche spraakkunst*.

1905 ◦ (NL) Louis Couperus publiceert de roman *Van oude menschen, de dingen die voorbijgaan*, waarvan de titel spreekwoordelijk wordt.

1905 ◦ (NL) Dirk Christiaan Hesseling publiceert *Het Negerhollands der Deense Antillen. Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandse taal in Amerika* (zie 1665).

1905 ◦ (NL) Bij uitgeverij G. F. Callenbach verschijnt *De kleine zuiveraar. Een gids ter verbanning van vreemde woorden uit de Hollandsche taal*. Het gidsje telt 66 pagina's en staat vol vreemde woorden die door de samenstellers, de Commissie van taalzuivering van het Christelijk Letterkundig Verbond, worden afgekeurd. Per woord geven zij een of meerdere Nederlandse tegenhangers. Zo stellen zij voor om in plaats van *automobile* voortaan *tuf-tuf* te gebruiken.

1905 ◦ (ZA) In Zuid-Afrika ontstaat de tweede taalbeweging (zie 1875), zoals blijkt uit de oprichting van het Afrikaanse Taal-

genootskap en een jaar later, in 1906, van de Afrikaanse Taalvereniging.

1906 ◦ (B) Bisschoppelijke onderrichting over het Nederlands in het vrije onderwijs; het Frans zal voertaal blijven in het middelbaar onderwijs.

1906 (ca.) ◦ (FR/NL/ZA) Het aap-noot-mies-leesplankje van M.B. Hoogeveen, met illlustraties van Cornelis Jetses, wordt ingevoerd in het lager onderwijs; het was – met de woorden raam-roos-neef – een tiental jaren eerder ontwikkeld als verfijning van de zogeheten normaalwoordenmethode van H. Bouman uit 1868. Het wordt gebruikt in combinatie met de leesboekjes over Ot en Sien (*Nog bij moeder* enz.), geschreven door onderwijshervormer Jan Ligthart en H. Scheepstra. Op het leesplankje wordt nog tot 1962 een klankonderscheid gemaakt tussen *bók* en *hok*, hoewel dit verschil voornamelijk in sommige dialecten bestaat; ook Friezen maken dit onderscheid sterker dan 'Hollanders'. Omstreeks 1905 introduceert de Tilburgse frater E. Becker een 'katholieke' variant van de leesplank, die begint met aap-roos-zeef. Er zijn vele varianten geweest, waaronder Afrikaans lam-wit-piet (E. Tismeer, ca. 1925) en Hebreeuws wauw-har-kos ('haak', 'berg', 'beker'; S.H.I. Engelsman, ca. 1925-1930). In 1960 verschijnt een gemoderniseerde versie: boom-roos-vis. In 1969/1970 wordt op Friese scholen het leesplankje Jaap-Lys-mem ingevoerd, en in 2001 verschijnt een kennelijk folkloristisch bedoeld Zeeuws leesplankje: juun-koenkelpot-gêêste ('ui', 'rommelpot', 'gerst').

1906 ◦ (NL) J. Veldkamp en K. de Boer publiceren de liederenbundel *Kun je nog zingen, zing dan mee!*, waarvan de titel spreekwoordelijk wordt. In 1986 verschijnt de 41ste druk.

1906 ◦ (NL) De politiecommissaris W.L.H. Köster Henke publiceert *De Boeventaal. Zakwoordenboekje van het Bargoensch*, Dockum (heruitgave in 1999), met eerste of vroege vermeldingen van woorden als *geeltje*, *kanis*, *lollepot*, *mot* 'ruzie', *pienter*, *schorem*, *sjoege* en *verlinken*.

1906 ◦ (NL) Onder invloed van Franse naturalisten als Emile Zola verschijnen in Nederland romans en krantenfeuilletons waarin mensen van de onderkant van de samenleving sprekend worden opgevoerd (zie kader 5.13). Een van de hoogtepunten in dit genre is *Landlooperij* van de journalist M.J. Brusse, waarvan de eerste druk verschijnt in 1906. In dit boek bundelt Brusse enkele reportages die hij voor het *Algemeen Handelsblad* had geschreven in de rubriek 'Onder de menschen'. Het gaat om uitvoerige reportages, waarin hij zich onder meer begeeft onder jutters, stropers en landlopers. Doordat hij zijn geheugen heeft getraind en hij vaak ter plekke aantekeningen maakt, is Brusse in staat het gesproken woord vrijwel letterlijk vast te leggen, waardoor dit en veel van zijn andere boeken waardevolle bronnen zijn voor het (platte of volkse) gesproken Nederlands uit die periode. Zo horen we zijn metgezel Toon over zichzelf zeggen: ''t Is waar man, Toon is gedallest. Me zitte d'r onder... tot hier. En 'k zien nerges 'n gat meer, da' me d'r uit kenne kruipe...' En zelfs als hij niet citeert, schrijft Brusse, die een sterke hang had naar de zelfkant, vaak spreektaal. Zoals in deze zin: 'Van alles had ie nou al geprobeerd an de wal. Eerst met groente geloopen, maar dat was heelegaar niks gedaan. Ginge je cente in zitte, en kon je wel bokke van houwe om al die oubakke kool en slaai op te vrete. Want wat je overhieuw op je wage, dat was allegaar zuiver verlies. 't Had 'm in die drie maande tijd z'n orlozie, en dat mooie mehonie kassie gekost, zooas dat groenvoer gauw invrat.'

1906 ◦ (NL) Oprichting van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), waarmee het woord *vakvereniging*, dat eind negentiende eeuw voor het eerst in het Nederlands verschijnt, ingeburgerd raakt.

1906 ◦ (NL) De eerste *Miljoenennota* wordt gepresenteerd door de minister van Financiën.

1907 ◦ (B/NL) Verschijning van het *Woordenboek der Nederlandsche volksnamen van planten* van H. Heukels, nog steeds gezaghebbend op dit terrein.

1907 ◦ (B/NL) Verschijning van het tijdschrift *De Nieuwe Taalgids*, waarvan C.G.N. de Vooys een van de belangrijkste redacteuren is. Het tijdschrift ruimt plaats in voor vernieuwende ideeën en is tevens bedoeld voor onderwijzers; het bevat in de oudste periode vele leesbare en interessante artikelen over zowel de Nederlandse taal als letteren. Vanaf de jaren zeventig wordt het tijdschrift steeds hermetischer en bestaat de lezerskring nog slechts uit de harde kern van taalkundigen (zie 1996).

1907 ◦ (FR) Er wordt een provinciale bijdrage toegekend voor Fries onderwijs buiten de schooluren.

1907 ◦ (NL) De eerste buitengewoon hoogleraar Nieuwgrieks wordt benoemd in Leiden.

1907 ◦ (NL) De vroegste vermelding van de nog altijd bekende spreuk *melk is goed voor elk* – mogelijk een verkorting uit 'Melck op wijn / Dat is fenijn; / Maer wijn op melck / Is goet voor elck' (Jacob Cats, 1632).

1907 ◦ (NL) De oprichting van de Nederlandsche Debitantenbond, in 1924 herdoopt tot Nederlandsche Boekverkoopersbond.

1907 ◦ (NL) Een onderwijsverordening op de Antillen bepaalt dat het lager onderwijs 'zo veel mogelijk' in het Nederlands wordt gegeven; Papiaments is dus toegestaan.

1908 ◦ (B) Kongo Vrijstaat, sinds 1885 het persoonlijk eigendom van koning Leopold II, wordt een kolonie die officieel Belgisch-Kongo heet.

1908 ◦ (FR) Oprichting van de Kristlik Frysk Selskip ('Christelijke Friese Maatschappij').

1908 ◦ (NL) De Linschoten-Vereeniging begint met de bronnenuitgave van historische Nederlandse zee- en landreizen. De wetenschappelijke uitgave van Nederlandse reisjournalen of dagregisters vormt voor menig land de vroegste geschreven bron over hun geschiedenis.

1908 ◦ (NL) De cabaretiers Jean-Louis Pisuisse en Max Blokzijl, op tournee in Nederlands-Indië, zoeken een andere benaming voor *chanson*; ze komen uit op *levenslied*. 'Maatschappelijke achterstand, ziektes, onrecht, de dood van een onschuldige, ze vormen de vertrouwde thema's van het levenslied,' schrijft Jacques Klöters in 2006. Later krijgen zeer sentimentele levensliederen de naam *smartlap* (zie 1960), al valt er tussen de twee begrippen geen scherpe grens te trekken. Tot de bekendste Nederlandse levensliederen behoren: 'Mensch, durf te leven! (Memento vivere)' (zie 1917), 'Ketelbinkie' (Anton Beuving, 1940; uitgevoerd door De Zingende Zwerver), 'Weet je nog wel, dien avond in den regen?' (Jack Bulterman, 1940), en 'Aan de Amsterdamse grachten' (Pieter Goemans en Dick Schallies, 1949).

1908 ◦ (NL) De terminologie van de diamanthandel – die dan zijn hoogtepunt al achter de rug heeft – wordt door F. Leviticus en Henri Polak (voorzitter van de Algemeenen Nederlandschen Diamantbewerkersbond) vastgelegd in de *Geïllustreerde encyclopaedie der diamantnijverheid*, een kloek boek van 528 pagina's. Een voorbeeld: '*Trommel*, deze wordt door een loopjongen aan het huis van de diamantbewerker afgehaald, zoo deze gedurende den schafttijd zijn eten op de fabriek of elders buitenshuis gebruikt.'

1908 ◦ (NL) L.M. Baale en C.H. Baale publiceren het *Handboek van vreemde woorden, uitdrukkingen, enz.*, het dikste vreemdewoordenboek uit de twintigste eeuw. Het telt 1196 bladzijden; de tweede druk verschijnt in 1913.

1908 ◦ (NL) Bij uitgeverij G.A.W. van Straaten in Middelburg

verschijnt het *Beknopt Zakwoordenboekje verklarende ruim 1500 der meest voorkomende vreemde woorden, in gebruik bij de studie der spiritische en occulte wetenschappen*. Het is geschreven door G.A.W. van Straaten zelf, in samenwerking met J.S. Göbel. 'Niet alleen wat rechtstreeks in verband staat met het spiritisme of occultisme, maar ook vele woorden, slaande op God en godsdienst, kerk, natuur, mensch- en dierwezen en alles, wat daarmede in betrekking staat, zijn dit boekje opgenomen.' Vergelijk 1936.

1908-1921 ◦ (NL) Jan te Winkel publiceert de *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, de eerste grote literatuurgeschiedenis van het Nederlands, waarvan in 1922-1927 een tweede druk verschijnt.

1908-1922 ◦ (B) Isidoor Teirlinck publiceert het *Zuid-Oostvlaandersch idioticon*.

1909 ◦ (B) Koning Albert legt voor het eerst een eed af in het Nederlands en het Frans.

1909 ◦ (B/NL) Instelling van een spellingcommissie, de commissie-Kuyper, die in 1912 tegen vereenvoudiging adviseert.

1909 ◦ (NL) Opening van de eerste bioscoop in Amsterdam (zie 1930).

1909 ◦ (NL) De eerste vlucht van een vliegtuig vindt plaats boven Nederlands grondgebied. Het vliegverkeer gaf aanleiding tot allerlei nieuwe woorden, zie kader 6.3.

6.3 *Nieuwe woorden op het gebied van het luchtvaartverkeer*

De taalkundige C.G.N. de Vooys wijdt in 1911 een artikel aan spontane en bewuste nieuwvorming in de taal, waarin hij speciale aandacht besteedt aan vliegtermen. Hierover merkte hij het volgende op: 'Voordat de vliegtechniek op belangrijke resultaten kon wijzen, waren daarover uitsluitend technici aan 't woord. Eerst dan komt de belangstelling bij sportmannen, bij militairen. In ons land kreeg men er het eerst kennis van door buitenlandse bladen en tijdschriften. Begrijpelikerwijze begon men met de vreemde namen te gebruiken, wanneer men er over sprak of schreef voor "deskundigen". Richtte men zich tot een breder publiek, dan ging men de techniese woorden zoveel mogelik vertalen of verduideliken. Prof. Hubrecht schreef b.v. een *Gids*-artikel (Oktober 1909) over de sport der "aviatie", waarin hij *monoplan* en *biplan* verduidelikend vertaalde met *het enkele en dubbele vliegvlak*, en *piste* met *vliegbaan*. Eindelik gaat het gehele lezende publiek zich bemoeien met de vliegkunst, en schrijven de kranten er dageliks over. De pers geeft nu voornamelik leiding: de meeste mensen doen hun wijsheid over het vliegen op uit de krant. Maar dan komt de tijd van eigen aanschouwing: eerst in geïllustreerde bladen, dan in de werkelikheid. Een kleine, maar aangroeiende minderheid staat niet zo vreemd meer tegenover de nieuwe kunst. Langs twee wegen komt er dus een stroom van nieuwe termen. De hoofdstroom, in oorsprong techniès, maar weldra gepopulariseerd, brengt vooral de vreemde of vertaalde termen. In de taal van "monteurs" en "chauffeurs", en in de taal van de techniese wetenschap zal die stroom niet licht verdrogen, vooral waar het vaktermen geldt, die het grote publiek ontgaan. Maar ook internationale woorden als *aviatiek, aviateur, aëroplaan, monoplaan, biplaan* zullen niet licht geheel buiten gebruik raken.

Een meer volkseigen benoeming lag in dit geval voor de hand. Vorm, beweging en dienst van de bestuurbare ballon leidden onvermijdelik tot vergelijking met de scheepvaart. *Luchtschip* en *luchtvaart, varen* en *zeilen, landen* en *ankeren* waren termen die wel op allerlei plaatsen tegelijk moesten ontstaan, bij geleerden en ongeleerden, en die in één slag hun plaats veroverden. Daarmee was de weg gebaand voor benamingen als *kommando-brug, luchtwaardig* (naar *zeewaardig*), en meer bewust gemaakte woorden als *eendekker* en *tweedekker*, die met *eenvlak* en *tweevlak* konden konkurreren.

Even begrijpelik is, dat de beweging van de mens door het luchtruim *vliegen* genoemd werd. Zo werd het al genoemd, toen men alleen in verbeelding vloog. Er ontstonden weldra tal van samenstellingen met *vlieg* en *vlucht*. In het biezonder lag de analogie met de vogelvlucht voor de hand (vgl. *aviatie* en *aviatiek* van *avis* = vogel). Vandaar dat men ging spreken van *opvliegen*, van *vleugels (draagvleugels)* en *staart*, van het "*opklappen der vleugels*". Meer opzettelik-vernuftig, en uit individueel taalgebruik voortgekomen, zijn samenstellingen als *hoogvlieger, wondervogel, vogelvlinder*, het kleine *opvliegertje*, die ik in kranten-verslagen vond. Ook andere metaforen komen, spontaan, voor den dag. In een Nijmeegs verslag werd gesproken van de *glazenmaker*; blijkbaar een naam die uit het publiek voortkwam. Een korrespondent uit Vaals schreef over *de gevleugelde "sprinkhaan"*. De aanhalingstekens wezen er op, dat hij dit woord niet zelf bedacht, of voor het eerst gebruikt had. [...]
Leerzaam zijn de pogingen om *aviateur* door een Nederlands woord te vervangen. Met het voor de hand liggende *vlieger* waren bespiegelende leken en journalisten niet tevreden. Dat zou verwarring geven met de voorwerpsnaam *vlieger*. In kranten zag men *vliegmens* en *luchtman* opduiken, waarschijnlik onder Engelse invloed. [...] De bezwaren tegen *vlieger* hielden aan. Een inzender in de *Telegraaf* opperde het denkbeeld om van *vliegert* en *vliegster* te gaan spreken. Een lezer van de *N.R.C.* kwam daardoor op *vluchter* en *vluchtster*. Een ander wilde *luchtschipper* ook gaan gebruiken voor bestuurders van aëroplanen. Toen kwam, ik meen uit Vlaanderen, het woord *vliegenier*. Omtrent het mondeling gebruik heb ik geen gegevens, maar in geschriften handhaafde het zich tot nu toe, al bleef het tegenover *vlieger* in de minderheid.
Minder luidruchtig dan de botsing van deze termen, is de strijd tussen *vliegmachine, vliegtuig* en *vliegtoestel*; en de stille konkurrentie van *vliegwezen* en *vliegerij*.'

1909 ◦ (ZA) Oprichting van de Zuid-Afrikaanse Akademie voor Taal, Letteren en Kunst, later herdoopt in Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns.

1910 ◦ (B) Organisatie van jaarlijkse Vlaamsche Wetenschappelijke congressen over taalkundige onderwerpen.

1910 ◦ (B) De wet-Franck-Segers legt het taalgebruik in het middelbaar onderwijs vast en zorgt voor een gedeeltelijke vernederlandsing van het vrije (= katholieke) onderwijs.

1910 ◦ (NL) Anna Sutorius publiceert de bundel *Klein en knus voor broer en zus*, met daarin het versje 'In de regen', dat begint met de woorden 'Onder moeders paraplu / liepen eens twee kindjes'. In hetzelfde jaar publiceert S. Abramsz *Rijmpjes en versjes uit de oude doos*, met het liedje:

Berend Botje ging uit varen
met zijn scheepje naar Zuidlaren;
de weg was recht, de weg was krom –
nooit kwam Berend Botje weerom!

1910 ◦ (NL) De Nederlander J.D. van der Waals krijgt de Nobelprijs natuurkunde; over zijn proefschrift uit 1873 merkte de Engelse natuurkundige J.C. Maxwell in 1874 op: 'It has certainly directed the attention of more than one inquirer to the study of the Low-Dutch language in which it is written.' Zijn ontdekking van de *vanderwaalskrachten* is in andere talen overgenomen, bijvoorbeeld in het Engels als *van der Waals forces*.

1910 ◦ (ZA) Verschijning van het eerste algemene tijdschrift in het Afrikaans: *Die Brandwag*, en van het eerste proefschrift in het Afrikaans: *Die agnosticisme van Herbert Spencer* door W.P. Steenkamp (VU, Amsterdam). In dit jaar krijgt Zuid-Afrika zelfbestuur: Engels en Nederlands worden bij grondwet als officiële talen erkend.

1911 ◦ (NL) De taalkundige J.A. vor der Hake signaleert als eerste in Nederland het gebruik van *hun* als onderwerpsvorm (*hun zeggen, hun hebben het gedaan*). Dat *hun* wordt aanvankelijk gebruikt door laagopgeleide mannen en is dus een vorm met weinig prestige. Desalniettemin maakt het sinds de jaren negentig veel opgang, en wordt er door taalkundigen veel geschreven over herkomst en verbreiding.

1911 ◦ (NL) Er wordt een dovenschool opgericht in Amsterdam waar men gesproken taal en geen gebaren onderwijst.

1911 ◦ (NL) Nescio, pseudoniem van J.H.F. Grönloh, publiceert het verhaal 'De uitvreter', dat begint met de woorden 'Behalve den man, die de Sarphatistraat de mooiste plek van Europa vond...'

1911-1937 ◦ (NL) P.C. Molhuysen, P.J. Blok en Fr.K.H. Kossmann publiceren het tiendelige *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*.

1912 ◦ (B) De Gentse hoogleraar Lodewijk Scharpé publiceert een uitspraakleer: het eerste Zuid-Nederlandse wetenschappelijke werk over de Nederlandse uitspraak. Hij sluit helemaal aan bij het Noord-Nederlandse gebruik.

1912 ◦ (B) Er worden in Leuven enkele Nederlandstalige colleges gegeven.

1912 ◦ (B) Jules Destrée schrijft een open brief aan de Belgische koning, met de uitspraak 'Sire, il y a, en Belgique, des Wallons et des Flamands, il n'y a pas de Belges' (zie ook 1963).

1912 ◦ (NL) Bewerking door N. van Wijk van het etymologische woordenboek van Franck uit 1892: *Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*, waaraan Van Haeringen in 1936 een supplement toevoegt.

1912 ◦ (NL) De huidige auteurswet wordt van kracht. Vergelijk daarmee dat in Engeland al in 1710 de Copyright Act was aangenomen.

1912 ◦ (NL) De Nederlandsche juristen-vereeniging draagt een commissie op de rechtstaal te zuiveren. Deze commissie publiceert in 1916 een verslag en een woordenlijst met voorstellen voor Nederlandse terminologie, die men deels haalt uit de oude rechtstaal. Pas dan wordt een deel van de woorden die Hugo de Groot al in 1631 voorstelde gemeengoed, zoals *inschuld*, *uitschuld*, *wetsduiding* en *zaaksgevolg*.

1912 ◦ (NL) J. de Veer publiceert de kinderliedjesbundel *Goede bekenden*; daarin vinden we: 'We gaan nog niet naar huis, / nog lang niet, nog lang niet'.

1912 ◦ (NL) Israël Querido begint zijn vierdelige romanreeks *De Jordaan*, over de Amsterdamse volksbuurt. Ter voorbereiding heeft hij jaren in die buurt gewoond. Hij leert er vloeiend Bargoens spreken. Daarover schrijft hij in 1924: 'Als ge voor het eerst onder misdadigers verkeert en ge hoort met radheid en zwierigheid deze dieventaal spreken, dan snapt ge er letterlijk niets van. Ge voelt u telkens verraden en verkocht. [...] Later hoort ge de woorden, de taal, de uitdrukkingen, als een gewone conversatie en hebt ge moeite om niet voortdurend argot te spreken.'

1913 ◦ (B) Oprichting in Antwerpen van de Vereeniging voor Beschaafde Nederlandsche Uitspraak, ter verbreiding van de Noord-Nederlandse norm. De vereniging verdwijnt in de twee wereldoorlogen, maar wordt in 1932 en daarna in 1948 opnieuw opgericht.

1913 ◦ (B) De dienstplicht wordt ingevoerd, waardoor soldaten uit verschillende regio's en met verschillende dialecten als moedertaal in contact komen met elkaar.

1913 ◦ (NL) Adriaan Roland Holst publiceert het gedicht 'Zwerversliefde', dat begint met de woorden 'Laten wij zacht zijn voor elkander, kind'.

1913 ◦ (NL) De Nederlander H. Kamerlingh Onnes krijgt de Nobelprijs natuurkunde voor zijn ontdekking van de *supergeleiding* 'vermindering van elektrische weerstand bij lage

temperatuur', een woord dat in 1911 door hem is gemunt. Het woord is internationaal overgenomen, vergelijk Engels *superconductivity*, Frans *supraconductivité* en Duits *Supraleitung*.

1913 ◦ (NL) Bij uitgeverij G. Rijnders in Amsterdam verschijnt *De Volksvraagbaak. Handboek voor den strijd onzer dagen*, de eerste vreemdewoordentolk op anarchistische grondslag. De ondertitel luidt: 'Bevattende de verklaring van de meest gebruikelijke vreemde woorden, register van bekende persoonlijkheden uit de volksbeweging, kalender en omschrijving van verschillende stelsels en beginselen op sociaal gebied, toelichting tot en oorsprong van enkele klassieke uitdrukkingen en handleiding v. de uiterlijke welsprekendheid'.

1913 ◦ (NL) N. van Wijk wordt in Leiden de eerste hoogleraar in de Balto-Slavische talen.

1913 ◦ (NL) Oprichting van de Economische Hogeschool in Rotterdam.

1913 ◦ (ZA) In Kaapstad wordt, met subsidie van het ANV in Nederland, de Hollandsche Leeskamer opgericht. Sinds 1995 is deze uitgebouwd tot een volwaardig Nederlands-Vlaams-Afrikaans cultureel centrum onder de naam Huis der Nederlanden.

1913-1914 ◦ (NL) Publicatie van het *Handboek der Nederlandsche taal* door J. van Ginneken, het eerste sociolinguïstische boek, met beschrijvingen van de groepstaal van bijvoorbeeld handelaars, jagers, socialisten, soldaten, zeelieden.

1914 ◦ (B) Organieke wet-Poullet op het lager onderwijs: de onderwijstaal moet de moedertaal of de gebruikelijke taal van het kind zijn. De leerplicht wordt ingevoerd.

1914 ◦ (B) De benaming *Beulemans* 'slecht Frans' wordt gemunt door F. Fonson en F. Wicheler in hun toneelstuk *Le Mariage de Mlle Beulemans* uit 1910. Beulemansfrans is eigenlijk het Frans van de Brusselaar, dat toen Nederlands was met Franse woorden, bijvoorbeeld *tu viens avec?* onder invloed van: *kom je mee?* Ook de uitspraak verraadde Nederlandse uitspraakregels, bijvoorbeeld de uitspraak van *la gare* als het Nederlands *gaar*.

1914 ◦ (B) Oproep van Koning Albert: 'Vlamingen, gedenk de Slag der Gulden Sporen. Walen, gedenk de 600 Franchimontezen' (zie 1302 voor de Guldensporenslag; 'de 600 Franchimontezen' verwijst naar het heldhaftig optreden van deze Walen tijdens het beleg van Luik in 1468).

1914 ◦ (NL) De zogeheten 'SGV-enquête' wordt in Zuidoost-Nederland gehouden (genoemd naar de initialen van de initiatiefnemers Schrijnen, Van Ginneken en Verbeeten). In 2006 verschijnt onder redactie van J. Kruijsen *Een eeuw lang Limburgs. SGV-enquête 1914 – Veldeke 2006*, Maastricht.

1914 ◦ (NL) C.G.S. Sandberg verzint als titel van een brochure de spreuk 'Indië verloren, rampspoed geboren'.

1914 ◦ (NL) Chris van Abkoude publiceert vanaf dit jaar de avonturen van de Rotterdamse kwajongen Pietje Bell. Anders dan Dik Trom (zie 1891) spreekt Pietje geen Standaardnederlands, maar gebruikt hij woorden als *benne* in plaats van *zijn*, *koppie*, *pakkie* en *zalle* in plaats van *zullen*.

1914 ◦ (NL) Vanaf 1914 worden in het Wetboek van Strafrecht voor Nederlandsch-Indië – dat in het Nederlands is gesteld – artikelen opgenomen die de regering de mogelijkheid geven in te grijpen bij iedere vorm van nationalisme. Deze artikelen krijgen in het Indisch-Nederlands vrijwel onmiddellijk de benaming *haatzaai-artikelen*, uiteraard gebaseerd op de Nederlandse verbinding *haat zaaien*. De benamingen *haatzaai-artikelen* en *haatzaai*, met hun specifieke betekenis, worden overgenomen in het Indonesisch en in het Nederlands: in de Nederlandse pers is die benaming in 1919 voor het eerst aangetroffen. Het als *haatzaai-artikel* aangeduide wetsartikel wordt zelfs nu nog in Indonesië gebruikt. Het is

opgenomen in het Indonesische Wetboek van Strafrecht, het Kitab Undang-undang Hukum Pidana, dat is gebaseerd op het oudere Wetboek van Strafrecht voor Nederlandsch-Indië. Rond 1970 werd het betreffende artikel nog in het Nederlands geciteerd; na de vertaling van het wetboek niet meer, hoewel de Nederlandse tekst nog steeds de geautoriseerde tekst is.

1914 ◦ (ZA) In Zuid-Afrika wordt het onderwijs in het Afrikaans erkend.

1914-1918 ◦ (B) Eerste Wereldoorlog: België wordt grotendeels bezet (tot de IJzer). De Duitsers voeren een Vlaamsgezinde *Flamenpolitik*, die onder andere leidt tot vernederlandsing van de universiteit van Gent in 1916. Na de Duitse inval in België vluchten veel Vlamingen naar Nederland en Frankrijk. Meer dan 100.000 Belgische werklieden worden naar Duitsland gevoerd. Er wordt een vreselijke loopgravenoorlog aan het IJzerfront gevoerd, rond de rivier de IJzer, met zware gevechten rond het West-Vlaamse Ieper (uit deze periode dateert de term *kanonnenvlees* als vertaling van het Franse *chair à canon*). In 1917 voeren de Duitsers bij Ieper een aanval uit met een zeer verraderlijk en dodelijk gif, namelijk mosterdgas. Dit gif wordt door de Fransen *ypérite* gedoopt, naar de plaats waar het voor het eerst gebruikt is. Deze naam is overgenomen door vele talen, waaronder het Nederlands (*yperiet*); vergelijk Engels *yperite*, Deens *yperit*, Russisch *iprit*. In 1915 schrijft de Canadese legerarts John McCrae tijdens de tweede slag om Ieper het gedicht 'In Flanders fields', dat in december van dat jaar wordt gepubliceerd in *Punch*. De beroemde eerste strofe luidt:

In Flanders fields the poppies blow
Between the crosses, row on row,
That mark our place; and in the sky
The larks, still bravely singing, fly
Scarce heard amid the guns below.

Een andere Belgische plaats die door de oorlogshandelingen in de Eerste Wereldoorlog in het collectieve geheugen van de Engelsen gegrift staat en als inspiratiebron voor menig auteur heeft gediend, is Passendale: in deze plaats begon op 31 juni 1917 een Brits offensief dat op een totale mislukking uitliep. In het Engels wordt de naam overigens in de toenmalige officiële spelling *Passchendaele* geschreven. In 1917 wordt de clandestiene Frontbeweging opgericht, die pleit voor een Vlaams leger naast een Waals (het legerkader sprak Frans, de soldaten voornamelijk Nederlands). In ditzelfde jaar wordt de Raad van Vlaanderen opgericht en in 1918 wordt de Staat Vlaanderen door de Duitse overheid als zelfstandig erkend.
Door de gevechten aan het IJzerfront zijn de oorspronkelijke bewoners verjaagd. Na 1918 komt een deel van de oorspronkelijke bevolking terug, en verder wordt het gebied bevolkt door Vlamingen uit andere, vooral nabijgelegen streken. Deze herbevolking heeft grote invloed gehad op het dialect dat rond de IJzer wordt gesproken, vooral op de woordenschat. De dialecten van de 'inwijkelingen' hebben invloed op de taal van de 'inboorlingen'. Uit onderzoek blijkt dat het taalgebruik van de naoorlogse jonge bewoners van bijvoorbeeld de gemeente St.-Joris-aan-den-IJzer duidelijke verschillen vertoont met dat van de oude generatie. Zo noemt de oude generatie een sperwer *steekvogel*, terwijl de jongeren van *steker* spreken. De ouderen zeggen *stekers* voor 'doornen', *stok* voor 'knuppel', *trap* voor 'sport van een ladder', terwijl de jongeren (ook) gebruiken *doorns, knuppel* en *sport*.

1914-1918 ◦ (NL) Eerste Wereldoorlog: Nederland blijft neutraal. Alleen de beroemde Friese spionne Mata Hari speelt

een rol: zij wordt in 1917 in Parijs gefusilleerd als spion voor de Duitsers. Nederland kent geen oorlogshandelingen, maar wel schaarste aan artikelen, en er ontstaan nieuwe woorden voor nieuwe begrippen, zie kader 6.4. In 1916 wordt een distributiewet aangenomen vanwege de schaarste aan levensmiddelen, wat het neologisme *hamsteren* – geleend uit het Duits – oplevert.

6.4 *Nieuwe woorden uit de Eerste Wereldoorlog*

In 1917 schrijft E. Slijper een artikel in *De Nieuwe Taalgids* onder de titel 'Oorlogswinst der Nederlandse taal', waarop in 1917 en 1918 enkele aanvullingen volgen. Na de inleiding begint hij: '*Mobilisatie*, *inkwartiering* en *internering* waren voor 1 Augustus 1914 begrippen uit het land der bestaanbare mogelikheden, voor velen echter zeer onwezenlik. *Loopgraven*, wie had ze ooit gezien? *Mijnen* of *duikboten*, wie had er lang over nagedacht? [...] Sommige doodgewone woorden hebben een zeer eigenaardige nevenklank gekregen. B.T.O. *buitengewone tijdsomstandigheden*, wendt iemand voor die er zich met een Jantje van Leiden af wil maken.'

Vervolgens geeft hij een lijst van woorden, voornamelijk verzameld uit advertenties in de grote dagbladen: 'Tot deze horen: *Steun-comité*, *duurte-toeslag*, *broodkaart*, *oorlogslening*, *N.O.T.-kondities*, *oorlogsbrood*, *zilverbon*, *regeerings-meel*, *-brood*, *-eieren*, *-varkens*, *-huiden*, *-groenten*, *-melk*, *-kaas*, *-honing*, *-vis*, *-uien*, *-schapen en -bokken*, altemaal dingen, wier bestaan voor Aug. 1914 een raadsel was, hoezeer de delen der samenstellingen ieder apart bestonden.

Verder uit de oorlogsverslagen: het uitheemse, maar druk gebruikte *Zeppelin-raid*, *escadrille*, *gordijnvuur*, *roffelvuur*, *duikbootjager*, *gasmasker*, *gasaanval*, *luchtgevecht*, *mijnengevaar*, *vlammenwerper*, *vliegeractie* (heeft met een speelgoed-vlieger niets te maken), *tank* (geen petroleum-tank).

Uit het maatschappelik leven: *Vluchtelingen-* en *interneringskamp*, *maximum-* en *minimum-prijzen*, *verdedigingsbelasting*, *konsent*, *konsenten-zwendel* en andere samenstellingen, *kolennood* en *kolenvacantie*, *zomertijd* (die reeds met 1 Mei begint en tot diep in de herfst duurt), *soldaat-kommies*, *fruit-centrale*, *export-centrale*, *banden-nood*, *distributie-wet*, *distributie-regeling*, *vis-kiosk*.'

Sommige woorden kunnen exact gedateerd worden: 'Vooreerst hebben wij de lichting 1914/15: *Zilverbon* geboren Aug. 1914 met zijn jaarklasse; 1915/16 *oorlogsbrood* geboren Aug. 1915 met zijn jaarklasse; 1916/17 *distributie-...*, *broodkaart*, *kolenvakantie* (Febr. 1917) met de overige van dat jaar.'

Als aanvullingen worden onder andere gegeven: '*Hamsteren*, voorraad opdoen, een zuiver Duits woord, misschien daar ook pas uitgevonden, maar nu druk gebruikt. *Strandboter* – vertelden de dagbladen – is "een variëteit van de gewone roomboter, en het merkwaardige is dat ze door de zee op het strand geworpen wordt". *Kettinghandel* (*-handelaar*) is de handel waarbij opgeslagen goederen met spekulatieve bedoelingen telkens van de ene hand in de andere hand overgaan. Een *dagrantsoenbon* wordt verstrekt aan soldaten die met verlof gaan. Een *noodkachel* is een tot koken geschikt gemaakte kachel; *eenheidsworst* bestaat volgens regeringsvoorschrift uit 10% varkensvlees en 90% rundvlees; een *scheurpremie* wordt door de regering verleend aan boeren die hun weiland "scheuren". Andere vroeger onbekende samenstellingen zijn: *verdedigingsbelasting*, *schepenvorderingswet*, een *kapverbod* dat *op bomen gelegd wordt*, *gaspolitiek* in de gemeenteraden, *licht-*, *warmte-* en *ontspanningsavonden*, te Utrecht georganiseerd om de bevolking van kleine woningen nuttig en aangenaam bezig te houden. *Distributie* krijgt voor velen in deze krisistijd de betekenis van: rantsoenering, beperking, gelijk bleek uit de vraag van een gymnasiast: "Wanneer krijgen we nu distributie van huiswerk." [...]

Koelhuisboter is ook een uitvinding van de laatste weken; terwijl

ik zooeven las, dat geprotesteerd werd tegen: het *Invriesverbod* van kippen (verbod om kippen in bevroren toestand te bewaren). In Hilversum wordt aan leraren en predikanten een extra rantsoen *studiegas* toegestaan. Ten slotte lazen wij in een dagblad een protest tegen oorlogswoekeraars onder het opschrift *Oorlogshaaien*.'
En tot slot: 'Allereerst enige termen met betrekking tot de oorlog als: *afweergeschut, duikbootnet, duikbootram, monsterkanon, versperde gebied, gevaarlijke zône, vrije vaargeul, vliegeractie, vliegereskader, luchtgevecht, vliegerbombardement, onderstand, Niemandsland, loopgraafperiscoop, handelsonderzeeër*. Vervolgens enkele in verband met de binnenlandse toestand als: [...] *broodrelletjes, hongerdemonstratie, luchtpostverbinding, crisisuitgaven, stemplicht*, [...] *rookverbod, noodwoning, noodverlichting, standaardschoen*. [...] Verder samenstellingen met *kommissie, gas, bon, eenheid, aardappelen* [...]: *Gasmasker, -aanval, -afsluiting, -beperking, -afsnijding, -looze uren, -rantsoeneering, -bom*. Ten slotte nog eenige geestigheden of would-be geestigheden: *distributie-bul* (iemand, die erg mager is), [...] *gemeentepils* (water), [...], *andalusiër* (iemand die zich in een volle tram aan de lus moet vasthouden).'

1914-1938 ◦ (B) Karel De Flou publiceert het *Woordenboek der Toponymie* [plaatsnamen] *van Westelijk Vlaanderen*, 18 delen.

1915 ◦ (FR) Stichting van de Jongfryske Mienskip ('Gemeenschap van Jonge Friezen').

1915 ◦ (NL) Benoeming van C.G.N. de Vooys als hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde te Utrecht, een van de invloedrijkste en productiefste hoogleraren van de twintigste eeuw. Hij publiceert onder andere *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (vijfde druk, 1952) en *Nederlandse spraakkunst* (vierde druk herzien door M. Schönfeld, 1957).

1915 ◦ (NL) Nescio publiceert *Titaantjes*, beroemd geworden door de zin 'Jongens waren we, maar aardige jongens'.

1915 ◦ (NL) In de tweede druk van de bloemlezing *Sint Niklaas is jarig!* staat het anonieme lied 'De zwarte knecht in huis', dat zo begint:

Daar wordt aan de deur geklopt,
Zacht geklopt, hard geklopt,
Daar wordt aan de deur geklopt,
Wie mag dat zijn? –

1915 ◦ (NL) Op de Antillen is Nederlands de enige instructietaal die is toegestaan in het onderwijs.

1915 ◦ (NL) J.L. Voorzanger en J.E. Jz. Polak publiceren *Het Joodsch in Nederland*.

1915-1916 ◦ (B/NL) Jos Schrijnen publiceert *Nederlandsche volkskunde*, in twee delen, met ook veel 'talige' informatie. Zo wijdt hij bijvoorbeeld aandacht aan volksetymologie, waarbij een onbekend woord aangepast wordt aan een ander, bekend woord. Over de aanpassing van de namen van geneesmiddelen zegt hij: 'Volstrekt natuurlijk is het, dat het volk een verband zoekt tusschen geneesmiddel en ziekte of tusschen geneesmiddel en eenige bekende stof. Zoo wordt b.v. *Unguentum aegyptiacum: gips-Jacob-zalf*; – de bast van *Rhamnus frangula: ramenasbast*; – *Oleum ricini: rozijnenolie*; – *nieswortel*: Limb[urgs] *anieswortel*; – *Unguentum hydrargyri* tegen ruit: *ruiterszalf* of *ruitertjeszalf*. Wellicht berust deze laatste vorm oorspronkelijk op bewuste woordspeling; maar naderhand wordt zulk een woordspeling door naïeve hoorders ernstig overgenomen. Niet onaardig is ook de vervorming van *Aloë socotrina* tot Limb[urgs] *sokertrienschen aloë*, d.i. *suikertrijnsche aloë*.'

1916 ◦ (B/NL) Instelling van een nieuwe spellingcommissie, de commissie-Kluyver, die in 1919 enige vereenvoudigingsvoorstellen doet.

1916 ◦ (NL) Voor een A.N.W.B.-affiche bedenkt Jan Hendrik Slicher de leus 'Laat niet, als dank voor 't aangenaam verpoozen, den eigenaar van 't bosch de schillen en de doozen!', die spreekwoordelijk wordt.

1916-1923 ◦ (B/NL) Publicatie van *Oosthoek's geïllustreerde encyclopaedie*, Gent/Amsterdam, waarvan in totaal vier drukken verschijnen.

1917 ◦ (B/NL) Na de Russische Revolutie is Rusland het eerste land ter wereld dat communistisch wordt; dit staatsbestel wordt later min of meer onder dwang in andere Oost-Europese landen overgenomen, tot de val van de Berlijnse Muur in 1989. Zowel in België als in Nederland zijn er van begin af aan sympathisanten, *fellowtravellers*. Het Nederlands heeft dan ook in de twintigste eeuw een behoorlijk aantal Russische leenwoorden overgenomen met betrekking tot het communisme of de reactie daarop, zoals *agitprop*, *apparatsjik*, *bolsjewiek*, *desinformatie*, *doema*, *goelag*, *intelligentsia*, *koelak*, *kolchoz*, *Komintern*, *Komsomol*, *mensjewiek*, *nomenklatoera*, *politbureau*, *Pravda*, *progrom*, *samizdat*, *sovchoz*, *sovjet*, *trojka* en *Tsjeka*. *Raad* als 'revolutionair bestuurslichaam' in *radencommunisme*, *radenregering*, *arbeidersraad* en *soldatenraad* is een vertaling van Russisch *sovet*. Ook *kameraad* krijgt een socialistische betekenis, van Russisch *tovarišč*. Het principe van *vreedzame coëxistentie* is voor het eerst in 1920 door Lenin geformuleerd, maar waarschijnlijk algemeen bekend geworden in de jaren vijftig tijdens Chroesjtsjov. Van Trotski stamt de uitdrukking *de mestvaalt van de geschiedenis*. De Chinese communistische leider Mao Zedong heeft wat later een aantal Chinese uitdrukkingen in vertaling internationaal gemaakt: *de lange mars* die hij in 1934 en 1935 ondernam toen hij vanuit zijn basisgebied in Oost-China naar het noordwesten trok (pas in 1949 ging China over tot het communisme), *papieren tijger* voor een persoon of zaak die van buiten sterk of belangrijk lijkt, maar eigenlijk zwak is, de *grote sprong voorwaarts* (1958), en de *culturele revolutie* van 1966 tot 1976. De uitdrukking *laat honderd bloemen bloeien* kwam in China al in de negentiende eeuw voor, maar werd verbreid door Mao. De Duitse socialistische beweging heeft ons woorden gebracht als *arbeideristisch*, *arbeidsverhouding*, *beroepsverbod*, *jeugdbeweging*, *kleinburger*, *lompenproletariaat*, *planeconomie*, *praxis*, *productieverhoudingen* en *staatssocialisme*. Kortom: het socialisme en communisme hebben een geheel eigen jargon gehad met eigen uitdrukkingen en een bijzondere retoriek, waarvan de genoemde voorbeelden slechts een heel klein onderdeel zijn. Enkele stijlbloempjes van P.J. Troelstra van de SDAP: 'Die theoretische leerstellingen der communisten [...] zijn slechts de algemeene uitdrukking der feitelijke gegevens van een bestaanden klassen-strijd' en 'Dat een partij, die den proletarischen klassestrijd voert, in de vertegenwoordigers van de politieke macht der bourgeoisie, overal [...] slechts hare tegenstanders kan zien'.

1917 ◦ (NL) Dirk Witte schrijft het cabaretlied 'Mensch, durf te leven! (Memento vivere)' – het eerste deel van de titel wordt spreekwoordelijk.

1917 ◦ (NL) N. Bodenheim stelt de bundel *ABC* samen, met daarin het rijmpje 'Lijsje Leerde Liesje Lopen / Langs de Lange Lindelaan'.

1917 ◦ (NL) Eerste publicatie over de taalontwikkeling van kinderen, door J. van Ginneken: *Roman van een kleuter*.

1917 ◦ (NL) Eerste verschijning van het maandblad *De Stijl* voor abstracte kunst.

1917 ◦ (NL) Grondwetswijziging: het algemeen mannenkiesrecht wordt ingesteld en er komt financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder lager onderwijs.

1917 ◦ (NL) Oprichting van de Bond tegen het Vloeken, die bekend is geworden dankzij leuzes als *Vloeken is aangeleerd!*

Word geen naprater!, *Spreek vrijmoedig over God, maar misbruik nooit Zijn Naam*, *Een vloek mist ieder doel* en *Ik vloek niet, doe je mee?* Zie ook 1902.

1917 ◦ (NL) Publicatie van de zeer vaak herdrukte schoolgrammatica *Nederlandsche spraakkunst* van E. Rijpma en F.G. Schuringa. In hetzelfde jaar wordt de benaming *Tante-Betjestijl* voor een 'onbeholpen stijl met inversie van onderwerp en gezegde' gemunt door publicist Charivarius ofwel G. Nolst Trenité; de term wordt mede door zijn boek uit 1940 algemeen bekend. Als voorbeeld geeft hij: 'Heden bereikte ons Uw geëerd schrijven en zullen wij (*en wij zullen*) U morgen het verlangde bedrag overmaken.'

1917 ◦ (ZA) Publicatie van de eerste gestandaardiseerde woordenlijst van het Afrikaans: *Afrikaanse woordelys en spelreëls*. Terwijl Kollewijns hervormingsvoorstellen in Nederland en België tot op heden slechts gedeeltelijk zijn doorgevoerd, worden ze (onder het motto 'skryf soos jy praat') de grondslag van de officiële Afrikaanse regeling (sindsdien regelmatig herzien en bijgewerkt, het laatst in 2002). Volgens de drie 'grondbeginsels' volgt men de algemeen gebruikelijke uitspraak in beschaafd Afrikaans, sluit men aan bij de Vereenvoudigde Nederlandse Spelling (dus de spelling-Kollewijn) en streeft men zo veel mogelijk naar een gelijkvormige spelling. Het gevolg is dat het Afrikaans veel fonetischer spelt dan het Nederlands. Men schrijft *eerlik*, *wonderlik* en *magies*, *medies*. Voor de lange *ij* wordt altijd de *y* gebruikt, zoals vroeger in het Nederlands (zie 1804).

1917-1920 ◦ (NL) In samenwerking met diverse deskundigen legt L. Zwiers, architect te Amsterdam, de bouwkundige terminologie vast in het tweedelige *Bouwkundig woordenboek*.

1918 ◦ (B/NL) De taalkundige Jac. van Ginneken, lid van de commisie-Kluyver die zich moet beraden op de spelling, bedenkt een geheel nieuwe regel voor de naamvals-*n*: -*n* moet alleen worden geschreven in het enkelvoud bij de namen van mannelijke personen en dieren (*aan den man*, *van den stier* maar *op de stoel*). Daarom spreekt men van de 'seksuele *n*'. Deze regel gaat niet terug op een realiteit in het taalverleden of in enig dialect, en roept veel weerstand op.

1918 ◦ (FR) Publicatie van het *Nederlandsch-Friesch Woordenboek*, het eerste leerwoordenboek, van G.A. Wumkes en A.H. de Vries.

1918 ◦ (NL) Henriëtte Roland Holst publiceert het gedicht 'Opgang', dat begint met de woorden 'De zachte krachten zullen zeker winnen / in 't eind'.

1918 ◦ (NL) Instelling van een Volksraad in Indië.

1919 ◦ (B) Het algemeen stemrecht wordt ingevoerd.

1919 ◦ (B) België neemt van Duitsland het mandaatgebied Rwanda-Urundi over en breidt daarmee zijn invloed in Afrika uit (zie 1962).

1919 ◦ (B/NL) De eerste radio-uitzendingen vinden in Nederland in 1919 plaats; België volgt in 1923 (zie kader 5.14).

1919 ◦ (FR) Eerste Friese preek van dr. G.A. Wumkes.

1919 ◦ (NL) De befaamde historicus Johan Huizinga publiceert *Herfsttij der Middeleeuwen*. Dankzij dit werk is het begrip *herfsttij* voor 'laatste (levens)fase' spreekwoordelijk geworden. Zie ook 1938.

1919 ◦ (NL) Het vrouwenkiesrecht wordt ingesteld, de opiumwet wordt aangenomen, de invaliditeitswet, de ouderdomswet en de arbeidswet worden ingevoerd. De namen voor de wetten en ermee samenhangende verschijnselen zoals *ouderdomsverzekering*, *ouderdomspensioen*, *sociale verzekeringswetten* e.d. raken algemeen ingeburgerd (in België in 1920). Dankzij een 'Circulaire van den Minister van Arbeid [...] aan de besturen der vereenigingen met werkloozenkas, gesubsidieerd op grond van het Werkloosheidsbesluit 1917, betreffende uitvoering der Werkloosheidsverzekeringsnoodwet 1919' wor-

den woorden zoals *werkloosheidsuitkering*, *werkloosheidsverzekering*, *onvrijwillige werkloosheid* en *steuntrekker* algemeen.

1919 ◦ (NL) Oprichting van de Koninklijke Luchtvaartmaatschappij (KLM) en van de Nederlandse Vliegtuigenfabriek Fokker, die gelijknamige vliegtuigen vervaardigt voor de internationale markt.

1920 ◦ (B) Het ouderdomspensioen voor arbeiders wordt ingevoerd.

1920 ◦ (NL) Gelijkstelling van het openbaar en bijzonder lager onderwijs.

1920 (ca.) ◦ (NL) Marius Thomassen publiceert het *Taalkundig Prentenboek*, het eerste etymologische woordenboek dat speciaal voor kinderen is samengesteld. Bij 99 zwartwit-tekeningen beschrijft Thomassen kort de herkomst van 99 woorden, waaronder *apotheker*, *bajonet* en *goal* ('Goal komt van het Fransche woord *gaule*, wat paal betekent'). Zie 1997-1998.

1921 ◦ (B) Bestuurlijke taalwet: streektaal is voertaal.

1921 ◦ (B) Alice Nahon publiceert enkele 'Avondliedekens', waarvan het derde begint met de verzen "t Is goed in 't eigen hert te kijken / Nog even vóór het slapen gaan'.

1921 ◦ (B/NL) De eerste druk verschijnt van Schönfelds *Historische grammatica van het Nederlands*. De vijfde druk (1954) is een bewerking door A. van Loey, die nog steeds gehanteerd wordt.

1921 ◦ (NL) Begin van de Oost-Jiddische activiteiten in Amsterdam met de oprichting van de Joodse arbeiderscultuurvereniging Sch. An-ski.

1921 ◦ (NL) In de negentiende eeuw ontstond het beroep van *verpleegster* dankzij het optreden van Florence Nightingale in 1854-1856 tijdens de Krimoorlog. Zij richtte in Londen de eerste serieuze verpleegstersopleiding op. Sinds 1921 is *verpleegster, verpleger* of *verpleegkundige* in Nederland de officiële benaming voor iemand met een diploma ziekenverzorging, maar de benamingen werden al sinds de tweede helft van de negentiende eeuw gebruikt (zie 1865); in diezelfde periode kwamen *broeder* en *zuster* op.

1921 ◦ (NL) Den Haag wordt zetel van het Permanente Hof van Internationale Justitie.

1921 ◦ (NL) Kunstenaar Erich Wichman en zijn vrienden maken de beroemdste Amsterdamse bedelaar Cornelis de Gelder, algemeen bekend onder de naam Hadjememaar, tot lijsttrekker van de Rapaille-partij. Belangrijke punten uit het programma zijn de afschaffing van kunst en wetenschap, afbraak van de urinoirs en in plaats daarvan grootschalige aanplant van bomen, vrij jagen en vissen in het Vondelpark. De partij had een krantje, *De Raad*. De partij krijgt meer dan 14.000 stemmen, maar omdat Hadjememaar inmiddels wegens openbare dronkenschap in Veenhuizen zit, wordt nummer twee van de partij, Zuurbier, in de gemeenteraad gekozen. Hij heeft één keer het woord gevoerd, volgens sommigen zei hij: 'mag het raam een beetje open', volgens anderen: 'kan het raam dicht'. In de NRC van 7 mei 1921 wordt een interview met Zuurbier geciteerd: 'Met wat ze daar [op het Prinsenhof] behandelen, bemoei ik me niet, aldus de heer Zuurbier. Stemmen doe ik niet, dan loop ik de zaal uit. Voor mijn part iederen dag raadszitting. Ik wil ook wel voorstellen, 't presentiegeld te verhoogen op herdrukt *f* 10. Daar stem ik voor. Voor de rest is 't voor mij "zitten", afnokken"en "schoven".' Voor de gemiddelde NRC-lezer zal dit woordgebruik onbekend zijn geweest; de redactie voegt dan ook ter verklaring toe: '"schoven" beteekent geld ontvangen.'

1921 ◦ (NL) Het dagblad *De Telegraaf* begint de publicatie van een vertaald Engels stripverhaal: *Jopie Slim en Dikkie Bigmans*, een van de eerste in Nederland gepubliceerde moderne strips. Andere kranten volgen met strips over komische duo's, met

als bekendste *Bulletje en Bonestaak* van A.M. de Jong (tekst) en George van Raemdonck (tekeningen) in *Het Volk* (1922-1937).

1921-1927 ◦ (NL) Als tegenhanger van de vrijzinnig protestantse Leidse Bijbelvertaling (zie 1899-1901) vervaardigen de gereformeerden de Utrechtse vertaling.

1922 ◦ (B) Begin van de Leuvense dialectenquêtes van de Zuid-Nederlandse Dialectcentrale.

1922 ◦ (NL) Grondwetsherziening; de benaming *koloniën* wordt vervangen door *Nederlands-Indië, Suriname en de Nederlandse Antillen* of *rijksdelen*. De indologenstudie aan de Universiteit Leiden wordt een complete academische studie met doctoraal examen.

1922 ◦ (NL) Het woord *omroep* 'het radio- en later televisiebedrijf als geheel' wordt gemunt door J. Corver, hoofdredacteur van het tijdschrift *Radio-nieuws*.

1923 ◦ (B) Na de afscheiding van België in 1830 is het recht geregeld in Franstalige wetboeken. In 1923 krijgt een commissie de opdracht de grondwet en wetboeken in het Nederlands te vertalen. In 1952 wordt de vertaling herzien en wordt de rechtstaal van leenwoorden gezuiverd, waarbij men aansluiting zoekt bij de Noord-Nederlandse terminologie.

1923 ◦ (B) Gedeeltelijke vervlaamsing van de Universiteit Gent, volgens het stelsel-Nolf.

1923 ◦ (B) Eerste druk van de *Beknopte Nederlands(ch)e Spraakkunst*. Deze schoolspraakkunst wordt herhaaldelijk herdrukt (1957, 21ste druk) en wordt vooral in het katholiek onderwijs gebruikt.

1923 ◦ (NL) De onderwijsvernieuwer Theo Thijssen publiceert *Kees de jongen*, oorspronkelijk verschenen als feuilleton. Uit dit werk is de beroemde *zwembadpas* 'pas om vlug naar het zwembad te lopen' bekend geworden.

1923 ◦ (NL) De Katholieke Universiteit Nijmegen wordt opgericht.

1924 ◦ (B) Willem Elsschot publiceert de roman *Lijmen*, die zich in Brussel afspeelt (zie ook 1933). In het derde hoofdstuk voert hij de komieke politieagent Lauwers ten tonele, die met een borreltje op een lied voordraagt dat hij eens voor een gouden bruiloft had gedicht:

> *Vijftig jaren trouw bijeen*
> *zonder oor- of andere vijgen*
> *te geven of te krijgen,*
> *zonder 't breken van een been.*

Een Franse versie heeft hij ook vervaardigd:

> *Six cents mois, cinquante années,*
> *cul à cul et nez à nez*
> *sans se battre ou s'embêter,*
> *cela vaut bien qu'ils soient fêtés!*

1924 ◦ (NL) De Nederlander W. Einthoven krijgt de Nobelprijs geneeskunde. Zijn *wet van Einthoven* en de *driehoek van Einthoven* worden in het Engels *Einthoven's law* en *Einthoven's triangle* genoemd.

1924 ◦ (NL) Publicatie van *Hedendaags fetischisme* door Carry van Bruggen, gericht tegen het purisme en ieder dogmatisme met betrekking tot de moedertaal.

1924 ◦ (ZA) Uitgave van het tijdschrift *Zuid-Afrika*, een uitgave van de Nederlands-Zuidafrikaanse Vereniging te Amsterdam (zie 1881), dat tot op heden verschijnt.

1925 ◦ (B/NL) A. Moortgat publiceert *Germanismen in het Nederlands*.

1925 ◦ (B/NL) Eerste jaargang van het tijdschrift *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*; vanaf 1969 krijgt het tijdschrift de naam *Naamkunde*.

1925 ◦ (B/NL) Verschijning van de eerste atlas binnen de *Reeks Nederlandsche Dialectatlassen*.

1925 ◦ (B/NL/ZA) De historicus Pieter Geyl publiceert het eerste deel van *De Groot-Nederlandse Gedachte* en pleit voor samenwerking tussen Nederland, Vlaanderen en Zuid-Afrika op het gebied van taal en cultuur. Tussen 1930 en 1962 publiceert hij in zes delen *De geschiedenis van de Nederlandsche stam*.

1925 ◦ (FR) Het eerste Groot Fries Congres wordt te Jever (Oost-Friesland) gehouden.

1925 ◦ (NL) Martinus Nijhoff schrijft *Het lied der dwaze bijen*, met daarin de woorden 'Een geur van hoger honing / verbitterde de bloemen' (zie 1934).

1925 ◦ (NL) Het kruiswoordraadsel wordt als genre geïntroduceerd in het *Algemeen Handelsblad* onder de naam *kruiswoordenpuzzle* (zie ook 1949); het is een van de vele taalspelletjes die in de twintigste eeuw verzonnen worden.

1925 ◦ (ZA) Erkenning van het Afrikaans ('Hollands') als officiële taal naast het Engels.

1925-1931 ◦ (NL) Onder redactie van F.W. Grosheide e.a. verschijnt in zes delen de *Christelijke encyclopaedie voor het Nederlandsche volk*. *Christelijke* wil hier zeggen 'gereformeerde'; het werk is uitdrukkelijk vanuit die belijdenis geschreven. In 1956 zou hiervan een herziene uitgave verschijnen, weer in zes delen, en in 2005 een sterk gemoderniseerde driedelige uitgave, met een bredere kijk op het hele christendom. De *Katholieke encyclopaedie* (zie 1933-1939) is weliswaar eveneens op confessionele grondslag samengesteld, maar heeft veel meer het karakter van een algemeen naslagwerk, terwijl in de *Christelijke encyclopaedie* steeds het gereformeerde standpunt wordt uitgedragen. Illustratief is het begin van het artikel *Taal* in deze werken.

Christelijke encyclopaedie: 'In de taal gaf God den mensch het vermogen zijn bewustzijnsinhoud op de een of andere wijze (spreken, schrijven, gebaren) te uiten. De taal behoort tot het beeld Gods, waarnaar de mensch geschapen is. God is geen starre onbewogenheid, Hij uit Zich. De Vader genereert den Zoon en de Schrift noemt den Zoon het Woord, daarmee zeggende, dat in ons spreken ligt een zwakke afbeelding van de zelfmededeeling van den Vader in den Zoon.'

Katholieke encyclopaedie: 'Taal is de bewuste en gewilde inwerking van mensch op mensch. Anderen hebben haar genoemd: de hand van de menschenziel, waarmee zij de veranderingen van haar bewusten zielsinhoud aan de zielen der medemenschen te kennen geeft. Maar die hand wordt haar niet aangeboren, alleen brengt de ziel den aanleg mee, om een taal te maken en te leeren en daarom moet door elk kind met jarenlange inspanning de moedertaal worden verworven en aangeleerd.'

1926 ◦ (B/NL) Het Nederlandse en het Belgische Bijbelgenootschap besluiten om een Nieuwe Vertaling te maken, de NBG-vertaling, acceptabel voor de meeste protestantse richtingen. Hiervan verschijnt het Nieuwe Testament in 1939 en de hele vertaling in 1951.

1926 ◦ (NL) De vereniging Veldeke stelt bij haar oprichting de basisregeling voor de spelling van Limburgse dialecten vast. Deze regeling wordt in de loop van de jaren herhaaldelijk lichtjes gewijzigd (1941, 1952, 1983 en 2000). Na de erkenning van het Nederlands-Limburgs als officiële streektaal op 20 februari 1997 heeft zij mee aan de basis gelegen van de officiële Limburgspelling 2003.

1926 ◦ (NL) Invoering van de *wegenbelasting*, waarmee ook deze

nieuwe term ingang vindt; voordien sprak men van *wegbelasting* of *weggeld*.

1926 ◦ (NL) Met geld van het bedrijfsleven wordt een 'anti-ethische' indologische studierichting gesticht aan de Universiteit van Utrecht, bijgenaamd de Oliefaculteit of de Petroleumfaculteit.

1926 ◦ (NL) In Indië wordt de onderwijsmethode ingevoerd van G. J. Nieuwenhuis, de grondlegger van de koloniale pedagogiek en auteur van *Bronnenboek voor het nieuwe taalonderwijs in Nederlandsch-Indië*; dit houdt in dat in de eerste jaren van het lager onderwijs de moedertaal als voertaal wordt gebruikt en in de laatste jaren het Nederlands.

1926 ◦ (NL) J. P. B. Josselin de Jong publiceert *Het huidige Negerhollandsch (teksten en woordenlijst)*; zie 1665.

1926 ◦ (NL) Louise Kaiser wordt de eerste lector fonetiek aan de GU (Amsterdam).

1926 ◦ (NL) Tjeerd N. Adema publiceert een vertaling van het Duitse jongensboek *John Workmann der Zeitungsboy* van H. J. Dominik onder de titel *John Pitt, van krantenjongen tot millionair*, waarvan het laatste deel spreekwoordelijk wordt.

1927 ◦ (B/NL) M. J. van der Meer publiceert *Historische Grammatik der niederländischen Sprache*, Heidelberg, een degelijke wetenschappelijke beschrijving, die kennis over het Nederlands ook voor niet-Nederlandstaligen beschikbaar maakt.

1927 ◦ (FR) Oprichting van de Algemiene Fryske Ûnderrjocht Kommisje (AFÛK, 'Algemene Friese Onderwijscommissie'). De taken bestaan uit het organiseren van cursussen in het Fries, het uitgeven van Friese leermiddelen, kinder- en jongerenboeken en het geven van informatie over het taalgebruik in het Fries aan overheden, bedrijven, instellingen en particulieren.

1927 ◦ (NL) De eerste bijzonder hoogleraar Spaans wordt benoemd in Utrecht; de eerste lector Italiaans, Spaans en Roemeens wordt benoemd in Nijmegen; in 1930 wordt Van Praag de eerste lector Spaanse taal- en letterkunde aan de GU (Amsterdam).

1927 ◦ (NL) G. G. Kloeke publiceert *De Hollandsche Expansie in de 16e en 17e eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten*. Aan de hand van de taalkaarten van *huis* en *muis* concludeert hij dat taalverandering voor een belangrijk deel een kwestie van overname (ontlening) is, waarbij de richting door prestige (status) wordt bepaald. Het kaartbeeld, waarin de *ui*-vorm of daaruit ontstane klanken voorkomen in het Hollands-Brabantse middengebied, *uu* (*huus*) wordt gebezigd in het zuidwesten en ook in oostelijke gebieden, en *oe* (*hoes*) aan de oostelijke periferie, verklaart hij uit de gebeurtenissen in de zestiende en zeventiende eeuw, toen de invloed van het culturele en taalkundige centrum Holland zich naar de andere gewesten verbreidde.

1927 ◦ (NL) R. A. van Pelt en J. H. Boon brengen de bloemlezing (mogelijk door hen geschreven) *St Nicolaasliedjes* uit, met daarin onder meer:

Hoor de wind waait door de bomen,
Hier in huis zelfs waait de wind.
Zou de goede Sint wel komen,
Nu hij 't weer zo lelijk vindt?

1927 ◦ (NL) Oprichting van de Roomsch-Katholieke Handelshogeschool in Tilburg, die na diverse naamsveranderingen in 2002 de Universiteit van Tilburg wordt.

1927 ◦ (NL) *Zomerzotheid* 'dwaze verliefdheid, dwaasheid' wordt gemunt door schrijfster Cissy van Marxveld, de schrijfster van razend populaire meisjesboeken die verschijnen vanaf 1919 en waarin de bakvis Joop ter Heul een hoofdrol speelt. Hierin komen allerlei modeuitdrukkingen voor zoals *fuiven*,

fuifnummer, jolig, lam, leut, mal, moppig, puf, reuze, zalig en *zielig*.

1927 ◦ (NL) De astronoom J.H. Oort beschrijft de *constanten van Oort* (in het Engels *Oort's constants*); later wordt de *Oortwolk* (*Oort's comet cloud*) naar hem genoemd.

1928 ◦ (B) De expressionistische dichter Paul van Ostaijen, die veel experimenteerde met ritmische typografie, publiceert zijn in 1921 geschreven 'Huldegedicht aan Singer', dat zo begint:

Slinger
Singer
Naaimasjien
Hoort
Hoort
Floris Jespers heeft een Singernaaimasjien gekocht

Zeer bekend van Van Ostaijen zijn ook: 'Dag ventje met de fiets op de vaas met de bloem / ploem ploem' (uit 'Marc groet 's morgens de dingen', 1925), en (uit 'Polonaise', 1927):

Ik zag Cecilia komen
op een zomernacht
twee oren om te horen
twee ogen om te zien
twee handen om te grijpen
en verre vingers tien

1928 ◦ (FR) Oprichting van de Provinsjale Ûnderwiisrie fan Fryslân ('Provinciale Onderwijsraad van Friesland').

1928 ◦ (NL) De Olympische Spelen worden gehouden in Amsterdam, waardoor vele (meest Engelse) sporttermen algemeen bekend worden, zie 1889.

1928 ◦ (NL) H.J. van Doorne richt een constructiewerkplaats op die later de naam Van Doorne's Aanhangwagenfabrieken krijgt, afgekort DAF, waar van 1958 tot 1975 de gelijknamige personenauto's met het volautomatische transmissiesysteem 'variomatic' worden gemaakt.

1928 ◦ (NL) Samengaan van telefoon, post en telegraaf in één bedrijf: de PTT.

1928 ◦ (NL) De nationalistische beweging in Indië roept het Maleis onder de naam Bahasa Indonesia ('Indonesische taal') uit tot de nationale taal van de toekomstige republiek; in 1945 wordt dit vastgelegd in de grondwet.

1928 ◦ (NL) Via een Amsterdamse revue raakt de uitroep *aan me hoela* in omloop. Deze variant van 'aan m'n reet' bevat een verwijzing naar de Afghaanse koning Amanoellah (1892-1960) die in 1929 moest aftreden vanwege de protesten tegen de (op het Westen georiënteerde) hervormingen die hij wilde doorvoeren. In de revue – waarvan de titel niet is overgeleverd – leidde dit tot de volgende dialoog. Zegt de een: 'Ik ben de koning.' 'Ha, ha, jij koning? Aan me hoela,' lacht de ander, terwijl hij met zijn hand op zijn naar achteren gestoken bil slaat. Waarop de eerste: 'Ja, ik ben koning Amenoellah!'

1928 ◦ (NL) In Den Haag vindt het Internationaal Linguïstisch Congres plaats, op initiatief van Nederlandse linguïsten, met name CC. Uhlenbeck en J. Schrijnen. Centraal in het Congres staat een nieuwe richting die het taalkundig onderzoek is ingeslagen na de Eerste Wereldoorlog, namelijk de studie van (historische en contemporaine) taalsystemen in het zogenoemde structuralisme. Hiermee wordt gebroken met de negentiende-eeuwse historische invalshoek in de taalwetenschap (zie 1846). Het congres wordt bijgewoond door driehonderd deelnemers, waarvan tweehonderd uit het buitenland; het is van grote invloed geweest op de explosieve ontwikkelingen in de taalweten-

schap van de jaren dertig. Het structuralisme wordt gekenmerkt door een verschuiving van de aandacht voor het taal*gebruik* naar die voor het taal*systeem*, met speciale aandacht voor de onderlinge verhoudingen van de elementen binnen het systeem. Zo stammen het begrip *oppositie* en de benaming *minimale paren* uit het structuralisme: het feit dat woorden zoals *mak* en *pak* in slechts één klank (of foneem) van elkaar verschillen. De Zwitserse taalkundige Ferdinand de Saussure (1857-1913) wordt als grondlegger van het structuralisme beschouwd, befaamde latere leden van deze stroming zijn de Amerikanen Bloomfield en Sapir, de Deen Hjelmslev, en in Europa de leden van de Praagse school, zoals Roman Jakobson en Nikolai Trubetzkoy; zie ook 1939 en 1949. Het structuralisme is later uitgegroeid tot een algemene stroming in de alfa- en gammawetenschappen, en heeft toepassingen gekregen in de literatuurwetenschap, de antropologie, de psychologie, de sociologie en daarbuiten.

1929 ◦ (B) In Vlaanderen wordt vanaf dit jaar jaarlijks de naamlijst van gemeenten opgenomen in het *Staatsblad*, in de spelling die is vastgesteld door de Commissie voor Toponymie en Dialectologie. De gemeentenamen in Nederlandstalig België worden namelijk omgespeld. De eigenlijk nog Middelnederlandse spelling wordt gemodernizeerd: Passchendaele wordt Passendale, Dixmude wordt Diksmuide, Iseghem wordt Izegem, Yper wordt Ieper (eigenlijk had het Iper moeten zijn, zoals bij Izegem), Schaerbeek wordt Schaarbeek. Maar in het tweetalige Brussel behouden de Franstaligen de oude Vlaamse spelling Schaerbeek als de zogenaamd Franse vorm. Zo zie je op het station: Schaarbeek – Schaerbeek. In Nederland daarentegen worden gemeentenamen nog altijd ouderwets gespeld: Cadzand, Zutphen, Roosendaal.

1929 ◦ (B) Oprichting van de Vereniging ter Bevordering van het Vlaamse Boekwezen (VBVB).

1929 ◦ (B) Het dagblad *le Vingtième siècle* publiceert in zijn wekelijkse kinderbijlage het eerste avontuur van reporter Tintin en zijn hondje Milou (later in Nederlandse vertaling Kuifje (1943) en Bobbie (1940)), dat zich in de Sovjet-Unie afspeelt. Het is het werk van illustrator Georges Remi, schrijversnaam Hergé. Personages uit de Kuifjeverhalen worden een begrip: kapitein Haddock als scheldende zeebonk, professor Zonnebloem als verstrooide geleerde, Bianca Castafiore als ijdele operadiva, de detectives Janssen en Janssens als geboren stuntelaars.

1929 ◦ (NL) De Nederlander Ch. Eijkman krijgt de Nobelprijs geneeskunde voor zijn *Eijkmans test*, in het Engels bekend als *Eijkman('s) test*.

1929 ◦ (NL) Hendrik Marsman publiceert het gedicht 'De grijsaard en de jongeling', waaruit 'Groots en meeslepend wil ik leven!' gevleugeld wordt. Johan Huizinga houdt in hetzelfde jaar een lezing voor de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, waaruit spreekwoordelijk wordt 'Geschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden'.

1929 ◦ (NL) Onder auspiciën van de (rooms-katholieke) Apologetische Vereniging Petrus Canisius verschijnt de zogeheten Canisius-vertaling van het Nieuwe Testament. Deze uitgave wordt een groot publiekssucces. In 1939 wordt ze gecompleteerd met een vertaling van het Oude Testament.

1929 ◦ (NL) K. ter Laan publiceert het *Nieuw Groninger Woordenboek*. De geboren Groninger Ter Laan schrijft onder meer enkele verdienstelijke en originele lexica. Naast diverse boeken over het Gronings zijn vermeldenswaard: het *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid* (tweede druk 1952), het *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België* (1949)

en *Nederlandse spreekwoorden, spreuken en zegswijzen* (1950; in 2006 nog in druk). De *Multatuli encyclopedie* (1995) is mede gebaseerd op door Ter Laan verzamelde gegevens.

1929 ◦ (NL) De eerste lector Scandinavische talen wordt benoemd aan de GU in Amsterdam (P.M. Boer-den Hoed); in 1960 wordt ze hoogleraar.

1930 ◦ (B) Als eerste wordt de universiteit Gent vernederlandst (zie 1835). Aan de universiteit van Leuven worden Nederlandse leergangen ingesteld. Vanaf dit moment heeft het Nederlands als onderwijstaal het pleit gewonnen, en komt voor het eerst een Vlaamse elite op die haar hele onderwijscarrière in het Nederlands heeft doorlopen. Ook het bestuur en de rechtspraak worden in de jaren dertig geheel vernederlandst.

1930 ◦ (B) In Brussel wordt de eerste Europese geluidsfilm in een Nederlandse en een Franse versie vertoond.

1930 ◦ (FR) De eerste lector Friese taal wordt benoemd in Groningen.

1930 ◦ (NL) In Amsterdam worden de Dialecten-Commissie en het Dialectenbureau opgericht, in 1979, naar zijn eerste directeur P.J. Meertens, het Meertens Instituut genoemd. In 1931 begint de commissie met het uitzenden van dialectenquêtes. In 1939 treedt de bekende dialectologe Jo Daan in dienst (zie 1934).

1930 ◦ (NL) Gerrit Achterberg publiceert het gedicht 'Afvaart', dat in overlijdensadvertenties dikwijls wordt geciteerd:

Aan het roer dien avond stond het hart
en scheepte maan en bossen bij zich in
en zeilend over spiegeling
van al wat het geleden had
voer het met wind en schemering
om boeg en tuig voorbij de laatste stad.

1930 ◦ (NL) Het tijdschrift *Panorama* wijdt een apart bijvoegsel aan de succesvolle strip *Sjors*, die aanvankelijk uit het Engels wordt vertaald. Vanaf 1938 wordt *Sjors* getekend door Frans Piët, die hem later Sjimmie als metgezel geeft. In 1954 krijgt het bijvoegsel de naam *Sjors van de Rebellenclub*, die nu nog overdrachtelijk wordt toegepast op mensen die, bijvoorbeeld in de politiek, stof doen opwaaien of amateuristisch te werk gaan. Zo zei de directeur van Greenpeace in 2001: 'We zijn geen Sjors van de Rebellenclub maar een uiterst professionele organisatie.'

1930 ◦ (NL) In het onderwijs wordt de spelling-Terpstra ingevoerd, waarbij de naamvals-*n* alleen nog bij mannelijke personen en dieren wordt gespeld, de 'examenspelling'.

1930 ◦ (NL) De Omroepwet maakt verzuiling de basis van het radiobestel (zie 1973).

1930-1931 ◦ (B) Verschijning van de eerste druk van J. Verschueren, *Modern woordenboek. Taalkundig, encyclopedisch, geïllustreerd*, het tweede handwoordenboek dat in België wordt vervaardigd (voor het eerste zie 1899). In 1996 verschijnt onder redactie van F. Claes de tiende, herziene druk.

1931 ◦ (B) Jan van Nijlen publiceert als rijmprent zijn gedicht 'Bericht aan de reizigers', dat begint met 'Bestijg den trein nooit zonder uw valies met dromen, / dan vindt ge in elke stad behoorlijk onderkomen'.

1931 ◦ (B/NL) Verschijning van het eerste betekeniswoordenboek: *Het juiste woord* van L. Brouwers.

1931 ◦ (NL) Menno ter Braak schrijft *Afscheid van domineesland*.

1931 ◦ (NL) De dichter J.C. Bloem munt de formule 'vorm of vent' als karakteristiek van het debat over de vraag wat belangrijker is aan een literair werk: de 'creatieve vorm' of de persoonlijkheid van de auteur. D.A.M. Binnendijk kiest voor 'vorm'; Menno ter Braak en E. du Perron, de mannen van het tijdschrift *Forum*, kiezen voor 'vent'.

1931 ◦ (NL) Walt Disneys stripfiguur Mickey Mouse verschijnt als *Mikkie Muis* in *De Telegraaf*.

1931 ◦ (NL) Oprichting van de NSB onder leiding van A. Mussert. Deze partij heeft een geheel eigen taalgebruik, dat met name tijdens de oorlog algemeen bekend raakt, hoewel de woorden ook dan voornamelijk in eigen kringen worden gebruikt; na de oorlog verdwijnen ze onmiddellijk (zie ook kader 6.5). Uit de Duitse nationaalsocialistische taal komen woorden als *bloed en bodem*, *levensruimte*, *ondermens*, *onmens*, *ophitsen*. De rangen voor de SS en de benamingen voor politieke en militaire organisaties zijn vaak directe leenvormingen uit het Duits: *standaardleider*, *hoofdstormleider*, *opperschaarleider*. De NSB'ers grijpen graag terug op het Germaanse verleden, waardoor woorden als *joelfeest*, *midwinterwende*, *runen*, *Wiking* veelvuldig gebruikt werden. *Bonze* of *bons* is een scheldwoord voor een sociaaldemocratische partijfunctionaris; het woord *roddelen* 'kwaadspreken' (een Jiddisch woord) is in NSB-kringen zeer populair. De NSB'ers vervangen in de oorlog de namen van de maanden, die in het Nederlands en het Duits zijn ontleend aan het Latijn, door de 'goed-Dietsche maand-benamingen' *louwmaand*, *sprokkelmaand*, *lentemaand*, *grasmaand*, *bloeimaand*, *zomermaand*, *hooimaand*, *oogstmaand*, *herfstmaand*, *zaaimaand* of *wijnmaand*, *slachtmaand* en *wintermaand*. Een deel van deze namen is in 1050 voor het eerst in het Nederlands vermeld. (Zie kader 6.5 voor algemene woorden die in de oorlog zijn ontstaan en die niets te maken hebben met partijpolitiek.)

1931 ◦ (NL) Oprichting van het Genootschap Onze Taal, met als doel 'het bevorderen van de zuiverheid van de Nederlandsche taal, in het bijzonder ten aanzien van germanismen'. Vanaf 1932 verschijnt het gelijknamige tijdschrift. In de tussen 1932 en 1940 opgenomen rubriek 'Van onze leden' worden ingezonden brieven gepubliceerd waarin de leden veronderstelde germanismen voorleggen aan het oordeel van een Raad van Deskundigen. Deze Raad bestaat uit een redacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (A. Beets) en vijf hoogleraren (J. van Ginneken, J. H. Kern, G.S. Overdiep, J. Prinsen J. Lzn. en J. Wille). De leden zenden tevens alternatieven in voor de germanismen, die eveneens door de Raad worden beoordeeld. Woorden die als germanismen worden gebrandmerkt, zijn bijvoorbeeld *aangestelden* voor 'personeel', *aanhangwagen*, *aanleveren*, *aanstrengen*, *aanwenden* (van maatregelen), *aanzichtskaart* of *ansicht*, *afbouw* (van loon), *afslachten*, *alleenrecht*, *arbeidsonlust*, *band* 'boekdeel', *beduidend*, *beëindigen*, *begeesterd*, *bemerking*, *benutten*, *betreffende* (de betreffende paragraaf), *daadzaak*, *dame* (in het schaakspel), *doornemen* (van een boek), *duiden op*, *geëigend*, *gewetensvol*, *halfzijdig* (verlamd), *hoogwaardig*, *kleefstof*, *kogellager*, *kondgeving*, *lustmoord*, *meerdere* (verscheidene), *middels*, *nieuwprijs*, *onbestemd*, *onderbreken*, *ontoerekeningsvatbaar*, *opbaren*, *rauwkost*, *rededrang*, *restloos*, *rondschrijven*, *roofmoord*, *speelwaren*, *springstoffen*, *stekker*, *toeslag*, *vanzelfsprekend*, *verstandsrechthuwelijk*, *visstand*, *zekering* en *zuurgraad*. De meeste van deze woorden gebruiken we nog steeds, dus veel effect heeft de actie niet gehad. Een enkele maal komen ook anglicismen aan bod (bijvoorbeeld *dimmen*, *air-conditioning* en *trawler*), maar tegen gallicismen wordt niet gestreden, anders dan in België.

1931 ◦ (NL) *Klavarskribo* 'vereenvoudigd notenschrift' wordt gemunt door de ontwerper Cornelis Pot (1885-1977), die het woord vormt uit twee Esperantowoorden: *klavaro* 'klavier' en *skribo* 'schrift'.

1931 ◦ (NL) *Halflandelijkheid* 'gebied tussen land en stad' wordt gemunt door schrijver Simon Vestdijk. In 1935 munt Vestdijk ook het woord *fatsoensrakker* 'zedenmeester'.

1931 ◦ (ZA) In Pretoria wordt het Nederlands Cultuurhistorisch

Instituut opgericht, dat bestaat tot 1983.

1932 ◦ (B) De moedertaal moet de voertaal van het lager en middelbaar onderwijs zijn. Het lager en het middelbaar onderwijs in Vlaanderen worden eentalig Nederlands. Er komt een regeling voor het taalgebruik in bestuur en overheid. Oprichting van de Vaste Commissie voor Taaltoezicht. Heroprichting van de Vereeniging voor Beschaafde Nederlandsche Uitspraak (zie 1913) als Vereeniging voor Beschaafde Omgangstaal (VBO, zie 1979).

1932 ◦ (NL) Het *Wilhelmus* wordt het officiële Nederlandse volkslied (zie 1568-1572 en 1817).

1932 ◦ (NL) Eerste Boekenweek, georganiseerd door de CPNB (Commissie voor de Propaganda van het Nederlandse Boek).

1932 ◦ (NL) De voltooiing van de Afsluitdijk betekent het einde van de Zuiderzee. Twee jaar eerder was de Wieringermeer al drooggevallen, in de decennia die volgen worden de Noordoostpolder (1942), Oost-Flevoland (1957) en Zuid-Flevoland (1968) ingepolderd. In totaal 165.000 ha zeebodem verandert in land, meest landbouwgrond. De boeren en landarbeiders die de grond gaan bewerken, komen (met hun gezinnen) uit heel Nederland. De actieve rol die de overheid speelt bij de kolonisatie leidt tot een streng gereguleerd toelatingsbeleid. Alle bevolkingsgroepen moeten in de polders vertegenwoordigd zijn, en ze mogen niet bij elkaar klitten. Zo komen Friezen, Zeeuwen, Noord-Hollanders en Drenten bij elkaar te wonen. Tot aan hun verhuizing naar de polder hebben ze nooit iets anders dan de streektaal gesproken, maar als ze dat in de polder blijven doen, kunnen soms de buren hen al niet meer verstaan. In de jaren dertig meenden de dialectologen nog dat er daardoor op den duur een mengdialect zou ontstaan, of dat één van de dialecten dominant zou worden. Zoiets was in oudere kolonisaties (polders, veenkoloniën) tenslotte ook gebeurd (zie ook 1914-1918). Maar in de twintigste eeuw kreeg de gewone Nederlander, dus ook de boer en de landarbeider, toegang tot het Standaardnederlands: door radio en televisie, door toegenomen deelname aan het onderwijs. Met dat Nederlands heeft men de aanvankelijke communicatieproblemen overwonnen. De IJsselmeerpolders zijn het eerste gebied in Nederland waar de boeren en (land)arbeiders overschakelen op het Nederlands, en die taal ook doorgeven aan hun kinderen. Bij de jongste generatie is zelfs het accent van de ouders verdwenen. In een plaats als Dronten, bijvoorbeeld, spreekt iedereen onder de dertig accentloos Nederlands. Ook in dat opzicht vormen de polders een uniek deel van de Nederlandse samenleving.

1932 ◦ (ZA) Eerste uitspraak in het Afrikaans in het hoogste gerechtshof, het *Appèlhof*.

1932-1934 ◦ (B/NL) J.G.M. Moormann publiceert *De geheimtalen* en *Bronnenboek*, het eerste wetenschappelijke en historische overzicht van het Bargoens in het Nederlandse taalgebied (zie 2002).

1933 ◦ (B) Willem Elsschot publiceert het in 1910 geschreven gedicht 'Het huwelijk', waaruit 'want tusschen droom en daad / staan wetten in den weg en praktische bezwaren' zeer vaak wordt aangehaald. Hij is ook de schepper, in de roman *Lijmen*, van het *Algemeen Wereldtijdschrift*.

1933 ◦ (FR) De Friese Bijbelvertaling van G.A. Wumkes, waarvan het Nieuwe Testament in 1933 verschijnt en de hele Bijbel in 1943, volgt zo veel mogelijk de Statenvertaling.

1933 ◦ (NL) Het eerste deel van een internationaal gevierde boerentrilogie van de Noorse schrijver Trygve Gulbranssen verschijnt in Nederlandse vertaling onder de gevleugeld geworden titel *Eeuwig zingen de bossen*.

1933 ◦ (NL) Het oudste Nederlandse literaire zinnetje, van omstreeks 1100 (*hebban olla uogala*), dat een jaar eerder was aangetroffen in de handschriftenverzameling van de Bod-

leian Library in Oxford, wordt beschreven.

1933 ◦ (NL) Het Nederlandse ministerie van Handel, Arbeid en Nijverheid krijgt de naam ministerie van Economische Zaken.

1933 ◦ (NL) De Nederlandse anarcho-communist M. van der Lubbe steekt de Duitse Rijksdag in brand; de *rijksdagbrand* wordt door Hitler als propagandamiddel gebruikt. Na de machtsovername van Hitler komen Joden naar Nederland en België.

1933 ◦ (NL) John Kooy publiceert de *Encyclopedie voor iedereen*. In 1963 verschijnt een negende, herziene druk.

1933 ◦ (ZA) Oprichting van het Suid-Afrikaanse Instituut, dat een bijzondere leerstoel Afrikaanse taal- en letterkunde verzorgt. De eerste bijzonder hoogleraar voor de Studie van Taal, Letterkunde en Geschiedenis van Zuid-Afrika wordt in 1933 benoemd aan de GU (Amsterdam). In de jaren tachtig verdwijnt deze leerstoel. In 2002 wordt hij opnieuw opgericht.

1933 ◦ (ZA) Er verschijnt een complete Afrikaanse Bijbelvertaling, in 1937 gevolgd door een psalmberijming. Het taalgebruik van deze Bijbelvertaling is zeer formeel en blijft dicht bij de stijl van de Statenvertaling; in 1983 wordt ze grondig herzien.

1933-1939 ◦ (NL) G. Gorris e.a. publiceren *De Katholieke encyclopaedie* (25 delen; tweede druk: 1949-1955) (zie 1925-1931).

1934 ◦ (B) E. Blancquaert houdt de Vlamingen in zijn vaak herdrukte *Praktische uitspraakleer van de Nederlandse taal* de (Noord-)Nederlandse uitspraakregels voor. Deze gids is de opvolger van de uitspraakgids van Ternest uit 1860. In hetzelfde jaar verschijnt *Nederlandsche Taalgids. Woordenboek van Belgicismen* van C. H. Peeters, in Vlaanderen lange tijd het toonaangevende naslagwerk voor de taalzuivering.

1934 ◦ (B) Aan de Universiteit Brussel wordt ook onderwijs in het Nederlands gegeven; in 1969 wordt de universiteit gesplitst in een Franstalig en een Nederlandstalig deel (Vrije Universiteit Brussel).

1934 ◦ (FR) Oprichting van de Stichting It Fryske Boek en van De Kristlik Fryske Folksbibleteek ('Christelijke Friese Volksbibliotheek').

1934 ◦ (NL) De Nederlandse Onderwijsminister Marchant voert voor het onderwijs een vereenvoudigde spelling in, een aanpassing van de spelling-De Vries en Te Winkel: enkele *e* en *o* in open lettergreep, *sch* alleen als de *ch* gehoord wordt en in de uitgang *-isch*. De spelling wordt misprijzend de 'marsjanspelling' genoemd (zie 1946-1947).

1934 ◦ (NL) Martinus Nijhoff publiceert *Nieuwe gedichten*; het nieuwe zit hem in het eenvoudige, niet-verheven taalgebruik, zoals in het beroemde gedicht 'De moeder de vrouw', dat begint met 'Ik ging naar Bommel om de brug te zien. / Ik zag de nieuwe brug.' Uit het omvangrijkste gedicht uit de bundel, 'Awater', is de regel 'Er staat niet wat er staat' spreekwoordelijk geworden. In 1936 verschijnt zijn lange gedicht *Het uur U*, waarvan de titel spreekwoordelijk wordt ('het uur U is aangebroken').

1934 ◦ (NL) Oprichting van het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP).

1934 ◦ (NL) In de politiek is sprake van taalverruwing bij leden van diverse partijen (NSB'ers, communisten, revolutionair-socialisten); daarom bepaalt de Tweede Kamer dat beledigingen, scheldwoorden, vloeken en andere onwelvoeglijke taal worden geschrapt uit de *Handelingen*. Wel wordt er een apart register aangelegd van deze zogeheten *lijken*. Vóór de Tweede Wereldoorlog dient bijvoorbeeld *grappenmaker* vervangen te worden door *geestige man*, en worden *knoeiwinkel* en *schijnvertoning* geschrapt. Tot eind jaren vijftig is *onzin* verboden, tot eind jaren zestig moet men *brutaal* mijden, en

zelfs tot eind jaren tachtig *schandalig*. (Zie ook 2001.)

1934 ◦ (NL) Romano Guarnieri wordt de eerste hoogleraar Italiaans in Utrecht; eerder had hij in Nederland verschillende afdelingen van de Italiaanse studievereniging Dante Alighieri opgericht; hij is uitvinder van de koormethode in het talenonderwijs (in koor laten nazeggen).

1934 ◦ (NL) Volkskunde-Commissie wordt te Amsterdam opgericht. In 1957 treedt de volkskundige J.J. Voskuil in dienst. Deze schrijft zijn dertigjarige dienstverband van zich af in het zevendelige *Het Bureau* (1996-2000), waarin hij een genadeloos beeld schetst van de ambtelijke gang van zaken en zijn naaste collega's bij volkskunde en dialectologie (zie 1930), en waarin hij tijdgebonden taalgebruik hanteert zoals het modewoord *mieters*.

1935 ◦ (B) De wetgeving in Vlaanderen wordt volledig vernederlandst.

1935 ◦ (NL) Anne de Vries publiceert de roman *Bartje* over een Drents jongetje. Bartje doet de beroemd geworden uitspraak: 'Ik bid niet veur brune bonen.' Arthur van Schendel schrijft *Een Hollandsch drama*. J.W.F. Werumeus Buning schrijft de *Ballade van den boer*, met de telkens herhaalde regel 'En de boer hij ploegde voort'. Jan Romein houdt een lezing, waaruit spreekwoordelijk wordt *de wet van de remmende voorsprong*.

1935 ◦ (NL) Koningin Wilhelmina bepleit, op gezag van de regering, in haar troonrede 'dat de zuivere uitspraak van onze taal een voorwerp van regeringszorg zou worden'.

1935 ◦ (NL) Omstreeks dit jaar introduceert sneldichter Willy Alfredo de gevleugeld geworden kreet *Roept u maar!*

1936 ◦ (B) Van L. Goemans verschijnt deel I van *Leuvensch Taaleigen: Woordenboek*. Deel II verschijnt in 1954.

1936 ◦ (B/NL) De Spaanse burgeroorlog breekt uit; in de internationale brigades strijden ook Nederlanders en Belgen met het republikeinse Volksfront tegen de nationalistische opstandelingen van Franco c.s., die de oorlog zouden winnen. In 1936 ontstaat in dit verband de uitdrukking *vijfde colonne*, die internationaal een begrip wordt. Ook *no pasarán!* 'ze komen er niet door!' is uit deze oorlog bekend geworden.

1936 ◦ (FR) De eerste bijzondere leerstoel Fries wordt ingesteld in Amsterdam (GU).

1936 ◦ (NL) De Nederlander P.J.W. Debije krijgt de Nobelprijs scheikunde. Vele vindingen zijn naar hem genoemd, in het Engels wordt een *Debye* (hij heeft de spelling van zijn naam veranderd) gebruikt als naam voor de maat voor het elektrische dipoolmoment van een molecule, voorts zijn bekend *Debye shielding*, *Debye length*, *Debye model*, *Debye relaxation*, *Debye sheath*, *Debye-Hückel equation*, *Debye function*, *Debye-Waller factor*; tot slot is *30852 Debye* de naam van een kleine planeet.

1936 ◦ (NL) H. Colijn houdt een radiorede, waarnaar spreekwoordelijk wordt *gaat u maar rustig slapen*.

1936 ◦ (NL) Het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap geeft een *Lijst der aardrijkskundige namen van Nederland* uit voor de spelling van gemeentenamen, maar moet deze wegens protesten weer intrekken (zie 1929).

1936 ◦ (NL) C.A. Backer publiceert het *Verklarend woordenboek van wetenschappelijke plantennamen*, waarin voor ongeveer 22.500 wetenschappelijke namen van Nederlandse en Indonesische bloemplanten en varens de betekenis, afleiding en uitspraak gegeven worden. Het is in 2000 opnieuw uitgegeven. Dat Backers woordenboek nog altijd niet achterhaald is, blijkt uit de uitspraak van de in botanische kringen vermaarde William Thomas Stearn, die het een 'Dutch work of unrivaled scholarship on plant names, both generic and specific' noemt en nog in 1992 zijn schatplichtigheid eraan vermeldt. Verder verscheen er recentelijk een cd-rom over grassenna-

men (Clifford 1996), waarvoor het *Verklarend woordenboek* als voorbeeld diende.

1936 ◦ (NL) Bij de Nederlandse Vereniging van Spiritisten 'Harmonia' verschijnt het *Occult woordenboekje*, samengesteld door D. van Veen. 'Men beschouwe dit boekje als een eerste poging', schrijft hij in de inleiding, 'om te komen tot een woordenboek of kleine encyclopedie, waarin speciaal het spiritisme wordt belicht.'

1936 ◦ (ZA) Het eerste verklarend woordenboek van het Afrikaans verschijnt.

1937 ◦ (NL) De wettelijke mogelijkheid wordt gegeven om een streektaal in levend gebruik als optioneel vak te geven (Fries wordt niet expliciet genoemd).

1937 ◦ (NL) Hendrik Marsman publiceert het gedicht 'Herinnering aan Holland', met de beginregels 'Denkend aan Holland / zie ik brede rivieren / traag door oneindig / laagland gaan'.

1937 ◦ (NL) Het Middenstandsdiploma wordt verplicht gesteld voor wie een winkel wil beginnen.

1937 ◦ (NL) Verschijning van de *Stilistische grammatica van het moderne Nederlandsch* door G.S. Overdiep, gebaseerd op de taaluitingen van literaire schrijvers en dialectsprekers uit allerlei periodes, en dus niet alleen op de standaardtaal.

1937 ◦ (ZA) Vestiging van de Afrikaanse radio-omroep.

1937 ◦ (NL) E.G. van Bolhuis publiceert *De Gabbertaal. Woordenlijst van het Bargoens*, Ede (heruitgave in 1999), met vroege of eerste vermeldingen van woorden als *genebbisj*, *saffie*, *stennis*.

1938 ◦ (B) Invoering van de verplichte verzekering tegen werkloosheid en ziekte.

1938 ◦ (B) Nederlands mag gebruikt worden in het leger.

1938 ◦ (B) Oprichting van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten te Brussel en van de Academia Belgica te Rome.

1938 ◦ (FR) Oprichting van de Fryske Akademy.

1938 ◦ (NL) De dialectoloog P.J. Meertens signaleert als eerste de enigszins klinkerachtige *r* die omstreeks 1990 de naam 'Gooise *r*' krijgt. Deze *r* heeft veel weg van de Engelse *r* en komt alleen na een klinker voor, niet aan het begin van een woord. Men noemt hem zo omdat men meent dat televisieprogramma's, zoals de uitzendingen van het in 1980 opgerichte, vooral Gooise kinderkoor *Kinderen voor Kinderen*, aan de verbreiding ervan hebben meegewerkt.

1938 ◦ (NL) Publicatie van de *Psalmen en gezangen voor den eeredienst der Nederlandsche Hervormde Kerk* (zie 1973). Hierin staat, onder veel meer, een nieuwe vertaling, door C.B. Burger, van het kerstlied 'Adeste, fideles' (van onbekende herkomst en ouderdom, maar ten minste uit de achttiende eeuw), die begint met de regels 'Komt allen tezamen, / jubelend van vreugde'.

1938 ◦ (NL) *Ludiek* 'speels' wordt gemunt door de historicus Johan Huizinga in zijn werk *Homo ludens*; in een iets andere betekenis wordt het door de Provo's in de jaren zestig algemeen verbreid (zie 1965).

1939 ◦ (B) Regeling van het taalgebruik bij het gerecht: streektaal is voertaal.

1939 ◦ (B/NL) G.G. Kloeke publiceert, samen met L.J.J. Grootaers, de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*. In 1981 wordt de reeks voortgezet als *Taalatlas van het Nederlands en het Fries*. In 1963 en 1974 verschijnen *Toelichtingen* hierop van J. Daan (m.m.v. P.J. Meertens) en van J. Stroop.

1939 ◦ (NL) Een 'Commissie ter bevordering van een meer verzorgd mondeling taalgebruik', de zogenoemde commissie-Bolkestein, brengt een rapport uit voor de Vereniging van Leraren in Levende Talen. Deze commissie wijst op de klachten over de onbeholpen wijze van uitdrukken, mompelende antwoorden, slechte uitspraak, gebrekkige en

onduidelijke articulatie, kortom over 'onverzorgd' spreken. De commissie is eenstemmig van mening dat de uitspraak en het taalgebruik op de scholen onvoldoende worden gecultiveerd, en vindt het de taak van de leraar om zijn leerlingen bij te brengen welke taalverschijnselen onder beschaafden 'door de beugel kunnen'.

1939 ◦ (NL) J. J. L. van Zuylen publiceert de *Encyclopaedie voor radio-luisteraars*. 'Wie met aandacht naar de uitzendingen der binnen- en buitenlandse stations pleegt te luisteren, stuit herhaaldelijk op uitdrukkingen, namen en begrippen, die hij slechts vaag of in het geheel niet begrijpt, en waarover hij, indien hij althans niet gedachteloos luistert, gaarne wat meer zou willen weten.' Van dit succesvolle boek zullen nog twee uitgebreide, herziene edities verschijnen, in 1949 en in 1956.

1939 ◦ (NL) C.W. Schoonhoven publiceert als eerste een artikel over 'Het Nederlands in Suriname'. Er komen ongeveer honderdvijftig Surinaams-Nederlandse woorden ter sprake, zoals uit de toenmalige schooltaal, ontleend aan het Sranantongo – en inmiddels verdwenen – *krokken* voor 'zeuren' en *demmen* voor 'opspelen', evenals *dresneger* voor 'kwakzalver'; verder *prodo maken* voor 'zich mooi maken', *granman* niet alleen voor 'stamhoofd' maar toen ook voor 'de gouverneur' (nu de president); *slijsje* voor 'plakje', *bintegaar* voor 'bindgaren', *dragen* voor 'aantrekken (van kleding)', *plane* voor 'vliegtuig', *stroop* voor 'limonade van siroop', *ijsappel* voor 'een gekoeld ingevoerde en bewaarde appel'.

1939 ◦ (NL) P. Gerlach Royen publiceert *Bijgedachten en botsingen in taal*. Royen heeft hierin voorbeelden verzameld van 'vlottende taalverschijnselen', van gevallen waarin een botsing plaatsvindt tussen vorm en inhoud. Zo laat hij zien hoe het werkwoord of het verwijzende voornaamwoord vaak in het meervoud staat na een collectief woord, zoals *een paar*, *aantal*, *een boel*, *massa*, e.d. Hij geeft voorbeelden van onzijdige aardrijkskundige namen waarnaar met *haar* wordt verwezen (*het landschap was op haar mooist*, *Brussel is in haar geheel*) – hiervoor munt hij de term 'haar-kultuur' –, en hij laat zien op welke manieren de geslachten, de naamvallen en de voornaamwoorden tegen de officiële regels worden gebruikt. Hierbij registreert hij slechts wat voorkomt in de taal, hij heft geen belerend vingertje.

1939 ◦ (NL) Nicolaas van Wijk publiceert zijn *Phonologie, een hoofdstuk uit de structurele taalwetenschap*. Hierin omarmt hij het structuralisme van de Praagse School (Jakobson, Trubetzkoy) uit de jaren dertig (zie 1928, 1949), maar met een eigen visie op het klanksysteem van een taal, en de veranderingen die daarin kunnen optreden. Van Wijk, van huis uit etymoloog en slavist, levert met dit boek een belangrijke bijdrage aan de internationale taalwetenschap. De bekende Deense taalwetenschapster Eli Fischer-Jørgensen noemt dit boek, samen met Trubetzkoy's beroemde *Grundzüge*, ook uit 1939, 'die beiden grossen Gesamtdarstellungen' van de toenmalige structurele fonologie.

1940 ◦ (B) C. de Baere publiceert *Krachtpatsers in de Nederlandsche volkstaal. Een verzameling oudere en jongere bastaardvloeken*.

1940 ◦ (FR) De eerste Friese Boekenweek (Fryske boekewike) wordt gehouden. Met een onderbreking in de oorlogsjaren (1943-1945) heeft It Fryske Boek de boekenweek drieëndertig jaar lang georganiseerd. Door de opkomst van de Sutelaksje (zie 1962) is er tijdelijk de klad in gekomen (zie 1989).

1940 ◦ (NL) Gerard Nolst Trenité publiceert onder het pseudoniem Charivarius *Is dat goed Nederlands?*, een zeer populair puristisch taaladviesboek. Hierin pleit hij er onder andere voor het tweede deel van voorzetsels zoals *vanachter, vanaf, vanboven, vanonder, vanuit* te splitsen. Deze voorzetsels waren relatief jong en ontstaan uit een verbinding als *van ... af* in

van de berg af, van die tijd af. Ze werden door sommigen beschouwd als on-Nederlands, omdat het tweede deel van de samenstellingen, *af*, geen voorzetsel maar een bijwoord is. Mensen die *vanaf* en dergelijke gebruiken, noemt Charivarius minachtend de *fnaffers, fnuiters* en *fnachters*. Lang niet iedereen is het met Charivarius eens, en de anekdote doet de ronde dat een jonge lezeres aan Charivarius gevraagd zou hebben wat het moet zijn: 'Zeus dondert vanaf de Olympus' of 'Zeus dondert van de Olympus af'.

1940 ◦ (NL) Het sinds 1934 verschijnend 'geïllustreerd weekblad voor de vrouw' *Libelle* start de rubriek '*Libelle* weet 't'. Deze is in 2000 overgegaan in de rubriek 'Libelle Nieuws' (die inmiddels niet meer bestaat; zie ook 1952).

1940 ◦ (NL) Godfried Bomans publiceert de roman *Erik of het klein insectenboek*, waarin het jongetje Erik in een droom terechtkomt in de insectenwereld. Bij de deftige wespenfamilie Van Vliesvleugel ('de oude tak') hangen bordjes aan de muur met spreuken die getuigen van standsbesef, zoals 'Wie het *is*, die *is* het ook'. Bomans' zeer geliefde humoristische werk heeft vaak een archaïsch getint woordgebruik.

1940 ◦ (NL) Jan de Hartog publiceert *Hollands glorie: roman van de zeesleepvaart*, die zeer populair wordt. De formule *Hollands glorie* komt begin negentiende eeuw al voor bij dichters als Bilderdijk en Spandaw.

1940-1944/1945 ◦ (B/NL) Tweede Wereldoorlog: Nederland en België bezet. In 1940 worden ambtenaren verplicht een ariërverklaring te tekenen. In 1941 wordt de Nederlandse Kultuurkamer opgericht, waarvan de neerlandicus en etymoloog J. de Vries enige tijd vice-voorzitter is. De Duitse bezetter stelt een aantal literaire prijzen in, die na de oorlog overgenomen worden door een aantal particulieren, zoals de Reina Prinsen Geerligs-prijs. In 1942 wordt de gele Jodenster ingevoerd en begint een stelselmatige deportatie van Joden uit België en Nederland, later ook van zigeuners. (De nazi's die verantwoordelijk zijn voor de deportatie van de zigeuners, hebben Romani geleerd; als reactie hierop geven de Sinti (niet de Roma) tot op heden geen informatie over hun taal aan buitenstaanders.) In Nederland wordt in 1942 de LO, de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers, opgericht. In hetzelfde jaar begint de *Arbeitseinsatz*: gedwongen tewerkstelling van mannen tussen zeventien en veertig in Duitsland. Het georganiseerde Vlaams-nationalisme collaboreert met de Duitsers en wordt in de naoorlogse repressie zwaar bestraft. Vanaf september 1944 worden België en zuidelijk Nederland bevrijd. Voor de communicatie met de bevrijders verschijnen allerlei boekjes, zie kader 6.6. De geallieerden verliezen echter de slag om Arnhem, die later dankzij een boek en een film gekenmerkt wordt als *een brug te ver*, wat spreekwoordelijk wordt. Na de hongerwinter wordt noordelijk Nederland in mei 1945 door Engelsen, Amerikanen en Canadezen bevrijd. Er zijn voedseldroppings.

6.5 *Nieuwe woorden uit de Tweede Wereldoorlog*

Een zekere Max Zijlstra stelt onder het pseudoniem M.A. Mas in 1945 het *Verklarend zakwoordenboekje der Nederlandsche taal* samen, een werkje van twintig pagina's met korte, lichtvoetige verklaringen bij woorden als *bukshag, bijltjesdag, knijpkat* en *ondergrondse*. Het opmerkelijkst is wat Zijlstra schrijft bij *goed*. 'Tja, dat is nou een heel moeilijk woord,' begint hij. 'Men is goed of men is het niet en dan is men fout. Maar waar de grens hier ligt is mij persoonlijk niet duidelijk geworden. Het is maar wat je onder "goed" verstaat.'

Een serieuze taalkundige beschrijving van de 'Oorlogswinst der Nederlandse taal' verschijnt hetzelfde jaar in *De Nieuwe Taalgids*, geschreven door J.J. Mak. Hij begint met op te merken: 'Men zal

in de hiervolgende woordenlijst veel oude bekenden uit de eerste wereldoorlog tegenkomen.' De volgende citaten vermelden de belangrijkste voorbeelden uit het stuk van Mak:
'Toen dan in 1939 door de spilpolitiek de oorlog uitbrak, kregen de oude samenstellingen oorlogstoestand, -industrie, -geweld, -schade enz. weer een gruwelijke actualiteit. Men sprak van land- en woestijnoorlog (waarin de woestijnratten van Montgomery hun roem verwierven), van zee- en luchtoorlog (en daardoor van zenuwenoorlog) en van totale oorlog. De oorlogvoerende mogendheden beschikten over beveiligings-, dekkings-, elite-, pantser- en stoottroepen. Wij hoorden van het luchtwapen, van afweer- en vergeldingswapens, van vergeldingsaanvallen op Londen, vergeldingsvuur (door bommen eerst, door V1 en V2 later). De tank, nog nieuw in de vorige oorlog, werd de koning der wapens. Er kwamen mammouth- en amphibietanks, vlammenwerpertanks en tankkrakers (o.a. de pantservuist); overdrachtelijk werd tank in ons land de algemene benaming voor een fiets zonder banden. Men maakte gebruik van vlammen- en nevelwerpers, maar vooral op de pantserwapens kwam het aan. [...] Het bewegelijke karakter van de strijd bracht mede, dat we voortdurend hoorden van slagen, van een herfst-, winter-, artillerie-, tank-, vernietigings-, afweer- en slijtageslag. [...] De Duitsers bedachten ook de fraaie term elastische afweer, evenals de euphemismen uitwijkbeweging en ontruiming. [...] Voor terugtrekken vond men de schone namen van frontcorrectie, -verkorting. [...]
Intussen werd ons land in staat van verdediging gebracht. De Noordzeekust werd een deel van de Atlantische Wal. Er kwamen ontruimingsplannen, -maatregelen, -bevelen, inundatiedito's, bunkers, versperringen, tankvallen, -wallen, -grachten, Spaanse ruiters en asperges, voet- en tankmijnen, schuttersputten en dekkingsgaten. Was Rotterdam na het bombardement omgedoopt in Steenbergen aan de Maas, Noordwijk aan Zee heette nu Noordwijk aan de Muur. [...]
Het luchtwapen is eerst in deze oorlog tot volle ontwikkeling gekomen. Vandaar allereerst een groot aantal samenstellingen met lucht, als daar zijn: luchtaanval, -actie, -afweer (-geschut, -orgaan, -regiment), -alarm [...]. Bij luchtgeweld hoort luchtbescherming. Zo kregen we een luchtbeschermingsorganisatie, -dienst, -posten (hoofd- en hulpposten), -maatregelen, -oefeningen, en -avonden; verduisteringsgordijnen, -kapjes, -lampen, - papier (ook in de betekenis van geld of bonnen, waarmede in de Meidagen en kort daarna door de Duitse militairen werd betaald), -overtreding, -plicht en -tijd. Er mocht geen licht uitstralen, velen begaven zich niet zonder knijpkat of -dynamo op straat. [...]
Soms moet een stad, die voortdurend bedreigd wordt, in haar geheel evacueren. Arbeiders, die niet gemist kunnen worden, krijgen bibbergeld, d.i. een extra toeslag op hun loon (zo in Antwerpen onder de V-actie). [...] Aan winkeliers wordt nu een verkoopverplichting opgelegd, prijscommissies worden benoemd, prijzenbureaux opgericht. Sindsdien hoort men van prijsbeheersing, -lijsten, -overtreding, -politiek; van prijs-, dividend- en koersstop, van vaste, vastgestelde en zwarte prijzen; het huurprijsuitvoeringsbesluit waakt tegen huurverhoging en woekerhuren. [...] Het distributieapparaat treedt in werking met zijn -wetten, -diensten, -kantoren, -ambtenaren, -goederen, -bescheiden, -overtredingen, -dikte, en -zorgen. Alles komt op de bon of op vergunning. Het volk zong: Alles op de bon, behalve de liefde, behalve de zon. [...] Voor de naleving der distributiebepalingen zorgde de C.C.D. De crisiscontrôleurs heetten in de volksmond afpakambtenaren. Desondanks bloeide de clandestiene, vrije of zwarte handel. Men zei van sommige mensen, dat ze er een beetje clandestien uitzagen, d.w.z. nogal welgedaan door de zwarte voeding. [...] Het woord zwart ging men van lieverlede toepassen op alles, wat bovengronds ongeoor-

loofd was. Op de zwarte markten werd van de zwarte Pieten of zwarthandelaars zwart gekocht, er werd zwarte arbeid verricht, zwarte artsen (nog niet bevoegd of ondergedoken) verleenden medische hulp, hoogleraren gaven zwarte colleges, er werd zwart gedanst, zwart gedoopt (door ondergedoken predikanten of aan kinderen van ondergedokenen), zwarte huwelijken werden voltrokken bijv. door ontslagen burgemeesters, die officieel nog ambtenaar waren van de Burg. Stand, de zwarte pers werkte zonder toestemming, dus ook zonder censuur, zwart licht werd verkregen van clandestiene lampen of van electriciteit, die buiten de distributie of boven de rantsoenering werd afgenomen. Zwarte schoenen, zwarte aardappelen, enz. kreeg een dubbele betekenis, evenzo zwart zaad en zwarte kunst. [...]
Het woord surrogaat heeft als tweede lid in samenstellingen (thee-, koffie-, tabakssurrogaat) algemene toepassing gevonden in deze oorlog. Een surrogaat-burgemeester of pitto-burgemeester werd een algemeen gangbare benaming, een surrogaatje kon behalve een surrogaat-sigaret ook hulpagent betekenen. Daarnaast sprak men van vervanging (vervangingsmiddelen, -materialen, -sigaar, -enz.) en nieuwe orde (nieuwe-orde-pudding, enz.), ook wel nieuwe samenstelling. [...] We knabbelden op zoetloze koekjes of biscuits en mengden de suiker met suikerzoet, de sigarenwinkeliers verkochten kauwstangen en blazertjes (door het volk belazertjes genoemd). Sigarettenpeukjes leverden bukshag en peukjes van bukshag op hun beurt weer dubbel-buk, buk-buk of bukshag ze soort op. [...]
De N.S.B.ers hebben de taal verarmd, doordat thans een aantal woorden niet meer met goed fatsoen gebruikt kan worden (kameraad, leider, kamer, gilde, enz.). Zelf ontvingen ze van het volk de schone namen van farizeeër, schooier, driehoeksman, houzeeër, houzemelaar, landverrader, getekende, uitgesteld lijk; ze werden aangeduid als iemand van 't handje of van de club, niet goed of verkeerd. Ze hebben ons volk geërgerd met hun leiders (boeren-, buurtschaps-, vormingsleider, enz.), de arbeidsdienst met zijn opper-, hoger- en lager kader, kampcommandanten en hoofdleidsters, waaronder de rangen van hopman en onderhopman, hoofdarbeidsleidster, stafleidster, stafkernleidster, adspirant-hopvrouw, enz. [...] Toen het woord arbeidsinzet ook voor ons land bittere ernst was geworden, en men de bedrijven systematisch ging uitkammen, voornamelijk door de beruchte Z-kaartenprocedure, werden de arbeiders, die niet bij de z.g. bunkerproleten (aannemers van Duitse weermachtswerken) een veilig onderdak hadden gevonden, als slaven weggevoerd naar Duitsland. [...] Maar ook voor hen, die in ons land waren achtergebleven, kwam de verplichte tewerkstelling, het beruchte spitten (waarvan de samenstellingen spitloon en -ziek), d.w.z. het loonspitten, wel te onderscheiden van strafspitten, want deze arbeid werd beloond; zij die een spa medebrachten, kregen zelfs spageld. En tenslotte de algemene mensenjacht met zijn huiszoekingen en straatrazzia's.
Tegen deze Duitse terreur kwam reeds aanstonds lijdelijk- en weldra ook opzettelijk verzet. Daden van sabotage werden dan gestraft met het opleggen van zoengeld, wacht- of straflopen, paalwacht, gijzeling. De daders werden gevught of naar een ander concentratiekamp gebracht, vanwaaruit ze wel aan hun familie smokkelbrieven schreven. Anderen weken als Engelandvaarder uit naar Engeland of doken onder. In geheimtaal sprak men van een S.A.-er (sub aqua) of een slaper (later ieder, die elders sliep, vooral daar, waar een goede schuilplaats was). Tot de eerste onderduikers behoorden de Joden, immers de Duitse Jodenwetten werden hier al spoedig na de bezetting ingevoerd. De Jodenster gaf aanleiding tot uitdrukkingen als stukken met een ster (effecten in Joods bezit), de verbeurdverklaring van hun goederen in Amsterdam tot het ontstaan van het werkwoord pulsen, d.i. wegslepen van meubilair (de N.S.B.-verhuizer A. Puls bleek namelijk alle verbeurdverklaarde inboedels, inz.

Joodse, te vervoeren). Later zaten hele families op een z.g. duikjoodbasis ondergedoken. Het verzet in woord en geschrift deed uitdrukkingen geboren worden als illegale, ondergrondse, vrije pers (bovengrondse journalisten heten dan wel perskoelies [...].'

1941 ◦ (FR) Het eerste professoraat Friese taal- en letterkunde wordt te Groningen ingesteld.

1941 ◦ (NL) Het bordspel Monopoly, dat in 1936 in Nederland is geïntroduceerd, krijgt een eigen Nederlands bord, waarschijnlijk vertaald door de directeur van de firma Perry & Co., F.L. Verster. Vanaf dat moment zijn de Nederlandse straatnamen in gebruik, zoals de Utrechtse Neude en Biltstraat, de Haagse Lange Poten, de Groningse Herestraat en Grote Markt, de Amsterdamse Kalverstraat. Er bestaat vanaf circa 1985 ook een Vlaamse versie, met bijvoorbeeld de Brugse Steenstraat en Vlamingenstraat.

1941 ◦ (NL) A.W.P. Angenent publiceert, onder het pseudoniem Albert Chambon, een woordenboek van 144 pagina's van *Marinetermen*. Eén voorbeeld: *achtertrosje steken*. Betekenis: naar de wc gaan. Vergelijk 1991.

1941 ◦ (NL) In *De Telegraaf* beginnen Marten Toonders stripavonturen van Tom Poes en Heer Bommel. Bommel verplaatst zich per Oude Schicht – in 1998 wordt *schicht* in het Nederlands aangetroffen in de betekenis 'oude auto'. Andere muntingen van Toonder die in het dagelijks taalgebruik zijn doorgedrongen, zijn *breinbaas* 'zeer knappe man' (1949), *denkraam* 'denkvermogen' (1950), *dorknoper* 'saaie, strenge ambtenaar' (1951), *bovenbaas* 'iemand die het voor het zeggen heeft' (1963), *minkukel* 'dom persoon' (1963) en *grofstoffelijk* 'ruw, onbehouwen' (1975). Naar J. Grootgrut, handelaar in comestibles, die vanaf 1953 optreedt, is *grootgrutter* als benaming voor de winkelketen Albert Heijn opgekomen. *Grutter* bestond al voor een winkelier in gort, meel, bonen en erwten, maar de naam Grootgrut is een vondst van Toonder. In netelige situaties hoor je nogal eens de uitroep *(Tom Poes) verzin een list!*, en ook het relativerende *hm, zei Tom Poes* wordt regelmatig gebruikt. Vanaf 1947 publiceren de in de Nederlandse stripwereld in die jaren kwalitatief toonaangevende Toonder Studio's het *Tom Poes Weekblad*.

1941 ◦ (NL) Tonny Röling brengt de bundel *Iene miene mutte* bijeen, met daarin onder meer de vroegst bekende publicatie van 'Ie, wie, waai, weg', dat in 1894 (*Nederlandsche baker- en kinderrijmen*, vierde druk) al was gesignaleerd in vormen als 'Wee, wie, wa, weg' en 'Eh, weh, wah, wei, weg!'; voorts 'Olke, bolke rube solke, / olke, bolke, knol' (zie 1975), 'Zeg, ken jij de mosselman?', 'Alles in de wind, alles in de wind, / 't is maar een schipperskind', 'Twee emmertjes water halen' en 'Groene zwanen, witte zwanen, / wie wil er mee naar Engeland varen?'

1941-1945 ◦ (NL) De Japanners vallen Indië binnen en bezetten het in 1942. Alle Nederlanders worden in Japanse kampen geïnterneerd, tot op heden *jappenkampen* genoemd. Het gebruik van het Nederlands wordt verboden, behalve in de gevangenenkampen. De VS laten in 1945 twee atoombommen – een nieuwe uitvinding – op Japan vallen; in augustus wordt Indië bevrijd.

1942 ◦ (NL) In *Nederland's volkslied* van Jop Pollmann en Piet Tiggers verschijnt onder meer 'Ozewiezewoze wiezewalla kristalla/ kristoze wiezewoze wiezewieswieswieswies'. In 1981 veronderstelt de Antilliaanse schrijver Frank Martinus Arion in een artikel in *De Groene Amsterdammer* dat dit lied teruggaat op een creools-Portugees slavenlied. 'Zewoze' is bijvoorbeeld volgens hem de verleden tijd van Portugees *cevarse* 'gelukkig worden', en op dezelfde wijze interpreteert hij de andere woorden, zodat hij komt op de volgende vertaling: 'Vandaag is het kind gelukkig / Is het kind gered /

Gedoopt / Is het / Dit kind is gelukkig, / Dit kind, kinderen, kinderen, kinderen, kinderen.' Zie ook 1871-1873, 1996.

1942 ◦ (NL) G. Bolkestein, de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen van het oorlogskabinet in Londen, stelt voor om na de oorlog het Engels als wereldhulptaal in te voeren en voor alle Europeanen verplicht te stellen als tweede taal. De andere regeringen in ballingschap nemen het voorstel over. Na de oorlog verdwijnt het plan, maar inmiddels is het vanzelf realiteit geworden.

1942 ◦ (NL) Illegaal verschijnt het gedicht *De achttien dooden* van de omstreden verzetsman Jan Campert, wat het begin vormt van de ondergrondse uitgeverij De Bezige Bij van G. Lubberhuizen.

1942 ◦ (NL) De beroemde fysicus H. B. G. Casimir, naar wie het *Casimireffect* is genoemd (in het Engels *Casimir effect*), wordt hoofd van het Natuurkundig Laboratorium van Philips.

1942-1948 ◦ (NL) J. J. M. van Dam publiceert 'Jantje Kaas en zijn jongens. Bijdrage tot de kennis van de Ned.-Indische soldatentaal in de 19e eeuw', in: *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, deel 82, 63-208. Dit is de eerste en enige beschrijving van de taal van het Nederlands-Indische leger in de negentiende eeuw. Hij zegt hierover: 'De vocabulaire der militairen wemelde dan ook van maleise en – naar gelang van de streek, waar men geplaatst was – ook van woorden uit andere inheemse talen.' Hiervan geeft hij vele voorbeelden. Het is geen wonder dat de militairen in de negentiende eeuw veel Maleis gebruikten, want het Nederlands-Indische leger bestond tot 1918 uit Nederlandse en Europese (vooral Franssprekende) beroepssoldaten en inlandse troepen, waardoor het een zeer gesloten eenheid vormde. Deze eenheid werd pas doorbroken toen er vanaf 1918 jaarlijks 700 à 1000 recruten in het leger kwamen. Een aantal van de Maleise leenwoorden die Van Dam noemt – *hari katje, lultali, tjot* – waren nog steeds in gebruik toen Nederlandse militairen van 1945 tot 1950 in Indonesië verbleven (zie 1973). Voorts wijst Van Dam erop dat in het leger veel Bargoense woorden worden gebruikt, zoals '*bikken* (eten); *bikkesement* (warm eten); *bonje* (gesnapt); *braceletten* (handboeien); *dampen* (iemand de dampen injagen - iemand de pest injagen); *drukker* (straf); *hassebassie* (slokje, jenever); *heibel* (drukte); *hintemer* (sodomiter); *huppelwater* (jenever); *jajem* (jenever); *keggie* (brood); *kinf* (luizen); *mok* (beker, kop koffie); *patatters* (aardappelen); *rats* (gestampt eten); *rookertje* (sigaar); *safiaantje* (sigaret); *schrabbers* (centen, geld); *spatje* (slokje, jenever)'.

6.6 *Nederlands-Engelse oorlogswoordenboekjes*

Voor de communicatie met de Engelse, Amerikaanse en Canade se bevrijders verschijnen er allerlei handige woordenboekjes: men moet bedenken dat de kennis van het Engels in die period onder de bevolking vrij gering is; zo wordt in de laatste klas van de lagere scholen wel Frans maar geen Engels onderwezen en krijgt men op middelbare scholen uitsluitend les in het vertalen van het Engels naar het Nederlands. Al in 1942 verschijnt *Hoe zeg je dat in 't Engelsch?*, samengesteld door René en Ruth Salm. In de afdeling 'Burgerlijk oorlogsvocabulaire' staan allerlei alarmerende zinnetjes, zoals 'Vlug, naar de dichtstbije schuilkelder! (*Koe'ik, toe ze nié-rist sjélter*! – Quick, to the nearest shelter)', 'Het signaal voor een gasaanval wordt door fluiten en ratelen gegeven', 'Ga plat op de grond liggen' en 'De vijand gebruikt brandbommen; waar zijn de zandzakken, je emmers met water en je voetpomp'. In drie jaar tijd beleeft het boekje vijf herdrukken. In 1945 verschijnt het *Hema Dutch dictionary. Engels woordenboek*. In dit boekje staan zo'n 2.500 woorden plus '100 populaire zinnen'. Voorbeelden: 'My brother is a soldier', met daarachter de fonetische weergave: 'Mai brodde izze souldzje.' En 'Aaj em lie-

ving foor dzjomunni [Germany] toemorroo'. Op de achterzijde van het boekje staat: 'Dank zij de bevrijding van ons land / Eenieder thans weer Hema klant!' Johan Fruytier publiceert voorts *Hello Tommies!*

In hetzelfde jaar wordt het *Zakwoordenboek Nederlandsch, Maleisch, Engelsch* verstrekt aan het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger. Dit boekje is mede samengesteld door N. Helsloot, indertijd hoofd van de Maleise afdeling van de 'Netherlands Indies Government Information Service' te Melbourne. In het korte voorwoord schrijft 'De Legercommandant': 'Het zakwoordenboek is in het bijzonder bestemd voor de uit Nederland afkomstige troepen, aangewezen om aan de bevrijding van Ned.-Indië mede te werken.' Interessant is hier het woord *bevrijding* – zoals bekend keken nationalistische Indiërs daar heel anders tegenaan. Het bevat drie algemene woordenlijsten, met telkens een andere taal als ingang, gevolgd door de afdeling 'Leger en vloot'. Die laatste afdeling maakt volstrekt duidelijk wat de legerleiding verwachtte: een bittere strijd. Onze jongens konden in dit woordenboekje opzoeken hoe zij 'afleidingsbeweging', 'afweervuur' en 'antitankgeschut' in het Maleis en Engels moesten zeggen. Plus woorden als 'beenwindsels', 'bestorming', 'bomscherf', 'doodgeschoten', 'duikbommenwerper', 'halthouden', 'arresteren', 'gevangene', 'veldslag', 'terugtrekken', 'vernietigen' en 'verwoesten'. Kortom, we hebben hier te maken met een heus *oorlogs*woordenboekje, dat tevens – alleen in de afdeling 'Leger en vloot' – de vijand vermeldt, namelijk: de *Japanees*. Zo staat het er, dus niet *Japanner*.

1945 ◦ (B) In *De Nieuwe Standaard* – aangezien *De Standaard* vanwege de repressie niet verder mocht verschijnen – verschijnt de stripserie over Suske en Wiske, met als andere belangrijke personages tante Sidonia, Lambiek, professor Barabas, de krachtpatser Jerom of Jerommeke, en de pop Schalulleke, later Schabolleke en ten slotte, in 1965, Schanulleke. Deze personages zijn een begrip geworden tot ver buiten de strip. Opvallend is de voorkeur voor allitererende titels, zoals *De zingende zwammen*, *De wilde weldoener*, *De sissende sampam*.

1945 ◦ (B) Eerste druk (zevende in 1956) van de *Praktische Nederlandse spraakkunst* door C. Daenen. Deze schoolspraakkunst wordt vooral in het rijksonderwijs gebruikt.

1945 ◦ (B) Morris (pseudoniem van Maurice De Bevere) creëert voor *Robbedoes* het cowboypersonage Lucky Luke, 'de man die sneller schiet dan zijn schaduw'. In deze verhalen figureert onder meer Rataplan, de domste hond van het Wilde Westen (een geografische aanduiding die sedert ten minste 1890 gangbaar is in het Nederlands).

1945 ◦ (NL) J.C. Bloem schrijft *De Dapperstraat*, met de beroemde regels 'En dan: wat is natuur nog in dit land? / Een stukje bosch ter grootte van een krant, / Een heuvel met wat villatjes ertegen', om te besluiten met: 'Domweg gelukkig, in de Dapperstraat'. De regels worden veel geciteerd en geparafraseerd.

1945 ◦ (NL) Het RIOD (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie) wordt opgericht. Tot 1979 staat dit instituut onder leiding van Loe de Jong, de chroniqueur van de Tweede Wereldoorlog, die in zijn standaardwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* oordeelt over 'goed' en 'fout'. In 1998 wordt de naam van het Instituut veranderd in NIOD (Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie), waarmee tevens de doelstelling wordt verruimd.

1945-1950 ◦ (NL) Wegens papierschaarste komt de *beeldroman* op: kleine, dunne boekjes met telkens een compleet *beeldverhaal*. In die tijd wordt ook de term *strip* aangetroffen; in de jaren vijftig verschijnen de benamingen *stripverhaal* en *comic* (dat weer in onbruik raakt). De vaak ruwe inhoud van de beeldromans baart opvoeders zorgen, en in oktober 1948

berichten de dagbladen: 'De Minister van O.K. en W. [Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen] doet een beroep op de directeuren der Rijksscholen, Gemeentebesturen en schoolbesturen om te bevorderen dat het verspreiden van z.g. beeldromans zowel op school als daarbuiten zo veel mogelijk wordt tegengegaan. Deze boekjes, die een samenhangende reeks tekeningen met een begeleidende tekst bevatten, zijn over het algemeen van sensationeel karakter zonder enige andere waarde.'

1946 ◦ (B) Bij de hervorming van het middelbaar onderwijs wordt Blancquaerts *Uitspraakleer* (zie 1934) als norm voor het rijksonderwijs erkend. Sindsdien steunen in Vlaanderen bijna alle boeken over uitspraak op Blancquaert, en dus op de Nederlandse standaarduitspraak uit de jaren twintig-dertig.

1946 ◦ (B) Het dagblad *Het Laatste Nieuws* start de publicatie van de stripreeks over Erik de Noorman, van de zeer productieve, later internationaal vermaarde tekenaar Hans G. Kresse. De teksten, die deels het werk zijn van Waling Dijkstra, ademen 'een romantische geest, vol nobele clichés', aldus de 'Nederlandse stripgeschiedenis' op http://lambiek.net.

1946 ◦ (B/NL) Het Nederlands-Belgisch Cultureel Akkoord wordt gesloten (vernieuwd in 1995). Het eerste *boekenbal* wordt gehouden.

1946 ◦ (B/NL) Winston Churchill gebruikt in een openbare rede de uitdrukking *ijzeren gordijn* voor de scheiding tussen Oost- en West-Europa – een uitdrukking die hij waarschijnlijk uit Duitse bron heeft overgenomen. De uitdrukking wordt snel internationaal een begrip, en kenmerkt het begin van de Koude Oorlog, waarover A. den Doolaard in 1953 schrijft: 'De jeugd van vandaag moet het dus met een staatsideaal doen, dat koude oorlog heet, zei Robert bitter. Daarom lijken ze dan ook op kippen zo uit de diepvriezer.' De term *Koude oorlog* stamt uit het Engels; hij is waarschijnlijk bedacht door George Orwell in 1945, maar verbreid door journalist Walter Lippmann, die 'The Cold War' in 1947 gebruikt als titel voor een reeks krantenartikelen over de spanningen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie.

1946 ◦ (FR) Eerste Friestalige straatnaam: Sinnebuorren in Akkrum.

1946 ◦ (NL) De journalist en schrijver Simon Carmiggelt schrijft van 1946 tot 1984 in *Het Parool* een vast 'cursiefje', een column genaamd *Kronkel* (zijn pseudoniem), die opvalt door zijn bondige en ironische formuleringen. Over dit pseudoniem zegt hij: 'Die vond ik in het voor de kinderen geschreven feuilleton *Gijsbert Konijn* van Jeanne Roos. In dat verhaal kwamen allerlei vrienden en bekenden van de auteur voor en ik meende mij in de worm Kronkel te herkennen' (zie 1954).

1946 ◦ (NL) Er worden Amerikaanse atoomproeven op het eiland Bikini gehouden. In ditzelfde jaar wordt nieuwe badkleding ontworpen, die vanwege het explosieve karakter zijn naam dankt aan het eiland: de *bikini*. Volgens het *Winkler Prins jaarboek* 1958 dook het woord in 1952 voor het eerst in het Nederlands op. Het zwempak wordt in het jaarboek omschreven als 'een op de sterk explosieve atoombomproeven bij het eiland Bikini geïnspireerde naam voor een tweedelig, zeer weinig bedekkend damesbadpakje'. Met vooruitziende blik schreef het Jaarboek: 'Thans niet meer in de mode.'

1946 ◦ (NL) T. B. Jordaans, schoolhoofd te Rotterdam, en J. Hazewinkel, hoofdinspecteur van de Rotterdamse politie, proberen het peil van het Nederlands bij de politie op te krikken door de uitgave van *Nederlandse taal voor politieambtenaren*. 'Het samenstellen van een taalboek voor de politie-opleiding', schrijven zij, 'gaat met eigenaardige moeilijkheden gepaard, die vnl. voortvloeien uit het feit, dat een klasse

adspirant-agenten is samengesteld uit vogels van diverse pluimage. Velen zijn zelfs de allereenvoudigste taalregels vergeten; bij anderen treffen we grote hiaten aan, zodat het wenselijk is van voren af aan te beginnen. Bijna allen hebben een grondige repetitie der taalregels nodig.'

1946 ◦ (NL) Philip Bloemendal wordt nieuwslezer van de Polygoon-journaals die in de bioscopen worden uitgezonden. Hij houdt dit vol tot 1986, waarmee hij het Guinness Book of Records haalt als 'langst zittende commentator bij filmjournaals'. De zeer karakteristieke stem van Bloemendal (wel 'de stem van Nederland' genoemd) is in de jaren negentig door de Technische Universiteit Eindhoven en TNO gebruikt bij onderzoek naar de ideale computerstem. Ook was zijn stem vele jaren te horen in de Amsterdamse metro, en werden tot voor kort de stationsnamen op lijn 51 van die metro nog door de stem van de in 1999 overleden Bloemendal omgeroepen. Vanaf 2002 bestaat de Philip Bloemendal Prijs, een tweejaarlijkse stimuleringsprijs voor jonge presentatoren.

1946 ◦ (NL) A. D. de Groot promoveert op een proefschrift getiteld *Het denken van den schaker*. Nobelprijswinnaar Herbert Simon, een van de grondleggers van de cognitieve psychologie in Amerika, krijgt het boek in handen op een moment dat hij op zoek is naar regels voor de ontwikkeling van een computerschaakprogramma en hij meldt in zijn autobiografie uit 1954: 'I ordered it immediately on hearing of it, learned the Dutch language in order to read it, and produced a rough written translation of substantial portions of it.' Mede door Simons toedoen verschijnt in 1965 een Engelse vertaling. De Groot is de grondlegger van het Cito (Centraal Instituut voor Toets Ontwikkeling), dat in 1968 ontstaat uit het Research Instituut voor Toegepaste Psychologie (RITP), dat hij in 1957 had opgericht.

1946-1947 ◦ (B/NL) De vereenvoudigde spelling-Marchant wordt in 1946 in België bij wet ingevoerd; in Nederland gebeurt dit in 1947 (zie 1934).

1946-1959 ◦ (NL) H. Pos e.a. publiceren de *Eerste Nederlandse systematisch ingerichte encyclopedie* (ENSIE). Het werk telt, inclusief het supplement, elf delen. Prof. dr. Anton Reichling en dr. J.S. Witsen Elias tekenden voor deel twee, waarin Taal en letterkunde, beeldende kunsten, muziek, dans, toneel en film aan bod komen. Reichling begint de sectie Taalkunde met de volgende woorden: 'De taal, die wij gebruiken van onze prilste jeugd af, stelt ons voor een onafzienbare reeks van problemen. Het is geen overdrijving te zeggen, dat er geen menselijke functie bestaat waaraan méér aspecten van natuur en cultuur tot uitdrukking komen.' Tussen 1955 en 1957 verscheen een driedelige concurrent van de ENSIE onder de titel ANSIE (*Algemene Nederlandse systematisch ingerichte encyclopedie*), onder redactie van J. Buys e.a.

1947 ◦ (B) Er wordt een volks- en talentelling gehouden.

1947 ◦ (FR) De dichter Obe Postma krijgt de eerste Gysbert Japixprijs voor Friese literatuur.

1947 ◦ (NL) Er wordt een volkstelling gehouden, op grond waarvan een inventarisatie van achternamen wordt gemaakt: het veertiendelige *Nederlands repertorium van familienamen* (1963-1988). Deze inventarisatie vormt een belangrijke bron voor naamkundig onderzoek.

1947 ◦ (NL) Uitgeverij Kok in Kampen publiceert de eerste *Nederlandse Beeld-Encyclopaedie*, samengesteld onder redactie van Chr. Stapelkamp. Uit de inleiding: 'De opgroeiende kinderen vragen dikwijls: "Vader, wat is dat?" – en het gebeurt maar al te vaak dat Vader het goede antwoord moet schuldig blijven. Met deze Beeld-Encyclopaedie willen wij nu het beantwoorden van die duizenden vragen gemakkelijk maken.' Het boek begint met enkele tekeningen van

molens, met daarnaast een toelichting van woorden als *paltrokmolen*, *zwichtstelling* en *buitenroede*. Het concept sloeg aan: in 1953 bracht Elsevier de *Beeld-encyclopaedie van onze industrie* op de markt (tweede druk 1959).

1947 ◦ (NL) A.G.J. Hermans, chirurg te Rotterdam, publiceert wat wordt geafficheerd als 'het eerste Nederlandse Jagers-woordenboek', een boek van 638 pagina's. Het korte voorwoord is van prins Bernhard. 'De uren in het jachtveld doorgebracht', schrijft de prins der Nederlanden, 'behoren tot mijn mooiste herinneringen, herinneringen die worden wakker geroepen bij het doorbladeren van dit boek, dat ook voor de ervaren jager waardevolle inlichtingen bevat.'

1947 ◦ (NL) De belangrijkste verzameling zogenoemde zeispreuken wordt door C. Kruyskamp samengebracht onder de titel *Apologische spreekwoorden*, met bijvoorbeeld: 'Alles met mate, zei de kleermaker en hij sloeg zijn vrouw met de el.' De tweede druk verschijnt in 1948, de derde in 1965 (onder de titel *Allemaal mensen*). Zie 1708.

1947 ◦ (NL) M. Vasalis publiceert het gedicht 'Sotto voce', waaruit in overlijdensadvertenties vaak wordt geciteerd:

> *Zoveel soorten van verdriet*
> *ik noem ze niet.*
> *Maar één, het afstand doen en scheiden.*
> *En niet het snijden doet zo'n pijn*
> *maar het afgesneden zijn.*

1947 ◦ (NL) Publicatie van *Het Achterhuis*, het dagboek van de Joodse onderduikster Anne Frank, die in 1944 in het concentratiekamp Bergen-Belsen stierf; het boek is in vele talen vertaald en het meest verkochte Nederlandstalige boek van de twintigste eeuw.

1947 ◦ (NL) Verschijning van *De avonden* van G. (K. van het) Reve, die met Hermans en Mulisch gerekend wordt tot de drie grootste naoorlogse schrijvers; spreekwoordelijk wordt de op een na laatste zin: 'Het is gezien, het is niet onopgemerkt gebleven'. In 1972 munt Reve in het boek *De taal der liefde* het woord *woelrat* 'homojongen': dit was eigenlijk de koosnaam voor zijn toenmalige partner. Ook de boektitel *Nader tot U* (1966), die teruggaat op een bekende Engelse hymne uit de negentiende eeuw, is gevleugeld geworden. Dit boek leidt tot een rechtszaak, het zogeheten 'ezelsproces', omdat Reve erin beschrijft hoe God zich in de gedaante van een muisgrijze ezel aan hem heeft geopenbaard en hij Hem enige malen 'in Zijn Geheime Opening' heeft bezeten – waardoor *geheime opening* gevleugeld raakt. Tot slot is van Reve afkomstig de uitdrukking *het weer van alle mensen* 'typisch grijs Nederlands weer', die hij in verschillende werken gebruikt.

1947-1948 ◦ (NL) Nederland probeert door middel van politionele acties de onafhankelijkheid van Indonesië tegen te houden. De uitdrukking *politionele actie* is een eufemisme dat de Nederlandse regering gebruikt om niet te worden beticht van het voeren van een koloniale oorlog.

1948 ◦ (B/NL) Oprichting van de internationale kunstenaarsgroep Cobra, onder wie de *aanappelende* Karel Appel (zie 1955); de erbij betrokken schrijvers, zoals Lucebert (zie 1954) worden de Vijftigers genoemd. Cobra is een samentrekking van de eerste letters van de plaatsnamen Copenhagen, Brussel en Amsterdam.

1948 ◦ (NL) 'Vadertje' Drees wordt minister-president en legt de basis van de verzorgingsstaat. Hij legt de grondslag van de sociale wetgeving en hij voert de Noodwet Ouderdomsvoorziening in, vandaar de uitdrukking *hij trekt van Drees*. In 1977 protesteert hij, wanneer de PTT en de Postgiro iedere werknemer een aantal *baaldagen* willen geven.

1948 ◦ (NL) Adriaan Roland Holst publiceert het kwatrijn

'Simon Vestdijk', met de slotzin 'O, Gij, die sneller schrijft dan God kan lezen!'

1948 ◦ (NL) *Twents-Achterhoeks woordenboek* van G.H. Wanink.

1948 ◦ (NL) D. Kes, J. Pollmann en P. Tiggers publiceren twee delen *Kinderzang en kinderspel*; hierin worden onder meer voor het eerst gepubliceerd 'Jan Huigen in de ton', 'Epompee, poedenee, poedenaska' en 'Abraham had zeven zonen'. In het derde deel (1955) nemen zij op: 'Schipper, mag ik overvaren, ja of neen? / Moet ik dan een cent betalen, ja of neen?'

1948 ◦ (NL) Middelbare scholen mogen, met toestemming van de minister, lesgeven in andere vakken dan de wet kent (Fries wordt niet expliciet genoemd).

1948 ◦ (NL) Opening van de eerste zelfbedieningswinkel, naar Amerikaans voorbeeld; de woorden *supermarkt* en *zelfbedieningswinkel* als vertaling van *self-service shop* worden geïntroduceerd. In 1957 wordt ook de naam *kijkgrijpwinkel* genoemd.

1948 ◦ (NL) W.F. Hermans publiceert *Moedwil en misverstand*; op deze titel wordt nog wel eens gevarieerd, net als op zijn titels *Nooit meer slapen* (1966) en *Onder professoren* (1975).

1949 ◦ (B) De uitgever van de *Nederlandsche Taalgids* van Peeters draagt drs. Paul van Gestel (pseudoniem van P.C. Paardekooper) op een beknopte bewerking samen te stellen. De ABN-*Gids* wordt goed ontvangen en verschijnt later onder de naam van Paardekooper zelf (zie 1963).

1949 ◦ (B/NL) Eerste jaargang van het tijdschrift *Taal en Tongval*, een gemeenschappelijke uitgave van de dialectcentrales van Gent, Leuven en Amsterdam.

1949 ◦ (NL) *Woordenboek van de volkstaal van Katwijk aan Zee* van G.S. Overdiep.

1949 ◦ (NL) Van 1949 tot 1974 zendt de KRO het radioprogramma voor huisvrouwen *Moeders wil is wet* uit, dat wordt gepresenteerd door Mia Smelt. De titel, die gevleugeld wordt, is bedacht door Toon Rammelt; de zegswijze *(iemands) wil is wet* is in de negentiende eeuw al opgetekend.

1949 ◦ (NL) C.B. van Haeringen bundelt zijn vele artikelen in *Neerlandica. Verspreide opstellen*, in 1979 gevolgd door *Gramarie. Keur uit het werk van zijn hoogleraarstijd*. Van Haeringen, hoogleraar te Utrecht, wordt wel de nestor van de Nederlandse taalkunde genoemd.

1949 ◦ (NL) De Werkloosheidswet (WW) wordt aangenomen, waardoor men gaat spreken van *WW*, *WW'er*. Andere woorden met betrekking tot werkloosheidsverzekeringen zijn al eerder ingeburgerd.

1949 ◦ (NL) *De Groene Amsterdammer* introduceert een nieuw soort kruiswoordraadsel en geeft er de naam *kryptogram* aan (zie 1925). Deze puzzelsoort is als fenomeen waarschijnlijk in Engeland bedacht, maar heeft daar geen speciale naam.

1949 ◦ (NL) Batavia krijgt een leerstoel Nederlands.

1949 ◦ (NL) Nadat China overgegaan is tot het communisme, trekken Chinezen weg, onder andere naar Nederland. Ze vormen een gesloten gemeenschap en de ouderen spreken vaak nauwelijks Nederlands. Chinese woorden hebben zij niet doorgegeven, behalve namen voor voedingsmiddelen, zie 1957. De jongeren leren Nederlands op school en spreken ook onderling meestal Nederlands; vaak spreken ze zelfs Nederlands tegen hun ouders, die dan in het Chinees antwoorden.

1949 ◦ (NL) De astronoom G.P. Kuiper, ontdekker van de *Kuipergordel* (in het Engels *Kuiper belt*), lanceert een theorie over het ontstaan van planeten uit een wolk van gas en stof.

1949 ◦ (NL) In zijn bekende *Structurele syntaxis* gaat A.W. de Groot in zijn beschrijving van de syntactische structuur van Nederlandse zinnen uit van het structuralisme: hij bekijkt de onderlinge verhoudingen van de elementen in zinnen en woordgroepen (zie 1928). De Groot was in de jaren dertig

een van de eerste Nederlandse taalkundigen die het structuralisme omarmden, aanvankelijk in de klankleer. Vanuit zijn belangstelling voor intonatiepatronen (toonhoogteverschillen binnen woordgroepen) hield hij zich later vooral bezig met metriek en syntaxis. Zijn *Structurele Syntaxis* is van enorme invloed geweest op de studie van de Nederlandse zinsstructuur.

1949 ◦ (NL) Soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië; de erfenis die de Nederlanders achterlaten, bestaat onder andere uit een groot aantal Nederlandse leenwoorden in het Indonesisch, zie kader 6.7. Op Ambon wordt in 1950 de onafhankelijke R.M.S. (Republik Maluku Selatan, Republiek der Zuid-Molukken) uitgeroepen, maar het wordt heroverd door Indonesië; 13.000 Molukse soldaten van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) komen in 1951 en 1952 op dienstbevel met hun gezinnen 'tijdelijk' naar Nederland, totdat de vrije Molukse staat een feit zou zijn. Het Moluks heeft nauwelijks enige invloed op het Nederlands gehad. Omdat de Molukkers hun verblijf in Nederland als tijdelijk beschouwen, integreren ze niet (ze wonen bij elkaar in kampen en wijken) en hebben ze vanuit hun geïsoleerde positie geen invloed op de Nederlandse taal. In 1975 maken Molukse jongeren grote indruk doordat ze bij Wijster een trein kapen om een vrije Republiek Zuid-Molukken af te dwingen, en ook de gijzelingen door Molukkers in 1977-1978 wekken veel beroering. Daarna is de integratie serieus aangepakt. De jongere generatie is dan ook geheel geïntegreerd, heeft op school Nederlands geleerd en spreekt het Maleis alleen thuis en op straat. Juist door die integratie heeft deze generatie evenmin invloed op het Nederlands.

6.7 *Nederlandse leenwoorden in het Indonesisch*

Het Indonesisch heeft een zeer groot aantal leenwoorden overgenomen uit het Nederlands, in een modern woordenboek van het Indonesisch staan er meer dan vijfduizend. De meeste daarvan zijn eind negentiende of begin twintigste eeuw overgenomen, en het gaat voor een groot deel om ambtelijke of wetenschappelijke woorden: de Nederlanders hebben in Indonesië immers het landsbestuur geregeld, en daarbij hun terminologie – die overigens vaak eerder geleend was uit een Romaanse taal (Frans of Latijn) – ingevoerd, bijvoorbeeld *dekrét* 'decreet', *notariat* 'notariaat', *politik* 'politiek', *prosedur* 'procedure', *républik* 'republiek' en *subsidi* 'subsidie'. In Indonesië zijn de christelijke jaartelling en de namen voor de maanden door de Nederlanders gebracht. In het Indonesisch luiden de maandnamen: *Januari*, *Fébruari* of *Pébruari*, *Maret*, *April* (ook bekend is *April mop*), *Méi*, *Juni*, *Juli*, *Agustus*, *Séptémber*, *Oktober*, *Novémber*, *Désémber*.

De contacten tussen Indonesië en de westerse wereld verliepen in het verleden hoofdzakelijk via Nederland, en zodoende leerden de Indonesiërs via het Nederlandse taalgebruik nieuwe bestuurlijke, politieke en wetenschappelijke begrippen kennen. Medische geleende termen zijn bijvoorbeeld *ambéien* 'aambei', *amputir* 'amputeren', *anus*, *diaré* 'diarree', *kompres*, *maag*, *nir* 'nier', *pil*, *setip* 'stuip', *spalk* en *tumor*.

Ook Nederlandse krachttermen zijn overgenomen: *verdomme* luidt in het Indonesisch *perdom* en *godverdomme* is *hotperdom*. Indonesiërs, die veelal moslims zijn, vloeken slechts hoogstzelden godslasterlijk. En als ze 't doen, dan geven ze de voorkeur aan het ontleende *hotperdom*, omdat een vreemde krachtterm minder grof overkomt: in Indonesische ogen heeft het eerste deel van de vloek *hotperdom* geen betekenis (*hot* bestaat niet in het Indonesisch), terwijl het eerste deel van de Nederlandse vloek het geheel tot een godslastering maakt (maar zie 1902). Bovendien sprak en dacht de bovenlaag van de Indonesische bevolking in het verleden in het Nederlands. In 1967 zei Soekar-

no over het Nederlands: 'Het werd de taal waarin ik dacht. Zelfs nu nog vloek ik automatisch in het Nederlands. Als ik tot God bid, doe ik dat in het Nederlands.'

Nadat Indonesië in 1949 onafhankelijk is geworden, wil men graag iets doen aan het grote aantal Nederlandse leenwoorden, zodat de onafhankelijkheid ook in de taal tot uiting komt. Omdat het niet altijd eenvoudig is de Nederlandse leenwoorden door eigen woorden te vervangen, zoekt men ook naar andere mogelijkheden om de invloed van het Nederlands te verminderen. Een daarvan is om het achtervoegsel in Nederlandse leenwoorden te vervangen door een niet-Nederlands achtervoegsel. Als gevolg hiervan werd in geleerde Nederlandse leenwoorden het achtervoegsel *-teit* of *-iteit* (dat overigens door het Nederlands is geleend uit het Frans) vervangen door het Latijnse achtervoegsel *-tas* of *-itas*. Daarom spreekt men in het Indonesisch van *univérsitas* 'universiteit' en ook bijvoorbeeld van *abnormalitas* 'abnormaliteit', *absurditas* 'absurditeit', *afinitas* 'affiniteit', *fakultas* 'faculteit', *kuantitas* 'kwantiteit', *kualitas* 'kwaliteit', *obyéktivitas* 'objectiviteit', *spontanitas* 'spontaniteit' en *stabilitas* 'stabiliteit'.

Toch is de Nederlandse invloed nog steeds niet verdwenen: recent zijn nog *adempauze* en *afschuifsysteem* geleend, en toen zich bij de laatste verkiezing in Indonesië in 2004 tientallen partijen inschreven, bleek algauw dat zoiets onwerkbaar was. Partijen sloten zich dus in groepjes bij elkaar aan. In de *Jakarta Post* (een Engelstalige krant) werd dit *stembusaccoord* genoemd. In de Engels- en Indonesischtalige wereld was zoiets onbekend, maar in Nederland niet: vandaar het beroep op een Nederlands woord.

1950 ◦ (B/NL) C. Kruyskamp bezorgt samen met F. de Tollenaere de herziene zevende druk van Van Dale's *Nieuw groot woordenboek der Nederlandse taal* (zie 1872-1874). Kruyskamp alleen verzorgt hierna nog enkele grondig herziene uitgaven, tot en met de tiende druk (1976). Bij het grote publiek is vooral zijn eigenzinnigheid bekend: zo weigerde hij om 'onzinwoorden' als *boterberg* en *boerenmetworst* op te nemen, en omschreef hij *kosmonaut* als 'een ietwat hyperbolische benaming voor personen die een klein sprongetje in de kosmische ruimte doen door zich b.v. naar de maan of een planeet van ons zonnestelsel te laten schieten'. De meest geciteerde definitie in dit verband is die van *pop(muziek)*, 'ben. voor zekere oorspr. op de rock-'n-roll gebaseerde, bij jeugdige en onrijpe personen in de smaak vallende, hedendaagse amusementsmuziek'.

1950 ◦ (FR) Nij Beets krijgt als eerste dorp een Friese naam; in 1952 krijgt ook De Tike een Friese naam.

1950 ◦ (NL) *Arbeidsvitaminen* 'muziek die het werk en de werklust bevordert' wordt waarschijnlijk gemunt door AVRO-programmaleider mr. J. den Daas. *Bromfiets* 'fiets met motor', wordt in hetzelfde jaar waarschijnlijk gemunt in *Het Parool* door journalist Henri Knap of zijn collega Gerton van Wageningen.

1950 ◦ (NL) KRO-medewerker Jan de Cler schrijft op muziek van Dico van der Meer het nog altijd bekende lied 'Hup Holland Hup', dat begint met de woorden 'Hup Holland hup / Laat de leeuw niet in z'n hempie staan'.

1950 ◦ (NL) Het Nederlands wordt in Indonesië afgeschaft als voertaal in het lager onderwijs.

1950 ◦ (ZA) G.G. Kloeke publiceert *Herkomst en groei van het Afrikaans*, met een schat aan waardevolle gegevens; zijn eindconclusie dat het Afrikaans is gebaseerd op het zuidelijke Zuid-Hollands is echter inmiddels achterhaald.

1950-1952 ◦ (B) Publicatie in twee delen van het *Gents Woordenboek* door L. Lievevrouw-Coopman.

1951 ◦ (B) Verschijning van *Nu Nog*, het tijdschrift van de Vereniging voor Beschaafde Omgangstaal (zie 1932, 1979).

1951 ◦ (B/NL) Publicatie van de NBG, de Bijbelvertaling van het Nederlandse en het Belgische Bijbelgenootschap, bedoeld voor de meeste protestantse richtingen.

1951 ◦ (B/NL) In Nederland beginnen in 1951 geregelde televisie-uitzendingen, in België twee jaar later.

1951 ◦ (FR) *Kneppelfreed* 'knuppelvrijdag': in Leeuwarden breken rellen uit om het niet toestaan van het Fries in de rechtszaal (zie 1956).

1951 ◦ (FR) Verschijning van *Fryske foarnammen*, een alfabetische lijst van Friese voornamen.

1951 ◦ (NL) De eerste Algemene Conferentie der Nederlandse Letteren wordt gehouden.

1951 ◦ (NL) De universiteiten gaan de taaladviseurs, die in de eerste helft van de twintigste eeuw vrijwel allemaal taalkundig amateur zijn, scholen door de oprichting van het vak *taalbeheersing* – de eerste die zijn leerstoel aldus betitelt en daarmee de oude term welsprekendheid vervangt, is in 1951 de Amsterdamse hoogleraar Garmt Stuiveling. Pas in de jaren zeventig krijgt de wetenschappelijke bestudering van taalgebruik in het vak taalbeheersing werkelijk voet aan de grond, en vanaf de jaren negentig maakt het vak een *boom* door.

1951 ◦ (NL) Er wordt een eerste oecumenische kerkdienst in het Gronings gehouden.

1951 ◦ (NL) Wielrenner Wim van Est stort tijdens de Tour de France in een ravijn, maar blijft vrijwel ongedeerd. In een advertentie van een horlogefabrikant wordt hem in de mond gelegd: 'Zeventig meter viel ik diep / M'n hart stond stil / Maar m'n Pontiac liep!'

1951 ◦ (NL) Het Nederlands wordt in Indonesië afgeschaft als voertaal in het middelbaar onderwijs.

1952 ◦ (B) Joseph Moors publiceert *De Oorkondentaal in Belgisch-Limburg van circa 1350 tot 1400*.

1952 ◦ (FR) Eerste tweetalige plaatsnaambord Nederlands-Fries: Bolsward/Boalsert. Verschijning van het *Frysk Wurdboek* van H.S. Buwalda e.a.: het eerste handwoordenboek Nederlands-Fries (zie 1956). Fries wordt erkend als hoofdvakstudie aan universiteiten.

1952 ◦ (NL) De Nederlandse regering stimuleert de emigratie naar Australië, Nieuw-Zeeland, Canada en Zuid-Afrika. In Zuid-Afrika zorgt dit voor versterking van de Nederlandse invloed op het Afrikaans. Later wordt de band tussen Nederland en Zuid-Afrika verbroken, vanwege de politiek van *apartheid* die de Afrikaanse regering van 1948 tot 1993 voert en waarbij de zwarte bevolking in zogenoemde thuislanden (Afrikaans *tuisland*) wordt geïsoleerd en de verschillende rassen in het gehele maatschappelijke leven gescheiden worden gehouden. In Australië, Nieuw-Zeeland en Canada geven de Nederlanders snel hun moedertaal op. Volgens talloze studies integreren ze sneller dan andere groepen en behoren ze tot de weinigen die hun kinderen geen naschoolse lessen in de eigen taal en cultuur geven. Wel behouden sommige Nederlandse families typisch Nederlandse gewoonten: ze zetten windmolentjes of klompen met bloemen in hun tuin, eten poffertjes en houden jaarlijks tulpenfeesten (Tulip Festivals).

1952 ◦ (NL) Tekstschrijfster Annie M.G. Schmidt munt de benaming *familie Doorsnee* 'doorsneegezin', de titel van een legendarisch radioprogramma dat wordt uitgezonden tussen 1952 en 1958 (zie ook 1959). Vanaf 1952 verschijnt haar kinderfeuilleton *Jip en Janneke* (zie 2002).

1952 ◦ (NL) Het striptijdschrift *Donald Duck* verschijnt in het Nederlands, met uit het Engels vertaalde verhalen over Donald Duck en andere figuren uit de Walt Disneystal, getekend door Carl Barks, en later door vele Nederlandse tekenaars. Uit deze verhalen zijn verschillende woorden en

uitdrukkingen overgenomen in het dagelijks gebruik, met een figuurlijke betekenis, zoals *Willie Wortel* '(wereldvreemde) uitvinder', *Guus Geluk* 'geluksvogel' en *Dagobert Duck* 'zeer rijk persoon' (de opslagkluis van de euro's in Lelystad wordt in 2001 het Dagobert Duck-pakhuis genoemd). In het begin van de jaren zeventig introduceert een van de vertalers of schrijvers in *Donald Duck* de term *Verweggistan* 'denkbeeldig ver land'.

1952 ◦ (NL) Het vrouwenweekblad *Libelle* (zie 1940) start de adviesrubriek 'Lieve Lita', geschreven door Lita van der Linden (pseudoniem van mevrouw F. van Asdonk-Andrée). Zij heeft de rubriek gedurende zestien jaar geschreven.

1952 ◦ (NL) Het Nederlands wordt als universitaire hoofdstudie in Indonesië opgeheven.

1952-1953 ◦ (NL) Verschijning van de *Winkler Prins voor de vrouw*, in twee delen. De samenstellers hebben geprobeerd, zo schrijven zij in de inleiding, 'zo objectief mogelijk en zeer zeker niet vanuit een feministisch-strijdend beginsel, het wezen der vrouw te belichten volgens de laatste resultaten der moderne zielkunde'.

1953 ◦ (FR) Het kabinetsstandpunt over het gebruik van het Fries luidt: Nederlands is de regel, het Fries kan onder voorwaarden.

1953 ◦ (NL) De Nederlander F. Zernike krijgt de Nobelprijs natuurkunde; hij is bekend geworden om de Zernike-polynomen (in het Engels *Zernike polynoms*).

1953 ◦ (NL) Na een rampzalige stormvloed, de watersnoodramp, wordt geld ingezameld met een omroepactie onder het nog altijd bekende motto 'Beurzen open, dijken dicht'. De ramp geeft de aanzet tot een versnelde realisatie van het Deltaplan (vanaf 1957). *Deltaplan* betekent nu algemeen 'veelomvattend plan, met name ter bescherming van iets dat bedreigd wordt' (Van Dale).

1953 ◦ (NL) Oprichting van het Nedersaksisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen. Dit maakt het mogelijk de Oost-Nederlandse en Nederduitse streektalen op universitair niveau te bestuderen. De eerste hoogleraar wordt K.H. Heeroma. Bij zijn aantreden moet het begrip Nedersaksisch eigenlijk nog wetenschappelijk worden geformuleerd. Daartoe begint Heeroma het project Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden, waarvan de eerste aflevering in 1957 verschijnt.

1953 ◦ (NL) Oprichting van het Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut te Istanbul.

1954 ◦ (B) De Leuvense universiteit vestigt in Belgisch-Kongo in Afrika de dependance Universiteit Lovanium (thans Université de Kinshasa).

1954 ◦ (B/NL) De *Woordenlijst van de Nederlandse taal*, bijgenaamd het Groene Boekje, wordt samengesteld door de Woordenlijstcommissie in opdracht van de Nederlandse en de Belgische regering. De ingrijpendste beslissing is de keuze voor dubbelvormen: een voorkeurspelling (*cultuur, documentatie, fabricatie*) en een geaccepteerde progressieve spelling (*kultuur, dokumentatie, fabrikatie*). De reden hiervoor is dat de commissie niet tot een eensluidend oordeel kan komen: de Nederlandse leden willen de oorspronkelijke spelling van vooral de Franse woorden behouden, maar de Vlaamse leden willen ze vernederlandsen. Om de kool en de geit te sparen besluit men beide vormen toe te staan. Al in 1956 wordt de tweedeling tussen voorkeurspelling en toegelaten spelling bij Koninklijk Besluit in Nederland afgeschaft; men – dat wil zeggen ambtenaren en onderwijzend personeel – dient exclusief de voorkeurspelling te gebruiken. In België bestaat een grotere voorkeur voor de toegelaten spelling, in bijvoorbeeld kranten. Zie 1995, 2005.

1954 ∘ (NL) Begin van de *ruilverkaveling*, waardoor het land opnieuw wordt ingericht.

1954 ∘ (NL) De eerste Nederlandse vertaling van de Koran.

1954 ∘ (NL) Lucebert publiceert het gedicht 'de zeer oude zingt', waaruit spreekwoordelijk wordt 'alles van waarde is weerloos' – veel in rouwadvertenties te lezen.

1954 ∘ (NL) Componist Louis Noiret en tekstschrijvers Henk Voogt en Emiel van den Brande schrijven 'Bij ons in de Jordaan', dat met veel succes wordt gezongen door Johnny Jordaan – de geboorte van het Jordaanlied. In 1955 heeft Johnny Jordaan nog een hit met 'Geef mij maar Amsterdam' (van Pi Vèriss en Harry de Groot).

1954 ∘ (NL) Heintje Davids (artiestennaam van Hendrika David, 1888-1975), een zuster van de legendarische Louis Davids, sluit een lange theatercarrière af met een grote afscheidstournee. Omdat zij hierna nog een aantal keren een comeback maakt en opnieuw afscheid neemt, wordt haar naam een begrip: een vrouw of een man die telkens opstapt en toch weer terugkeert, bijvoorbeeld in de politiek, heet een 'Heintje Davids'.

1954 ∘ (NL) Simon Carmiggelt vermeldt in zijn verhaal 'Het woord' uit de bundel *Ping pong* het onmisbare woord *epibreren* 'niet nader aan te geven werkzaamheden verrichten waarvan men de indruk wil wekken dat ze belangrijk zijn'. Het woord is gemunt door een anonieme ambtenaar. Hoewel het een samenstelling lijkt te zijn uit 'vreemde' elementen: *epi-* lijkt Grieks, de uitgang *-eren* is Frans, bestaat het woord in geen enkele taal, behalve in het Nederlands. Het speciale van het woord is dat het geen betekenis heeft. In het verhaal gaat Carmiggelt een rapport halen bij een ambtenaar, die hem vertelt dat het stuk bijna klaar is: 'We moeten het alleen nog even epibreren.' Op de vraag van Carmiggelt wat 'epibreren' betekent, antwoordt de ambtenaar: 'Het betekent eigenlijk niets. Het is gewoon maar een woord. Ik heb het zelf verzonnen. Op een dag was er een lastige heer aan het loket die ons haast wilde laten maken met een kwestie, die zijn tijd moest hebben. Ik zei: "Meneer, u hebt groot gelijk, maar geef ons nog een weekje om de zaak te epibreren." Het woord kwam vanzelf uit mijn volheid te voorschijn. En het werkte uitstekend: de man ging getroost heen.'

1954 ∘ (NL) H.J. Peppink, hoofdredacteur van de *Autokampioen*, publiceert samen met B.D. Swanenburg de *Auto encyclopedie*, een 'praktische vraagbaak voor de automobilist'. 'Er zijn driehonderduizend autosturen in Nederland', heet het in de inleiding, 'en een halfmillioen mensen leggen daarop, dagelijks of zo nu en dan, hun handen.'

1954 ∘ (NL) Einde van de koloniale periode: het Statuut van het Koninkrijk der Nederlanden bepaalt dat Suriname en de Antillen een autonome status binnen het Koninkrijk krijgen. Nederlands is de officiële taal in onderwijs en bestuur, de ABC-eilanden spreken overwegend Papiaments, de SSS-eilanden Engels; Spaans speelt op alle eilanden een belangrijke rol; in Suriname blijft het Sranantongo de lingua franca en de meest gesproken taal. Er komt een 'Kabinet van de Gevolmachtigde Minister van de Nederlandse Antillen' in Den Haag, dat 'Het Antillenhuis' wordt genoemd. Omdat Nederlands bestuurs- en onderwijstaal is, heeft zowel het Sranantongo als het Papiaments een zeer groot aantal Nederlandse leenwoorden overgenomen, zoals in het Sranantongo *asprak* 'afspraak', *lati* 'laat', *owferhor* 'overhoren', *go owfer* 'overgaan', de telwoorden *dri* 'drie', *feifi* 'vijf', *seibi* 'zeven', *neigi* 'negen' en *tin* 'tien', en in het Papiaments *belasting*, *dòkter di kas* 'huisarts', *lat* 'laat', *ònderstant* 'bijstand, bijstandsuitkering', *pòstkantor*, *snipperdag*, *strafwèrk* en *telefòn* (zie ook 1634, 1859). Net als in Suriname (zie 1876) ontstaat

er op de Antillen een speciale variant van het Nederlands, het Antilliaans- of Curaçaos-Nederlands, met invloed van het Papiaments in de uitspraak (*hil* voor 'geel'), de woordenschat (*bolitaslikker* 'bolletjesslikker', *knoek* 'platteland', *onderstander* 'bijstandtrekker', *schubappel* 'kaneelappel', *waaiboom* 'dividiviboom') en de zinsbouw (*hij opende deze raam*, *voor de boeg komen met het geld*).

1954 ◦ (NL) Max Dendermonde publiceert de roman *De wereld gaat aan vlijt ten onder*, waarvan de titel spreekwoordelijk wordt.

1955 ◦ (FR) Onderwijs in het Fries wordt toegestaan op de lagere school, Fries mag als voertaal in de drie laagste klassen.

1955 ◦ (NL) Karel Appel verklaart in een interview: 'Ik schilder, ik rotzooi maar een beetje an.' Dit is gevleugeld geworden als *ik rotzooi maar wat an*, en vormt de oorsprong van het werkwoord *aanappelen* 'met onverschillige willekeur te werk gaan'.

1955 ◦ (NL) De eerste moskee in Den Haag wordt in gebruik genomen.

1955 ◦ (NL) De eerste uitreiking van de Martinus Nijhoffprijs voor vertalingen, toegekend aan de slaviste Aleida Schot en de classicus Bertus van Lier. In hetzelfde jaar vindt de eerste Kinderboekenweek plaats.

(NL) Publicatie van het *Prisma-woordenboek Nederlands* van A.A. Weijnen, het meest verkochte Nederlandse woordenboek ooit.

1955 ◦ (NL) H.J.E. Endepols publiceert het *Woordenboek of diksjenaer van 't Mestreechs.*

1955 ◦ (NL) P.C. Paardekooper publiceert *Syntaxis, spraakkunst en taalkunde.*

1955 ◦ (NL) De Vosbergen-spelling wordt ontworpen, bedoeld voor het Nedersaksisch en gemaakt door een groep wetenschappers en schrijvers uit Oost-Nederland en Nederduitsland, die in het plaatsje Vosbergen bijeenkomen.

1955 ◦ (NL) Oprichting van het blad *Tong Tong* voor Indische Nederlanders door Tjalie Robinson, propagandist van het Petjoh, een mengtaal waarvan de uitspraak en grammatica grotendeels op het Maleis zijn gebaseerd en de woordenschat voornamelijk op het Nederlands. Een voorbeeld van dit taalgebruik uit *Ik en Bentiet* uit 1975: 'Hij seh: "Jij haat naar waar, Tiet?" Hij seh: "Ik haat baaien." Ik seht: "Waar deze." Hij seh: "Bij de slijs." Ik seht: "Jóh!"'

1955 ◦ (NL) Oprichting van het Nederlands Interuniversitair Kunsthistorisch Instituut te Florence.

1955 ◦ (NL) Bert Stoop publiceert in *Het Vrije Volk* van 4 mei 1955 een overzicht van de nieuwe woorden van na de Tweede Wereldoorlog, zie kader 6.8.

6.8 *Nieuwe woorden tussen 1945 en 1955*

Het volgende stuk van Bert Stoop over nieuwe woorden heeft Rob Tempelaars gevonden in *Het Vrije Volk* van 4 mei 1955, en in 2005 gepubliceerd.

Van *swingnozum* tot *parelslag* door Bert Stoop

Voor zover we kunnen nagaan is er nog geen enkele taalgeleerde op het idee gekomen een woordenlijst samen te stellen van woorden, die ná de bevrijding onze spreek- en schrijftaal hebben verrijkt. En toch zou dat interessant zijn, want talrijk zijn de woorden, die in de afgelopen tien jaar gemeengoed zijn geworden.
Wanneer een dergelijke woordenlijst er misschien nog eens zal komen, willen wij de toekomstige samensteller al vast een beetje op gang helpen. Al dienen wij erop te wijzen, dat het gros van deze na-oorlogse woorden een zeer duidelijke Amerikaanse herkomst verraadt.

Vóór 1945 hadden we er geen flauw benul van, dat we tien jaar later vertrouwd zouden zijn met woorden als *swingnozum*, *cinemascope* en *bromfiets*. Om over *baileybruggen*, *bulldozers en schuimrubbermatrassen* nog maar te zwijgen.
Maar sinds onze bevrijders met *jeeps* ons land binnenreden is dat allemaal anders geworden.
In geen enkele *dump-winkel* ontbreekt dat heerlijke, warme kledingstuk, dat we kennen als *Montycoat* of *houtje-touwtje-jas*.
Evenmin de *battle-dress* en de *spijkerbroek*.
De mode – altijd al een belangrijke voedingsbodem voor de uitbreiding van ons vocabulaire – leverde ons *nylon* (benevens *per-*, *or-* en *enkalon*). En niet te vergeten natuurlijk de H-*lijn*.
Wat zouden de heren der schepping moeten beginnen zonder *weekend-shirts*, *anklets* en *zazou-hoofden*. En welke bakvissen zijn tegenwoordig nog in tel als ze géén *paardestaarten* op hun rug of *bikini's* aan het strand dragen?
Onze hedendaagse wereld zou overigens saai en vervelend zijn als we er die verrukkelijke recreatie-vormen als de *jitterbug*, de *samba*, de *bebop* en de *mambo* niet hadden bijgekregen. Allemaal noviteiten, die ons evenals de *Marshall-hulp* en de *relief-goederen* gratis door onze Amerikaanse vrienden zijn toegestopt.
Uit dankbaarheid komen onze goed-vaderlandse *runners* de Amerikaanse verlofgangers op de stations al tegemoet, opdat het hun maar aan niets zal ontbreken tijdens hun verblijf in het *leave-centre*.
De *prijsbeheersing* behoort al weer tot het verleden, evenals de *vermogensheffing*, de *geldsanering* en het *rechtsherstel*.
Maar nog altijd moeten we er door *woningruil* en *vacantiespreiding* voor zorgen, dat de overbevolking in ons land niet al te ernstige en onaangename consequenties heeft.
Dank zij het menselijk vernuft, dat ook niet in 1945 is blijven stilstaan, hebben we thans *straalvliegtuigen*, *radar*, *scooters* en *schietstoelen*. Over A.- en *H.-bommen* zwijgen we maar liever, maar *kobaltbommen* (voor de kankerbestrijding) tonen aan, dat zelfs bommen wel eens ergens goed voor kunnen zijn.
De televisie, op zich zelf niets nieuws na '45, heeft ons tenminste iets nieuws gebracht: *kijkgeld*. De *T.V.-kijkers* kregen er o.a. *Eurovisie* voor.
De radio is een bron van nieuwigheden geweest. *Forums* zijn tegenwoordig telkens terugkerende elementen, evenals het optreden der *disc-jockeys*, die zich beijveren in het introduceren van de nieuwste *tophits* op *langspeelplaten* of platen met *verlengde speelduur*.
Dank zij de radio weten we nu ook wat de beroemde *Parelslag* is en het *Enpégé*. [NvdS: *Parelslag* is afkomstig uit het lied 'Daar is de orgelman' (1954), gezongen door cabaretier Wim Sonneveld in zijn rol als orgelman Willem Parel. *Enpégé* is de weergave van NPG, dat staat voor: Nederlands Parel-Genootschap. Sonneveld begon zijn radiopraatjes steevast met: 'Als zoon en kleinzoon van een orregeldraaier, en als leider van het Nederlands Parelgenootschap...' Van Sonneveld/Parel stamt ook het gevleugelde *Niet op reageren, Lena*.]
Op sportgebied hebben we allemaal braaf de import-woorden overgenomen. De *droommijl* bij het hardlopen heeft ons in vervoering gebracht en het nieuwe (Nederlandse) begrip '*betaald voetbal*' in beroering.
Het *liften* hebben velen van ons ook jarenlang als een sport beschouwd, maar toen er een *liftverbod* voor militairen kwam, werd het een nationaal probleem.
Het aloude ganzenbordspel is in onbruik geraakt, maar daarvoor in de plaats kregen we gelukkig het onberekenbare *canasta*.
We spelen het rond de *hete-lucht-kachel* onder het genot van een *espresso*.
We bellen daarentegen een *babysitter* als we naar de bioscoop willen om een film op *grootbeeldscherm* of *3 D* te zien. Vooraf kijken we naar het journaal met flitsen over zaken als de moeilijk-

heden achter het *IJzeren Gordijn*, de *Luchtbrug* (naar Berlijn) en de beraadslagingen der *Grote Drie*.
Op kunstgebied zetten we elk jaar met het *Holland-Festival* de deur van onze cultuur voor buitenlanders open. De *Keukenhof* doet hetzelfde voor z'n bollenpracht.
Geen enkel groot bedrijf kan zich tegenwoordig staande houden zonder *bedrijfskadertrainers*, *Hollerith-machines* en *TL-verlichting*. *Vliegende schotels* mogen we misschien naar het rijk der fabelen verwijzen, de *regenverzekering* is in enkele jaren tijd een even grote realiteit geworden als de regen zelf.
Op politiek gebied hebben we kennis gemaakt met het werk der *Fakkeldragers* en ook dank zij hen is de *Doorbraak* steeds vastere vormen gaan aannemen. Zo ook het *Drees-geld*. Helaas kennen we het woord *verzuiling* maar al te goed, al mogen we niet vergeten, dat onze koloniën *overzeese rijksdelen* werden. Ten slotte werd in het *Unie-statuut* een definitieve staatkundige vorm gevonden voor de verhoudingen met de West.
Zo zouden we door kunnen gaan. Onze *ball-points* kunnen wel aan 't schrijven blijven als we de lijst compleet moeten maken. *Achtergebleven gebieden*, *hogedrukpannen*, *plastics* en *pin-up girls* en tientallen andere woorden liggen ons nog op de lippen.
Maar net als de *schoolbrigadiertjes* die – al of niet bij *spijkerpaden* of *zebrastrepen* – hun *spiegeleieren* ten hemel heffen, zouden we willen uitroepen: *Klaar-Over*!

1956 ◦ (B) R. Talpaert en P. Buyse publiceren *Verzorgde schrijftaal* (vierde druk in 1966).

1956 ◦ (FR) De wet-Cals bepaalt dat scholen in Friesland tweetalig zijn. Het mondeling gebruik van het Fries in de rechtszaal wordt geaccepteerd, inclusief het afleggen van de eed of belofte in het Fries (zie 1951, 1995). Verschijning van het *Frysk Wurdboek* van H.S. Buwalda e.a.: het eerste handwoordenboek Fries-Nederlands (zie 1952). Er komt een Regionale Omroep Noord (RON) voor Friesland, Groningen en Drenthe, later Regionale Omroep Noord en Oost (RONO).

1956 ◦ (NL) De Algemene Ouderdomswet wordt ingesteld, waardoor AOW en *AOW'er* een begrip worden.

1956 ◦ (NL) Harry Mulisch publiceert het autobiografische essay 'Voer voor psychologen', waarvan de titel spreekwoordelijk wordt.

1956 ◦ (NL) Het letterspel *scrabble* wordt in Nederland geïntroduceerd. Vanaf 1959 wordt het ook in België verkocht. Vanaf 1979 wordt het in Nederland in clubverband gespeeld, in België begon men al omstreeks 1976. Hiervoor worden speciale scrabblewoordenboeken en computerprogramma's vervaardigd.

1956 ◦ (NL) Oprichting van de Technische Hogeschool te Eindhoven.

1956 ◦ (NL) *Frisdrank* 'verfrissende, niet-alcoholische drank' wordt gemunt door reclamemaker Dick Schiferli.

1956 ◦ (NL) Uitgeverij H.P. Leopolds in Den Haag komt met een *Parapsychologische woordentolk*, samengesteld door P.A. Dietz, K.H.E. de Jong en G. Zorab. Een van de eerste ingangen is *aardstralen*. In dit lemma lezen we: 'Ook in Nederland heeft – vooral na de laatste oorlog – het geloof aan het bestaan van de gezondheid schadende aardstraling en de mogelijkheid deze te doen aanwijzen door middel van roedelopers in vele kringen, in de steden zowel als op het platteland, ingang gevonden.'

1956 ◦ (ZA) Verschijning van het eerste deel van het *Woordeboek van die Afrikaanse taal* (zie 2005).

1957 ◦ (B/NL) Oprichting van het Vlaams-Nederlandse tijdschrift *Ons Erfdeel* vzw, dat de culturele samenwerking tussen de Nederlandssprekenden wil bevorderen en de cultuur van Vlaanderen en Nederland in het buitenland bekend maken.

1957 ◦ (B/NL) Het *Winkler Prins Boek van het jaar* uit 1958 (over 'Al

wat zich heeft voorgedaan in het jaar 1957') vermeldt een fors aantal nieuwe woorden die sinds de Tweede Wereldoorlog in onze taal ingang hebben gevonden. De lijst is heel leerzaam, zie kader 6.9.

6.9 *Nieuwe woorden sinds de Tweede Wereldoorlog*

Het *Winkler Prins Boek van het jaar* 1958 vermeldt een kleine driehonderd nieuwe woorden die sinds de Tweede Wereldoorlog in onze taal ingang hebben gevonden. De belangrijkste, niet al door Bert Stoop (kader 6.8) genoemde, zijn de volgende.

Wetenschappelijke woorden, nieuwe uitvindingen, bedrijfsleven: *anesthesiologie, antibioticum, automatisering, bedrijfschap, bit, bloedproef, buis* ('elektronenbuis'), *case-study, case-work, communicatietechniek, communicatietheorie, computer, encefalograaf, fieldwork, follow up, geriatrie, gerontologie, halfgeleiders, human relations, informatietheorie, kikvorsman, kunstmatige inseminatie, logistiek, magnetofoon, managerziekte, mobilofoon, moderator, monorail, montagebouw, penicilline, polio, prefab, pressure cooker, produktschap, psychosomatiek, public relations office, P.V.C., radioloog, schrikdraad, schuimplastics,*
science-fiction, scootmobiel, snelkookpan, snorkel, spanbeton, systeembouw, T.L.-buis, toeleveringsbedrijf, versnellingsmachine, vork(hef)-truck, walkie-talkie.

Veel termen betreffen de kernenergie, lucht- en ruimtevaart: *atoombom, atoomenergie, atoomgeleerde, atoomklok, geluidsbarrière, kernenergie, kernenergiecentrale, kernfusie, kernreactor, kernsplijting, kettingreactie, kunstmaan, kweekreactor, lanceerbasis, raket(lanceer)-basis, reactiemotor, ruimtevaart, satelliet (kunstmatige –), schroefstraalmotor, spoetnik, straalmotor, stralingsziekte, stuwstraalmotor, supersoon, thermonucleaire reactie, turbinestraalmotor, vliegende kachelpijp* (Noord-Nederlands voor 'stuwstraalmotor'), *waterstofbom.*

Muziektermen en televisietermen zijn: *audiosignaal, bandopnameapparaat, bandrecorder, beeldbuis, beeldscherm, beeldsignaal, breedbeeld, calypso, combo, contrastregelaar, directe uitzending, draadmagnetofoon, draadomroep, elektronische muziek, F.M., hi-fi, jukebox, kanaal* ('frequentieband'), *kristalversterker, radiotoren, rechtstreekse uitzending, regeltechniek, Rock and Roll, steelband, stereofonie, taperecorder, technicolor, telerecorder, testbeeld, 45-toerenplaat, transistor, videosignaal.*

Op het gebied van de mode worden genoemd: *autocoat, autopyjama, babydoll, dralon, duffelcoat, flats* ('lage schoenen'), *hemdjurk, loafers, new look, pettycoat, strapless, terlenka, texasbroek* (Zuid-Nederlands voor 'spijkerbroek'), *zakkleed* (Zuid-Nederlands voor 'hemdjurk').

De overheid en politiek zijn altijd goed voor nieuwe woorden: *bamboegordijn* (in de politiek), *bestedingsbeperking, binnenpraten, bodempensioen, brainstorm, brainwashing, brainwave, briefing, coëxistentie, derde macht, derde weg, dirigisme, doorbraak* (in politieke zin), *feed back, fellow traveller, geëvolueerden* (in Belgisch Kongo), *genocide, grenscorrectie, halvebomenoverweg, hersenspoeling, koude oorlog, onderontwikkelde gebieden, ongegrepen jeugd, ontheemden, ontspaaring, ontwikkelingsgebied, parkeerautomaat, planologie, politica, Randstad Holland, revalidatiecentrum, ruimtelijke ordening, satellietstaat.*

En tot slot overige termen: *brunch, caravan, duplexwoning, espressobar, existentialist, experimentele kunst, joyriding, kingsize, klaarovers, knipperbol, knijprem, kogelpen, kogelpuntpen, kryptogram, motel, motorzeiler, nozem, place-mat, pocketboek, quiz, rekstok, relax, selfservice restaurant, slip, snackbar, striptease, stripverhaal, supermarket, teenager, vaderdag, V.I.P., werkstudent, zaalhandbal, zebrapad, zelfbedieningswinkel, zwarte lonen.*

1957 ◦ (NL) Indonesiërs van Nederlandse afkomst komen als spijtoptanten naar Nederland; velen beginnen een Chinees-Indisch restaurant, waardoor een aantal Indonesische namen voor voedingsmiddelen en gerechten in deze periode algemeen bekend worden in het Nederlands, zoals *babi*

pangang, gado-gado, nasi rames, rendang, sajoer, saté. Verder raken in Nederland de Chinese namen *dim sum, foeyonghai, ketjap, kumquat, loempia, mie, mihoen, paksoi, tahoe, taugé, tjaptjoi, tofoe* en *ve-tsin* bekend. Al deze namen waren voordien natuurlijk in kleine kring al wel bekend.

1957 ◦ (NL) Oprichting van het Institut Néerlandais, een van de oudste buitenlandse culturele centra van Parijs.

1958 ◦ (B) De krant *De Standaard* start een taalzuiveringsrubriek van Jan Grauls, later voortgezet door de Nederlander Maarten van Nierop.

1958 ◦ (B) In Brussel wordt een wereldtentoonstelling gehouden. Het hiervoor gebouwde Atomium – een model van de kristalstructuur van ijzer – wordt nog steeds als museum gebruikt.

1958 ◦ (B) Het Schoolpact maakt een einde aan de schoolstrijd tussen de twee grote onderwijsnetten (zie 1878). Van zowel het officiële onderwijs (ingericht door de overheid) als het vrije onderwijs (ingericht door particuliere instellingen, merendeels van katholieke signatuur; vergelijk in Nederland: bijzonder onderwijs) wordt de financiering gewaarborgd.

1958 ◦ (B) Peyo (pseudoniem van Pierre Culliford) introduceert in het stripblad *Robbedoes* als bijfiguren in een Johan-en-Pierewietverhaal de *smurfen*, blauwe dwergachtige wezentjes met uitgesproken individuele eigenaardigheden (zoals de Moppersmurf: 'Ik haat ...'). De oorspronkelijke Franse benaming was *schtroumpf* (het Duitse woord *Strumpf* 'kous', fonetisch op z'n Frans geschreven). De smurfen worden een internationaal succes. Smurfen smurfen een eigen taal, het *smurfs*, waarin woorden worden gesmurft door *smurf* of *smurfen*. Dit effect is door de auteur onder meer uitgebuit voor een satire op de Vlaams-Waalse taalstrijd. Het werkwoord *smurfen* en het element *smurf* zijn ook buiten de smurfenwereld in zwang. Op taalkundig gebied bestaat – volgens de Wikipedia – de *smurfenregel*, een ezelsbruggetje om te bepalen of er achter een werkwoordsvorm een *t* moet komen: is het *word jij* of *wordt jij*? Het is *smurf jij*, zonder *t*, dus ook *word jij*. De Grote Van Dale omschrijft *smurfentaal* als 'door scholieren van verschillende etnische achtergrond gesproken mengtaal met elementen van Arabisch, Turks, Surinaams en Nederlands', oftewel straattaal (zie kader 6.13).

1958 ◦ (B/NL) Het *Winkler Prins Boek van het jaar* vermeldt de volgende nieuwe woorden die zijn ontstaan of ingeburgerd rond 1958: *biakken, biennale, bittaccen, blouson, branchevervaging, buddy seat, camping, carry-back, castellologie, chemicien, claustra, cocktailschort, combinatiewagen, contractpension, deci-ampul, disengagement, draadplastiek, drempelvrees, duster, duwbak, duwboot, duwvaart, faunabeheer, filter, geluidsjager, hard-top, havenschap, hoela-hoep, hoeslaken, hoorbril, horizontale eigendom, informafoon, kangoeroejack, kneepontlading, luchtsluierdeur, mammoetwet, marketing man, matchbox, mobile, modinette, monauraal, museaal, mycenologie, nabrander, natuurbehoud, natuurtechniek, no-iron, non-fiction, ontsnappingssnelheid, panoramische ruit, plof* ('motor- of bromfiets'), *plotster, pooldonateur, prijsindexcijfer, rattekopje, recessie, relance, scrabble, slipbemanning, snoekleest, sociodrama, spreidingsgezelschap, spijtoptant, stralingsdosis, stylist, synthetische vliegtraining, telerecording, thermofusie, topconferentie, torenflat, transportbeton, tweelingdruk, videotape, vlieseline, vluchtnabootser, voorhanger, voorsorteren*.

1958 ◦ (B/NL) De verschijning van het *Sociaalrechtelijk woordenboek* met juridische termen in België en Nederland.

1958 ◦ (NL) Barend Barendse roept in een wielerreportage 'Aan namen heb ik niks, rugnummers moet ik hebben', waardoor de verbinding *namen en rugnummers* spreekwoordelijk wordt.

1958 ◦ (NL) Eerste uitgave van het beknopt *Etymologisch woordenboek* van J. de Vries, vanaf 1983 herzien door F. de Tollenaere.

1958 ◦ (NL) In de Eilandsraad van de ABC-eilanden is Papiaments toegestaan naast het Nederlands.

1959 ◦ (B) Een officiële Nederlandse versie van de Belgische grondwet wordt op 4 juni 1959 (ruim 125 jaar na het ontstaan van België) unaniem door de Kamer aanvaard. Men zorgt ook voor een nieuwe Nederlandse tekst van het Burgerlijk Wetboek, het Strafwetboek en het Wetboek van Strafvordering. Een Terminologische Commissie ziet erop toe dat de Nederlandse bestuurlijke taal in België zo veel mogelijk bij die in Nederland aansluit. Er bestaan enkele verschillen, zo heten een Belgische *schepen* en *vrederechter* in Nederland *wethouder* en *kantonrechter*, het Belgische *brugpensioen* wordt in Nederland *vut* genoemd, de rang van *bestuurssecretaris* bestaat niet in Nederland.

1959 ◦ (B/NL) Het *Winkler Prins Boek van het jaar* vermeldt een aantal nieuwe woorden die zijn ontstaan of ingeburgerd rond 1959: *aquavan, aquavion, audiomiddelen, arbeidsreserve, bermtoerisme, besliskunde, boutique, convectiekachel, dubbing, frisdranken, gastanker, gordijngevel, greige, groene golf, groenplan, informatron, kruisgesprek, logeervee, maisonnette, parka, parkeerschijf, plasma, plassenschap, plichtnoodwachter, programmeerkunde, Rem, röntgen, schietcabine, scoubidou, skelter, stand-by arrangement, stereofonische muziek, testgebied, toneeladviseur, trainee, ufologen, verzorgingsflat, weekendhuwelijk, wooneenheid, woonlaag, zweefauto.*

1959 ◦ (NL) G.E.K. Brummer bedenkt voor Grolsch bier de reclameleus *vakmanschap is meesterschap*, die spreekwoordelijk wordt.

1959 ◦ (NL) Het ministerie van Oorlog verandert van naam en wordt het ministerie van Defensie.

1959 ◦ (NL) L.P.A. Soeterboek (hoofdred.) publiceert *Vraagbaak voor de vrouw. Huishoud-encyclopedie.*

1959 ◦ (NL) Publicatie van het *Woordenboek van het Rijssens dialect* door K.D. Schönfeld Wichers.

1959 ◦ (NL) J.J. Mak publiceert een *Rhetoricaal glossarium*, waarin de woorden worden beschreven 'die als zodanig of in een of meer betekenissen uitsluitend bij rederijkers zijn aangetroffen' (zie 1441).

1959 ◦ (NL) Opname van het eerste Nederlandstalige rock-'n-roll-nummer van Peter Koelewijn 'Kom van dat dak af'.

1959 ◦ (NL) Annie M.G. Schmidt (zie 1952) schrijft de eerste Nederlandse televisieserie, *Pension Hommeles*, in 1967 gevolgd door het even beroemde *Ja zuster, nee zuster*. In 1960 munt ze in een cabaretliedje de term *hoezenpoes* 'afbeelding van een aantrekkelijke vrouw op een platenhoes'. Ook titels uit haar musicals zijn spreekwoordelijk geworden, zie 1965.

1959 ◦ (NL) Prinses Wilhelmina publiceert haar autobiografische werk *Eenzaam maar niet alleen*, waarvan de titel spreekwoordelijk wordt.

1959 ◦ (NL) H. Beem publiceert *Jerosche. Jiddische spreekwoorden en zegswijzen uit het Nederlandse taalgebied* (tweede druk 1970), de eerste van een reeks woordenboeken waarin hij de Jiddische leenwoorden in het Nederlands vastlegt: in 1967 verschijnt *Resten van een taal. Woordenboekje van het Nederlandse Jiddisch* (tweede druk 1975) en in 1974 verschijnt *Uit Mokum en de Mediene.*

1959-1964 ◦ (NL) H.C.M. Ghijsen e.a. publiceren het *Woordenboek der Zeeuwse dialecten.*

1960 ◦ (B) Oprichting van de Belgische Radio en Televisie (BRT). Een speciale medewerker houdt toezicht op het taalgebruik. Een van de toezichthouders, die de functie het langst, vijfentwintig jaar, heeft bekleed, is Eugène Berode. Bij zijn aftreden in 1996 heeft hij de adviezen en correcties uit zijn eerste werkweek met die uit zijn laatste vergeleken en geconcludeerd dat hij voor niets had gewerkt.

1960 ◦ (B) Belgisch-Kongo (zie 1908) wordt onafhankelijk en verandert zijn naam in Zaïre. Inlandse woorden uit Belgisch

Kongo zijn nooit opgenomen in Belgische woordenboeken, anders dan woorden uit Nederlandse koloniale gebieden, waarvan een deel de woordenboeken en het Nederlandse taalgebruik heeft verrijkt. Inlandse woorden zijn en waren alleen te vinden in de Vlaams-Afrikaanse literatuur en pers, bijvoorbeeld *potopoto*, een woord voor 'modder' of 'slijk'. De reden is misschien gelegen in de korte koloniale geschiedenis van België. Evenmin zijn Nederlandse woorden overgenomen door de inheemse talen, wat voor de hand ligt omdat de ambtelijke taal het Frans was. Een uitzondering vormt het woord *pasopo* 'pas op', dat onder andere door de Bantoetalen Lingala en Swahili in de voormalige Belgische kolonie Kongo is overgenomen. Het komt ook in andere in Afrika gesproken talen voor, enerzijds via de Belgische koloniën en anderzijds via het Afrikaans: veel mijnwerkers uit omringende gebieden werken namelijk in de Zuid-Afrikaanse mijnen, en leren daar de term kennen.

1960 ◦ (B/NL) M. Gysseling publiceert het *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, het eerste van het vele materiaal uit de oudste periode van het Nederlands dat hij beschikbaar maakt (zie 1977-1987).

1960 ◦ (NL) Nederland maakt het kaasvrouwtje Frau Antje tot boegbeeld in de handelscontacten met Duitsland – Nederlands grootste naoorlogse handelspartner; Frau Antje groeit uit tot symbool voor heel Nederland. De Nederlandse zuivelindustrie heeft haar naam in 2006 verheven tot merknaam voor Hollandse kaas; in dat jaar wordt belegen kaas als 'Pikantje van Antje' op de Duitse markt gebracht. De Nederlandse kaasnamen *edam, gouda, leerdammer* en *maasdammer* zijn door vele talen overgenomen, en hebben zich vaak ontwikkeld tot soortnaam, tot naam voor kaas van een bepaalde ouderdom of voor kaas zonder witschimmel, blauwader of roodflora. In Frankrijk kan men bijvoorbeeld de aanprijzing lezen 'du vrai gouda d'Edam'.

1960 ◦ (NL) De zogeheten generatieve of 'Chomskiaanse' taalkunde doet zijn intrede in Nederland in een voordracht van Anton Reichling (hoogleraar Taalwetenschap in Amsterdam) op het 26ste Nederlandse Filologencongres in Groningen, getiteld 'Grondslagen en methoden der syntaxis: het kryptanalytisch formalisme'. Deze voordracht was uitermate kritisch ten opzichte van de in Amerika opkomende stroming van het generativisme, en is later gereconstrueerd als de wieg van een linguïstisch generatieconflict tussen 'oudere' Nederlandse structuralisten (zie 1928) en 'jongere' aanhangers van de generatieve taalkunde. De eersten zagen de taalwetenschap als een succesvolle 'autonome' onderneming die nu van buiten werd bedreigd, en zagen de jonge Amerikaan Noam Chomsky en zijn volgelingen als nieuwkomers die de studie van taal vertroebelden door leentjebuur te spelen bij de wiskunde, psychologie, filosofie, en opkomende computertoepassingen. De tweeden propageerden inderdaad een 'open blik', maar maakten ook duidelijk dat 'techniek' moest worden gescheiden van 'inzicht'. Deze laatste stroming is vanaf de jaren zeventig uitermate populair geworden in de Nederlandse taalwetenschap, en internationaal staat Nederland bekend als een 'Chomskiaans bolwerk'. Kenmerkend voor de aanpak zijn de vaak rigoureuze aandacht voor de formalisering van een taalbeschrijving, voor het 'creatieve' aspect van taal (de vaardigheid van sprekers om voortdurend geheel nieuwe uitingen te produceren en te interpreteren), en voor taalverwerving, waarbij een grote groep onderzoekers aanneemt dat deze gestuurd wordt door een aangeboren taalvermogen ('universele grammatica') dat steeds weer geobserveerde eigenschappen van het proces van taalverwerving – onafhankelijk van de

taal in kwestie en dus onafhankelijk van de uitingen die het kind krijgt aangeboden door zijn omgeving – moet verklaren.

1960 (NL) Wim Kan zingt in zijn oudejaarsconference op de radio een lied waarvan het refrein 'uithuilen en opnieuw beginnen' spreekwoordelijk wordt.

1960 (NL) Radio Veronica begint vanaf een schip voor Scheveningen met illegale uitzendingen van popmuziek, onderbroken door reclame.

1960 (NL) Vanaf dit jaar komen Antillianen, Arubanen en Surinamers naar Nederland. Ze hebben niet direct invloed op het Nederlands (zie kader 6.13).

1960 (ca.) ◦ (NL) Het woord *smartlap* komt op, ter aanduiding van een zeer sentimenteel *levenslied* (zie 1908). De oorsprong van het woord is niet opgehelderd (misschien is het verzonnen door Alex de Haas), maar het lijkt gevormd naar analogie van het Duitse *Schmachtfetzen*, met dezelfde betekenis. Aanvankelijk heeft het woord een ongunstige strekking, maar in de jaren zeventig raken naam en genre in bredere kring geaccepteerd en gewaardeerd. Enkele zeer bekende smartlappen zijn: 'Ach vaderlief... [toe, drink niet meer]' (Johnny Hoes, 1958; gezongen door de Zangeres Zonder Naam), 'Zuiderzee ballade' (Joop de Leur en Willy van Hemert, 1959), 'Huilen is voor jou te laat' (Pierre Kartner, 1970; uitgevoerd door Corry en de Rekels), 'Manuela' (Nederlandse vertaling door Ton Bos en Pierre Kartner, 1970; gezongen door Jacques Herb), en 'De vlieger' (André Hazes, Tony le Roy en Nico Haak, 1977).

1961 ◦ (B/NL) Het *Winkler Prins Boek van het jaar* vermeldt een aantal nieuwe woorden die zijn ontstaan of ingeburgerd rond 1961: *afroteak, ahob, akoepediste, antitheticus, astronaut, autoslaaptrein, bejaardenhelpster, bejaardenoord, bejaardenverzorgster, bowling, brozem* ('bromfietsnozem'), *call girl, combinatiebad, combinatiebassin, couchetterijtuig, curling, Derde Wereld, Doe het Zelf, faalveilig, fall-out, gegevensverwerking, gewichtloosheid, gezinshelpster, gezinsverzorgster, informatieverwerking, kledingbad, klemschort, klittenband, kneedbom, knijpfles, kolenconvector, kosmonaut, koudgreepoor, langparkeerder, ligrijtuig, netnylons, neuskegel, niet-gebondenheid, orthopthiste, plakpen, plastiekbom, praalrijder* ('brozem'), *praatpalen, programmeur, radioactieve vervalprodukten, routeren van schepen, ruimterecht, ruimtevaarder, ruimtevaartuig, schamprail, servicebeurt, slechtweerjager, smartlap, snelbreiwol, sociale werkvoorziening, standaardbassin, statuszoekers, stretch-nylon, studentendekaan, stuwstof, technostation, textieletikettering, tiener, torselet, twen, twist, universeel bassin, veiligheidsgordel, verborgen verleiders, verkeersassistent, versnellingspak, wandstelling, wandmeubel, winddroog, winkelcentrum, ziekenverzorgster*.

1961 ◦ (NL) André Rieu sr. spreekt in een interview van een 'feest van herkenning', dat gevleugeld wordt als *feest der/van herkenning*.

1961 ◦ (NL) In het Verdrag van Versailles van 1919 verboden de Fransen andere landen om de naam *cognac* te gebruiken. Daarom noemen de Duitsers hun vorm van cognac sinds 1921 *Weinbrand*. In 1961 verzint de Nederlandse fabrikant James Coebergh na Franse protesten een nieuwe naam voor de Hollandse cognac: *vieux*. Voordeel hiervan is dat het toch nog Frans klinkt. Eenzelfde achtergrond ligt ten grondslag aan het ontstaan van de oppositie tussen *frikadel* 'gehaktbal' en *frikandel* 'worstvormig stuk gefrituurd gehakt'. Toen er eind jaren vijftig nieuwe wettelijke eisen voor het meelgehalte in vleesproducten kwamen, mocht het product dat snackfabriek De Vries in Dordrecht verkocht, niet langer *gehaktbal* of *frikadel* genoemd worden. Daarom ging de fabrikant het product vanaf 1961 verkopen onder de naam *frikandel* (een naam die in het verleden wel eens voorkwam als

variant van *frikadel*), waardoor sindsdien een verschil in vorm én betekenis bestaat tussen *frikadel* en *frikandel*.

1961 ◦ (NL) N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken in Eindhoven geeft *Het juiste woord* uit (vierde druk), waarin men de Duitse en Engelse woorden wil vervangen door Nederlandse: in plaats van *computer* wordt voorgesteld *(elektronische) rekenmachine*, in plaats van *hittebestendig* wil men *hittevast*, *tegen hitte bestand*, *vuurvast*, in plaats van *lens* stelt men *objectief* voor, et cetera.

1961 ◦ (NL) Leo Vroman publiceert het gedicht 'Ballade', waaruit '... gaat van Au!' spreekwoordelijk wordt (zie 1965).

1961 ◦ (NL) Oprichting van de Universiteit Twente.

1961 ◦ (NL) Publicatie van de debuutroman van Remco Campert, *Het leven is vurrukkulluk*, waarvan de titel wel geciteerd wordt in figuurlijk verband. In 1962 publiceert hij het gedicht 'Niet te geloven', waaruit 'Alles zoop en naaide' spreekwoordelijk wordt. In 1964 veroorzaakt deze regel een omroeprel: de AVRO verhindert tot tweemaal toe dat hij op de televisie te horen is ('niet geschikt voor massaconsumptie'); de VARA zendt de tekst datzelfde jaar wél uit. *Neuken* is in 1964 (zie dat jaar) op het toneel te horen geweest.

1961 ◦ (NL) De Stichting Volkslectuur Suriname publiceert de *Woordenlijst/Wordlist Sranan-Nederlands, Nederlands-Sranan, English-Sranan* in de in 1960 voorlopig vastgestelde, in 1987 officieel geworden spelling voor het Sranan.

1961 ◦ (ZA) De Germaanse taal die in Zuid-Afrika wordt gesproken, een dochtertaal van het Nederlands, heet officieel 'Afrikaans'.

1962 ◦ (B) De BRT-televisie begint met het populaire 'Hier spreekt men Nederlands' van Joos Florquin. Het programma wordt tot 1973 uitgezonden.

1962 ◦ (B) De in Brussel geboren zanger Jacques Brel neemt een Nederlandstalige plaat op met een vertaling door Ernst van Altena van 'Le Plat Pays': 'Het Vlakke Land'. Brel beschouwt zichzelf als Franstalige Vlaming. Hij zingt voornamelijk in het Frans maar neemt ook enkele Nederlandse versies van zijn chansons op. Na de maar matig geslaagde Nederlandstalige platen uit 1961 neemt Brel enkele spraaklessen. Tijdens het inzingen van 'Het Vlakke Land' wordt hij bovendien gecoacht door Ernst van Altena. Deze inspanningen werpen hun vruchten af: Brel is over de vertolking zeer tevreden. De Vlamingen minder: zij vinden dat zijn tongval meer met Hollands dan met Vlaams te maken heeft, wat Brel als een compliment opvat. Het lied begint als volgt:

Wanneer de Noordzee koppig breekt aan hoge duinen
En witte vlokken schuim uiteenslaan op de kruinen
Wanneer de norse vloed beukt aan het zwart basalt
En over dijk en duin de grijze nevel valt
Wanneer bij eb het strand woest is als een woestijn
En natte westenwinden gieren van venijn
Dan vecht mijn land, mijn vlakke land

1962 ◦ (B) Eerste nummer van het tijdschrift *Taalbeheersing in de administratie*, vanaf 1985 *Taalbeheersing in de praktijk*, vanaf 1998 *Over taal*.

1962 ◦ (B) Eerste druk van het *ABN-Woordenboek* van H. Heidbuchel. Het wordt negentien keer herdrukt. In 1987 wordt het door S. Theissen en J. Vromans grondig herzien als *AN-woordenboek voor correct taalgebruik*. In 1994 en 1996 verschijnen twee nieuwe uitgaven onder de titel *Woordenboek voor correct taalgebruik*, nu ook met medewerking van L. Gehlen. De derde, alweer grondig herziene druk uit 2004 is van S. Theissen en P. Debrabandere.

1962 ◦ (B) Vastlegging van de taalgrens in België, zodat taalhomogene provincies ontstaan; er ontstaan faciliteitengemeen-

ten, waar minderheden over faciliteiten kunnen beschikken, bedoeld als overgangsmaatregel voor integratie.

1962 ◦ (B) België verleent Rwanda en Urundi (dat verdergaat onder de naam Burundi) onafhankelijkheid (zie 1919).

1962 ◦ (B/NL) Het Tweede Vaticaanse Concilie bepaalt dat naast het Kerklatijn in de liturgie ook de landstaal is toegestaan: de mis mag dus in het Nederlands worden opgedragen, wat ook spoedig regel wordt; ook worden missen opgedragen in dialect (zie 2000).

1962 ◦ (B/NL) Jan de Vries publiceert het eerste etymologische woordenboek van plaatsnamen: *Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse plaatsnamen*.

1962 ◦ (FR) Friese boeken worden uitgevent, eerst hapsnap, maar na tien jaar vindt de eerste structurele 'Sutelaksje' plaats, een uitventactie waarbij vrijwilligers langs de deuren gaan om Friese boeken te verkopen. Dit is een initiatief van It Skriuwersboun (Schrijversbond) in samenwerking met de Stichting It Fryske Boek en Us Fryske Berneboek (Ons Friese kinderboek). Vanaf 1974 neemt It Fryske Boek de hele organisatie op zich.

1962 ◦ (NL) J.W.M. Gigengack publiceert met *De boetenste duusternis* de eerste moderne roman in de streektaal; de onverbloemde beschrijving van seksuele gevoelens leidt tot een rel in de Nedersaksische letterkundige wereld.

1962 ◦ (NL) *Luisterlied* 'chanson' wordt gemunt door vertaler Ernst van Altena.

1962 ◦ (NL) In het tijdschrift *Onze Taal* schrijft een zekere J.B. een artikel over 'nette en onnette woorden'. In het stuk zelf komt geen enkel onnet woord voor. In een noot onder het stuk schrijft de redactie: 'Ondanks herhaald aandringen van de redactie was de heer B. niet bereid om voorbeelden te geven.'

1962 ◦ (NL) Bij de katholieke uitgeverij Paul Brand verschijnt het boekje *Nette en onnette woorden*, een bundeling van vier bijdragen over de taalkundige, theologische, psychologische en pedagogische kanten van informeel taalgebruik – de eerste studie in z'n soort. De taalkundige bijdrage is afkomstig van de oudgermanist prof. dr. J.A. Huisman. Huisman had zijn stuk al in 1960 geschreven voor *Dux*, een 'Tijdschrift voor priesters, die zich met de vorming der R.K. rijpende jeugd bezighouden'. De redactie had het stuk geaccepteerd, maar 'in verband met de goede naam van de drukkerij' weigerde de drukker de opdracht. 'Herhaalde vertogen van de redactie mochten niet baten', aldus Huisman.
In kort bestek noemt Huisman onnette taal uit allerlei domeinen. Hij merkt op dat we de meeste onnette woorden tegenkomen op het gebied van de primaire levensverrichtingen, zoals eten, drinken, seksueel verkeer, uitscheiding van afvalstoffen, ziekte, dood en verdoemenis. Hij noemt woorden als *klootzak*, *lullig*, *ouwehoer*, *poten*, *pens*, *pruim*, *pik*, *piel* en *lul*. We lezen over *poepen*, *vreten*, *zuipen*, *ruften* en *zeiken*, over *flikker*, *ouwe lul*, *ouwehoeren* en *klerelijer*, ja zelfs over *neuken* (plus *schapenneuker*), *naaien* en *kut*. Hoewel Huisman deze woorden steeds omringt met keurige formuleringen ('Wie in gezelschap meedeelt, dat hij naar het *schijthuis* moet, kan er nauwelijks op rekenen, een gesoigneerde indruk te maken'), zullen veel lezers zijn stuk met rode oortjes hebben gelezen.
Volgens Huisman vloekten strenggelovige protestanten indertijd beduidend minder vaak dan katholieken. Dit verschil is vaker gesignaleerd, ook in de protestantse literatuur. Zo schreef J.W. Nooteboom in 1930 in het boekje *Overheid en godslastering* dat rooms-katholieken 'tal van stopwoorden' gebruiken 'die onder ons als vloeken worden beschouwd'. Overigens gaf Nooteboom geen voorbeelden.

1962 ◦ (NL) Het laatste Aziatische bezit van Nederland, Nieuw-Guinea (het huidige Irian Jaya), komt ondanks verzet van de Nederlandse regering aan Indonesië. Het Nederlandse

bewind is hier zo kortstondig en oppervlakkig geweest (sinds 1828), dat de talen die op Nieuw-Guinea worden gesproken, geen invloed van het Nederlands hebben ondergaan (anders dan via het Indonesisch), en het Nederlands geen leenwoorden uit de inheemse talen heeft overgenomen.

1962 ◦ (NL) Oprichting van een Taalbureau in Suriname, dat onderzoek doet naar de taalsituatie in meertalige gebieden en de problematiek van de inheemse talen en het onderwijs van het Nederlands.

1963 ◦ (B) Taalregeling in het universitair onderwijs: streektaal is voertaal.

1963 ◦ (B/NL) Verschijning van de *Beknopte ABN-Spraakkunst* van C. Moeyaert, P.C. Paardekooper en J. Peperstraete (zie 1949). In het jaar 1963 is P.C. Paardekooper zeer productief: zijn *Beknopte ABN-syntaxis* verschijnt, waarin hij de schrijftaal zo dicht mogelijk bij de spreektaal wil brengen en het gebruik van bijvoorbeeld *groter als* propageert. Tevens publiceert hij een boekje met causerieën die hij voor de KRO-radio heeft gehouden onder de titel *Er zijn geen Belgen!* (zie 1912). Het polemische boekje levert veel reacties op. Paardekooper ondersteunt de opvatting dat Nederland en Vlaanderen een taalkundige en culturele eenheid vormen en dat dat consequenties moet hebben voor het voortbestaan van staten als België en Nederland, die de Nederlandstalige groep in West-Europa gespleten houden.

1963 ◦ (B/NL) Oprichting van de Vereneging voor Wetenschappeleke Spelling (VWS) door onder anderen P.C. Paardekooper. In 1985 worden de uitgangspunten gewijzigd, wat tevens tot naamsverandering leidt: Vereniging voor Wetensgappelike Spelling. Tegenwoordig tooit men zich met de naam Vereniging voor Wetenschappelike Spelling. De VWS pleit voor een fonologische spelling waarin uitspraakverschillen worden gehonoreerd, bijvoorbeeld *rasioneel* naast *raatsioneel*, *ratifikasie* naast *ratifikaatsie* en *revolusionèr* naast *revoluutsionèr*.

1963 ◦ (B/NL) Instelling van de spellingcommissie-Pée/ Wesselings.

1963 ◦ (FR) Op de RONO (Regionale Omroep Noord en Oost) wordt voor niet-Friestaligen de radiocursus 'Bûter, brea en griene tsiis' van mevrouw Bosma-Banning uitgezonden (zie 1520).

1963 ◦ (NL) Seth Gaaikema en Wim Kan schrijven voor Kans oudejaarsconference een lied waarvan het refrein 'nee we noemen geen namen' spreekwoordelijk wordt.

1963 ◦ (NL) *Vlaflip* 'nagerecht' wordt gemunt door mevrouw Reuvers-Ulijn uit Oss, wier echtgenoot voor zuivelfabriek Campina werkt.

1964 ◦ (NL) De ziekenfondswet wordt van kracht, waardoor onder andere het *ziekenfondsbrilletje* een begrip wordt.

1964 ◦ (NL) De Beatles komen naar Nederland en de popmuziek breekt door. Groot-Brittannië en de Verenigde Staten drukken een zwaar stempel op de popmuziek, vandaar dat het Nederlands in de twintigste eeuw uit het Engels woorden heeft geleend als *acid house*, *bebop*, *boogie-woogie*, *bop*, *break-dancing*, *country*, *funk*, *gospel*, *gospelsong*, *hardrock*, *heavy metal*, *hip hop*, *house*, *jitterbug*, *latin*, *metal*, *middle of the road*, *muzak*, *negro-spirituals*, *new wave*, *quick-step*, *rappen*, *rock-'n-roll*, *soul* en *tapdans*. Vanaf 1970 is ook sprake van *nederpop*; zie 1989, 1991.

1964 ◦ (NL) In het weekblad *Pep* verschijnt het eerste verhaal over Asterix de Galliër, van René Goscinny en Albert Uderzo, uit het Frans vertaald door Myrian Barenbrug, die verantwoordelijk is voor de gevleugeld geworden formule *Rare jongens, die ...* (oorspronkelijk: *Romeinen*), die is geïntroduceerd in 1967. Veel Nederlandse hondjes krijgen de naam *Idéfix*, naar het hondje uit de strip.

1964 ◦ (NL) Het woord *neuken* is voor het eerst te horen op het

Nederlandse toneel, in het programma *Wij Lurelei, een onverkwikkelijke bestseller* (een verwijzing naar het geruchtmakende boek *Ik Jan Cremer*, dat vanaf de eerste druk 'een onverbiddelijke bestseller' op het omslag had staan). Sylvia de Leur vertolkte in de Lurelei-persiflage het nummer 'Kennisje van Jan', dat was geschreven door Guus Vleugel. 'Ik was de eerste', vertelde zij later (in Paul Bloms *De geschiedenis van een cabaret* uit 1995), 'die in Nederland *neuken* moest zeggen op het toneel. *Néu-kén*, heel duidelijk gearticuleerd. Het was het Jan Cremernummer. Ik was het vriendinnetje van Jan en ik moest uit *Ik Jan Cremer* voorlezen. En dan stonden Guus [Vleugel] en Eric [Herfst] in Zwolle achterin de zaal op te letten of ik het wel duidelijk uitsprak en of het wel luid genoeg was, want ik had de neiging om het een beetje binnensmonds te zeggen, omdat ik het niet goed durfde voor die volle zaal.' Zie 1898, 1961.

1964 ◦ (NL) Het eerste *woonerf* wordt gebouwd in de Nederlandse gemeente Emmen. De uitvinder van het concept en van de naam is de stedenbouwkundige Niek de Boer. Andere talen nemen zaak en woord over.

1964 ◦ (NL) Verschijning van de eerste druk van het *Woordenboek van voornamen* van J. van der Schaar.

1965 ◦ (B) Marc Galle verzorgt een radiorubriek met taalwenken onder de titel *Voor wie haar soms geweld aandoet*, later in boekvorm verschenen.

1965 ◦ (B/NL) Het *Winkler Prins Boek van het jaar* vermeldt een aantal nieuwe woorden die zijn ontstaan of ingeburgerd rond 1965: *alamodisten, ambulatorium, aquanaut, babyfoon, bandstad, bandwegen, bermprostitutie, blauwe zone, booreiland, botel, bouwlagen, candid camera, combi, contactlens, contractspeler, contractzaak, deelrecht, defusioneren, diakijker, drive-in, escalatie, eurodollars, eyeliner, flatneurose, foto-rijm, geprogrammeerde instructie, happening, hearing, high, inhaalstrook, inlegluier, klank- en lichtspel, koopgolf, kortparkeerder, kruipauto, kijkdichtheid, launderette, lichtmes, luchtkussenvoertuig, luisterdichtheid, luisterlied, middenbermbeveiliging, omnibus-enquête, op-art, open winkel, paperback, parallelliseren, parkeerbaan, parkeergarage, parkeermeter, parkomatic, part-timers, pocket-kelder, pop-art, programmeur, protestsong, provo, psychofarmaceutica, red-tape, referentieprijs, reputatiebehartiging, resocialisatie, roadtest, rotel, ruimte-afval, sexbom, slaapbus, slagboomparkeerplaats, spuitbus, stiltereservaten* of *stiltegebieden, straatmeubilair, supermar(k)t, teach-in, teenbeat, telecture, televerkoper, tuinwinkel, tweeter, vangrail, verkoopcabaret, vestzaktheater, vluchtstrook, vouwfiets, vrije woning, wasserette, weekendstraf* (ook: *weekeindstraf*), *weggooifles, wegpiraat, wentelgoot, winkelcentrum, woningwetwoning.*

1965 ◦ (NL) Annie M.G. Schmidt schrijft de musical *Heerlijk duurt het langst* – de titel is regelmatig te vinden in chatboxen en op websites: 'Woensdag ochtend hebben we heerlijk koffie gedronken met ons 12 volt koffiezetapparaat (heerlijk duurt het langst!).' In 1971 schrijft ze voor de musical *En nu naar bed* op muziek van Harry Bannink het liedje 'Vluchten kan niet meer', waarvan de titel spreekwoordelijk wordt. In 1988 wordt ze met twee prijzen gelauwerd, als eerbetuiging voor het feit dat ze de taal van ettelijke generaties heeft beïnvloed. Haar werk is in veel talen vertaald.

1965 ◦ (NL) De schrijver en bioloog Leo Vroman (naar wie het *Vromaneffect* genoemd is) krijgt de P.C. Hooftprijs voor zijn gedichten, waaronder de bekende regels 'Kom vanavond met verhalen / hoe de oorlog is verdwenen / en herhaal ze honderd malen / alle malen zal ik wenen' (zie 1961).

1965 ◦ (NL) Jan Wolkers' afrekening met zijn calvinistisch verleden, *Terug naar Oegstgeest*, wordt door velen als schokkend ervaren. In hetzelfde jaar munt Simon Carmiggelt waarschijnlijk *oorgetuige* 'iemand die bij een gesprek aanwezig is'.

1965 ◦ (NL) De oprichting van het Fonds voor de Letteren. Dit

fonds geeft schrijvers onder bepaalde voorwaarden subsidie.

1965 ◦ (NL) Publicatie van het eerste nummer van het blad *Provo* voor anarchistische jongeren; de door de criminoloog Buikhuisen verzonnen term wordt als geuzennaam overgenomen. *Provo* 'opstandige jongere' is afgeleid van *provoceren*.

1965 ◦ (NL) Het eerste universitaire onderwijs Jiddisch wordt aan de universiteit van Amsterdam gegeven door Leo Fuks.

1965 ◦ (NL) Italianen openen restaurants en ijssalons, waardoor Italiaanse gerechten en dranken op het Nederlandse menu komen te staan en Italiaanse namen zoals *antipasto*, *campari*, *cannelloni*, *cappuccino*, *carpaccio*, *ciabatta*, *grappa*, *lasagne*, *mascarpone*, *minestrone*, *mozzarella*, *ossobuco*, *pasta*, *pesto*, *pizza*, *rucola*, *scampi*, *stracciatella*, *tagliatelle* en *tiramisù* algemeen bekend worden. Zie ook 1900.

1965 ◦ (NL) Marokkaanse en Turkse gastarbeiders komen naar Nederland, in het kader van de gezinshereniging later gevolgd door hun familie; hun moedertalen zijn Marokkaans-Arabisch, Berbers, Turks en Koerdisch. Ze hebben niet direct invloed op de Nederlandse taal (zie 1997).

1966 ◦ (B/NL) A. Blontrock publiceert *ABC van het ABN*, waarin wordt vermeld wat de algemeen Nederlandse vorm is voor bepaalde Vlaamse woorden.

1966 ◦ (B/NL) A.A. Weijnen publiceert het handboek *Nederlandse dialectkunde*.

1966 ◦ (B/NL) Publicatie van de *Nieuwe katechismus: geloofsverkondiging voor volwassenen*, die aansluitend bij het Tweede Vaticaanse Concilie (zie 1962) is samengesteld in opdracht van de Nederlandse bisschoppen. In 1969 publiceert de Katholieke Kerk een kritische *Aanvulling bij de nieuwe katechismus* (zie 1609, 1995).

1966 ◦ (FR) Er komt een provinciale begrotingspost voor taalbevordering van het Fries. In dit jaar wordt de eerste cursus Fries voor ambtenaren op het Provinciehuis gegeven.

1966 ◦ (NL) Johan Cruijff debuteert in het Nederlandse betaald voetbal; hij wordt befaamd om zijn geheel eigen versie van het Nederlands, met uitspraken zoals 'Ieder nadeel heb z'n voordeel', 'Je gaat het pas zien als je het doorhebt', 'Je moet schieten, anders kun je niet scoren'. Voorts geldt hij als voorbeeld voor de *hun hebben*-spreker.

1966 ◦ (NL) Neeltje Maria Min debuteert met de dichtbundel *Voor wie ik liefheb wil ik heten*.

1966 ◦ (NL) Ramses Shaffy – Nederlandse zanger, cabaretier en acteur van Egyptisch/Russische afkomst – scoort een hit met zijn zelfgeschreven nummer 'Sammy' ('Hoog Sammy, kijk omhoog Sammy, want dan wor-je lekker nat'). In 1971 schrijft, componeert en zingt hij 'Zing, vecht, huil, bid, lach, werk en bewonder'.

1967 ◦ (B) Invoering van het Gerechtelijk Wetboek ter vervanging van het napoleontische wetboek uit 1806.

1967 ◦ (B/NL) Oprichting van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL), verantwoordelijk voor het verzamelen van woordmateriaal en het schrijven van wetenschappelijke woordenboeken van verschillende taalfasen van het Nederlands. Belangrijke taakstelling is het voltooien van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. F. de Tollenaere richt de afdeling Thesaurus op en legt daarbij de basis voor het gebruik van computers in de lexicografie.

1967 ◦ (B/NL) Verschijning van het eerste deel van het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten*, opgezet door A.A. Weijnen.

1967 ◦ (NL) *Jeugdsentiment* 'met vertedering terugdenken aan de jeugdjaren' wordt gemunt door VPRO-radiomedewerker Wim Noordhoek.

1967 ◦ (NL) W.F. Hermans publiceert het verhaal 'Een wonderkind of een total loss', waarvan de titel spreekwoordelijk wordt.

1967 ◦ (NL) Het Stripschap wordt opgericht, ter bevordering van het beeldverhaal, in het bijzonder het Nederlandse beeldverhaal, door middel van tijdschriften (*Stripnieuws*, *Stripschrift*), het organiseren van Stripdagen en het toekennen van prijzen, zoals de Bulletje en Boonestaak Schaal (zie 1921), die sinds 2003 jaarlijks wordt uitgereikt aan één of meer stripmakers die aan de wieg hebben gestaan van het Nederlandse beeldverhaal.

1967 ◦ (ZA) S.P.E. Boshoff en G.S. Nienaber publiceren het eerste werk gewijd aan de etymologie van het Afrikaans: *Afrikaanse etimologieë*.

1968 ◦ (B) De Katholieke Universiteit Leuven wordt gesplitst in twee onafhankelijke universiteiten. Deze verwerven in 1970 bij wet zelfstandigheid: de Nederlandstalige Katholieke Universiteit Leuven (K.U. Leuven), die te Leuven (in het Vlaamse landsgedeelte) blijft, en de Franstalige Université Catholique de Louvain (UCL), die verhuist naar Louvain-la-Neuve te Ottignies (in het Waalse landsgedeelte).

1968 ◦ (B/NL) Het *Winkler Prins Boek van het jaar* vermeldt een aantal nieuwe woorden die in de laatste vier à vijf jaar gemeengoed geworden zijn: *aankoopadviseur*, *aerotrein*, *autogordel*, *autoriem*, *betaalcheque*, *betaalpas*, *bionica* of *biotechniek*, *bouwpakket*, *braindrain*, *bulderbaan*, *bungalette*, *bureaulandschap*, *cash and carry-systeem*, *commercial*, *container*, *doorkijkkleding*, *epibreren* (zie 1954), *ergonomie*, *etherreclame*, *familisme*, *futurologie*, *gasontdekker*, *gastarbeider*, *geluidskrant*, *gevarendriehoek*, *gevelkiosk*, *haaietanden*, *holiday-inn*, *insteekhaven*, *jet-set*, *klaverblad*, *kruipweg*, *maisonette*, *majorette*, *mondhygiënist(e)*, *neerlandist*, *orthothanasie*, *overkomen*, *parkeerhalte*, *patio-woning*, *pep-pil*, *postgiromaat*, *pijltjesridder*, *quasars*, *ruilwinkel*, *sleutelkind*, *smookhok*, *spiltrap*, *tourunits*, *trotten*, *weggooijurk*, *zoemsessie*, *zwaailicht*.

1968 ◦ (FR) Eerste Staten-voorstel dat in het Fries is gesteld. Fries mag in de eerste klassen van het voortgezet onderwijs als vak worden ingepast binnen het wettelijk aantal lesuren.

1968 ◦ (NL) De Nederlander J. Tinbergen krijgt de Nobelprijs voor de economie voor de zogenoemde *Tinbergen Norm*.

1968 ◦ (NL) De overheid begint op de tv de voorlichtingsactie Postbus 51.

1968 ◦ (NL) Theo Strengers en Peter Verhoef bedenken voor een Douwe Egberts-reclame de leus *en dan is er koffie*.

1969 ◦ (B) Er komen twee universiteiten te Brussel, een Nederlandstalige en een Franstalige (zie 1934).

1969 ◦ (B) E.F. Neuts publiceert een *Bibliografisch vademecum voor de leraar Nederlands*.

1969 ◦ (B/NL) De spellingcommissie-Pée/Wesselings komt, na een lange voorbereidingstijd en een tussenrapportage in 1967, met controversiële vereenvoudigingsvoorstellen (*odeklonje*), die worden afgeschoten.

1969 ◦ (B/NL) Invoering van de *btw*, de belasting op de toegevoegde waarde of *omzetbelasting*.

1969 ◦ (NL) *Aaibaarheidsfactor* 'factor volgens welke de wereld wordt ingedeeld' wordt gemunt door de ailurofiele schrijver Rudy Kousbroek.

1969 ◦ (NL) De Mammoetwet gaat in, met de invoering van de *middenschool*, waarbij leerlingen na de lagere school eerst gezamenlijk hoger onderwijs volgen en pas daarna een schooltype moeten kiezen. In plaats van *hbs*, *mulo* en *ambachtsschool* komen *vwo* (met *gymnasium* en *atheneum*), *havo*, *mavo* en beroepsonderwijs. Engels is een verplicht vak voor iedereen.

1969 ◦ (NL) Verschijning van deel I van het *Woordenboek van het Vriezenveens* van H. Entjes.

1969 ◦ (NL) Ontstaan van een krakersbeweging, waartegen politie en ME soms hard optreden. Studenten en hippies – een nieuw woord – bezetten het Amsterdamse Maagdenhuis en

eisen medezeggenschap. Voor hun speciale woordgebruik zie kader 6.11.

1969 ◦ (NL) Oprichting van het Instituut voor de Opleiding van Leraren in Suriname voor alle middelbare bevoegdheden.

1969 ◦ (NL) De Haagse rockband Shocking Blue heeft een internationale hit met hun Engelstalige nummer *Venus*, dat in de Verenigde Staten op nr. 1 van de hitparade komt.

1969 ◦ (NL) Verschijning van het eerste woordenboek Nederlands-Turks v.v. van O.T. Aybaş.

1969 ◦ (NL) Vanaf dit jaar introduceert het duo Kees van Kooten en Wim de Bie een groot aantal nieuwe woorden en uitdrukkingen in het Nederlands, zie kader 6.10. Ze maken ook allerlei typetjes bekend, waarvan sommige als soortnaam in gebruik komen.

6.10 *De taalkundige invloed van Van Kooten en De Bie*

Ewoud Sanders heeft in 1999 *Jemig de pemig! De invloed van Van Kooten en De Bie op het Nederlands* gepubliceerd. Hieruit is de volgende chronologische lijst van nieuwvormingen van het duo afkomstig:

1969: *stoned als een garnaal*
1972: *toen was geluk heel gewoon*
1973: *bescheurkalender*
1974: *dames heren ook; fijns; leef met vlag en wimpel; schrijpend*
1975: *krommunicatie; natuurleuk*
1977: *bonken; fysiek is altijd psychisch; geilneef; goed kauwen, dat je eten gelijkmatig in je bloed komt; kijken, kijken en de rest erbij denken; pruimen op sap zetten; regelneef; van wippenstein gaan*
1978: *Cor van der Laak; en wel hierom; van die dingen dus*
1979: *godverdegodver; hou je d'r buiten Cock; Jacobse & Van Es; neutronenkorrels; Tedje van Es; tuin winterklaar maken*
1980: *dameswensen; doemdenken; geen gezeik, iedereen rijk; kneukfilm; mag ik even een teiltje; mogen wij even overgeven; vrije jongens*
1981: *samen voor ons eigen; Vieze Man*
1982: *Hekking; Juinen; positivo*
1984: *Koos Koets*
1985: *jemig de pemig; jongere ouderen; mozes kriebel; oudere jongeren; wibocri*
1986: *arro; zwijgstront*
1989: *Akkermans; Clavan; ik ben genoemd*
1990: *nieuw flinks*
1993: *krasse knarren*

1970 ◦ (B) België wordt officieel in vier taalgebieden ingedeeld: Franstalig Wallonië (ca. 3,2 miljoen mensen), Nederlandstalig Vlaanderen (ca. 5,6 miljoen mensen), tweetalig Brussel (983.000 mensen) en een Duitstalig gebied (66.000 mensen). Op overheidsinitiatief wordt de Raad voor Taaladvies geïnstalleerd, waaraan particuliere personen en instellingen hun problemen inzake Nederlands taalgebruik kunnen voorleggen. Er komt een wet op de rechtspersoonlijkheid van de Katholieke Universiteit Leuven en de Vrije Universiteit Brussel.

1970 ◦ (B) R.H.B. De Coninck publiceert het *Groot uitspraakwoordenboek van de Nederlandse taal*, waarin hij zich richt op de Noord-Nederlandse norm.

1970 ◦ (FR) Het Fries wordt toegelaten als keuze-eindexamenvak voor mavo, havo en vwo. De Interdepartementale Commissie Friese Taalpolitiek leidt tot medeverantwoordelijkheid van de Rijksoverheid voor het Fries. Het eerste diploma Fries voor niet-Friestaligen wordt ingesteld.

1970 ◦ (NL) Er verschijnt een nieuwe vertaling van de Thora en de essentiële selectie uit andere Bijbelboeken door J. Dasberg, die in brede kring wordt gebruikt (zie ook 1826, 2006).

1970 ◦ (NL) R.G. Broersma publiceert *Recht voor z'n raap. Jargonboek voor hippe en andere vogels*, Leiden, zie kader 6.11.

6.11 *Moderne woorden omstreeks 1970*

In *Recht voor z'n raap. Jargonboek voor hippe en andere vogels* heeft Broersma ongeveer duizend jonge en moderne woorden opgenomen. Vooral veel woorden op het gebied van sex, drugs and rock-'n-roll, maar ook zeer veel politieke termen en een behoorlijk aantal algemene woorden. Enkele karakteristieke voorbeelden zijn: op het gebied van seks: *bondage, clitoridectomie, condoomautomaat, dildo, erotomaan, geheime opening, geilaard, geilpompen, glijmiddel, groepssex, heterofiel, homofiel, nicht* 'mannelijke homoseksueel', *partnerruil, pot* 'lesbienne', *prikpil, rampetampen, sadomasochisme, sexshop, sexuele explosie, sexuele revolutie, spiraal(tje), vozen, vreemdgaan.*

Op het gebied van drugs: *amfetamine, bewustzijnsverruimend middel* (B.V.), *blowen, chinezen, clean, dealer, dopen, doping, drugs, druggebruiker, flippen, geestverruimende middelen, hasjroker, high, joint, junkie, lsd-trip, pot, psychedelica, weed.*

Muziektermen: *alarmschijf, ampex, backinggroep, beat, bebop, blues, discjockey, folkmuziek, folk-rock, folksong, hi-fi, hit, hitparade, nederpop, piratenzender, popsinger, popstation, popster, protestsong, tieneridool.*

Op het gebied van de politiek: *actiecomité, actiegroep, actieprogram, activist, alternatiefplan, alternatieve school, alternatieven, beatnik, bevrijdingsfront, bezetting, Black Power, bloemenmeisje, commune, consumptiemaatschappij, cultuurpessimist, Damslaper, demonstratie, destalinisatie, dienstweigeraar, drop-out, ecosysteem, establishment, flower power, fundamentalist, gevestigde orde, geweldloosheid, gewetensbezwaarde, happening, hearing, hippie, hippies sentrum, inspraak, issue, jeugdsoos, kabouter* 'lid van politieke groepering die een niet-autoritaire maatschappij nastreeft', *kommune, kortharig keurig tuig, kosmisch centrum, kraker, langharig werkschuw tuig, love-in, maatschappijkritiek, machtsstructuur, macrobiotisch, omturnen, praathuis, praat-in, sit-in, skinhead, studentenraad, vormingsleider, workshop.*

Sporttermen zijn: *afzien, ausputzer, Europacup, goaltjesdief, libero, skippybal, spits.*

Tot slot algemene woorden: *aanrader, actualiteitenrubriek, balen, bolide, broekjurk, close reading, contactadvertentie, couturier, fabeltjeskrant, gevarendriehoek, grauwsluier, heupbroek, jeans, kijkbuiskinderen, lijp, panty, stretcher, suspense, tapijttegel,* T-*shirt, videorecorder, wasverzachter.*

1970 ◦ (NL) Hella Haasse publiceert het boek *Krassen op een rots*, waarmee zij de invloed van de Nederlandse heerschappij op volk en cultuur in Indonesië typeert.

1970 ◦ (NL) *Actreutel* 'actrice met een stijl van acteren uit de jaren vijftig' wordt gemunt door actrice Edda Barends, maar verbreid door programmamaker Ischa Meijer.

1970 ◦ (NL) Het vrouwenweekblad *Libelle* begint met de publicatie van het succesvolle stripverhaal *Jan, Jans en de kinderen* van Jan Kruis, over een tamelijk gewoon eigentijds gezin. In 1974 munt Kruis de term *je-weet-wel-kater* 'gecastreerde kater'.

1970 ◦ (NL) De Vereniging voor Letterkundigen wordt omgedoopt in Vakbond voor Schrijvers. In 1999 verandert de naam in Vereniging van Schrijvers en Vertalers (VSENV).

1970 ◦ (NL) Oprichting van de feministische beweging Dolle Mina. De naam *Dolle Mina* 'strijdster voor vrouwenemancipatie' wordt verzonnen door de Amsterdamse historica Selma Leydesdorff, naar de feministe Wilhelmina Elizabeth Drucker (zie 1889). Een bekende leus van de beweging is *baas in eigen buik*, waarop veelvuldig gevarieerd wordt.

1970 ◦ (NL) Ook niet eerder voorkomende voornamen mogen gegeven worden, indien ze niet 'ongepast' zijn of een bestaande achternaam. Geweigerd zijn sindsdien bijvoorbeeld (soms later alsnog geaccepteerd): Ego, Geisha, Nozem,

Pjer, Rolls Royce, Stephenson, Willemszoon, en in Friesland Sjoerds (is een achternaam).

1970 ◦ (NL) Oprichting van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek (IVN).

1970 ◦ (NL) Oprichting van het Nederlands Instituut voor Archeologie en Arabische Studiën te Caïro.

1970 ◦ (NL) Oprichting van het Erasmus Huis in Jakarta. Er worden ook Nederlandse taalcursussen gegeven, die sinds 1981 ondergebracht zijn bij het Erasmus Taalcentrum (ETC) in Jakarta, sinds 1996 onder verantwoordelijkheid van de Nederlandse Taalunie. Het ETC is het belangrijkste cursuscentrum voor het Nederlands in Indonesië waar algemeen communicatief Nederlands en Nederlands voor specifieke doelgroepen worden aangeboden. Het ETC speelt daarnaast een belangrijke rol bij de bevordering van het Nederlandstalige cultuurgoed. Bij sommige universitaire studies is Nederlands een verplicht bijvak, bijvoorbeeld bij geschiedenis en rechten, omdat veel gedrukte bronnen van Indonesië geschreven zijn in het Nederlands. Bij andere studies, zoals antropologie, archeologie, islamologie, taalkunde is Nederlands dikwijls een facultatief bijvak. Het Erasmus Huis en het Institut Néerlandais in Parijs (zie 1957) zijn de enige twee culturele instituten van Nederland in het buitenland.

1970 ◦ (NL) Start van het Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur (OETC) door het ministerie van CRM, vanaf 1974 bekostigd door het ministerie van O&W, in de officiële talen van immigranten: Turks, Standaardarabisch, Moluks/Maleis, Vietnamees, Chinees en de Zuid-Europese talen Spaans, Italiaans, Portugees, Grieks en Servokroatisch; niet voor Surinamers of Antillianen, omdat zij de Nederlandse nationaliteit bezitten. Het doel van dit onderwijs is aanvankelijk de terugkeer naar het land van herkomst te vergemakkelijken; later (bijvoorbeeld in de *Minderhedennota* van 1983) ter bevordering van de communicatie tussen kinderen en hun ouders, terwijl het ook nog werd gezien als een bron van zelfrespect voor de migrantenkinderen. Weer later wordt gedacht dat het onderwijs in de moedertaal de cognitieve ontwikkeling stimuleert en de uiteindelijke verwerving van het Nederlands als tweede taal bevordert (zie 1998). Een en ander is bepaald niet bevorderd doordat in het kader van het OETC Berberstalige kinderen jarenlang les hebben gekregen in de voor hen vreemde taal Arabisch, en Marokkaans-Arabisch sprekende kinderen in de schrijftaal Modern Standaard Arabisch.

1970 ◦ (NL) Verschijning van het eerste deel van de autobiografie van de historica Annie Romein met de spreekwoordelijk geworden titel *Omzien in verwondering*.

1971 ◦ (NL) Rinus Michels zegt in een interview 'Topvoetbal is net zoiets als oorlog', dat gevleugeld wordt als *voetbal is oorlog*.

1971 ◦ (NL) *Allochtoon* 'buitenlander' wordt in deze vorm en betekenis gemunt door de sociologe Hilda Verwey-Jonker.

1971 ◦ (NL) De Nederlands zangeres Mieke Telkamp ontvangt haar eerste gouden plaat met de vertaling van 'Amazing Grace': 'Waarheen, waarvoor', dat ze samen met de Hi-Five opnam. Het eerste couplet luidt: 'Waarheen leidt de weg die wij moeten gaan / Waarvoor zijn wij op aard / Wie weet wat er is achter ster en maan / Hoelang duurt nog de nacht'. Het wordt veel gedraaid bij begrafenissen en het wordt veelvuldig geparafraseerd.

1971 ◦ (NL) Verschijning van het grote *Nederlands Etymologisch woordenboek* van J. de Vries.

1971 ◦ (NL) De eerste druk van het prentenboek *Rupsje Nooitgenoeg* van Eric Carle verschijnt, waarvan de naam synoniem wordt voor een onverzadigbaar iemand.

1971 ◦ (ZA) H.J.J.M. van der Merwe maakt de oudste Afrikaanse woordenlijsten beschikbaar in *Vroeë Afrikaanse woordelyste* (Kaapstad); zie 1844.

1971-1983 ◦ (B/NL) Publicatie van de *Grote Nederlandse Larousse encyclopedie*.

1972 ◦ (B) R. Desnerck publiceert een *Oostends woordenboek* (tweede druk in 1988).

1972 ◦ (NL) Programmamaker Wim T. Schippers maakt net als Van Kooten en De Bie allerlei nieuwe woorden en betekenissen algemeen bekend. Zo levert *De Barend Servetshow* de uitroep *pollens!* en de uitdrukkingen *peu nerveu* en *prima de luxe* op. Het personage Sjef van Oekel uit deze show (gespeeld door Dolf Brouwers) gebruikt als stopwoord het zeer nadrukkelijk en langgerekt uitgesproken *reeds*, dat door velen wordt overgenomen. In 1973 munt Schippers *gekte* 'gekkigheid, dwaasheid'. Om de lastige keuze tussen *u* en *je* te omzeilen, kiest Schippers in zijn VPRO-radioprogramma *Ronflonfon* met Jacques Plafond (1984-1991) consequent *joe*, ongetwijfeld beïnvloed door het Engelse *you*. Dit vindt tot op heden enige navolging. Ook *jammer, maar helaas* uit 1978 wordt nog steeds gebruikt. *Kutzwager* 'man die met dezelfde vrouw geslapen heeft' is algemeen bekend geworden door het toneelstuk *Kutzwagers* van Wim T. Schippers uit 1984, maar het woord was al ouder.

1972 ◦ (NL) Harry Mulisch schrijft een boek tegen de spellinghervormers onder de titel *Soep lepelen met een vork*.

1972 ◦ (NL) In *coffeeshops* worden softdrugs verkocht, dankzij het in het buitenland verguisde *gedoogbeleid*. De naam *coffeeshop* is uiteraard Engels, de speciale betekenis is een Nederlandse vinding, die ook buiten Nederland bekend raakt, al is het maar als trekpleister voor *drugstoeristen* – een typisch Nederlands woord.

1972 ◦ (NL) De Groot Nieuws Bijbel verschijnt, de eerste oecumenische vertaling, waarop veel kritiek geleverd wordt vanwege het populaire taalgebruik.

1972 ◦ (NL) De Katholieke Bijbelstichting publiceert een nieuwe psalmvertaling, van dichteres Ida Gerhardt en Marie H. van der Zeyde.

1972 ◦ (NL) Publicatie van de eerste Nederlands-Arabische woordenlijst van A. E. Demnati.

1972-1977 ◦ (B/NL) Jo Daan en M. J. Francken publiceren de *Atlas van de Nederlandse klankontwikkeling* (ANKO), in twee tekstdelen en twee kaartdelen.

1973 ◦ (B) De Belgische Cultuurraad van de Nederlandse Culturele Gemeenschap voert een eigen vlag, eigen volkslied (de *Vlaamse Leeuw*) en een eigen feestdag in (11 juli, de verjaardag van de Guldensporenslag van 1302). Er wordt bepaald dat de officiële taal van Vlaanderen het Nederlands is. De Belgische Cultuurraad schrijft voor dat Nederlands de taal is voor alle contacten in het Vlaamse bedrijfsleven.

1973 ◦ (NL) Henk Salleveldt (pseudoniem van Leen Verhoeff) publiceert *Bollen, fillers en ouwe stompen* (later herdrukt als *Het woordenboek van Jan Soldaat*), een gedegen, amusante en geïllustreerde inventarisatie van de soldatentaal en -folklore. Enkele voorbeelden: *broodje moreel* 'zware oefening', *groepsbroek* 'zeer wijde broek', *andere linkerkant* 'als er Links – om! wordt gecommandeerd en iemand draait rechtsom', *officieren met hun dames, onderofficieren met hun echtgenotes, soldaten met hun vrouwen* (parodie op officiële titulatuur), *onbekende soldaat* 'croquet [kroket] of corned beef'. In 1980 volgt *Het woordenboek van Jan Soldaat in Indonesië*, met onder meer aandacht voor een luchtige beschouwing over het speciale 'Indisch-Friese' taalgebruik in het Friese Bataljon ('Wol, potfertangkoebanprau, der bin myn lucifers pigi. Hat de ien of oare plopper rampokt fensels'), dat begin 1946 gelegerd was in Tjimahi, daarom 'Frieslands twaalfde stad' genoemd. Slagzin: *Prieslan ada!* 'Friesland is hier!'

1973 ◦ (NL) In zijn onemanshow *Noord-West* lanceert Paul van Vliet ''t zijn leuke ding'n voor de mens'n'.

1973 ◦ (NL) De Gereformeerde Bijbelstichting publiceert een heruitgave van de Statenvertaling uit 1869/1888 waarin behalve de verouderde spelling zo min mogelijk is aangepast (ter verklaring van verouderde woorden wordt een woordenlijst opgenomen).

1973 ◦ (NL) De (protestantse) Interkerkelijke Stichting voor het Kerklied publiceert het *Liedboek voor de kerken: psalmen en gezangen voor de eredienst in kerk en huis*, dat onder meer is ontstaan als revisie van het hervormde gezangboek uit 1938 (zie aldaar en 1773). Dit is bij een aantal protestantse kerken, met name bij de Protestantse Kerk in Nederland (PKN, in 2004 gevormd door een fusie van protestantse kerken) algemeen als liedboek in gebruik; in 2005 wordt het aangevuld met de bundel *Tussentijds*. De rooms-katholieke tegenhanger is *Gezangen voor liturgie* (zie 1984).

1973 ◦ (NL) Instelling van de Commissie Duidelijke Taal voor de communicatie tussen overheid en burger.

1973 ◦ (NL) Joop den Uyl zegt in een toespraak voor radio en tv 'Zo bezien, keert de wereld van voor de oliecrisis niet terug', dat in het collectieve geheugen komt als *het wordt nooit meer zoals het was / geweest is / vroeger*.

1973 ◦ (NL) In het *Algemeen Dagblad* verschijnt de kolderieke voetbalstrip *F.C. Knudde* van Toon van Driel. In een vaste grap roept doelman Dirk tegen verdediger Jaap 'Tikkie terug, Jaap!', met onveranderlijk desastreuze gevolgen. Deze leus wordt gevleugeld op het sportveld en daarbuiten, zoals in deze schrijftip: 'Als academici voor een brede doelgroep schrijven, moeten ze gas terugnemen, een tandje terugschakelen; "tikkie terug Jaap".'

1973 ◦ (NL) Nel Benschop publiceert het gedicht 'In memoriam voor een vriend' ('Rust nu maar uit – je hebt je strijd gestreden; / Je hebt het als een moedig man gedaan [...]'), dat in rouwadvertenties zeer vaak wordt aangehaald en geparafraseerd.

1973 ◦ (NL) Start van de Erasmus-universiteit te Rotterdam.

1973 ◦ (NL) *Vertrossing* 'steeds meer op amusement en minder op educatie gericht zijn' wordt gemunt door NCRV medewerker Wim Hazeu, naar analogie van *verzuiling* (1930). Wanneer in 2005 de nieuwe televisiezender Talpa (Latijn voor 'mol') van John de Mol van start gaat, spreekt men vrijwel direct over *vertalpaïsering*.

1974 ◦ (FR) De actiegroep FOKA pleit voor Friestalige plaatsnamen.

1974 ◦ (NL) *Smaakmaker* 'product dat of persoon die smaak aan iets geeft, ook figuurlijk' wordt gemunt door reclamemaker Bert Voorwinde.

1974 ◦ (NL) Stichting van het Cheider, een orthodox-Joodse school voor lager en middelbaar onderwijs te Amsterdam, de enige school in Nederland waar onderwijs wordt gegeven in het Jiddisch, Hebreeuws en Nederlands.

1974 ◦ (NL) In het instituut Haarendael te Haaren wordt het therapeutische *snoezelen* uitgevonden, waarbij wordt gewerkt met velerlei zintuiglijke prikkels. In onder andere het Deens, Duits, Engels, Fins, Noors, Pools en Zweeds is *snoezel* of *snoezelen* overgenomen.

1974 ◦ (NL) Het in 1894 geïntroduceerde margarinemerk *Zeeuws meisje* wordt begin jaren zeventig aangeprezen met de slogan 'Ons bin zunig' en vanaf 1974 met 'Geen cent te veel hoor' – beide slogans worden gevleugeld.

1974 ◦ (NL) Oprichting van het Depot van Nederlandse Publikaties, waar uitgevers een exemplaar van ieder verschenen boek inleveren. Het Depot is onderdeel van de Koninklijke Bibliotheek.

1974 ◦ (NL) Verschijning van het *Bargoens Woordenboek* van Enno Endt, waarin de Amsterdamse volkstaal van de jaren vijftig en zestig wordt beschreven.

1975 ◦ (B) Oprichting van het Belgium Flanders Exchange Center te Osaka (Japan).

1975 ◦ (B/NL) M. Maasen en J. Goossens publiceren een *Limburgs Idioticon.*

1975 ◦ (B/NL) Van G. Geerts verschijnt *Voorlopers en varianten van het Nederlands. Een gedokumenteerd dia- en synchroon overzicht.*

1975 ◦ (B/NL) S. Theissen publiceert *De germanismen in de moderne Nederlandse woordenschat*, Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek.

1975 ◦ (B/NL) Het *Winkler Prins Boek van het jaar* vermeldt een aantal nieuwe woorden die gedurende de laatste vier à vijf jaar min of meer algemene bekendheid gekregen hebben: *afro-, blaaspijpje, crisiscentrum, (het) gebeuren, hype, inpakken, kansarm, marge, modaal, nipt, nulgroei, nullijn, parlementologie, snorfiets, verpleegkundige, zerogroei* (in België voor 'nulgroei').

1975 ◦ (B/NL) Instelling van het Certificaat Nederlands als Vreemde Taal voor studenten die in het buitenland Nederlands leren.

1975 ◦ (B/NL) Riemer Reinsma publiceert *Signalement van nieuwe woorden*, met ondere andere de eerst bekende vermelding van de woorden *kitchenette* (1952), *jukebox, teenager* (1955), *blue jeans, paperback, remake, softdrink* (1956), *trainee* (1957), *badge, camping, cast, foundation* (1958), *must, tranquillizer* (1959), *marketing, soul* (1960), *kick* (1962), *barbecue, image, instantpudding* (1963), *pil* 'voorbehoedmiddel' (1964), *act, aftershave, evergreen, fake, sound* (1965), *camp, impact, live, LSD, stickie, stuff, track* (1966), *stereo* (1967), *afkicken, meedenken, stoned, zakkenwasser* (1968), *button, cover, kien* (1969), *acid, joint, trip* (1970), *freak, hotpants* (1971), *non-descript* (1972), *clash, harddrug, softdrug* (1973), *discount, intercom, kabeltelevisie, snellekweekreactor, streaken, vijfenvijftigplusser, vijfenzestigplusser* (1974), *bio-industrie, cashflow, contraceptie, kaasburger, parking* en *sjasliek* (1975).

1975 ◦ (NL) Eerste publicaties in de versvorm *ollekebolleke*, een naam die is gemunt door Heinz Polzer (drs. P.), afgeleid van Engels *higgledy-piggledy*, een versvorm die is geschapen door de Amerikaanse dichter Anthony Evan Hecht en beïnvloed door het Nederlandse kinderversje *olke, bolke*... (zie 1941). Drs. P. heeft ook de term *plezierdichten* geïntroduceerd, in zijn gelijknamige boek uit 1979. Een voorbeeld van een ollekebolleke in de Nederlandse Wikipedia:

O Wikipedia

Volg deze pagina!
Wat een artikelen...
zo veel te lezen en
zo weinig tijd.

Dat mijn onwetendheid
encyclopedische
omvang bereikt heeft
is nu wel een feit.

1975 ◦ (NL) Onder auspiciën van de Katholieke Bijbelstichting verschijnt een nieuwe, complete Bijbelvertaling voor het katholieke volksdeel, de zogeheten Willibrordvertaling, die wordt geprezen om haar moderne karakter. Een herziene editie hiervan wordt uitgebracht in 1995.

1975 ◦ (NL) Onafhankelijkheid van Suriname, waarna een derde van de Surinaamse bevolking naar Nederland komt.

1975 ◦ (NL) Oprichting van het Antilliaanse Taleninstituut (Instituto Lingwístiko Antiano, I.L.A.).

1975 ◦ (NL) Oprichting van het Japan-Nederland Instituut te Tokyo.

1975 ◦ (ZA) In Zuid-Afrika wordt het 'Afrikaanse Taalmonument' opgericht, het enige monument in de wereld dat aan een taal is gewijd. Het is gebouwd op een heuvel bij Paarl in de Westkaap, ter herdenking van het feit dat het Afrikaans

een eeuw gebruikt wordt als zelfstandige taal naast het Nederlands.

1976 ◦ (B) De Franse Cultuurraad stelt Engels, Duits en Nederlands gelijk als tweede taal in het middelbaar onderwijs; voordien was het Nederlands in Wallonië de eerste vreemde taal.

1976 ◦ (NL) Anja Meulenbelt publiceert de roman *De schaamte voorbij*, waardoor de constructie *de ... voorbij* gevleugeld wordt.

1976 ◦ (NL) Eerste Opperlandse publicatie door Hugo Brandt Corstius (Battus); hiermee wordt de term *Opperlands* (in 2002 verfijnd tot *Opperlans*) voor 'Nederlandse woorden en uitdrukkingen met een merkwaardige structuur' gemunt.

1976 ◦ (NL) Oprichting van de universiteit te Maastricht.

1976 ◦ (NL) Voor de BOVAG en de RAI ontwerpen Eric Ezendam en Leo Stumpel een pro-autocampagne met de slogan 'Blij Dat ik Rij'.

1976 ◦ (NL) Verschijning van het eerste *Woordenboek van het Surinaams-Nederlands* van J. van Donselaar. De tweede uitgebreide druk uit 1989 vormt de uitgebreidste beschrijving van de bijzondere Nederlandse woordenschat in Suriname.

1976 ◦ (NL) Voor de spelling van Papiamentse woorden in algemeen en educatief gebruik geldt de officiële spelling van Curaçao en Bonaire, de zogeheten spelling-Römer-Maduro-Jonis. In Aruba hanteert men echter officieel de spelling-Mansur, een meer etymologische spelling.

1976-1979 ◦ (B/NL) Maarten van Nierop publiceert het driedelig *Verklarend lexicon van nieuwe woorden*, Hasselt. Hierin schrijft hij langere geschiedenissen van woorden uit het moderne taalgebruik; zo beschrijft hij in telkens ongeveer twee pagina's het gebruik van woorden als *haalbaar*, *regentenmentaliteit*, *terrorist*, *zen*.

1977 ◦ (B) Frans Debrabandere bezorgt een voortzetting van K. Stallaerts *Glossarium van verouderde rechtstermen* (P-Z) (zie 1886).

1977 ◦ (B) Paul Buyse en Willy Penninckx publiceren *Verzorgd taalgebruik*.

1977 ◦ (B/NL) Publicatie van het *Erotisch woordenboek* onder redactie van H. Heestermans (tweede druk 1980), grotendeels gebaseerd op een verzameling erotische woorden van de dialectoloog en lexicograaf Boekenoogen.

1977 ◦ (FR) Raerderhim wordt voorbeeldgemeente voor het gebruik van het Fries in het openbaar bestuur.

1977 ◦ (NL) *Boerenkoolvoetbal* 'slecht voetbal' wordt gemunt door voetbaltrainer Fritz Korbach.

1977 ◦ (NL) Eerste nummer van het *Tijdschrift voor taalbeheersing*, het belangrijkste Nederlandse vaktijdschrift op dit gebied.

1977 ◦ (NL) De in Achterhoeks dialect zingende popgroep Normaal heeft landelijk een enorme hit met 'Oerend hard'; hierdoor wordt nederpop populair en volgen vele groepen en zangers die in het Nederlands, Fries of een dialect zingen: Doe Maar, Van Dik Hout, Bløf (Zeeland), Rowwen Hèze (de Peel), Mooi Wark en Skik (Drenthe), De Kast (Friesland) en Ede Staal (Groningen). Dit betekent het begin van een 'dialectrenaissance': er verschijnen veel publicaties in en over het dialect, er zijn radio- en tv-uitzendingen in het dialect, er worden kerkdiensten in dialect gehouden (zie 2000), en cabaretiers gebruiken stadstalen en bereiken daarmee een groot publiek. In sommige dialecten wordt zelfs lesgegeven, er worden leerboeken en gebruikswoordenboeken van dialecten geschreven en spellingsystemen ontworpen (zie 1998, kader 6.15, en 2005). De dialectrenaissance bestaat zowel in Nederland als in België, hoewel uit onderzoek is gebleken dat in Nederland, waar de standaardtaal een sterkere positie bekleedt en waar men zich dus meer kan permitteren, de dialecttrots groter is dan in België. Hiermee heeft het dialect een nieuwe, sociale functie gekregen. Overigens gaan door de dialectrenaissance niet meer mensen dialect spreken of

hun kinderen erin opvoeden – het dialectverlies blijft dus doorgaan. De invloed van het Standaardnederlands op de dialecten is in de twintigste eeuw groot en structureel. Dialectwoorden, -klanken en -verschijnselen worden vervangen door Standaardnederlandse. De typisch Maastrichtse woorden *brazzelèt* en *hospitaol* worden bijvoorbeeld vervangen door de Standaardnederlandse varianten *armband* en *ziekenhoes*, het Groningse *boksem* wordt vervangen door *broek*, Roermonds *balt* 'spoedig' wordt *gaw*, en *sjtrikke* 'breien' wordt *breien*. De bijzondere dialectwoordenschat verdwijnt dus geleidelijk, en van het dialect blijft hoogstens de typerende uitspraak over.

1977 ◦ (NL) Het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) begint een campagne onder het motto *Help de kernwapens de wereld uit, om te beginnen uit Nederland*, dat dikwijls wordt geparafraseerd (zie 1981).

1977 ◦ (NL) Het Nederlands Bijbelgenootschap publiceert een herziening van de Statenvertaling uit 1869/1888, de Editie-1977.

1977 ◦ (NL) Publicatie van *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* door D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets.

1977-1987 ◦ (B/NL) M. Gysseling publiceert het *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Reeks I: Ambtelijke bescheiden*, negen delen; *Reeks II: Literaire handschriften*, zes delen.

1978 ◦ (B) L. Vandenbussche publiceert *Onze volkstaal voor kruiden en artsenijen.*

1978 ◦ (B/NL) Dries Janssen publiceert *Van AAB tot ZOO. Letterwoordenboek en afkortingenlexicon.*

1978 ◦ (B/NL) De *ABN-uitspraakgids* van P.C. Paardekooper geeft de levende spreektaal weer.

1978 ◦ (FR) Begin Radio Fryslân (afsplitsing van de RONO).

1978 ◦ (NL) Toon Hermans publiceert het later in rouwadvertenties veel geciteerde ''n Beetje': 'Sterven doe je niet ineens, / maar af en toe 'n beetje / en alle beetjes die je stierf, / 't is vreemd, maar die vergeet je, / het is je dikwijls zelfs ontgaan, / je zegt ik ben wat moe, / maar op 'n keer dan ben je aan / je laatste beetje toe.'

1978 ◦ (NL) Van 1978 tot 1992 zendt de KRO de *Ver van mijn bed show* uit, een televisieprogramma dat een andere kijk wil bieden op ontwikkelingssamenwerking en de Derde Wereld. De titel is tot een uitdrukking geworden die aangeeft dat een bepaalde kwestie de spreker of schrijver nauwelijks belang inboezemt: 'Voor Den Haag is Brussel de ver-van-mijn-bed-show.' De titel was zelf weer gebaseerd op de al oudere uitdrukking *dat is ver van mijn bed* 'dat raakt mij nauwelijks', die in deze vorm voor het eerst is opgetekend in 1858 (zie 1858-1870); een voorloper is vermoedelijk *'t ligt my op myn bedde niet*, dat Tuinman al in 1727 noemde (zie 1726-1727).

1978 ◦ (NL) De tweefasenstructuur wordt in het Hoger Onderwijs ingevoerd, waarmee het *kandidaats(examen)* verdwijnt.

1978 ◦ (NL) Karel van het Reve roept veel reacties op met zijn (Johan) Huizingalezing, getiteld 'Het raadsel der onleesbaarheid' (over de literatuurwetenschap). Zijn reactie op de reacties publiceert hij onder de titel 'Wat waren ze kwaad'.

1978 ◦ (NL) Dit jaar worden diverse nieuwe woorden en uitdrukkingen gemunt: Rijk de Gooijer verrijkt een reclamecampagne voor Paturain met de kreet 'Goed gedaan, jochie', die spreekwoordelijk wordt. *Treurbuis* 'minachtende benaming voor de televisie' wordt gemunt door schrijver Gerrit Komrij. *Broodje-aap* 'fantastisch volksverhaal dat vaak wordt geloofd' wordt gemunt door schrijfster Ethel Portnoy. *Nimfijn* 'jong meisje dat oudere mannen aantrekt', wordt tot slot gemunt door M.S. Coutinho in zijn vertaling van *Lolita* van Vladimir Nabokov.

1978 ◦ (NL) Inez van Eijk publiceert *Ik zeg maar zo, ik zeg maar niks,*

'Een verzameling dooddoeners, stoplappen, eufemismen, levenswijsheden, grappen, hatelijkheden, verwensingen, bedreigingen, nietszeggende uitroepen. Naar het leven opgetekend'. Later uitgebreid tot *Als m'n tante een snor had...: meer dan 8000 gelijkhebbers, afhouders, dijenkletsers en andere uitdrukkingen uit de Nederlandse taal* (1995), de omvangrijkste inventarisatie van het moderne taalgebruik op dit gebied.

1978 ◦ (ZA) Oprichting van het Missak Sentrum vir die bevordering van Vlaamse en Armeense kultuur te Johannesburg, gesticht door de Belg van Armeense afkomst Missak.

1979 ◦ (B) Verschijning van het eerste deel van het *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten*.

1979 ◦ (B) Er verschijnen diverse taaladviesboeken: Tony J. Suffeleers publiceert *Taalverzorging in Vlaanderen;* Frans Vanhooff publiceert *ABN voor de vertaler. Frans-Nederlands hulpwoordenboek*, met de bedoeling gallicismen te corrigeren; Georges Scherps publiceert een *Nederlandse uitspraakleer;* en Willy Penninckx en Paul Buyse publiceren een *Vertaalgids*, een taalzuiveringsboek dat vooral gallicismen bestrijdt. Het wordt geregeld herzien onder de titel *Correct taalgebruik*, in 2001 m.m.v. Willy Smedts.

1979 ◦ (B/NL) Het *Winkler Prins Boek van het jaar* vermeldt de volgende nieuwe woorden uit de afgelopen jaren: *afconcluderen, afromen, afronden, aftoppen, afslanken, arbeidsplaatsenovereenkomst* (ook: *apo*), *assertief, assertiviteit, audiorack, audiotoren, autovignet* (België), *autowegenvignet* (België), *ayatollah, baaldag, bedrijfsdoorlichting, bespreekbaar, betonmuziek, borrelbus, brugpensioen* (België), *bustaxi, chip, citizens band* (België), *crisiscentrum, deeltijds, disco, dissident, duobanen, educatief verlof, geluidstoren, geluidswal, gouden handdruk, horizonvervuiling* (België), *illegalen, inhuren, inleveren, inschatten, inseinen, inverdienen, joggen, joggingpak, kerkmarokkaan, kies-tv, kut(-film, -smoes, -vent, -zooi), kwotering, laadkist, laagseizoen* (België), *lanceerprijs* (België), *loonpauze, loyalist, mediatheek, middenschool, minirack, minlijn, music-centre, nuloptie, opschonen, particratie* (België), *plankschaatsen, prijscompensatie, regularisatieslachtoffer, satelliet- tv, schaatsplank, schermbeeldonderzoek, seksisme, sluiproute, spookrijder, sprinter, stereotoren, sub-assertief, surfplank, teletekst, trendvolger, tweelingbaan, vertrutting, vervroegde uittreding* (*vut*), *viewdata, vrouwenhuis, windsurfen, woonerf, zelfdoding*.

1979 ◦ (B/NL) Publicatie van de vele malen herdrukte *Schrijfwijzer* van J. Renkema, die uitgroeit tot het belangrijkste taaladviesboek van de twintigste eeuw.

1979 ◦ (NL) P.J.G. Schelberg publiceert het *Woordenboek van het Sittards dialect*.

1979 ◦ (NL) De Vereeniging voor Beschaafde Omgangstaal (zie 1932) wordt omgedoopt tot Vereniging Algemeen Nederlands (VAN), het tijdschrift *Nu Nog* (zie 1951) wordt omgedoopt in *Nederlands van Nu*.

1980 ◦ (B/NL) Het Taalunieverdrag wordt gesloten tussen Nederland en België.

1980 ◦ (B/NL) Asielzoekers uit allerlei landen komen naar Nederland en België: Vietnam, Sri-Lanka, Pakistan, Midden-Oosten, Afrika. Zij worden verplicht te integreren en hun moedertalen hebben daardoor geen invloed op het Nederlands, anders dan die van de oude 'gastarbeiders', die op termijn wel enige invloed hebben, zie 1997.

1980 ◦ (B/NL) H. van Gorp publiceert het *Lexicon van literaire termen*; G.E. Booij, J.G. Kerstens en H.J. Verkuyl publiceren het *Lexicon van de taalwetenschap*. Hierin worden letterkundige respectievelijk taalkundige termen verklaard.

1980 ◦ (FR) Door de provincie worden spellingregels voor het Fries vastgesteld. Fries wordt een verplicht vak op alle lagere scholen in Friesland; Fries mag de voertaal zijn in alle klassen.

1980 ◦ (NL) Hans van Mierlo bedenkt voor een televisieprogramma van Marcel van Dam de titel *De achterkant van het gelijk*, die spreekwoordelijk wordt.

1980 ◦ (NL) Edgar Cairo propageert het Surinaams-Nederlands in zijn bundel *Ik ga dood om jullie hoofd*. Enkele voorbeeldzinnen uit het verhaal 'Tant' Lien bij Nicht Koba': '"Tan! Ik wist nie dat 't Tant' Lien was... Kom door dan!" Hoor Tante Lien: "Ija baja! Is ik kom je storen. Me nek doet me pijn dezer dagen. Ma' toch zing ik een beetje me verdriet uit." Plotseling zo zei die kleine jongen: "Is geen nek! Is keel moet Ouma-Tant'-Lien zeggen!" "Mars gwe te bigisma e taki tori! Donder op jonge...!, voor ik je baks...! Zo! En Koba van me, hoe gaat 't met je, goedoelobi?"'

1980-1982 ◦ (NL) Publicatie van het eerste woordenboek Nederlands-Nieuwgrieks v.v. van K. Imbrechts en A. Garaléas.

1981 ◦ (B) Publicatie van *Nijhoffs Zuidnederlands Woordenboek* door Walter de Clerck.

1981 ◦ (B/NL) Paul Cockx publiceert de *Standaard Gids voor goed Nederlands*. In 1989 wordt die grondig bijgewerkt en vermeerderd als *Taalwijzer*; in 1998 verschijnt weer een herziene uitgave.

1981 ◦ (B/NL) De eerste personal computer komt op de markt. Hij verovert vrij snel zowel de zakelijke als de persoonlijke markt en verandert de werkverdeling in de wereld grondig. Een groot aantal leenwoorden, vrijwel allemaal uit het Engels, zijn aan deze nieuwe vinding te danken, zoals *chip*, *deleten*, *diskette*, *floppy(disk)*, *formatteren*, *hacker*, *hardware*, *input/output*, *interactief*, *laptop*, *microprocessor*, *modem*, *pc*, *printer*, *resetten*, *server*, *software*, *systeemanalist*, *terminal*, *updaten*, *whizzkid*. Een deel van de computerterminologie wordt na een tijdje vernederlandst, denk aan *beeldscherm*, dat *monitor* vervangen heeft, en *besturingssysteem* voor *operating system*, *harde schijf* voor *hard disk*, *muis* voor *mouse*, *tekstverwerker* voor *word-processor*, *toetsenbord* voor *keyboard* en *uitdraai* voor *print-out*.

1981 ◦ (B/NL) Oprichting van het Vlaams Cultuurhuis De Brakke Grond in Amsterdam.

1981 ◦ (FR) De instelling van een Commissie Friese Taal.

1981 ◦ (NL) Publicatie van het *Enkhuizer Woordenboek* door Sj. Spoelstra.

1981 ◦ (NL) Het in 1979 genomen Dubbelbesluit van de NAVO, waarbij wordt bepaald dat Nederland en België kruisraketten op hun grondgebied moeten toelaten, leidt tot veel commotie (zie 1977). De Amerikaanse historicus Walter Laqueur bestempelt in 1981 de Nederlandse terughoudendheid met betrekking tot de plaatsing van kruisraketten als *Hollanditis*.

1981 ◦ (NL) Verschijning van de eerste woordenlijst Nederlands-Berbers van Ch. de Waard.

1981 ◦ (NL) Sonja Barend besluit haar televisietalkshows voortaan met de spreuk 'Voor straks lekker slapen en morgen gezond weer op'. Dit was volgens haar wat Joodse moeders voor de oorlog zeiden als ze hun kinderen in bed stopten: 'een zin die warmte, bezorgdheid en geborgenheid oproept'. In augustus 2006 maakt Barend bekend dat ze aan haar laatste tv-seizoen begint.

1981 ◦ (ZA) Verschijning van de Afrikaans Living Bible, in informele schrijftaal.

1982 ◦ (B/NL) Piet van Reenen en Maaike Mulder beginnen met de samenstelling van een corpus met veertiende-eeuwse Middelnederlandse (originele) oorkonden. De oorkonden (rond de 3500) zijn afkomstig uit ca. 350 plaatsen (steden, dorpen, gehuchten en regio's), verspreid over het gehele gebied waar in de veertiende eeuw Middelnederlands werd gesproken. De woorden uit de oorkonden krijgen een morfologische codering.

1982 ◦ (B/NL) De Europese Gemeenschappen starten het project Eurotra om het bestuurlijke vertaalwerk zo veel mogelijk te

automatiseren. Het Nederlands is een van de betrokken talen.

1982 ◦ (B/NL) Verschijning van het eerste deel van het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*.

1982 ◦ (B/NL) J. van Delden publiceert *De tale Kanaäns: Bijbelse woorden, spreekwoorden en uitdrukkingen* (herziene editie: *Spreekwoorden en gezegden uit de Bijbel*, 2004). Omdat uit de Statenvertaling (zie 1637, kader 3.5) vele uitdrukkingen gemeengoed zijn geworden, is er een hele reeks van dit soort naslagwerken geweest. Naast Van Delden zijn de belangrijkste: E. Laurillard, *Bijbel en volkstaal: opgave en toelichting van spreuken of gezegden in de volkstaal, aan den Bijbel ontleend* (1875), C.F. Zeeman, *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, benamingen en volksuitdrukkingen, aan den Bijbel ontleend* (1877), en K. van Dalen-Oskam & M. Mooijaart, *Nieuw Bijbels lexicon: woorden en uitdrukkingen uit de Bijbel in het Nederlands van nu, uitgebreid met* De Nieuwe Bijbelvertaling (2005).

1982 ◦ (B/NL) Bij het door het Genootschap Onze Taal gehouden Wereldkampioenschap Taalsurfen (2004) worden als oudste Nederlandse woorden op (een digitale voorloper van) internet (zie 1991) aangewezen: 'Nederlandse Vereniging voor Kunstmatige Intelligentie' (25 juli 1982). Het eerste complete bericht in het Nederlands zou dateren van 12 maart 1985.

1982 ◦ (NL) Beëdiging van het kabinet-Lubbers, dat een 'no-nonsensebeleid' voert; Marcel van Dam karakteriseert aspecten van dit beleid in 1983 als *belubberen*, zeg maar: bedonderen.

1982 ◦ (NL) Van Dale Lexicografie bv begint met de uitgave van een reeks nieuwe, grote vertaalwoordenboeken van de moderne talen, eerst van het Frans, hierna volgen Duits, Engels en later nog andere talen. De woordenboeken zijn alle gebaseerd op een nieuw eendelig handwoordenboek van het Nederlands van Van Sterkenburg. In 1976 was voor dit doel de werkmaatschappij Van Dale Projectontwikkeling bv opgericht.

1982 ◦ (NL) Op 8 december worden op het terrein van Fort Zeelandia in de Surinaamse hoofdstad Paramaribo vijftien tegenstanders van het militaire regime doodgeschoten. De toenmalige legerleider Desi Bouterse ontkent iedere betrokkenheid. Deze *Decembermoorden* maken in Suriname, en bij de Surinamers in Nederland, diepe indruk. De Nederlandse regering bevriest uit protest de ontwikkelingshulp aan Suriname. De Decembermoorden worden nog steeds jaarlijks herdacht.

1983 ◦ (B) Hugo Claus publiceert de succesroman *Het verdriet van België*.

1983 ◦ (NL) Uitvinding van de *klapschaats* 'scharnierende schaats' aan de VU (Amsterdam), gemunt door een van de uitvinders, Gerrit Jan van Ingen Schenau. Schaats en naam zijn internationaal overgenomen, en de Engelse versie *klapskate* heeft een officiële status gekregen, doordat de Internationale Schaatsunie hem gebruikt in haar stukken.

1983 ◦ (NL) Oprichting van de Sranan Akademiya, een academie voor het Sranantongo, en van het Curaçaose Taleninstituut, de Sede di Papiamentu (in 1993 omgedoopt tot Instituto Nashonal di Idioma, in 1998 tot Fundashon pa Planifikashon di Idioma).

1983 ◦ (NL) 'Loesje' wordt in het leven geroepen door mensen die actief zijn in een aantal actiebewegingen, zoals de antikernenergie- en de kraakbeweging. Door posters willen de makers mensen op een positieve manier aan het denken zetten. Een voorbeeld: *Sommige deuren moet je echt open trappen – Loesje*.

1984 ◦ (B/NL) Riemer Reinsma publiceert *Neologismen. Nieuwe woorden in de Nederlandse taal*. De volgende woorden geven een tijdsbeeld: *franchising* (1973), *configuratie*, *egotrip*, *uitdraai*

(1975), *microprocessor*, *new wave* (1977), *punk* (1978), *disco*, *peepshow*, *punker* (1979), *basen*, *coke*, *disco*, *fax*, *funk*, *goog*, *halva(product)*, *kamerbreed*, *keukenmachine*, *logo*, *loog*, *reggae*, *ruimteveer*, *spaceshuttle*, *vutter* (1982), *aids*, *fitness*, *floppy*, *graffiti*, *implementeren*, *mensjaar*, *talkshow* (1983), *blauwhelm*, *fastfood*, *paper*, *relipop*, *skateboard*, *spanking*, *tissue* (1984).

1984 ◦ (B/NL) Amand Berteloot publiceert een *Klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands* (twee delen). In 1992 publiceert Marijke Mooijaart de *Atlas van Vroegmiddelnederlandse taalvarianten*. Dankzij deze werken is veel bekend over de geografische spreiding van Nederlandse taalverschijnselen in de dertiende eeuw.

1984 ◦ (B/NL) Kristiaan Laps publiceert het eerste Nederlandse scheldwoordenboek, onder de titel *Nationaal scheldwoordenboek. Schelden van de Schelde tot Terschelling*. Veel grotere bekendheid geniet het in 1989 verschenen *Luilebol! Het Nederlands Scheldwoordenboek* van de Leidse lexicograaf Hans Heestermans, dat is uitgebracht door Thomas Rap. Heestermans had het boekje *Gratekut!* willen noemen, naar Rap vreesde dat dit kopers zou afschrikken. In de jaren daarna volgt een reeks scheldwoordenboeken. Een greep: *Lik op stuk. Nieuw woordenboek van agressief taalgebruik* (1990), *Scheldwoorden van de jaren negentig* (1993) en *Fuck You. Internationaal scheldwoordenboek* (1996).

1984 ◦ (FR) De provincie stelt het Berie ('Bureau') foar it Frysk in. Sindsdien is er een reeks adviezen uitgebracht over het provinciaal taalbeleid in onderwijs, bestuur, media, gezondheidszorg, maar ook over het Europees Handvest en over de bestuursafspraken met het rijk. Het Berie heeft analoog aan het Europees Handvest een hulpmiddel ontwikkeld voor taalbeleid door gemeenten. Die 'menukaart' wordt door het Stipepunt Frysk van de AFÛK gebruikt bij dienstverlening aan gemeenten voor taalbeleid-op-maat. In dit jaar verschijnt bovendien deel I van het wetenschappelijke *Woordenboek der Friese Taal/ Wurdboek fan de Fryske Taal*.

1984 ◦ (NL) De eerste streektaalfunctionaris wordt benoemd, voor het Gronings. Het woord *streektaalfunctionaris* 'ambtenaar die een streektaal onderzoekt en het gebruik ervan bevordert', is in 1983 gemunt door drs. H. J. Huizing, ambtenaar van de provincie Groningen, die als eerste in Nederland een dergelijke functionaris aanstelt. In 1984 wordt ook de stichting Streektaalorganisaties in het Nedersaksisch Taalgebied, tegenwoordig Stichting SONT of kortweg SONT opgericht. SONT heeft in 2000 geprobeerd één officieel spellingsysteem voor het Nedersaksisch door te voeren, wat vooral op weerstand uit Twente stuitte, waardoor de onderhandelingen zijn gestaakt. De SONT-spelling lijkt betrekkelijk veel op de IJsselacademiespelling (zie 1997).

1984 ◦ (NL) In opdracht van de Stichting Liedbundel verschijnt *Gezangen voor liturgie*, dat kan worden beschouwd als de rooms-katholieke tegenhanger van het *Liedboek voor de kerken* (zie 1973). *Gezangen voor liturgie* bevat de psalmen, vaste gezangen en liederen, de orde van dienst voor de eucharistie en een bloemlezing van veelgezongen gregoriaanse gezangen.

1984 ◦ (NL) *Droste-effect* 'repeterend effect' wordt gemunt of verbreid door journalist Nico Scheepmaker.

1984 ◦ (NL) Er wordt een motie aangenomen om eenvoudig en helder Nederlands in alle regeringsstukken te bevorderen.

1984 ◦ (NL) Het eerste deel van het *Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse dialecten* (WALD) verschijnt.

1984 ◦ (NL) Oprichting van de Open Universiteit.

1984 ◦ (NL) Publicatie van de eerste omvangrijke wetenschappelijke Nederlandse grammatica, de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS).

1984 ◦ (NL) Verschijning van het eerste Marokkaans-Arabisch-Nederlandse woordenboek, van R. Otten.

1984 ◦ (NL) W.J.J. Pijnenburg en J.J. van der Voort van der Kleij publiceren een *Woordenboek Middelnederlands.*

1984 ◦ (NL) Oprichting van de Standaardisatiecommissie voor de Papiamentse Taal.

1985 ◦ (B/NL) Bij het aantreden van Michail Gorbatsjov als president van de Sovjet-Unie treedt een nieuwe politiek in, die van *glasnost* en *perestrojka* – twee Russische woorden die internationaal overgenomen worden. De politiek leidt uiteindelijk tot de val van de Berlijnse Muur in 1989.

1985 ◦ (FR) De eerste Friestalige speelfilm *De Dream* ('De droom') wordt opgenomen.

1985 ◦ (FR) De Elfstedentocht maakt de uitdrukking 'Tocht der tochten' gevleugeld; dit is een hebraïsme naar analogie van 'Heer der heren' of 'boek der boeken'. Het werkwoord *klunen* wordt door het Nederlands uit het Fries geleend, en de uitdrukking *it sil heve*, waarmee de voorzitter van de Elfstedenvereniging, ir. Jan Sipkema, aankondigt dat de tocht voor het eerst sinds 22 jaar wordt gereden, raakt gevleugeld. Deze woorden vormen ook de titel van een kunstwerk dat twintig jaar later wordt vervaardigd op de Canterlandse brug, de laatste brug van de Elfstedentocht voordat de schaatsers finishen op de Bonkevaart bij Leeuwarden. Het kunstwerk bestaat uit tegels beplakt met foto's van elfstedenrijders. De opvolger van Sipkema, ijsmeester Kroes, maakt in 1997 *it giet oan* gevleugeld.

1985 ◦ (FR) De Wet op het basisonderwijs formuleert kerndoelen voor het Fries. *Fan Geunst nei Rjocht* ('Van gunst naar recht'), het eindrapport van de werkgroep Fries in het officiële verkeer, wordt aangenomen door de Provinciale Staten van Friesland, hetgeen leidt tot een patstelling tussen Provincie en Rijk, die pas wordt doorbroken met de bestuursovereenkomst van 1989.

1985 ◦ (NL) Eerste publicatie van een retrograde woordenboek van een dialect: *Omgekeerd is ook wat weerd: retrograde woordenlijst van het Gronings annex rijmwoordenboek* door Siemon Reker.

1985 ◦ (NL) Fons Bruijs en Christiaan Oerlemans bedenken voor Centraal Beheer de reclameleus *Even Apeldoorn bellen*, waarvan het stramien *even ... bellen* spreekwoordelijk wordt.

1985 ◦ (NL) Agnies Pauw van Wieldrecht publiceert *Het dialect van de adel*, waarin zij onder meer ingaat op het *hagois*, het slechte of vernederlandste 'Haagse' Frans uit het begin van de twintigste eeuw. Zij vertelt de anekdote van de Hollandse mevrouw die, onzeker over haar Frans, het oordeel van de Zwitserse kinderjuffrouw vroeg. Deze antwoordde diplomatiek: 'Madame, il y a le français français, il y a le français que Madame parle, et il y a le Hagois.'

1985 ◦ (NL) Het geven van Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur (OETC) aan groepen immigranten wordt wettelijk geregeld: er mag 2,5 uur OETC in de reguliere lestijd worden gegeven en 2,5 uur daarbuiten (zie 1970).

1985 ◦ (NL) Met Pasen spreekt de paus bij gelegenheid van de zegen *Urbi et Orbi* sinds enige jaren steevast in het Nederlands zijn waardering uit voor de versiering van het Sint-Pietersplein, waarvoor Nederlandse bloemisten sinds 1985 zorgen. De typerende wijze waarop paus Johannes Paulus II 'Bedankt voor de bloemen' uitsprak, is in Nederland inmiddels een gevleugelde uitspraak. Zijn opvolger, de Duitse paus Benedictus XVI, neemt de traditie over. 'Ik wil mijn hartelijke dank tot uitdrukking brengen voor de vele bloemen uit Nederland,' verklaart de leider van de Rooms-Katholieke Kerk in vloeiend Nederlands.

1985 ◦ (NL) Remco Campert munt of verbreidt de benaming *somberman* 'pessimist' doordat hij het boekenweekgeschenk de titel *Somberman's actie* geeft. In 1986 munt hij *eetlezen* 'lezen tijdens het eten'.

1986 ◦ (B) Onder redactie van G. Geerts en W. Smedts verschijnt

Wegwijzer. Cumulatief register op taalzuiverings- en taalbeheersingsuitgaven (vierde druk, Leuven); zie 1886.

1986 ◦ (NL) De *lagere school* en de *kleuterschool* verdwijnen, met de indeling van *klas* 1 t/m 6, en worden vervangen door het *basisonderwijs* voor kinderen van vier tot twaalf, gegeven op een *basisschool* aan *groep* 1 t/m 8. Kinderen zijn vanaf 5 jaar leerplichtig. In voortgezet en voortgezet speciaal onderwijs kan men Arabisch en Turks volgen; vanaf 1990 als examenvak. In België kent men net als in Nederland *basisscholen* voor leerlingen tot twaalf jaar.

1986 ◦ (NL) Aruba krijgt een 'status aparte'. Het Papiamentse leenwoord *status aparte* wordt in het Nederlands gebruikt in allerlei contexten die niet naar de politieke situatie van Aruba verwijzen, bijvoorbeeld: 'geen status aparte voor politici', 'Israël wil eind aan status aparte in VN'. Op Curaçao wordt vanaf 1986 Papiaments als verplicht leervak op de basisschool gegeven, een halfuur per dag. In Suriname wordt in hetzelfde jaar voor het Sranantongo een officiële spelling vastgesteld.

1986 ◦ (NL) In 1897 was de eerste uitgave van het *Verklarend handwoordenboek der Nederlandsche taal* van M. J. Koenen verschenen. Vanaf de 13de druk in 1920 stond het bekend als Koenen-Endepols. De 27ste druk werd in 1974 omgewerkt door J. B. Drewes, die het in 1986 nogmaals herwerkte tot *Wolters' woordenboek eigentijds Nederlands*, vanwege de ondertitel ook de *Grote Koenen* genoemd.

1987 ◦ (B) Oprichting van de Vlaamse Vereniging voor Zakelijke Communicatie met het tijdschrift *Ad Rem*.

1987 ◦ (B/NL) Cor van Bree publiceert *Historische grammatica van het Nederlands*. In 1990 verschijnt van hem *Historische taalkunde*.

1987 ◦ (FR) Publicatie van het retrograde woordenboek van het Fries door A. Dykstra en J. Reitsma: *Omkearwurdboek fan de Fryske Taal*.

1987 ◦ (NL) Aanstelling van drie streektaalfunctionarissen voor het Drents. In dit jaar wordt de Drentse spelling, ontworpen door de Drentse Schrieverskring, officieel bekrachtigd door de Drentse provinciale overheid.

1987 ◦ (NL) De jaarlijkse troonrede van de Koningin wordt vanaf dit jaar gecontroleerd door neerlandici van het Genootschap Onze Taal.

1987 ◦ (NL) Het ANP publiceert een spelling van buitenlandse namen, waarin men bijvoorbeeld spelt *Bahrayn*, *Burma*, *Congo*, *Iraq*, *Kuwayt*, *Rwanda*, *Saudiarabië* (zie 1993).

1987 ◦ (NL) Publicatie van *Turbotaal. Van socio-babble tot yuppie-speak* door Jan Kuitenbrouwer. Hierin worden gemunt *afko* 'afgekort woord' (zoals *aso* of *depri*) en *turbotaal* 'modieus taalgebruik'. Voorts merkt Kuitenbrouwer in dit boek op: 'Natuurlijk is het onzin dat het Engels zich beter zou lenen voor popteksten en dergelijke [...]. Wat de Nederlandse popmusici *eigenlijk* bedoelen is dat de Nederlandse taal niet geschikt is om *Engelse* songteksten mee te schrijven. Wel, die slag is hun.'

1988 ◦ (B/NL) Omstreeks 1988 wordt de *wereldmuziek* steeds bekender, en neemt in zijn kielzog een groot aantal nieuwe internationale leenwoorden mee, zoals de Jiddische *klezmer*, de Marokkaans-Arabische *rai*, de *cajun* en *zydeco* uit Louisiana, de Spaanse *conga*, *mariachi* en *salsa*, de Portugese *fado*, de Japanse *kabuki* en *shamisen*, de Chinese *pipa*, de Australische *didgeridoo* en de Griekse *rebetika*.

1988 ◦ (FR) Omrop Fryslân wordt een zelfstandige omroep. Scholen voor voortgezet onderwijs in Friesland worden verplicht aandacht te besteden aan de Friese taal.

1988 ◦ (NL) *Bobo* 'gewichtigdoend bestuurslid in de sportwereld' wordt niet gemunt maar wel verspreid door voetballer Ruud Gullit. Het gaat waarschijnlijk terug op Sranan *bobo* 'sufferd', maar wordt meestal geïnterpreteerd als een

depreciërende afkorting van *bondsbons*.

1988 ◦ (NL) Opening van de eerste hindoeschool voor Surinamers met een Hindi-achtergrond in Den Haag en van de eerste islamitische basisscholen in Rotterdam en Eindhoven.

1988 ◦ (NL) Oprichting van het Max Havelaar-keurmerk (naar de roman van Multatuli, 1860) om boeren in ontwikkelingslanden een eerlijke prijs voor hun producten te geven.

1988 ◦ (NL) Verschijning van *Lexitron*, het eerste Nederlandse woordenboek dat in digitale vorm wordt gepubliceerd, op cd-rom.

1988 ◦ (NL) Verschijning van *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* van R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff.

1988 ◦ (NL) P.J. van der Horst publiceert *Taal en tekst van A tot Z. Praktische handleiding voor schriftelijk taalgebruik.*

1988 ◦ (NL) Arendo Joustra inventariseert het taalgebruik onder homoseksuele mannen in het *Homo-erotisch woordenboek*. Hij beperkte zich tot de mannentaal, omdat 'lesbotaal' volgens hem niet bestond. Maar zie 1991.

1988 ◦ (NL) *Zappi* 'doorzichtig materiaal met de mechanische eigenschappen van aluminium' wordt gemunt door Thijs Asselbergs, voormalig bouwmeester van Haarlem.

1988-1989 ◦ (B) In het kader van de federalisering van België komt het onderwijs in Vlaanderen onder de bevoegdheid van het Vlaamse Gewest.

1989 ◦ (B) In Brussel wordt het Belgisch Centrum voor het Beeldverhaal / Centre Belge de la Bande Dessinée geopend.

1989 ◦ (B) Wat in Nederland *voortgezet onderwijs* heet, noemt men in België *secundair onderwijs*. Dit wordt in 1989 georganiseerd volgens een eenheidsstructuur; deze omvat zes leerjaren met drie niveaus (graden) en vier onderwijsvormen (algemeen, technisch, kunst en beroeps). Als de eerste graad een eigen directie heeft, spreekt men ook van *middenschool*. In dit jaar wordt de eerste islamitische basisschool in Brussel opgericht.

1989 ◦ (B) De Vlaamse schrijver Geert van Istendael munt in *Het Belgisch labyrint* de term *Verkavelingsvlaams* 'gesproken Nederlands in België tussen dialect en standaardtaal'. Een neutralere benaming is 'tussentaal'. Dit is een omgangstaal die zich ontwikkelt naast het (zuidelijke) Standaardnederlands, en die hiervan duidelijk afwijkt. Het is de (zeer) informele spreektaal van Vlaanderen. In de tussentaal vinden we grote invloed van de dialecten en veel gallicismen (*kader* in plaats van 'lijst', *zet u* 'ga zitten', *zich bedriegen* voor 'zich vergissen', *gekend* voor 'bekend'), purismen (*stortbad* voor 'douche', *geldbeugel* voor 'portemonnee'), en archaïsmen (*geenszins*, *kleed* 'jurk', *nochtans*, *vermits*). De tussentaal is ontstaan doordat voor sommige Vlamingen de sprong van dialect naar Standaardnederlands te groot is. Hoewel de sprekers van de tussentaal bewust dialectklanken vermijden en aansluiting zoeken bij de geaccepteerde VRT-norm, vertoont de uitspraak enkele regionale kenmerken, zoals het weglaten van de *h* (*ik eb*, *ik oor*) en het verkorten van korte functiewoorden: *da* 'dat', *goe* 'goed'. Sinds de jaren negentig lijkt er zich een autonome standaardisering te voltrekken onder de tussentaalvariëteiten, uitgaande van het Brabants (het dialect van de provincies Antwerpen en Vlaams-Brabant). Want Brabant is het taalcentrum in België: Brabantse uitspraakvarianten, vormen (*komde gij mee* 'kom je mee?', *wat doede gij daar* 'wat doe je daar?', *wa segt 'm* 'wat zegt hij?', *mijnen boek*, *mijnen arm*, *mijne vinger*, *ons pa*) en woorden (de uitroep *amaai*, *stekskes* 'lucifers', *smos* 'broodje' en *pinnekensdraad* 'prikkeldraad') worden door andere Nederlandse dialecten in België en door tussentalen overgenomen.

1989 ◦ (B) Eerste uitzendingen van de commerciële Vlaamse Televisie Maatschappij, de VTM, waarin veel tussentaal gebruikt wordt, anders dan bij de BRT (later VRT), waar een speciale medewerker toezicht hield en houdt op het taalge-

bruik (zie 1960). Door de opkomst van de VTM gaan steeds minder Belgen naar Nederlandse televisieprogramma's kijken. Door de kloof tussen de Belgische en de Nederlandse spreektaal vindt men het nodig om Nederlandse televisieseries voor uitzending in België te ondertitelen en andersom, wat meestal totaal overbodig is.

1989 ◦ (B) Van Xavier Staelens verschijnt een *Dieksjenèèr van 't (H)essels. Nederlands-Hasselts woordenboek.*

1989 ◦ (B/NL) Het zeer succesvolle televisieprogramma *Tien voor Taal*, waarin een Nederlands en een Vlaams team tegen elkaar spelen, wordt voor het eerst uitgezonden. In hetzelfde jaar begint het even populaire woordspelletje *Lingo*. In 2005 stopt de Belgische televisie met *Tien voor Taal*.

1989 ◦ (B/NL) De Iraanse ayatollah Khomeiny maakt alom de Arabische religieuze woorden *jihad* 'heilige oorlog' en *fatwa* 'doodvonnis' bekend, in zijn strijd tegen Salman Rushdies roman *De duivelsverzen*. Dankzij hem is ook *ayatollah* 'religieus en politiek leider' sinds de Iraanse revolutie in 1979 bekend geworden; dit wordt in het Nederlands ook schertsend toegepast op hoger geplaatste personen in kantoren en bedrijven.

1989 ◦ (FR) Eerste bestuursovereenkomst tussen Rijk en Provincie over Friese taal en cultuur: Fries krijgt als bestuurstaal een aan het Nederlands gelijkwaardige positie. Instelling van de Commissie Friese taal in het rechtsverkeer. Gemeenten in Fryslân voeren een eigen taalbeleid. Gemeenten kunnen de eigen naam en dorps- en straatnamen officieel in het Fries vaststellen. Dat werkt door op naamborden, bij bushaltes en NS-stations, op richtingborden van de ANWB en in telefoongidsen. Boarnsterhim en Tytsjerksteradiel besluiten als eerste officieel Friestalige plaatsnamen in te voeren.

1989 ◦ (FR) De Friese boekenweek (zie 1940) wordt weer opgepakt, met het in het Fries geschreven boekenweekgeschenk *De Tomaat* van Eppie Dam. Aanvankelijk wordt de Friese boekenweek gehouden in dezelfde periode als de Nederlandse, maar vanaf 1992 vindt de Friese boekenweek op verzoek van de boekhandels en bibliotheken ongeveer veertien dagen vóór de Nederlandse plaats. Door de toename van de activiteiten rond het Friese boek is de Friese boekenweek veranderd in Friese Boeken*weken*, want hij neemt veertien dagen in beslag.

1989 ◦ (NL) J.A. Brongers publiceert het *ABCDarium voor de boekensneuper*. *Sneuper* (verwant met Nederlands *snoepen*) betekent in het Fries 'iemand die erop loert iets te krijgen, snuffelaar' en 'amateur die uit liefhebberij een bepaalde wetenschap beoefent'. De term *boekensneuper* raakt onder boekliefhebbers snel ingeburgerd.

1989 ◦ (NL) Eerste uitgave van het *Etymologisch woordenboek* van Van Dale, het eerste etymologische woordenboek waarin consequent aandacht besteed wordt aan leenwoorden in het Nederlands, ook aan jonge leenwoorden. In de tweede druk uit 1997 worden voor het eerst aan alle trefwoorden de dan bekende oudste dateringen toegevoegd.

1989 ◦ (NL) Marlies Philippa publiceert *Koffie, kaffer en katoen. Arabische woorden in het Nederlands*.

1989 ◦ (NL) Marc Hofkamp en Wim Westerman publiceren *Aso's, bigi's, crimi's. Jongerentaalwoordenboek* (Baarn), het eerste woordenboek met jongerentaal, waarin termen staan als *bloedmooi*, *butje* 'slome jongen' (een Gronings woord), *cool*, *flauwekul*, de uitroep *kut*, *nikes*, *sneu* en *vet* (als bijwoord: *vet cool*).

1989 ◦ (NL) De Osdorp Posse is een Nederlandstalige hiphopgroep uit Amsterdam onder leiding van Def P. Zij zijn de eersten die de term *nederhop* gebruiken en worden in Nederland algemeen erkend als de grondleggers van Nederlandstalige hiphop. De Marokkaanse rapper Ali B is een navolger van

hen en ook hij rapt in het Nederlands (zie 2006).

1989 ◦ (NL) Minister van Onderwijs J. Ritzen propageert het Engels als voertaal aan de Nederlandse universiteiten.

1989 ◦ (NL) Om meisjes te wijzen op het belang van een goede beroepskeuze lanceren enkele ministeries gezamenlijk de campagne 'Een slimme meid is op haar toekomst voorbereid'.

1989 ◦ (NL) *Patatgeneratie* 'jonge sporters zonder topsportmentaliteit' wordt gemunt door voetbaltrainer Leo Beenhakker.

1990 ◦ (B/NL) Publicatie van *Waar Nederlands de voertaal is. Nederland- en Vlaanderenkunde* door Paul van Hauwermeiren en Femke Simonis.

1990 ◦ (B/NL) Verschijning van de officieuze *Herziene woordenlijst van de Nederlandse taal.*

1990 ◦ (B/NL) Tv-uitzending van het eerste Nationaal Dictee der Nederlandse Taal.

1989 ◦ (B/NL) Uit de digitale krantenarchieven (zie 1998) blijkt dat in 1990 onder andere de nieuwe woorden *flitstrein* en *gekkekoeienziekte* opduiken.

1990 ◦ (B/NL) Ewoud Sanders publiceert het *Eponiemenwoordenboek: woorden die teruggaan op historische personen.* In 1991 publiceert Marcel Grauls *Bintje & Kalasjnikov: het eponiemen boek.* Deze boeken, die elkaar goed aanvullen, zijn pionierswerken: leesbare en onderhoudende, en tevens op solide onderzoek berustende taalboeken voor een breed publiek. Enkele voorbeelden van eponiemen zijn *casanova* 'vrouwenverleider', *joviaal* 'blijmoedig', *koksiaan* 'iemand die veel eet', *paskwil* 'spotschrift', *spencer* 'trui zonder mouwen' en *tiffanylamp* 'soort jugendstillamp'. Sanders publiceert later onder meer het *Geoniemenwoordenboek: woorden die zijn afgeleid van plaatsnamen* (1995), en Grauls *Mijn naam is haas: hoe historische figuren in het woordenboek belandden* (2001).

1990 (ca.) ◦ (B/NL) Dankzij de toenemende rekenkracht van personal computers (zie 1981) beleeft het vertalen met behulp van software, waar al decennia zonder veel succes aan was gewerkt, een opbloei. Nog in 2006 is min of meer zelfstandig vertalen door software alleen op scherp afgebakende terreinen mogelijk; wel neemt de kwaliteit van de automatische vertalingen gestaag toe. Sinds omstreeks 2000 bieden grote internetdienstverleners op hun websites eenvoudige vertaalhulp aan, merendeels op basis van software van Systran: vertalingen Engels-Nederlands v.v. en Frans-Nederlands v.v. zijn mogelijk. Op de site van WorldLingo kan in 2006 uit een groter aantal talen, waaronder Arabisch en Japans, naar het Nederlands en andersom worden vertaald, maar steeds via het Engels, waardoor de kwaliteit zeer matig is.

1990 ◦ (NL) In Delft wordt de eerste genetisch gemanipuleerde stier, genaamd Herman, geboren. In 1996 volgt het gekloonde schaap Dolly.

1990 ◦ (NL) Reg Watson en Bert van der Veer bedenken voor de eerste dagelijkse Nederlandse soap – en zelfs de eerste dagelijkse serie in Europa – de titel *Goede Tijden, Slechte Tijden*, die gevleugeld is geworden – ook in Duitsland, als *Gute Zeiten, Schlechte Zeiten.*

1990 ◦ (NL) De VPRO start met de absurdistische serie *Jiskefet* van Kees Prins, Michiel Romeyn en Herman Koch. Het woord *Jiskefet* is Fries voor 'vuilnisbak'; de titel is verzonnen door de (Friese) regisseur Pieter Verhoeff. Bekende items zijn 'De Dierenwinkel', 'De Lullo's', met een persiflage op corpsballen (die voortdurend de inmiddels gevleugelde vraag 'Lullo, heb je nog geneukt?' stellen) en 'Debiteuren Crediteuren', een persiflage op het kantoorleven. De personeelsleden groeten elkaar steevast met *goeie 's morgens, goedemorgen deze morgen* en *goedemorgen heren van het goede leven* – wat op vele kantoren is overgenomen.

1990 ◦ (NL) Oprichting van de Jiddisjer Kraiz, een leeskring voor het lezen van Jiddische teksten.

1990 ◦ (NL) *Regiolect* 'regionale omgangstaal' wordt gemunt door taalkundige C.A.J. Hoppenbrouwers. Hiermee wordt het verschijnsel beschreven dat plattelandsdialecten binnen bijvoorbeeld het Nedersaksisch en het Zuid-Limburgs zich aan elkaar aanpassen in grotere dialectgebieden: de dialectdifferentiatie neemt dus af.

1990 ◦ (NL) V.E. de Gruiter beschrijft als eerste het Javindo ('de verboden taal'), een vorm van het Petjoh (zie 1955) gesproken in Semarang; het Javindo is in zinsbouw, woordvorming en intonatie gelijk aan het Javaans, terwijl de woordenschat grotendeels Nederlands is.

1991 ◦ (B) Migranten van de derde generatie krijgen automatisch de Belgische nationaliteit.

1991 ◦ (B/NL) Uit de digitale krantenarchieven (zie 1998) blijkt dat in 1991 onder andere de nieuwe woorden *blooper* en *converteren* opduiken.

1991 ◦ (B/NL) Het *World Wide Web*, *www* of *internet* wordt geboren, en levert in de volgende jaren een groot aantal Engelse leenwoorden, zoals *attachment*, *bookmark*, *browser*, *chatten*, *cookie*, *cyberspace*, *e-mail*, *e-mailer*, *homepage*, *hyperlink*, *junkmail*, *netiquette*, *nieuwsgroep*, *provider*, *spam*, *webcam*, *weblog*, *website*; zie kader 6.12.

1991 ◦ (B/NL) Onder redactie van Marinel Gerritsen verschijnt de *Atlas van de Nederlandse Dialectsyntaxis* (AND).

1991 ◦ (B/NL) Onder redactie van P.G.J. van Sterkenburg verschijnt het *Groot woordenboek van synoniemen en andere betekenisverwante woorden* bij Van Dale.

1991 ◦ (FR) Publicatie van het *Frysk Skoalwurdboek*, het eerste eentalige woordenboek van het Fries.

1991 ◦ (NL) Cor Hoppenbrouwers publiceert *Jongerentaal*, met woorden als *ciao*, *joehoe*, *keiruig*, *kneiterberoemd*, *kutten*, *oeps*, *pinnen*, *poepduur*, *poepielink*, *retestrak*, *toedeloe*, *turbotrut*.

1991 ◦ (NL) In Rotterdam ontstaat een nieuwe housestroming, die *gabberhouse* of *gabber* wordt genoemd. Het dansen van gabbers op gabberhouse wordt door de Haagse diskjockey Darkraver, die met een schuimrubberen hamer op party's optreedt, *hakken* of *hakkuh* genoemd. De gabbercultuur (welbeschouwd de enige oorspronkelijke jeugdcultuur die Nederland heeft voortgebracht) waait na een tijdje ook over naar het buitenland. De keiharde *gabba-house* (of *gabber house*) slaat aan in Zwitserland, Duitsland, België, Australië en de Verenigde Staten. Er wordt op internet een speciale *hakkuhsite* opgericht, met links naar Amerika, Canada, Finland en Japan.

1991 ◦ (NL) Wanneer in de reclamespotjes van verzekeraar Reaal de fraudeur, gespeeld door Rijk de Gooyer, tegen de lamp loopt, roept hij 'Foutje, bedankt!', dat gevleugeld wordt.

1991 ◦ (NL) De 'termen en zegswijzen bij de Koninklijke Marine' worden door Fré Harmsen vastgelegd in *Van baroe tot branie*. Eerste zin uit de inleiding: 'Regelmatig krijgen marinemensen thuis te horen: "Wat zeg je nou weer".'

1991 ◦ (NL) Het Nederlandse dagblad *Trouw* begint met een gesproken blindenkrant op basis van spraaksynthese (zie 2004).

1991 ◦ (NL) De eerste (zo blijkt later) Golfoorlog wordt door de Iraakse leider Saddam Hussein als 'de moeder van alle oorlogen' gekarakteriseerd, waarmee 'moeder van alle' een gevleugelde uitdrukking wordt. Max Pam publiceert het *Klein Woordenboek van de Golfcrisis*. Hierin staan veel gelegenheidssamenstellingen en veel Engelse leenwoorden, waarvan slechts enkele bekend zijn gebleven, zoals het eufemistische *friendly fire*, en verder *collateral damage* en *smart bomb*.

1991 ◦ (NL) Geprikkeld door de vaststelling van Arendo Joustra

(zie 1988) dat 'lesbotaal' niet bestaat, stellen Hanneke Kunst en Xandra Schutte het boek *Lesbiaans. Lexicon van de Lesbotaal* samen. Het bevat 1159 woorden en uitdrukkingen, schrijven zij, 'die wij opdoken in de lesbische klassiekers en de lesbomedia'.

1991 ◦ (NL) Verschijning van het *Dikshonario Papiamentu-Hulandes* door Sidney M. Joubert, het omvangrijkste woordenboek Papiaments-Nederlands (zie 1999).

1991 ◦ (NL) Oprichting van het Nederlands Instituut in Athene, ontstaan uit het in 1976 opgerichte Nederlands archeologisch instituut.

1992 ◦ (B) *Afvalbaron* 'industrieel die de milieuwetten schendt' wordt gemunt door de Vlaamse milieudeskundige Paul Staes.

1992 ◦ (B/NL) Marc de Coster publiceert een *Woordenboek van jargon en slang.*

1992 ◦ (B/NL) Naast de 'officiële' taal van maatschappelijk verkeer, drukwerk en media hebben alle gezinnen en vriendenkringen ook hun eigen, vooral mondelinge woordenschat en fonetische en syntactische eigenaardigheden. Hiervoor munt Wim Daniëls in 1992 de term *thuistaal*, waarvan hij een proeve beschrijft in *Thuistaal: het andere Nederlands*, in 1994 aangevuld met *Thuistaal andermaal*. Hiermee is vermoedelijk niet meer dan een fractie van de bestaande thuistaal beschreven, die miljoenen items zou kunnen omvatten. Enkele voorbeelden van Daniëls en uit andere bron: *appen* 'zand tussen tegels vegen'; *dat is een hardloper van luie Kees* 'dat is een slomerik'; *eau de cologne-bloemetjes* 'fresia's'; *hoho, zei Nel, acht en twaalf is twintig* uitroep waarmee iemand die heel geconcentreerd bezig is, zich even ontspant; *janbijtkoek* 'ontbijtkoek'; *joepen* 'jonge poezen'; *medicent in de studijnen* 'corpsbal'; *mijn oom kan me nu niet hebben* gezegd wanneer iets niet gelegen komt; *Napóleon heet de vent* uitroep wanneer iets je eindelijk te binnen schiet; *sloepenteller* 'pessimist'; *ga even steppen* uitroep om van iemand af te komen; *weer-weer-weer* 'droste-effect' en *zondagsmuziek* 'barokmuziek'.

1992 ◦ (B/NL) Voor 'fundamentalistische moslims' komen de termen *islamist, islamistisch*, die in het Frans zijn ontstaan, in gebruik. Wij hebben deze woorden in de jaren negentig van de twintigste eeuw ontleend aan het Frans of Engels, waardoor er een tegenstelling is gecreëerd tussen de neutrale termen *islamiet, islamitisch* voor een aanhanger van de islam, en de termen *islamist, islamistisch* voor een fundamentalistische aanhanger. Ook *sharia* voor 'islamitische wetgeving' wordt vanaf dit jaar algemeen bekend. Uit de digitale krantenarchieven (zie 1998) blijkt dat in 1992 onder andere de nieuwe woorden *biobak, computeren* en *intifada* opduiken.

1992 ◦ (B/NL) Publicatie van *Geschiedenis van het Nederlands* door Marijke van der Wal, i.s.m. Cor van Bree.

1992 ◦ (NL) Op vier oktober stort een Boeing 747 van de Israëlische luchtvaartmaatschappij El Al neer op de Bijlmer in Amsterdam. Dit leidt in de hierop volgende jaren tot woorden zoals *Bijlmersyndroom, Bijlmercomplot* en *Bijlmerramp* (zie 1999).

1992 ◦ (NL) *Kwakdenken* 'afkeurende benaming voor de denktrant dat ziekte een geestelijke kwestie is' wordt gemunt door schrijfster Karin Spaink. Zij munt tevens *orenmaffia* 'alternatieve genezers die ziekte als een geestelijke kwestie zien', omdat de kwaal 'tussen de oren' zou zitten. *Onthaasting* 'het rustiger aan doen' wordt gemunt door of in ieder geval verbreid door minister van Milieu Margreeth de Boer.

1992 ◦ (NL) Judith Herzberg publiceert de dichtbundel *Zoals*, met daarin het gedicht 'Liedje', dat begint met de strofe: 'Het duurt altijd langer dan je denkt, / ook als je denkt / het

zal wel langer duren dan ik denk / dan duurt het toch nog langer / dan je denkt.'

1992 ◦ (B/NL) Met het verdrag van Maastricht (het *Maastricht Treaty*) wordt de Europese Unie opgericht.

1992 ◦ (NL) Er verschijnen nieuwe Wetboeken. Volgens de laatste druk van het veelgebruikte woordenboek van Fockema Andreae, bewerkt door Algra en Gokkel (*Fockema Andreae's verwijzend en verklarend juridisch woordenboek*) uit 1998 zijn 'in de moderne rechtskundige literatuur "juristenlatijn" en Franse termen nagenoeg verdwenen' en komen in de nieuwe wetten uit de jaren negentig 'aan andere talen ontleende woorden nauwelijks meer voor'.

1992 ◦ (NL) Vaststelling van de *Betuwelijn* voor goederenverkeer tussen Rotterdam en Duitsland, waarna jarenlange discussies volgen.

1992 ◦ (NL) Oprichting van de Fundacja Dom Holenderski (Nederlandse Huis) te Warschau.

1992 ◦ (NL) Oprichting van *Neder-L*, elektronisch tijdschrift voor de Neerlandistiek, het eerste Nederlandstalige digitale taalkundige mededelingentijdschrift, en van *Trefwoord*, een tijdschrift op het gebied van lexicografie en lexicologie.

1993 ◦ (B) F. Debrabandere publiceert het *Verklarend woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk*, het eerste alfabetische woordenboek van familienamen in de Nederlanden (herzien in 2003); het woordenboek van Winkler uit 1885 was thematisch.

1993 ◦ (B) In de grondwet wordt vastgelegd dat België een federale staat is, samengesteld uit een Vlaamse, Franse en Duitstalige Gemeenschap en een Vlaams, Waals en Brussels Gewest, en uit vier taalgebieden. Volgens de grondwet moet het Standaardnederlands in Vlaanderen door iedereen gebruikt worden in drie domeinen van het maatschappelijke leven: het onderwijs, de overheid en de rechtspraak; het taalgebruik in alle andere situaties behoort tot de privélevenssfeer en is vrij. Ongeveer 60 procent van de Belgische bevolking is Nederlandstalig.

1993 ◦ (B) Van Willy Smedts en William Van Belle verschijnt het *Taalboek Nederlands*, met een beschrijving van het Nederlands voor het middelbaar en hoger onderwijs.

1993 ◦ (B/NL) Frank Jansen en Hubert Roza publiceren *Het laatste woord*, met nieuwe woorden die zij signaleerden van de winter van 1992 tot de zomer van 1993, met bijvoorbeeld *breedbeeldtelevisie, bovenwereld, inhaalmoeder, karaoke, sleurhut, sociopaat, spookstudent, stedenband, stervensbeheersing, telewerken, tempobeurs, uitkeringsfraude* en *WAO-gat*. Uit de digitale krantenarchieven (zie 1998) blijkt dat in 1993 onder andere ook de nieuwe woorden *bungeejumpen, Bollywood, chatten* en *website* opduiken.

1993 ◦ (B/NL) Bij de Frankfurter Buchmesse staat de Nederlandstalige literatuur centraal.

1993 ◦ (B/NL) Publicatie van *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*, door Jan W. de Vries, Roland Willemyns en Peter Burger.

1993 ◦ (B/NL) De Nederlandse Taalunie publiceert een *Lijst van landnamen*, waarin men kiest voor *Bahrein, Birma, Congo, Irak, Koeweit, Ruanda, Saudi-Arabië*. In 1996 worden de gegevens in uitgewerkte vorm gepubliceerd onder de titel *Buitenlandse aardrijkskundige namen in het Nederlands*, waarin enkele afwijkingen van de eerdere publicatie, zoals *Rwanda*. De meeste kranten en boeken volgen de spelling van de Bos-atlas, die grotendeels overeenkomt met de spelling van de Taalunie (bijvoorbeeld met *Rwanda*), maar soms een eigen weg gaat, zoals met *Kongo*. Zie ook 2002.

1993 ◦ (B/NL) Van Dale levert de woordenlijst ten behoeve van de Nederlandse spellingscontrole van het tekstverwerkingsprogramma Wordperfect, dat op dit moment de markt beheerst.

1993 ◦ (B/NL) Verschijning van een verkleinde fotografische herdruk van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal.*

1993 ◦ (FR) Tweede bestuursovereenkomst: Fries wordt een verplicht vak in het voortgezet onderwijs in Friesland.

1993 (ca.) ◦ (NL) De Belastingdienst neemt als motto *Leuker kunnen we het niet maken, wel makkelijker,* dat sindsdien met variaties op alle mogelijke onderwerpen wordt toegepast.

1993 ◦ (NL) Arjan Ederveen en Tosca Niterink parodiëren met de televisieserie *Kreatief met Kurk* de 'creatief met'-rage. Ook spreekwoordelijk uit deze serie is geworden *altijd van je af.*

1993 ◦ (NL) De politiek brengt nieuwe woorden: de eerste Europese *carpoolstrook* – de benaming is in Nederland bedacht – wordt geopend op de Nederlandse A1. In het overheidsjargon noemt men alleenstaande minderjarige asielzoekers *ama's.* Ama's worden alleen toegelaten als ze onder de achttien zijn. Het euthanasiewetsvoorstel wordt aangenomen, wat tot veel buitenlandse persaandacht leidt.

1993 ◦ (NL) Invoering van de *basisvorming* in het voortgezet onderwijs, waarin de eerste drie leerjaren voor alle leerlingen gelijk zijn. Fries wordt in Friesland een regulier vak.

1993 ◦ (NL) R.A. Ebeling publiceert *Voor- en familienamen in Nederland. Geschiedenis, verspreiding, vorm en gebruik.*

1993 ◦ (ZA) Afrikaans wordt bij wet, met ingang van 1994, een van de elf officiële talen van Afrika, tegelijk met de opheffing van de apartheid.

1993 ◦ (ZA) Fritz Ponelis publiceert *The development of Afrikaans,* Frankfurt am Main, een zeer gedegen beschrijving van de ontwikkeling van het Afrikaans.

6.12 *Democratisering van het taalgebruik*

In het begin van de twintigste eeuw sprak alleen de bovenlaag in Nederland ABN, in het midden van de eeuw ging de sociale middenklasse zich van het ABN bedienen, om sociaal hogerop te komen. In België werd de standaardtaal pas in de jaren zestig min of meer gemeengoed, maar hier bleven dialect en tussentaal (zie 1989) een rol spelen. In de jaren zeventig wordt het ABN gedemocratiseerd, samen met de maatschappij – wanneer iedereen gelijk is, hoeft niemand zich meer door zijn gebruik van standaardtaal te onderscheiden. Taalverschijnselen van de lagere sociale milieus worden geaccepteerd, de norm wordt verruimd, er is een toenemende tolerantie tegenover verschillen in uitspraak, woordkeus en dialectische variatie, en de taal wordt informeler. Als gevolg hiervan is het Nederlands na de Tweede Wereldoorlog ingrijpend veranderd. De naoorlogse generatie verzet zich tegen het verzorgde taalgebruik van de oudere generatie, die als voorbeeld de gedragen spreektaal van Philip Bloemendal neemt (zie 1946). Het verschil tussen spreektaal en schrijftaal wordt kleiner. De seksuele revolutie slecht vele taboes, en leidt ertoe dat woordenboeken woorden opnemen zoals *neuken, naaien* (wat begin jaren zestig nog leidde tot een rel, zie 1961) en *mierenneuker.* Ook het taboe op lichaamsdelen en -uitscheidingen verdwijnt, en we zien hiermee dan ook allerlei nieuwe samenstellingen en afleidingen, zoals *klooien, klotebaan, kutten, oetlul, poepielink, retegaaf.* Allerlei dialectwoorden worden onderdeel van de standaardtaal, zoals *flut, kanen, knakker, knoeper(d), knoert, meuren, pleuren* en *ruft,* en ook Jiddische leenwoorden worden na de Tweede Wereldoorlog in het Standaardnederlands opgenomen, bijvoorbeeld *iebel, mazzel, toi toi toi* en *zeper(d).* Deze woorden moeten wel ouder zijn, maar werden voordien slechts in bepaalde kringen, zoals de toneelwereld, gebruikt.
In de jaren zeventig zet men zich ook enige tijd in de spelling af tegen de gevestigde orde (*kommunikaatsie, magies sentrum*). Als uitspraaknorm gold en geldt in België nog steeds – in Nederland is dat minder geworden – de uitspraak van de nieuwslezers op radio en televisie. Wat niet betekent dat hun uitspraak en woordkeuze ongewijzigd blijven: ze maken vertraagd dezelfde

ontwikkeling door als de 'gewone' taal. De journaals zijn de laatste veertig jaar steeds spreektaliger en informeler geworden, met name na scherpe kritiek in de jaren zestig op de plechtige en verheven stijl. Tegenwoordig worden clichés, jargon, eufemismen en beeldspraak vermeden en streeft men naar korte zinnen en een directe stijl. Vloeken, schelden en verwensingen worden zo min mogelijk gebruikt.

Sinds 2000 houden velen zich bezig met het sturen van korte berichtjes, *sms'jes*, via hun *gsm* (het verschijnsel is sinds 1994 bekend, aanvankelijk in kleine kring); in 2002 volgt *mms*. Deze technische vernieuwingen hebben het taalgebruik veranderd: dankzij sms is men een groot aantal verkorte woorden gaan gebruiken, vanwege de beperkingen van de telefoontoetsen, waarbij overbodige letters worden weggelaten, bijvoorbeeld *ff* voor 'effen, even', of LOL voor *Laughing Out Loud* 'moest ik erg om lachen', en worden lettercombinaties vervangen door gelijkluidende getallen: *4en* of *4& = vieren*, *w8 = wacht*. In 2006 verschijnt voor jongeren een boek met Bijbelfragmenten in sms-taal, de zogenoemde *SMS-BBL*.

Sinds 1993 wordt in het Nederlands *gechat* op babbelboxen of via *msn*, in informele schrijftaal. Aangezien mensen direct op elkaar reageren en elkaar kunnen onderbreken en aanvullen, is er veel interactie, waarbij mensen op elkaars taalgebruik in kunnen gaan. In 2000 breekt het schrijven van *weblog* of *blogs* door: veel mensen gaan hun dagboek schrijven, en sommigen doen dat in een soort informele spreektaal, terwijl anderen juist hun taal polijsten. Er komen ook veel taalweblogs op: weblogs die zich richten op informatie over de Nederlandse taal, sommige neutraal-informatief (met taaladviezen, informatie over namen, taalspelletjes), andere geboren uit ergernis over een bepaald taalgebruik (Engelse leenwoorden, spaties waar dat niet hoort, zoals in *lever worst*).

Dankzij de nieuwe technische mogelijkheden wordt voor het eerst op grote schaal spreektaal gebruikt in *schriftelijke* boodschappen. Door dit alles is de kloof die in de negentiende eeuw bestond tussen schrijftaal en spreektaal, langzamerhand grotendeels gedicht, ten koste van de schrijftaal: het taalgebruik is geëgaliseerd en de informele spreektaal is daarbij in de plaats gekomen van de formelere schrijftaal. Sommige mensen vrezen dat de sms- en chattaal het taalgebruik van de toekomst zal worden, maar uit onderzoek blijkt dat leerlingen over het algemeen goed het verschil weten tussen het taalgebruik op school en dat waarmee zij onderling chatten of sms'en. Bovendien schrijven en lezen leerlingen dankzij het gebruik van internet en gsm veel meer dan tevoren.

1994 ◦ (B) Afschaffing van de dienstplicht en formering van een beroepsleger.

1994 ◦ (B/NL) Uit de digitale krantenarchieven (zie 1998) blijkt dat in 1994 onder andere de nieuwe woorden *burn-out*, *dvd*, *biobenzine* en *flitspaal* opduiken.

1994 ◦ (B/NL) Het rapport van de spellingcommissie-Geerts, waarin wordt gepleit voor een progressieve spelling (*sjampo*, *sitroen*), roept zoveel commotie op dat de ministers het afwijzen.

1994 ◦ (B/NL) Vanaf 1994 vindt een oorlog plaats tussen de Russen en de Tsjetsjenen, die zich van Rusland willen afsplitsen. Internationaal zijn door deze oorlog bekend geworden de uitdrukkingen *filtratiekamp* (eigenlijk een kamp waardoorheen mensen worden 'gefilterd') en *zwarte weduwe* voor een Tsjetsjeense zelfmoordterroriste.

1994 ◦ (B/NL) Oprichting van het Peeter Heynsgenootschap, dat zich richt op de geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland en Vlaanderen (zie 1571).

(FR) De eerste Friestalige site op internet verschijnt: de homepage van een Friese student in Groningen.

1994 ◦ (FR) Oprichting van de Omrop Fryslân TV, en oprichting van het Stipepunt Frysk (Steunpunt Fries) van de AFÛK, met als doel het verbreiden van het draagvlak voor het Fries in Friesland.

1994 ◦ (NL) De publieke omroep gaat de concurrentie aan met de commerciële soap *Goede Tijden, Slechte Tijden* (zie 1990) door de start van de soap *Onderweg Naar Morgen* (ONM), waarvan de titel – die geïnspireerd lijkt op de regel 'vandaag begint de lange weg naar morgen' uit de titelsong van concurrent GTST– spreekwoordelijk wordt.

1994 ◦ (NL) Schrijver Rob van Erkelens munt de term *Generatie Nix*, ontleend aan de roman *Generation X* (1991) van de Canadese schrijver Douglas Coupland. De term Generatie Nix is een verzamelnaam voor diverse jonge Nederlandse schrijvers die in de jaren negentig debuteren. Auteurs die vaak onder de noemer Generatie Nix worden geplaatst zijn Ronald Giphart, Rob van Erkelens, Hermine Landvreugd en ook wel Arnon Grunberg en Joost Zwagerman. Overeenkomsten tussen deze auteurs zijn de nihilistische thematiek en de vaak rauw-realistische stijl, met als onderwerpen popcultuur en seksualiteit.

1994 ◦ (NL) Er komt een kabinet van D66, PvdA en VVD, waarmee het woord *paars* als mengsel van socialistisch rood en liberaal blauw er een betekenis bij krijgt; het gevoerde beleid krijgt de naam *poldermodel*.

1994 ◦ (NL) *Nederturks* 'Nederlands gemengd met Turks'wordt gemunt door de taalkundige René Appel.

1994 ◦ (NL) Debuut van het woord *filemelding*. In 1994 bedroeg het aantal filemeldingen in totaal 12.713.

1994 ◦ (NL) Bij de Bezige Bij verschijnt het *Vergeetwoordenboek*, een bewerking van een themanummer van het literaire tijdschrift *Raster* uit 1992. In het *Vergeetwoordenboek* schrijven ruim tachtig auteurs over 'verdwenen dingen aan de hand van vergeten woorden'. Zoals: *aapjeskoetsier*, *bedsteen* en *dienstbode*.

1994 ◦ (NL) Verschijning van *Petjoh. Indisch woordenboek* van Fred S. Loen, het eerste woordenboek over dit onderwerp (zie 1955).

1994 ◦ (ZA) Verschijning van het *Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse taal*.

1995 ◦ (B) België telt tien provincies: de provincie Brabant wordt gesplitst in Vlaams- en Waals-Brabant.

1995 ◦ (B) M. Pieters publiceert een *Woordenboek van het Lokers dialect.*

1995 ◦ (B/NL) Frank Jansen en Hubert Roza publiceren *Nieuwlands. De jongste taalaanwinsten*, met de nieuwe woorden die zij tussen juli 1993 en juli 1995 signaleerden, zoals *bulderbos*, *duobak*, *durfkapitaal*, *inkijkoperatie*, *kliklijn*, *wipkip*, *wisselstrook*, *wonderbra*, *zoab*, *zorgverlof*. Uit de digitale krantenarchieven (zie 1998) blijkt dat in 1995 onder andere de nieuwe woorden *hangouderen* en *wildplassen* opduiken.

1995 ◦ (B/NL) De *Woordenlijst Nederlandse taal*, bijgenaamd het Groene Boekje, verschijnt, waarmee de mogelijkheid om te kiezen tussen voorkeurspelling en facultatieve spelling wordt opgeheven; voor Nederland gold dit al vanaf 1956, maar in België bestonden de beide vormen naast elkaar en gebruikten toonaangevende kranten zoals *De Standaard* nagenoeg consequent de 'progressieve' (facultatieve) spelling. De beregeling van de tussen-*n* zorgt voor veel deining, en de woordenboeken van Van Dale maken in sommige gevallen een eigen keuze. In 1996 gaat de spelling officieel in. In hetzelfde jaar publiceert het Genootschap Onze Taal het zogeheten Witte Boekje, waarin de spelling van het Groene Boekje wordt gevolgd, maar bij ieder woord wordt verwezen naar de spellingregel die voor het bewuste woord geldt.

1995 ◦ (B/NL) Opening van de Laurens Jz. Coster-site, een biblio-

theek met klassieke Nederlandstalige literatuur op internet.

1995 ◦ (B/NL) Frans Claes en Peter Bakema publiceren een uitvoerige *Bibliography of Dutch dictionaries.*

1995 ◦ (B/NL) De officiële Nederlandse editie van de internationale *Katechismus van de Katholieke Kerk* wordt gepubliceerd (zie 1609, 1966).

1995 ◦ (B/NL) Oprichting van het Haus der Niederlande in Münster.

1995 ◦ (B/NL) Verschijning van de cd-rom van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, tot de letter W.

1995 ◦ (FR) De inmiddels gegroeide praktijk van het gebruik van Fries in het openbaar bestuur wordt gesanctioneerd bij een wijziging van de Algemene Wet Bestuursrecht, die de bepaling inhoudt dat bestuursorganen in Friesland zowel Nederlands als Fries mogen gebruiken. Er komt een gewijzigde Wet gebruik Friese taal in het Rechtsverkeer (1956), waarbij het mondeling en schriftelijk gebruik van het Fries in de rechtsgang bij wet wordt geregeld vóór 1 januari 1997, zie aldaar. Op grond van artikel 8.3 van die wet worden in Fryslân de akten van de burgerlijke stand in zowel het Fries als het Nederlands opgemaakt. Aanstaande bruidsparen komen bij de ondertrouw in aanraking met dat nieuwe stukje schriftelijk Fries in het officiële verkeer.

1995 ◦ (NL) Van Gerald van Berkel en Kees Samplonius verschijnt *Nederlandse plaatsnamen. De herkomst en betekenis van onze plaatsnamen*.

1995 ◦ (NL) De Amsterdamse sociologe Lia Karsten munt het woord *achterbankgeneratie* ter karakterisering van de jeugd van deze tijd.

1995 ◦ (NL) De Wet op de Identificatieplicht gaat in Nederland later in dan elders vanwege protesten tegen vermeende schending van de privacy.

1995 ◦ (NL) De Nederlandse elektronicagigant Philips (zie 1891, 1961) introduceert wereldwijd één reclameleus, als opvolger van *Philips invents for you*. Philips-topman Jan Timmer zegt in augustus in een interview: 'Weet u, wij gaan beginnen aan een nieuwe, wereldwijde corporate communications campagne. Die heet: *Let's make things better.*' (In Frankrijk wordt overigens in 1997 wel *Faisons toujours mieux* gesignaleerd.) In september 2004 volgt een nieuwe marketingcampagne onder de slogan *Sense and simplicity*. Vanaf datzelfde jaar verschijnen de jaarverslagen alleen nog in het Engels.

1995 ◦ (NL) Gerard Oosterlaar en Bas van den Toren brengen het lied 'Het busje komt zo', waaruit het refrein *busje komt zo* spreekwoordelijk wordt.

1995 ◦ (NL) Nederland stuurt blauwhelmen naar Srebrenica, Dutchbat, om de vrede te handhaven. Desondanks deporteren en vermoorden Bosnisch-Servische troepen ongeveer 7.500 moslimmannen, de ergste genocide sinds de Tweede Wereldoorlog. Dit leidt tot veel commotie, een rapport van Van Kemenade dat spreekt van een *doofpotcultuur* bij Defensie, een rapport van het NIOD waardoor in 2002 het kabinet Kok valt, en een parlementaire enquête over de vraag of de Nederlandse troepen het drama hadden kunnen voorkomen. *Etnische zuivering* wordt een begrip. Deze uitdrukking is in 1991 bedacht door Russische waarnemers.

1996 ◦ (B) Bart Mesotten publiceert *Binnenkijken in woorden. Etymologische verkenningen.* Een *tweede reeks etymologische verkenningen* verschijnt in 2000 onder de titel *Rondneuzen in woorden.* In 2005 publiceert hij *Van aalmoes tot Zwitserse garde. Etymologie en betekenis van duizend woorden rond religie.*

1996 ◦ (B) Danny Lamarcq en Marc Rogge publiceren *De Taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen* (zie 2005).

1996 ◦ (B/NL) Uit de digitale krantenarchieven (zie 1998) blijkt dat in 1996 onder andere de nieuwe woorden *buurtregisseur*, *flexwerk*, *routeplanner* en *voicemail* opduiken.

1996 ◦ B/NL) De Europese Unie voert een *ecotax* in, een kleinverbruikersheffing op energie.

1996 ◦ B/NL) In Nederland valt in 1996 het eerste slachtoffer van *zinloos geweld*. Een jaar later wordt hiertegen de eerste *stille tocht* gehouden. In 1996 leidt de arrestatie van Marc Dutroux in België tot een *stille mars* of *witte mars*.

1996 ◦ B/NL) P.J. van der Horst schrijft een *Stijlwijzer. Praktische handleiding voor leesbaar schrijven*.

1996 ◦ B/NL) Het tijdschrift *De Nieuwe Taalgids* houdt op te bestaan. Er komt een definitieve scheiding tussen taal en letteren; vanaf dit jaar verschijnen er twee tijdschriften: *Nederlandse Taalkunde* en *Nederlandse Letterkunde*.

1996 ◦ NL) A. van der Meiden vertaalt een deel van het Nieuwe Testament in het Twents: de *Biebel in de Twentse sproake, Nieje Testament*. De vertaling gaat rechtstreeks terug op de grondtaal van de Bijbel.

1996 ◦ NL) Afschaffing van de dienstplicht.

1996 ◦ NL) Cefas van Rossem en Hein van der Voort publiceren een bloemlezing uit ruim twee eeuwen gedrukte, geschreven en gesproken Negerhollandse teksten in *Die Creol Taal. 250 years of Negerhollands texts*. In hetzelfde jaar verschijnt *Criolisches Wörterbuch* van C.G.A. Oldendorp uit 1767/1768, uitgegeven door Peter Stein, waaraan toegevoegd het anonieme *Vestindisk Glossarium*, uitgegeven door Hein van der Voort. Het woordenboek van Oldendorp is het oudste woordenboek van een creooltaal, en wel van het Negerhollands (zie 1665). Het *Vestindisk Glossarium* wordt toegeschreven aan J.C. Kingo, die van 1757 tot 1782 missionaris was van de Deens-lutherse kerk in West-Indië.

1996 ◦ NL) De bekende Antilliaanse schrijver Efraim Frank Martinus (= Frank Martinus Arion) promoveert op *The kiss of a slave. Papiamentu's West-African connections*, waarin hij het ontstaan beschrijft van het Papiaments: hij verdedigt de stelling dat de taal teruggaat op het proto-Afrikaans-Portugese creools dat onder slaven in West-Afrika is ontstaan en overgebracht naar de Cariben, waar het zich verder ontwikkelt onder invloed van het Spaans en het Nederlands (zie 1871-1873, 1942).

1996 ◦ NL) In dit jaar verschijnen: *Etymologisch dialectwoordenboek* van A.A. Weijnen (tweede druk in 2003), het eerste in zijn soort; *Woordenboek van medische eponiemen* door T. Beijer en C.G.L. Apeldoorn; en *Turks van de straat. Een lexicon van alledaags Turks* door Ad Backus en Jeroen Aarssen, waarin het taalgebruik van Turken in Nederland is beschreven. Nicoline van der Sijs publiceert het *Leenwoordenboek*, waarin voor het eerst geïnventariseerd wordt wat de invloed van andere talen op het Nederlands is geweest, welke cultuurhistorische contacten er zijn geweest en tot welke leenwoorden, leenvertalingen en leenbetekenissen deze contacten hebben geleid (tweede druk in 2005).

1996 ◦ NL) De Nederlandse vliegtuigbouwer Fokker (zie 1919) gaat failliet, een *doorstart* mislukt.

1996 ◦ NL) Het Fries, Nedersaksisch, Jiddisch en Romani in Nederland worden (met verschillende status) erkend als regionale taal binnen het Europees Handvest voor Regionale of Minderheidstalen.

1996 ◦ NL) Onderzoek van het Max Goote Kenniscentrum wijst uit dat in Nederland een op de tien volwassenen (ruim 1,5 miljoen mensen) 'functioneel analfabeet' is, dat wil zeggen dat zij onvoldoende kunnen lezen en schrijven om zich staande te houden in de maatschappij. In 2002 wordt voor deze groep voor het eerst de benaming *laaggeletterden* gesignaleerd, die in 2004 opgang maakt. Van deze groep is circa een derde – een half miljoen mensen – van buitenlandse afkomst. Ook onder jongeren heerst functioneel analfabetisme; zo heeft 10 procent van de vijftienjarigen grote moei-

te om bijvoorbeeld *Pluk van de Petteflet* (1971) van Annie M.G. Schmidt te lezen. Mede naar aanleiding van dit onderzoek worden allerlei cursussen lezen en schrijven voor volwassenen aangeboden (zie 2004).

1996 ◦ (NL) Op de luchthaven Beek bij Maastricht mag *in de randen van de nacht* worden gevlogen.

1996-1997 ◦ (NL) Publicatie van het *Woordenboek van de Drentse dialecten* van G.H. Kocks.

1997 ◦ (B) Ludo Permentier en Ludo Van den Eynden publiceren *Het Stijlboek – De Standaard/Het Nieuwsblad*.

1997 ◦ (B/NL) Uit de digitale krantenarchieven (zie 1998) blijkt dat in 1997 onder andere de nieuwe woorden ADSL, *screensaver* en *sorrydemocratie* opduiken.

1997 ◦ (B/NL) De zoekmachine *Google* wordt door Larry Page en Sergey Brin uitgevonden en van zijn naam voorzien – dankzij een tikfout. Aanvankelijk dachten zij aan de naam *Googleplex*, de naam voor een gigantisch getal, en dit verkortten ze tot *Google*, een naam die, dankzij de tikfout (de echte naam is googol) nog beschikbaar was. Al snel wordt deze zoekmachine internationaal de standaard, en in het Nederlands spreekt men sinds 2003 van *googelen*, een woordspeling met *goochelen*. *Zoekmachine* is overigens een vertaling van Engels *search machine*.

1997 ◦ (B/NL) Het Genootschap Onze Taal opent een website met veel informatie over het Nederlands en andere talen. De website bevat tevens koppelingen naar een groot aantal meer of minder serieuze websites en later ook weblogs over taal.

1997 ◦ (B/NL) Ewoud Sanders publiceert *Borrelwoordenboek. 750 volksnamen voor onze glazen boterham*, met de namen voor 'jenever' en 'glaasje sterkedrank' in de Nederlandse dialecten en volkstaal, zoals *afzakkertje, babbelwater, hassebassie, kamelenrug, kozakkenthee, pikketanussie* en *neutje*.

1997 ◦ (FR) De provincienaam Friesland wordt officieel veranderd in Fryslân. Het Berie foar it Frysk grijpt de wetswijziging van 1995 aan voor een onderzoek naar gemeentelijk beleid in het aanbieden van taalkeuze voor de huwelijkstoespraak. De databank van de provincie Fryslân verzamelt daartoe van 1997 t/m 2001 gegevens bij de Friese gemeenten over de taalkeuze van de huwelijkstoespraak en het trouwboekje, door het opnemen van vragen daarover in de jaarlijkse vragenlijst. Over heel Fryslân gerekend blijkt dat een kwart van de huwelijkstoespraken in het Fries wordt gehouden. Van alle in de onderzochte periode uitgereikte trouwboekjes is 53 procent Friestalig of dubbeltalig.

1997 ◦ (NL) Een voorstel van het CDA en het GPV om het gebruik van de Nederlandse taal in het verkeer tussen burgers en bestuur in Nederland bij grondwet te regelen wordt door de Tweede Kamer verworpen.

1997 ◦ (NL) Publicatie van: *Geschiedenis van de Nederlandse taal* onder redactie van M.C. van den Toorn e.a.; *Vloeken. Een cultuurbepaalde reactie op woede, irritatie en frustratie* van P.G.J. van Sterkenburg (tweede, herziene druk 2001); en *Het nieuwe stijlboek*, onder redactie van Han van Gessel e.a., met regels voor *de Volkskrant*.

1997 ◦ (NL) *Poldernederlands* wordt gemunt door de taalkundige Jan Stroop (die in 1998 een gelijknamig boek publiceert). Poldernederlands is een nieuwe variëteit van het Nederlands die wordt gekenmerkt door de verlaagde uitspraak van de tweeklanken *ij/ei*, *ui* en *ou* (in woorden als *tijd*, *huis*, *koud*) als /aai/, /ou/ en /aau/. 'Verlaagd' moet letterlijk opgevat worden: de positie van de onderkaak en tong zijn lager dan bij de 'normale' uitspraak van de tweeklanken. Het verschijnsel komt voor sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw en is waarschijnlijk begonnen bij jonge, hoogopgeleide vrouwen.

1997 ◦ (NL) Eerste beschrijving van de zogeheten 'straattaal'

door René Appel; zie kader 6.13 en 2006. Veel taalkundigen gaan vervolgens onderzoek doen naar het verschijnsel.

6.13 *Straattaal*

Straattaal is een groepstaal van jongeren in de steden, een mengtaal met Nederlands als basis met daardoorheen al of niet aangepaste of vervormde woorden uit andere talen en nieuwe, zelfbedachte woorden. De taal is een uiting van saamhorigheid en wordt alleen in zeer informele situaties gesproken door (allochtone en autochtone) jongeren onderling, niet tegen ouders of leraren. In België noemt men deze jongerentaal Algemeen Cités, en hebben vooral Italiaans, Grieks, Spaans, Marokkaans en Turks invloed.

Het aandeel van vreemde talen (Berbers, Arabisch, Sranan, Turks, Papiaments en Engels) verschilt per stad en per groep, en hangt mede af van het aantal allochtonen met dezelfde moedertaal in de groep: hoe groter dit aantal, hoe meer invloed zij op de taal hebben. Straattaal bevat veel vaste uitdrukkingen en scabreuze woorden of scheldwoorden. De woordenschat van straattaal is heel vluchtig (een kenmerk van geheimtalen), en jongeren die overgaan naar een nieuwe levensfase doordat ze van school af gaan, een baan krijgen en een gezin stichten, houden op met het gebruik van straattaal.

De talen van de 'gastarbeiders' die in de jaren zestig naar Nederland en België werden gehaald en hun nakomelingen, en die van geïmmigreerde Antillianen en Surinamers, hebben niet direct invloed gehad op het Standaardnederlands, maar wel op de straattaal – wellicht komen er op termijn enkele leenwoorden via de straattaal het Standaardnederlands binnen. De grootste invloed gaat daarbij uit van het Sranantongo. Dat komt, behalve door het feit dat veel straattaalsprekers een Surinaamse achtergrond hebben, waarschijnlijk doordat Surinaamse jongeren in de mode vooroplopen, en door de klankstructuur van Surinaamse woorden: medeklinker – klinker – medeklinker – klinker, die ook veel in 'gewone' jongerentaal voorkomt en waarvan uit onderzoek in alle talen blijkt dat hij als de ideale structuur geldt. Daarnaast heeft ook het Marokkaans-Arabisch invloed, zij het minder dan het Sranantongo: Marokkaanse jongeren van de tweede generatie kiezen doorgaans voor het Nederlands en spreken hun moedertaal (Arabisch of Berbers) voornamelijk thuis of op vakantie. De minste invloed hebben het Turks, Papiaments, Koerdisch en Berbers. Onderzoek heeft uitgewezen dat de geringe invloed van het Turks op de Nederlandse taal te verklaren is uit het feit dat Turkse Nederlanders veelal samen optrekken en minder in gemengde groepen, en onderling meestal Turks spreken (ook als ze van huis uit Koerdisch kennen: de meeste Koerdischtaligen zijn tweetalig Turks-Koerdisch). De groep Antillianen tot slot is relatief klein.

Enkele voorbeelden van leenwoorden in de straattaal uit genoemde talen: Marokkaans-Arabische leenwoorden zijn onder andere *floes* 'geld', *habibi* 'mijn lief', *kasan* 'ik zweer het', *tazz/tezz!* 'shit!', *whoella* 'ik zweer het' en *zaama* 'zeg maar, zogenaamd'. Berberse leenwoorden zijn *tfoe* 'bah' en *zien* 'liefje'. Turkse leenwoorden zijn *deli* 'gek', *dumus/domuz* 'varken' en *lan* 'joh, jongen'. Papiamentse leenwoorden zijn *kon taa bei* 'hoe gaat het?' en *swa* 'vriend'. Straattaalwoorden die teruggaan op het Sranantongo zijn bijvoorbeeld *afoe* 'trekje van sigaret', *boeloe* 'raar, homo', *doekoe* 'geld', *law*, *lauw* 'tof, geweldig', *nakken* 'slaan', *loesoe* 'weg', *osso* 'huis', *no spang* 'maak je niet druk', *pattas* 'schoenen', *scot(ten)* 'vernedering/vernederen' en *sma(tje)* 'meisje, meid'.

1997 ◦ (NL) Het Limburgs in Nederland wordt erkend als regionale taal binnen het Europees Handvest voor Regionale of Minderheidstalen. Als eis voor erkenning van de Nederlandse Gebarentaal als minderheidstaal stelt het ministerie dat het lexicon gestandaardiseerd moet worden.

1997 ◦ (NL) Start van de opleiding Leraar/Tolk Nederlandse Gebarentaal aan de Hogeschool van Utrecht.

1997 ◦ (NL) Oprichting van de IJsselacademie, een uitgeverij en kenniscentrum voor Nederlandse streektalen en regionale geschiedenis in de regio Land van Vollenhove (Noordwest-Overijssel), Salland, Noordoost-Veluwe en Noordoostpolder. De IJsselacademie heeft een eigen spelling (een 'semiofficiële' spelling) voor het Overijssels en het Veluws gemaakt, de zogenoemde *IJA-spelling* (zie 1984).

1997 ◦ (NL) Oprichting van de Stichting Hebreeuwse en Jiddische woorden in het Nederlands, ter beregeling van de spelling van deze woorden.

1997 ◦ (NL) Oprichting van een faculteit Taal en Cultuur aan de Universiteit van de Nederlandse Antillen.

1997 ◦ (NL) Oprichting van het Nederlands Instituut te Sint-Petersburg en van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Damascus.

1997 ◦ (NL) Reisinformatie over het openbaar vervoer wordt voortaan door een interactieve spraakcomputer gegeven. In 1998 gaat KPN Telecom inlichtingen over telefoonnummers geven via een spraakcomputer.

1997 ◦ (NL) L. Koelmans inventariseert het woordgebruik van Michiel de Ruyter, op basis van tientallen brieven en 36 scheepsjournalen uit de periode 1633 tot 1676, in het *Zeemans Lexicon*.

1997 ◦ (ZA) Onder redactie van Christo van Rensburg verschijnt *Afrikaans in Afrika*, Pretoria, een populair-wetenschappelijke geschiedenis van het Afrikaans met aandacht voor de huidige tijd.

1997-1998 ◦ (B/NL) Gerbrand Bakker publiceert twee delen *Etymologisch woordenboek voor beginners*; zie 1920.

1998 ◦ (B) De kleuter- en lagere school Kasterlinden in Sint-Agatha-Berchem is de eerste school waar de Vlaamse Gebarentaal als onderwijstaal wordt gebruikt naast de gesproken taal.

1998 ◦ (B) Verschijning van de *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging* in drie delen.

1998 ◦ (B) Ton van der Wouden publiceert *Verboden op het werk te komen. Vlaamse taal- en andere eigenaardigheden*.

1998 ◦ (B/NL) Verschijning van NEN 5050, *Woordwijzer. Goed woordgebruik in bedrijf en techniek*, uitgegeven door het Nederlands Normalisatie-Instituut en het Belgisch Instituut voor Normalisatie, vierde druk – een van de laatste puristische woordenboeken gericht tegen germanismen en in mindere mate anglicismen. De eerste druk verscheen in 1980, alleen in Nederland. NEN 5050 geeft een opsomming van 'ontraden samenstellingen': (a) samenstellingen van een zelfstandig naamwoord en voltooid deelwoord (*gasgestookt*, *computergestuurd*); (b) 'nieuwe' samenstellingen van een onverbogen bijvoeglijk naamwoord en een zelfstandig naamwoord (*axiaaldruk*, *grootstad*); (c) onnodig lange samenstellingen (*pensioenfondstoetredingsvoorwaarden*); (d) zonder noodzaak aan het Duits ontleende samenstellingen, gevormd uit voorzetsel en werkwoord: *afbouwen*, *afdampen*, *afschatten*, *inschatten*, *ombouwen*, *uitproberen*; en (e) woorden met de achtervoegsels *-matig* (*fabrieksmatig*) en *-bestendig* (*zuurbestendig*); deze kunnen volgens NEN 5050 meestal beter omschreven worden. Vele adviezen van NEN 5050 ter vervanging van bijvoorbeeld Engelse leenwoorden zijn kansloos vanwege hun omslachtigheid of vaagheid: zo stelt NEN 5050 voor *timen* voor *tijdschema opstellen*, *tijd opnemen*, *tijd schatten*, *het juiste tijdstip kiezen*. In 2006 verschijnt een nieuwe druk.

1998 ◦ (B/NL) Voltooiing van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* na 147 jaar, door de samenstellers regelmatig het grootste woordenboek ter wereld genoemd, bijvoorbeeld in het ter gelegenheid van de voltooiing verschenen *Het grootste*

woordenboek ter wereld. Een kijkje achter de kolommen van het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT). Start van het *Algemeen Nederlands Woordenboek* (ANW), een elektronisch woordenboek van de moderne standaardtaal in Nederland en België (periode 1970-2018), dat vanaf 2007 via internet ter beschikking zal worden gesteld. Het is bestemd voor en afgestemd op verschillende gebruikersgroepen: van leek tot vakman.

1998 ◦ (B/NL) Start van het Corpus Gesproken Nederlands voor de aanleg van een databank van het Standaardnederlands zoals gesproken door volwassenen in Nederland en Vlaanderen (het materiaal komt beschikbaar in 2006 op de website van de TST-centrale, zie 2004).

1998 ◦ (B/NL) Verschijning van het *Woordenboek van populaire uitdrukkingen, clichés, kreten en slogans* van Marc De Coster en van *Krijg de vinkentering! 1001 Nederlandse en Vlaamse verwensingen* van Ewoud Sanders en Rob Tempelaars.

1998 ◦ (B/NL) Verschijning van het eerste deel van de *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (FAND).

1998 ◦ (NL) Aan de rechtbank te Assen wordt een tolk Drents-Nederlands v.v. beëdigd: de eerste officiële dialecttolk.

1998 ◦ (NL) Het Van Deinse Instituut te Enschede en de IJsselacademie in Kampen benoemen een streektaalfunctionaris.

1998 ◦ (NL) In navolging van het Nationaal Dictee wordt een Haags Dictei gehouden; tevens verschijnt *Ut groen-geile boekie. De offesjeile spelling vannut Haags* van Sjaak Bral, Marnix Rueb en R.J. Rueb. Hierna worden dictees in dialecten een rage: in 1999 wordt een Drents dictee gehouden, in de jaren daarop volgen onder andere dictees in Tilburg, Eindhoven, 's-Hertogenbosch, Reusel, Schaijk, Etten-Leur, Bergen op Zoom, Woudrichem en Gemert. Dit is een zeer opvallende ontwikkeling, omdat het een vaste, officiële spelling van het dialect veronderstelt, terwijl dialecten vroeger vooral gesproken en niet geschreven werden.

1998 ◦ (NL) Verschijning van *Noe* ('nu'), een Zeeuwstalig tijdschrift over taal en cultuur van Zeeland.

1998 ◦ (NL) De Nederlandse doveninstituten spreken af dat het onderwijs voortaan tweetalig (gesproken en met gebaren) wordt aangeboden.

1998 ◦ (NL) De Wet Inburgering Nieuwkomers verplicht immigranten om 600 uur onderwijs over de Nederlandse taal en cultuur te volgen. OETC (zie 1970) verandert in OALT: Onderwijs in Allochtone Levende Talen, waardoor ook niet-officiële talen zoals het Koerdisch, Berbers en Marokkaans-Arabisch onder de regeling vallen (zie 2004).

1998 ◦ (NL) Op Curaçao wordt Papiaments een verplicht leervak in het eerste jaar van het voortgezet onderwijs.

1998 ◦ (NL) Ouders mogen kinderen naar keuze de achternaam van de vader of de moeder geven (zie 1795).

1998 ◦ (NL) Verschijning van *Petjoh. Woorden en wetenswaardigheden uit het Indische verleden* van R. Cress.

1998 ◦ (NL) Verschijning van *Geleend en uitgeleend. Nederlandse woorden in andere talen & andersom* van Nicoline van der Sijs, waarin *uitleenwoord* wordt gemunt.

1998 ◦ (NL) Vanaf dit jaar zijn voor abonnees een aantal digitale krantenarchieven (teruggaand tot circa 1989) beschikbaar via de Nederlandse PersdataBank (later FactLane, nog later LexisNexis; zie 1994, 2003). Sindsdien kunnen we beter dan voorheen nazoeken wanneer nieuwe woorden voor het eerst in het Nederlands opduiken. Uit deze archieven blijkt dat in 1998 onder andere de nieuwe woorden *cookie* en *webcam* opduiken.

1998-1999 ◦ (NL) Invoer van de Tweede Fase in de bovenbouw van het middelbaar onderwijs, met het *studiehuis* en vier profielen; Engels is niet meer een verplicht vak. De mavo en het voorbereidende beroepsonderwijs worden samengevoegd tot *vmbo*, het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs.

1999 ◦ (B) Frans Debrabandere publiceert het *Kortrijks Woordenboek.*

1999 ◦ (B/NL) Marc De Coster publiceert het *Woordenboek van neologismen. 25 jaar taalaanwinsten* over nieuwe woorden van de afgelopen vijfentwintig jaar, met de voorlopig oudste dateringen van *onderknuppel* (1980), *afbranden* 'vernietigend beoordelen', *balletje-balletje, gentherapie, megahit, minima* (1985), *hogesnelheidstrein, potloodventer* (1986), *amigocratie, magnetron, seropositief* (1987), *opleuken* (1988), *dotteren, survivaltocht* (1989), *gekkekoeienziekte, wokkel* (1990), *treintaxi* (1991), *biobak, grenshospitium* (1992), *alcomobilist, chemobak, troostmeisje* 'gevangen vrouw die in de Tweede Wereldoorlog door de Japanners tot prostitutie werd gedwongen' (1993), *chipknip, digibeet* (1995), *clickfonds, demotie, flexwerk, routeplanner* (1996) en *piramidespel* (1997).

1999 ◦ (B/NL) Riemer Reinsma publiceert *Neologismen*, over recent ontstane nieuwe betekenissen van bestaande woorden, zoals *activeren* 'een computerprogramma actief maken', *banco* 'vijftig gulden', *enteren* 'de enterknop indrukken', *exporteren* 'uitvoeren van computergegevens' en *slash* 'nevenschikkend voegwoord: of'.

1999 ◦ (B/NL) Vanaf dit jaar verschijnen er jaarlijks boeken met de nieuwe woorden van het afgelopen jaar van Ewoud Sanders (*De taal van het jaar. Nieuwe woorden en uitdrukkingen, editie 200x*) en (beginnend in 2000) van Ton den Boon (*Taal van het jaar .... Kroniek van het Nederlands in 200x*). Zij zijn mede gebaseerd op de digitale krantenarchieven (zie 1998). Van ieder jaar worden hieronder telkens potentiële blijvertjes en enkele karakteristieke woorden opgesomd. Voor 1999 zijn dat bijvoorbeeld *abortusboot, belmelodie, carveschaats, dioxinekip, gezinscoach, gifkip, i-mode, m-commerce, tae-bo, tostigeneratie, veelpleger, webwinkelen* en *zedenpleger*. Er worden voor het eerst genetisch gemanipuleerde gewassen of voedsel vervaardigd, die de naam *gengewas* of *frankensteinvoedsel* krijgen. Uit de parlementaire enquête over de Bijlmerramp van 1992 is de (al oudere) uitdrukking *onder de pet houden* direct algemeen bekend geworden. Bij de nadering van het nieuwe millennium ontstaat een enorme hoeveelheid gelegenheidssamenstellingen, zoals *millenniumbaby, millenniumgekte, millenniummoeheid* en *millenniumprobleem*.

1999 ◦ (B/NL) Een enorme opmars van commerciële internetbedrijven leidt tot de nieuwe benaming *dotcom-bedrijf* en *puntcom-bedrijf*. Dit staat voor de benaming op internet, waarbij *com* een afkorting is van het Engelse *commercial*. In 2000 krijgt het Nederlandse internetbedrijf World Online onder leiding van Nina Brink een notering aan de Amsterdamse effectenbeurs, die met veel persrumoer gepaard gaat, maar uiteindelijk uitloopt op een mislukking, wat leidt tot de nieuwe term *dotcom-zeepbel*.

1999 ◦ (B/NL) Er wordt op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie gestart met het Oudnederlands woordenboek, dat het Nederlands beschrijft tussen 500 en 1200.

1999 ◦ (B/NL) Publicatie van *Hoe schrijf ik mijn dialect? Een referentiespelling voor alle Brabantse dialecten.*

1999 ◦ (B/NL) Nieuwe publicaties zijn: *O Schone moedertaal. Lofzangen op het Nederlands 1500-2000* van A.M. Hagen; *De Nederlandse taalkunde in kaart* onder redactie van W. Smedts en P.C. Paardekooper; en *Honderd jaar stadstaal* onder redactie van Joep Kruijsen en Nicoline van der Sijs, met een beschrijving van de taal van twintig steden in Nederland en Vlaanderen. Bij Van Dale verschijnt het *Idioomwoordenboek. Verklaring en herkomst van uitdrukkingen en gezegden.* Joop en Kees van der Horst publiceren *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw.*

1999 ◦ (B/NL) Digitale spraakherkenning – sinds enkele jaren een commercieel product – van doorlopend gesproken zin-

nen wordt mogelijk; eerder moest er woord voor woord worden gedicteerd. Een voorwaarde daarvoor is grammaticacontrole door de computer – een optie die enige jaren eerder aan tekstverwerkingsprogramma's was toegevoegd. Het inspreken van tekst wordt een reëel alternatief voor het gebruik van het toetsenbord (zie 2004).

1999 ◦ (FR) De Friese popgroep Twarres komt met het Friestalige liedje *Wêr bisto* in de nationale Megatip-30 en vervolgens in allerlei 'toppen'.

1999 ◦ (NL) Benoeming van de eerste hoogleraar gebarentaal.

1999 ◦ (NL) *Big Brother* krijgt een heel nieuwe betekenis dankzij het succesvolle televisieprogramma van diezelfde naam, waardoor ook woorden als *wegnomineren*, *dagboekkamer* en BB-*huis* bekend worden. Het programma wordt naar andere landen verkocht en ook daar bekend, onder de Engelse naam en de Nederlandse betekenis.

1999 ◦ (NL) Ronald Plasterk munt *ietsisme* 'dat kortweg kan worden samengevat als het idee dat het toch sneu zou zijn als er helemaal niets was. Het is een beetje een ratjetoe van wensen die de vader van de gedachte zijn, aangemaakt met cultureel relativisme dat voorschrijft dat het geloof van andersdenkenden óók geaccepteerd moet worden'. In 2003 schrijft H.J. Schoo over *niksisme*.

1999 ◦ (NL) Koningin Beatrix spreekt de historische en veel herhaalde woorden *de leugen regeert* ter karakterisering van de Nederlandse journalistiek.

1999 ◦ (NL) De Nederlanders G. 't Hooft en M. Veltman krijgen de Nobelprijs natuurkunde; vernoemd zijn *'t Hooft symbol*, *'t Hooft-Polyakov monopole*.

1999 ◦ (NL) Henk Bloemhoff wordt streektaalfunctionaris Stellingwerfs en publiceert *Hoe schrijf je 't Stellingwerfs?*

1999 ◦ (NL) Het tijdschrift *Trefwoord* (zie 1992) wordt als een van de eerste taalkundige tijdschriften een e-zine.

1999 ◦ (NL) Jaap de Berg publiceert het *Trouw schrijfboek*, en M.C. Blom, J.A.J.M. van de Laar en M.E. Verburg publiceren de *Stijlgids. Leidraad voor financieel-economische teksten* ten behoeve van *Het Financieele Dagblad*.

1999 ◦ (NL) Oprichting van de St. Jiddisj ter bevordering van de Jiddische literatuur en taal in Nederland; de stichting beheert de Jiddische bibliotheek, nagelaten door Mira Rafalowicz, en geeft het tijdschrift *Grine medine* 'Groen land' uit.

1999 ◦ (NL) Oprichting van het Centrum voor de Nederlandse Cultuur te Wrocław (Breslau) en van het Dom Holenderski te Gdańsk (Danzig).

1999 ◦ (NL) Verschijning van het *Handwoordenboek Nederlands-Papiaments* door Sidney M. Joubert, het omvangrijkste woordenboek Nederlands-Papiaments (zie 1991).

1999 ◦ (ZA) De Zuid-Afrikaanse regering dient een wetsontwerp in tegen discriminatie, waarin een omgekeerde bewijslast is opgenomen. Wie wordt beschuldigd van discriminerend gedrag zal, als de wet wordt aangenomen, voor een zogenoemd *Gelijkheidshof* moeten bewijzen dat hij onschuldig is. Die Wet ter Bevordering van Gelijkheid en ter Voorkoming van Discriminatie definieert discriminatie als 'elke daad of nalatigheid, bedoeld of onbedoeld, die een onrechtvaardig nadeel oplevert voor een persoon of groep'. Hij noemt vijfentwintig categorieën waarop de bepaling van toepassing is, waaronder huidskleur, geslacht, seksuele geaardheid, leeftijd, godsdienst, handicaps, burgelijke staat en zwangerschap. Ook taal is een aparte categorie. Het wetsontwerp verbiedt expliciet het gebruik van de woorden *kaffer*, *koeliemeid*, *koelie* en *hottentot*.

1999 ◦ (ZA) Lancering van kykNET, het enige volledig Afrikaanstalige televisiestation in Zuid-Afrika.

1999 ◦ (ZA) Gerrit Komrij publiceert *De Afrikaanse poëzie in 1000 en enige gedichten*.

2000 ◦ (B) Herman Cools publiceert *Het dialect van Beveren en zijn deelgemeenten.*

2000 ◦ (B/NL) Het jaar 2000 levert volgens de jaarboeken onder andere de volgende nieuwe woorden op die naar het zich laat aanzien, althans enige tijd, in de Nederlandse taal zullen blijven: *cold case squad*, *domeinmakelaar* (iemand die domeinnamen op internet verhandelt), *i-mode*, *inbelspelletje*, *sms'en*, *weblog* en *weeralarm*. De Enschedese *vuurwerkramp*, waarbij een vuurwerkopslagplaats ontploft en een complete wijk in één klap weggevaagd wordt, blijft nog jaren in het nieuws. De afkorting *e-* voor *elektronisch(e snelweg)* wordt voor een groot aantal woorden gezet; zo komen op: *e-bedrijf*, *e-boekhouding*, *e-conomie*, *e-onderneming*. Bij Dover vindt de douane in een Nederlandse vrachtwagen 58 overleden Chinezen, waardoor het begrip *slangenkop* voor mensensmokkelaarsbende of lid daarvan (in het Chinees *shetou* genaamd) algemeen bekend raakt. Tegen de voortdurende overstromingen van de grote rivieren worden *calamiteitenpolders* aangewezen, *noodpolders* of *overstromingspolders*, die gecontroleerd kunnen volstromen. Tegen het grote aantal files in de Randstad wordt een *bereikbaarheidsoffensief* ingesteld.

2000 ◦ (B/NL) Nadat in 1999 in Bologna is besloten tot een 'vrije onderwijsruimte' wordt het *bachelor/mastermodel*, oftewel het *bama-model*, aan de Nederlandse en Belgische universiteiten ingevoerd. Daarmee verdwijnen de oude Nederlandse termen *propedeuse* en *doctoraal*, en de oude titulatuur, zoals *doctorandus*. De daadwerkelijke invoering van het bama-model gebeurt vanaf 2005.

2000 ◦ (B/NL) De Zuid-Afrikaanse diamantdelver De Beers, onbetwiste marktleider in de branche, bepaalt dat zijn ruwe diamanten voortaan worden voorzien van een ethische garantie, die inhoudt dat de diamanten niet afkomstig zijn uit oorlogsgebieden, en dat de opbrengsten niet zullen worden gebruikt voor oorlogshandelingen. Voortaan worden *bloeddiamanten* uit de diamantindustrie gebannen.

2000 ◦ (B/NL) Nederland en België staan centraal op de boekenbeurs van Tokio, de belangrijkste Aziatische beurs.

2000 ◦ (B/NL) De eerste literaire teksten verschijnen op de site van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL).

2000 ◦ (B/NL) De Nederlandse Taalunie lanceert het *Taalunieversum* (www.taalunieversum.org), een portaalwebsite voor de Nederlandse taal en literatuur, waar iedereen die behoefte heeft aan informatie over deze onderwerpen zijn zoektocht kan beginnen.

2000 ◦ (B/FR/NL/ZA) H.L. Cox, e.a. publiceren *Van Dale Spreekwoordenboek: Nederlands, Fries, Afrikaans, Engels, Duits, Frans, Spaans, Latijn* (derde druk: de eerste druk uit 1988 bevatte vier talen).

2000 ◦ (FR) Friesland viert 'Simmer 2000', waarvoor alle geëmigreerde Friezen uitgenodigd worden.

2000 ◦ (FR) Publicatie van het *Juridysk Wurdboek/Juridisch Woordenboek Nederlands-Fries.*

2000 ◦ (NL) Nieuwe muntingen zijn: *beleidsporno* 'bureaucratische stukken zonder inhoud' van Ankie Verlaan, voormalig plaatsvervangend directeur Voortgezet Onderwijs bij het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen; *combiroes* 'roes die ontstaat door gecombineerd gebruik van alcohol en drugs' van Ton Nabben en Dirk J. Korf, samenstellers van *De combiroes. Gecombineerd gebruik van alcohol met cannabis, cocaine, XTC en amfetamine*; en *plassticker* 'sticker met een afbeelding die verandert als erop wordt geplast' van de uitvinder Guus Welling uit Utrecht.

2000 ◦ (NL) Paul Scheffer publiceert in NRC *Handelsblad* een essay getiteld 'het multiculturele drama', waarvan de titel spreekwoordelijk wordt.

2000 ◦ (NL) Joop van der Horst en Fred Marschall publiceren

Korte geschiedenis van de Nederlandse taal; J. Heemskerk en W. Zonneveld publiceren het *Uitspraakwoordenboek*; en Ewoud Sanders en Koos Metselaar publiceren het *Stijlboek* NRC *Handelsblad*.

2000 ◦ (NL) Gerrit Komrij wordt gekozen tot eerste Dichter des Vaderlands.

2000 ◦ (NL) De politie weigert een klacht van de Nederlandse Turk C. Sofuoğlu serieus te onderzoeken. Volgens Sofuoğlu horen uitdrukkingen als *aan de Turken overgeleverd zijn* en *rijden als een Turk* door hun beledigende karakter niet in het woordenboek van Van Dale thuis (zie 2006 voor soortgelijke bezwaren tegen *neger*).

2000 ◦ (NL) Bisschop Wiertz van Roermond, die twee jaar eerder tegen het gebruik van dialect in de liturgie was, gaat voor in een dialectmis te Vaals.

2000 ◦ (NL) Negatief advies van de Taalunie over de erkenning van het Zeeuws als streektaal volgens het Europees handvest; de protesten daartegen lopen in 2006 nog steeds. In de discussie die ontstaat, ziet de Stichting Het Brabants (zie 2003) voorlopig af van een aanvraag om erkenning bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Zowel in de kring van voorstanders van erkenning van het Nedersaksisch als in die van het Limburgs wordt druk gewerkt aan de erkenning van de volgende fase.

2000 ◦ (NL) Verschijning van het eerste deel van het *Woordenboek van de Overijsselse Dialecten*.

2001 ◦ (B) H. J. Claeys publiceert een *Vlaams dialectenwoordenboek*. Met Vlaams worden hier de Belgisch-Nederlandse dialecten bedoeld.

2001 ◦ (B/NL) Dit jaar stond in het teken van de *MKZ-crisis*, de *cafébrand* in Volendam of de *nieuwjaarsbrand*, en natuurlijk de *WTC-ramp*, waarbij twee vliegtuigen met *zelfmoordkapers* in de Twin Towers van het World Trade Centre in New York vlogen, en een vliegtuig neerstortte op het Pentagon. *9/11* 'Nine-Eleven' (dan wel *11/9*) wordt een begrip, en nog jaren later wordt er geschreven over *massaterrorisme*, *bioterreur*, *poederbrieven* en *schoenbommen*. Andere dingen die in het nieuws zijn, zijn *Balkansyndroom*, *breezers*, *euroflatie*, *flitsscheiding*, *speeddaten* en *sms-bommetjes*, die door de politie gestuurd worden naar gestolen gsm's. In België schrijft de minister van Maatschappelijke Integratie een prijsvraag uit, waarin hij vraagt om een minder negatief woord ter vervanging van *bestaansminimum* en *bestaansminimumtrekker*. De nieuwe term waarvoor hij kiest, is *leefloon*, met de afleidingen *leefloongerechtigden* en *leefloontrekkers*. In Vlaanderen worden verder *bestemmingszones* aangewezen, waardoor woningen, straten en zelfs dorpen *zonevreemd* verklaard worden: een woonhuis ligt dan bijvoorbeeld in een landbouwzone. De oplossing wordt gevonden in het omzetten van een perceel in een woonzone, een zogenoemde *woonkorrel*, maar daarvoor moeten *planbaten* worden betaald. In de Nederlandse politiek zijn de *antiglobalisten* (die zich richten tegen de globalisering of mondialisering) en de *leefbaren* en *leefbaarheidspartijen* in het nieuws. Tot slot wordt de naam *dreuzel* onder de jeugd een scheldwoord; *dreuzel* is een vertaling door Wiebe Buddingh' van het Engelse *muggle*, uit de Harry Potter-boeken. Het jaar 2001 heeft ook drie nieuwe uitdrukkingen opgeleverd, namelijk *de bob zijn*, *make no mistake* en *kijken of je gras in de ArenA ziet groeien*.

2001 ◦ (B/NL) Larry Sanger, Ben Kovitz en Jimmy Wales beginnen in het Engels de Wikipedia, met als doel om op basis van het wiki-concept op het web (internet) een complete, rechtenvrije encyclopedie te creëren. Het wiki-concept houdt in dat de inhoud van iedere pagina door iedere willekeurige bezoeker kan worden bewerkt. Het resultaat is een nuttige, snelgroeiende, sterk op de actualiteit inspelende encyclopedie (die in september 2006 edities heeft in 229

talen). In 2001 gaat ook de Nederlandstalige Wikipedia van start. Deze passeert in augustus 2003 de 10.000 artikelen, in oktober 2005 de 100.000 en in september 2006 de 230.000 (de Engelse telt er dan ruim 1,4 miljoen). In 2006 bestaan er ook Drentse, Nedersakische, Limburgse, West-Vlaamse, Friese, Papiamentse en Afrikaanse Wikipedia's. Het bijbehorende WikiWoordenboek of Wiktionary, gestart in 2004, is in 2006 nog niet zo ver ontwikkeld.

2001 ◦ (B/NL) De zoekmachine Google opent een archief met de meerderheid van de nieuwsgroepberichten van de afgelopen twintig jaar. Dit maakt allerlei soorten taalonderzoek mogelijk.

2001 ◦ (B/NL) Publicatie van drie delen *Aanvullingen* van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, en van het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, waarin de Nederlandse woordenschat uit de dertiende eeuw wordt beschreven.

2001 ◦ (B/NL) Marc de Coster publiceert het *Woordenboek van eufemismen en politiek correct taalgebruik*.

2001 ◦ (B/NL) De liturgische teksten en liederen van de Rooms-Katholieke Kerk van de afgelopen 32 jaar moeten worden herzien volgens de pauselijke instructie *Liturgiam Authenticam* ('authentieke liturgie'), waarin paus Johannes Paulus II heeft bepaald dat vertalingen zo dicht mogelijk bij de Latijnse bron moeten blijven. De vorige instructie, uit 1969, liet tekstdichters en vertalers veel meer vrijheid. Binnen vijf jaar moeten de bisschoppen een herziene versie van de liturgische teksten of een werkplan aan het Vaticaan presenteren. Onder andere het altaarmissaal en de geestelijke liederen (zie 1984) moeten worden aangepast, maar ook Bijbelvertalingen moeten worden herzien. Zo wordt het neutrale *mensen* of *broeders en zusters* in plaats van *broeders* niet geaccepteerd; het woord *gave* moet veranderd worden in *offer*, de letterlijke vertaling van het Latijnse *sacrificium*; en *moeder van Christus* moet *moeder van God* worden (voor het Latijnse *genetrix*).

2001 ◦ (B/NL) Ter gelegenheid van het zeventigjarig bestaan van het Genootschap Onze Taal verschijnt een cd-rom met alle nummers van het tijdschrift van 1932 tot 2000.

2001 ◦ (B/NL) Verschijning van het eerste elektronische wetenschappelijke tijdschrift voor de neerlandistiek *neerlandistiek.nl*.

2001 ◦ (FR) Omdat sinds 1998 het Europees Handvest voor Regionale of Minderheidstalen van kracht is, is in 2001 een nieuwe Bestuursafspraak ondertekend (zie 1989, 1995). Statuten van Friese culturele en maatschappelijke stichtingen en verenigingen kunnen sinds 2001 in het Fries worden gesteld, en het Fries kan officieel worden gebruikt bij belangrijke momenten als huwelijk, geboorte, het oprichten van een vereniging of stichting en het afleggen van de eed of belofte in een openbare functie.

2001 ◦ (FR) Verschijning van het *Handbuch des Friesischen*, onder redactie van H.H. Munske, het eerste wetenschappelijke overzichtswerk van het Fries in heden en verleden.

2001 ◦ (NL) Eind maart maken Willem-Alexander en Máxima hun verloving bekend op de Nederlandse televisie, waarbij Máxima bijzonder goed Nederlands blijkt te spreken, en waarbij ze de verwijzing van haar aanstaande naar een open brief van Videla, in verband met het verleden van Máxima's vader, 'een beetje dom' noemt – een uitspraak die direct gevleugeld wordt. In de rest van het jaar maakt Máxima de zogeheten *Máximatour*.

2001 ◦ (NL) Het belastingstelsel wordt herzien: het zogenoemde *boxenstelsel* wordt geïntroduceerd. Hierbij worden de verschillende inkomsten belast tegen verschillende tarieven in drie (tarief)boxen.

2001 ◦ (NL) De Haarlemse kantonrechter verrijkt het Nederlands

met het woord *privétisering*, 'het onderhouden van privécontacten op de werkplek'.

2001 ◦ (NL) Jelle de Vries publiceert *Onze Nederlandse spreektaal*. Als belangrijkste bijzonderheden van de spreektaal noemt hij constructies zoals: 'Derk *die* is voetballen'; 'de bevolking hunkert naar rust, maar niemand die *ze* die rust kan garanderen'; 'een aantal vogels *stonden* elkaar naar 't leven'; 'voor *hun* is dat allesbehalve leuk'; '*hun* zeggen dat'; 'kijk naar *je eigen*'; 'ze zegt *nooit geen* verkeerd woord over je'; 'dat is de vrouw *waar* ik *op* ga stemmen'; 'zij is twee jaar jonger *als* ik'; '*ken* je nagaan!'; 'de aanwezigen *worden* verzocht de zaal te verlaten'; 'Amsterdam en *haar* vele problemen'; 'die opmerking heeft *z'n* effect niet gemist'; 'weet jij *wat of* ze van plan is'; '*doe* jij dat even voor me checken'; 'de *enigste* keer'; 'de *grootste* helft'; 'Jan *z'n* glas'.

2001 ◦ (NL) Jacomine Nortier publiceert *Murks en straattaal. Vriendschap en taalgebruik onder jongeren*. Het Murks is een vorm van het Nederlands die in Utrecht gesproken wordt binnen groepen Nederlandse jongeren en waarbij de taal van allochtonen wordt geïmiteerd: de Nederlandssprekenden maken opzettelijk grammaticale fouten tegen hun moedertaal en doen de intonatie en het accent van allochtonen na. Murks wordt alleen gesproken als er geen allochtonen in de buurt zijn, en het spreken ervan geldt als stoer of leuk. In Utrecht worden vooral Marokkanen nagedaan (die Marokkaans-Arabisch of Berbers spreken) en niet Turken, maar de jongeren zien daartussen geen verschil; dat blijkt ook uit de benaming 'Murks', die afkomstig is van de jongeren zelf. In het Murks worden, anders dan in straattaal, weinig woorden uit de allochtone talen gebruikt, omdat het Murks alleen door Nederlanders wordt gesproken die weinig contact met allochtonen hebben.

2001 ◦ (NL) Verschijning van het *Chronologisch woordenboek: de ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen* van Nicoline van der Sijs, waarin 18.000 woorden op chronologische volgorde de revue passeren, aangevuld met analyses van woordgroepen.

2001 ◦ (NL) Benoeming van een streektaalfunctionaris in Limburg en Zeeland en van een bijzonder hoogleraar Gronings.

2001 ◦ (NL) Tweeëndertig verhalen over *Jip en Janneke* van Annie M.G. Schmidt verschijnen in het Twents als *Jipke en Jannöaken*.

2001 ◦ (NL) De oprichting van een Nederlands Instituut te Madrid.

2001 ◦ (NL) Er wordt besloten tot de opname van ongeveer 300 islamitische gebaren in de Nederlandse gebarentaal, samen te stellen in overleg met dovenorganisaties uit Marokko. Voor religieuze rituelen zijn er namelijk te weinig gebaren. Voor de woorden 'Koran' en 'ramadan' is er wel een gebaar, maar bijvoorbeeld niet voor de woorden die bij de vijf zuilen van de islam horen, of woorden met betrekking tot wasrituelen. Ook voor de maanden van een islamitisch jaar zijn in Nederland geen gebaren. In dit jaar zendt Teleac de eerste Nederlandse televisiecursus Gebarentaal uit.

2001 ◦ (NL) De Stichting Ideële Reclame (SIRE) begint een campagne om de aandacht te vestigen op de problemen van mensen met een leesstoornis. SIRE spreekt zelf van een 'dyslexie-champagne'.

2001 ◦ (NL) De Tweede Kamer besluit dat de *Handelingen* niet langer gezuiverd hoeven te worden van beledigingen, scheldwoorden, vloeken en andere onwelvoeglijke taal (zie 1934). In 2006 verschijnt *Over lijken. Ontoelaatbaar taalgebruik in de Tweede Kamer*, met een overzicht van de schrappingen in de loop van de jaren. Overigens vindt er nog steeds zelfregulering plaats: zo gebruikt Kamer-voorzitter Weisglas in 2006 *nullig* als de Tweede Kamerversie van *lullig*.

2001 ◦ (NL) De Werkgroep Europa van de Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren publiceert een rapport over onder andere het gebruik van Engels in het onderwijs, waarin men stelt: 'Binnen de werkgroep wordt bij een verdere, ongecontroleerde opmars van het Engels als taal van instructie in het hoger onderwijs en als taal van wetenschap een functieverlies voor het Nederlands voorzien. Dat functieverlies zal bovendien naar de mening van de werkgroep gepaard gaan met een verlies aan prestige. De werkgroep voorziet dat, als er geen gericht beleid wordt ontwikkeld, niet alleen de status en het prestige van het Nederlands, maar ook – gezien deficiënties in de kennis van het Engels bij docenten en/of studenten – de kwaliteit van het onderwijs en van de examens in het geding zal zijn.'

2001-2002 ◦ (B/NL) In het cursusjaar 2001-2002 worden aan Nederlandse universiteiten meer dan vijfhonderd cursussen in het Engels gegeven, en er worden meer dan veertig volledig Engelstalige opleidingen aangeboden door de hogescholen. Terwijl de Nederlandse overheid het gebruik van Engels stimuleert, wil de Vlaamse overheid dat juist aan banden leggen door het aanbod van Engelse cursussen in het hoger onderwijs tot 20 procent te beperken. Uit onderzoek in 2004 blijkt dat 60 procent van de docenten aan de Groningse faculteit voor economie en bedrijfskunde onvoldoende taalvaardigheid in het Engels bezit. Toch worden er in 2006 in Nederland maar liefst 1150 Engelstalige hbo- en universitaire opleidingen gegeven.

2001-2005 ◦ (B/NL) Verschijning van *Taal in stad en land* (TISEL), een reeks van zevenentwintig dialectboeken onder redactie van Nicoline van der Sijs (Den Haag/Tielt).

2002 ◦ (B) F. Debrabandere publiceert het *West-Vlaams etymologisch woordenboek*.

2002 ◦ (B) Dyab Abou Jahjah, de voorzitter van de Arabische Europese Liga, vindt dat het Arabisch, naast het Frans, Nederlands en Duits, de vierde officiële taal van België moet worden. Er zijn nu zo veel Belgen die Arabisch spreken dat erkenning volgens hem gerechtvaardigd is (zie 2005).

2002 ◦ (B/NL) Invoering van de euro als officiële munteenheid van twaalf lidstaten van de EU. Hierdoor raakt de oude muntterminologie (*gulden*, *dubbeltje*, *kwartje*, *rijksdaalder*, *riks*) in één klap verouderd. Dit houdt overigens niet in dat spreekwoorden met de oude muntnamen verdwijnen; zo leeft nog steeds het oudere *oortje* in *hij heeft zijn laatste oortje versnoept* voort, terwijl het oortje als munt allang in de vergetelheid is geraakt. Het woord *cent*, soms in de combinatie *eurocent*, blijft in gebruik na de invoer van de euro. In dit jaar zijn volgens de jaarboeken de zinsnede *maar nu even niet* uit de reclame van Center Parcs en de uitspraak van George Bush *de as van het kwaad* algemeen bekend geworden. Nieuwe woorden uit 2002 zijn *bermmonument*, *bling-bling*, *bolletjesslikkers*, *bouwfraudecommissie*, *chicklit*, *flitsmelding*, *levensloopregeling*, *verlofknip* en *zorgcompensatie*. *Mms* wordt tot slot de opvolger van *sms*.

2002 ◦ (B/NL) A. Quak en J.M. van der Horst publiceren een *Inleiding Oudnederlands*, het eerste overzichtswerk over wat er bekend is van het Oudnederlands.

2002 ◦ (B/NL) Heruitgave van J.G.M. Moormann (1932-1934), *De geheimtalen*, met een derde deel met nagelaten bronnen, een inleiding van Enno Endt en nieuwe registers.

2002 ◦ (B/NL) Van Dale en Onze Taal beginnen met *Taalpost*, een e-mailnieuwsbrief over taal.

2002 ◦ (B/NL) Verschijning van *Wijzer van geografische namen* van Jan van Groesen en Gerard Verhoeven, die de *Buitenlandse aardrijkskundige namen in het Nederlands* van de Taalunie (zie 1993) nader uitwerken. Ze gaan uit van de endoniemen: de namen zoals die in de landen zelf worden gebruikt, maar

vermelden ook de vormen die in Nederland gangbaar zijn, de exoniemen, bijvoorbeeld Turijn voor Torino.

2002 ◦ (FR) De popgroep Reboelje krijgt de eerste Bernlef-prijs voor Friese vocale muziek.

2002 ◦ (FR) Het Berie foar it Frysk vraagt met het oog op de nieuw op te stellen raads- of collegeprogramma's aan alle zevenentwintig Friese gemeenten op het vasteland met 'Tien actiepunten Friese taal en cultuur' aandacht voor het beleid op dit terrein.

2002 ◦ (NL) In de Nederlandse politiek is het jaar 2002 extreem roerig, en dat is aan het aantal nieuwe woorden en uitdrukkingen af te lezen, zie kader 6.14.

6.14 *Nieuwe woorden en uitdrukkingen in het roerige politieke jaar 2002*

De uitspraak van Willem-Alexander *het is ook maar een mening*, als reactie op het rapport van de historicus M. Baud over de rol van de vader van prinses Máxima, wordt door velen overgenomen. De meeste invloed op het taalgebruik heeft echter Pim Fortuyn gehad. In november 2001 wordt hij met overweldigende meerderheid door Leefbaar Nederland gekozen tot lijsttrekker, waarop hij bedankt met *at your service* en zegt *er zin an te hebben*. Daarna treedt hij met ruzie af (nadat hij de islam 'een achterlijke cultuur' heeft genoemd) en richt hij de LPF, de Lijst Pim Fortuyn op, waarbij zijn motto is *ik zeg wat ik denk en ik doe wat ik zeg*. In maart publiceert hij *De puinhopen van acht jaar Paars*, wat definitief voor de *ontpaarsing* van de Nederlandse politiek zorgt. Vervolgens klaagt Fortuyn erover dat hij door de pers wordt *gedemoniseerd*, en zegt *mens, ga toch koken* tegen een vrouwelijke journalist. Nadat Fortuyn op 6 mei is doodgeschoten door Volkert van der G., doet de voorzitter van de LPF de controversiële uitspraak: *de kogel kwam van links*. Bij de verkiezingen hierna, waarbij de Nieuwe Politiek komt te staan tegenover de Oude Politiek, worden *condoleancestemmen* en *piëteitsstemmen* uitgebracht, en sommige volgelingen van Pim, de *fortuynisten*, blijken *een lijntje met Pim* te hebben en te handelen *in de geest van Pim*, want *Pim had het zo gewild*. De nieuwe voorzitter Mat Herben en later ook anderen ontvangen een *kogelbrief*, waarin de schrijver de opmerkelijke samenstelling *garnalenhersens* bezigt, waarmee hij onthult een Indische achtergrond te hebben: het woord is een letterlijke vertaling van Indonesisch *kepala oedang*, dat wordt gebruikt voor 'oliedom' en dat is samengesteld uit *kepala* 'hoofd, kop, hersens' en *oedang* 'garnaal'.
Nieuw is de herintroductie van het begrip *haatzaai*; als juridische term is dit in Nederlands-Indië gevormd (zie 1914) en het verwees in de twintigste eeuw naar de situatie in Nederlands-Indië. Sinds het begin van de eenentwintigste eeuw verwijst *haatzaai* echter naar Nederlandse toestanden. In 2002 wordt imam Fawaz van de moskee in Den Haag ervan beticht 'haatzaaiende preken' te hebben gehouden – preken waarin tot geweld wordt opgeroepen tegen 'de vijanden van de islam'. Later worden ook andere imams hiervan beschuldigd. *Haatzaai* moet bij de wet verboden worden, vinden diverse politici, onder wie Pim Fortuyn. De moord op hem geeft de verbreiding van het begrip *haatzaai* in Nederland een nieuwe impuls: op 14 mei 2002 doen de juristen Spong en Hammerstein aangifte wegens het 'haat zaaien' door diverse politici, waardoor die zouden hebben bijgedragen aan het scheppen van een sfeer waarin de moord op Pim Fortuyn mogelijk werd. Sinds 2002 staat *haatzaai* hoog op de politieke agenda. In januari 2005 verschijnt een nota van de Tweede Kamerfractie van het CDA met onder andere het voorstel om *haatzaaiers* burgerrechten te ontnemen.
Twee nieuwe woorden uit 2002 die door andere politici dan Pim Fortuyn zijn verzonnen, zijn *onthanen* van Jeltje van Nieuwenhoven en *prullenbakkeren* van Johan Remkes: 'het Strategisch Accoord staat wat mij betreft niet op losse schroeven en wordt

niet *geprullenbakkeerd'* – waarschijnlijk bedoelt hij de al langer gebruikte ambtelijke term *prullenmanderen*. Markant is *kut-Marokkanen*, gebruikt door Rob Oudkerk, gemeenteraadslid voor de PvdA in Amsterdam. Tot slot wordt Annie M.G. Schmidts kinderfeuilleton *Jip en Janneke*, gepubliceerd vanaf 1952, van stal gehaald door de voorzitter van de VVD, Bas Eenhoorn. Hij verwijt fractievoorzitter in de Tweede Kamer Hans Dijkstal dat hij in langdradige zinnen spreekt, zonder daarin duidelijk te maken wat de VVD-standpunten zijn. Kortom: de campagne moet duidelijker en feller, Dijkstal moet in 'Jip en Janneke-taal' uitleggen waar de VVD voor staat. In 2005 wordt *jip-en-janneketaal* opgenomen in Van Dale.

2002 ◦ (NL) Imams met een verblijfsvergunning worden verplicht om een inburgeringscursus (inclusief een cursus Nederlands) te volgen, maar in de volgende jaren blijkt dat hun kennis van het Nederlands vaak zeer gering is. In 2004 blijkt dat in vijf van de vijfhonderd moskeeën in Nederland af en toe een preek in het Nederlands wordt gehouden. Dat is veel te weinig, vindt de Rotterdamse imam Soekirman. De belangrijkse reden dat er meer Nederlands te horen moet zijn in de moskee is dat de imam anders geen jongeren meer aan zich bindt. De moslimjongeren in ons land spreken inmiddels beter Nederlands dan Arabisch. In Rotterdam geeft imam Soekirman één keer per maand een Nederlandse preek, waarheen gelovigen uit het hele land trekken.

2002 ◦ (NL) Verschijning van *Babylon aan de Noordzee*, onder redactie van Guus Extra en Jan Jaap de Ruiter. Het geeft een overzicht van de talen van de belangrijkste allochtone bevolkingsgroepen die de afgelopen decennia hun intrede in de Nederlandse samenleving hebben gedaan: Arabisch, Berbers, Chinees, Hindi en Sarnami, Italiaans, Koerdisch, Moluks Maleis, Papiamentu, Portugees, Romanes, Servisch, Kroatisch en Bosnisch, Somalisch, Spaans, Sranan en Turks.

2002 ◦ (NL) Erik Bindervoet en Robbert-Jan Henkes publiceren de 'vernederlandsing' van een van de ingewikkeldste en ontoegankelijkste werken van de moderne literatuur, het 'onvertaalbare' *Finnegans wake* van de Ierse schrijver James Joyce (1939). Het Nederlands dat hier en daar in het originele werk voorkomt, zoals 'rookworst' en 'varkenspootjes', is door de vertalers weergegeven met Anglo-Iers; verschillende soorten Engels zijn onder meer weergegeven met Surinaams, Fries en het Negerhollands van Sint-Thomas (zie 1665).

2002 ◦ (NL) Guus Hiddink zet Nederland op de kaart voor de Koreanen, omdat hij ervoor zorgt dat het Zuid-Koreaanse voetbalteam de halve finale van het WK voetbal haalt. Hierdoor trekt in de volgende jaren de Koreaanse elite naar Nederland als een soort bedevaartsreis. Van de website van zijn club PSV verschijnt een Koreaanse versie.

2002 ◦ (NL) Verschijning van *Hebreeuwse en Jiddisje woorden in het Nederlands*, samenstelling H. Heikens e.a., waarin een voorstel wordt gedaan voor de spelling van woorden die zijn geleend uit genoemde talen.

2002 ◦ (NL) Het Evangelie volgens Lucas verschijnt in het Achterhoekse dialect, mede onder auspiciën van het Staring Instituut. Hierin is niet gebruikgemaakt van de WALD-spelling (gebruikt in het *Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse dialecten*), die al jaren wordt gepropageerd door dit instituut.

2002 ◦ (ZA) Voor de lexicografische beschrijving van de elf officiële talen in Zuid-Afrika wordt het programma TshwaneLex ontwikkeld; versie 1.0 is klaar in september 2005, versie 2.0 in juli 2006.

2003 ◦ (B) Het tijdschrift *Nederlands van Nu* (zie 1979) wordt onderdeel van *Neerlandia. Nederlands-Vlaams Tijdschrift voor Taal, Cultuur en Maatschappij.*

2003 ◦ (B) De Vlaamse afzender van een poederbrief en een dreigbrief wordt ontmaskerd door een dictee. In beide brieven spelde de afzender het woord *buurt* als 'buirt', een schrijfwijze die de verdachte later ook gebruikte in een dictee dat hij van de politie moest maken. Zie kader 6.14 voor een vergelijkbaar Nederlands geval.

2003 ◦ (B) In België bestaat een eigen Vlaamse uitspraakvariant, de duidelijk omlijnde norm van de Vlaamse Radio- en Televisieomroep (VRT). In het VRT Taalcharter uit 2003 valt te lezen: 'De VRT wil de norm voor de Belgische variant van de Nederlandse standaardtaal zijn en blijven. Hij hanteert daarom een aantrekkelijke, duidelijke en correcte standaardtaal die rekening houdt met en afgestemd is op de kijkers en de luisteraars.' In de praktijk bezit de VRT-norm de volgende bijzonderheden. De *ee* en *oo* zijn zuivere eenklanken en de *v*, *z*, *g* worden niet als *f*, *s*, *ch* uitgesproken – in de zuidelijke standaardtaal klinkt de *g* zacht.

2003 ◦ (B) Uit een samenvoeging van enkele bestaande, samenwerkende faculteiten ontstaat de Universiteit Antwerpen.

2003 ◦ (B) Het Belgische bedrijf Imro (International Marketing & Research Organization) opent een callcenter in Bulgarije: een kleine vierhonderd Bulgaarse werknemers krijgen een intensieve cursus Nederlands en beantwoorden vervolgens alle telefonische vragen die bij het bedrijf binnenkomen.

2003 ◦ (B) Roland Willemyns schrijft *Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden.*

2003 ◦ (B) Ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van *Het Belang van Limburg* laat deze krant, als eerste in het Nederlandse taalgebied, de complete tekst uit die 125 jaar (1879-2003) digitaliseren. In 2005 wordt dit bestand via Limburgse openbare bibliotheken ter beschikking gesteld van het publiek.

2003 ◦ (B/NL) Publicatie van *Het Nederlands vroeger en nu* door Guy Janssens m.m.v. Ann Marynissen; en van het *Vlaams-Nederlands woordenboek* door Peter Bakema, Patricia Defour e.a.

2003 ◦ (B/NL) Kenmerkend voor 2003 zijn volgens de jaarboeken woorden zoals *allochtonenstop* (uit de koker van Leefbaar Rotterdam), *botoxen*, *cameratelefoon*, *extreme make-over*, *googelen*, *hobbykip*, *Mabelgate*, *meerpleger*, *opseksen*, *phishing*, SARS en het *coronavirus*. Het BNN-programma *Neuken doe je zo* maakt de uitdrukking ... *doe je zo* spreekwoordelijk. Theo van Gogh noemt moslims – zeker niet als eerste: onder anderen Gerard Reve ging hem voor – *geitenneukers*, en haalt daarmee de buitenlandse pers (*goat fuckers*). Doordat het ROC Amsterdam overweegt om het dragen van gezichtssluiers te verbieden, komen de verschillende vormen van hoofddoeken of hoofdsluiers voor moslimvrouwen, ofwel *moslima's*, veelvuldig in het nieuws: de *hijab*, die een groot deel van het hoofd en de nek bedekt, de gezichtsbedekkende *chador* en *niqaab* met alleen een spleet voor de ogen, de het hele lichaam bedekkende *boerka* of *burka* met een soort kijkgaasje voor de ogen, de jurk voor buitenshuis *jilbab* en de lange zwarte cape uit Saudi-Arabië, de *abaya*. In dit jaar wordt *halalkaas* geïntroduceerd, Hollandse kaas voor moslims.
De meeste nieuwe woorden en uitdrukkingen heeft echter de Tweede Golfoorlog opgeleverd, de inval van Amerika in Irak: deze bliksemsnelle inval krijgt de codenaam *shock and awe*, en men laat *moabs* (bijgenaamd *the mother of all bombs*) vallen. President Bush spreekt van de *as van de wezels*, *coalition of the willing*, *intelligente oorlog* en de *routekaart naar de vrede*, een stappenplan om vrede in het Midden-Oosten te bewerkstelligen. Sommige militaire woorden uit de vorige oorlog wordt door de *embedded journalists* nieuw leven ingeblazen, zoals *bodybag-syndroom*, *friendly fire* en *eigen vuur*. De aardigste inbreng heeft de Iraakse minister van Informatie, Mohammed Saïd Al-Sahaf, die blijft ontkennen dat de Amerikanen

in Bagdad zijn, terwijl op de achtergrond de Amerikaanse tanks te zien zijn. Dit levert hem onder meer de bijnaam *Comical Ali* en *Bagdad Bob* op. *Sahafisme* 'groteske leugen' wordt spreekwoordelijk. In dit jaar raken allerlei Arabische woorden bij een groter publiek bekend.

(B/NL) Ewoud Sanders publiceert *Van Nergenshuizen tot Absurdistan: verzonnen plaatsnamen in het Nederlands*, een inventarisatie en analyse van woorden en uitdrukkingen als *hij is van Knijphuizen* 'hij is gierig', *naar Worms varen* 'dood zijn', *Moffrika* 'Duitsland' (al sinds begin negentiende eeuw in zwang), *naar Bommelskont, drie uren boven de hel, waar de honden met hun gat blaffen* (als afschepend antwoord op de vraag 'Waar ga je heen?'), *Mongazon* (als vakantiebestemming: mijn gazon) en *Erps-Kwerps* 'gehucht waar nooit iets gebeurt'.

2003 ◦ (B/NL) Uit een enquête blijkt dat lezers van *Onze Taal* en andere taalgebruikers zich het meest ergeren aan het volgende taalgebruik:

1 *Kennen* in plaats van *kunnen*.
2 *Kunnen* in plaats van *kennen*.
3 *Hun* als onderwerpsvorm: *Hun zijn maandag naar de kermis geweest*.
4 Omschrijvend doen: *Doe jij even de aardappelen schillen?*
5 *Dan* in plaats van gelijkheid-aanduidend *als*: *even groot dan*.
6 Vergrotende trap met *als*: *groter als*.
7 Dubbele ontkenning: *je hebt nooit geen geld bij je*.
8 *Hun* na voorzetsel: *met hun*.
9 *Wat* in plaats van het betrekkelijk voornaamwoord *dat*: *het beleid wat de gemeente voert*.
10 Verbuiging van versterkende bijwoorden: *hele grote honden, erge leuke dagen*.
11 Overtreffende trap met *meest*: *het meest natuurlijk*.
12 *Hen* als meewerkend voorwerp: *hij gaf hen een cadeau*.
13 Lidwoord bij namen van bedrijven: *de C&A*.
14 Meewerkend voorwerp als onderwerp van passieve zin: *de bewoners worden gevraagd*.
15 Een *aantal* + meervoudige persoonsvorm: *er komen een aantal mensen*.
16 *Zo minimaal/optimaal mogelijk*.
17 *Een van de* + meervoudig woord + *die* + enkelvoudige persoonsvorm: *het gaat om een van de jongens die goed kan voetballen*.

Uit ingezonden brieven naar *Onze Taal* blijkt voorts dat mensen zich ergeren aan de stemloze uitspraak van *z* en *v*: /sien/ en /foor/ voor *zien* en *voor* e.d., aan het Poldernederlands (zie 1997), aan de Gooise *r* (zie 1938) en aan het verkeerd leggen van de klemtoon (*normalíter*).

2003 ◦ (B/NL) Er wordt een amendement over minderheidstalen aan het ontwerp van de Europese grondwet toegevoegd: 'De unie zal haar taalkundige en culturele verscheidenheid respecteren, en zal ervoor zorgen dat het culturele erfgoed bewaakt en gestimuleerd wordt.' Desalniettemin wordt besloten dat Europese patenten niet meer in elf talen gepubliceerd hoeven te worden. Men kan voortaan volstaan met het Engels, Duits of Frans, plus een korte samenvatting in alle Europese talen. Een Europees patent wordt daarmee de helft goedkoper.

2003 ◦ (B/NL) Het tijdschrift *Onze Taal* vraagt de lezers in het juli/augustusnummer welke woorden zij in het afgelopen jaar opvallend lelijk of juist erg mooi vonden; zie kader 6.15.

6.15 ***Het mooiste woord***

Het tijdschrift *Onze Taal* (OT), dat veel post krijgt over woorden en uitdrukkingen waaraan mensen zich ergeren, en ook wel

over woorden die men mooi vindt, roept in juli/augustus 2003 zijn lezers op te melden welke woorden zij in het afgelopen jaar opvallend lelijk of juist erg mooi vonden.

Al in het decembernummer van 1997 had het blad een rijtje taalprominenten onder meer naar het 'ergste' en het 'mooiste' woord van dat jaar gevraagd. Als 'ergste' woorden van 1997 werden toen genoemd: *digitale snelweg, versterven, ecodrugs, uitgeprocedeerde asielzoekers, emotie-tv, geforceerd downloaden, Begaclaims, montignaccen, zelfdoding, en dan heb ik zoiets van, homohuwelijk* en *belegging*; als 'mooiste' woorden van 1997: *euroshopper, cool, soul food, kaalplukteams, elandproef, winds, kunstkind, blij* (als vertaling van *gay*), *hallelujah, jawohl!* en *versterven*.

In het aprilnummer 2004 van *Onze Taal* analyseert Marc van Oostendorp de uitkomst van de OT-enquête, die ook aan de lezers van *Taalpost* was voorgelegd, gecombineerd met de uitkomst van een peiling onder bezoekers van het Meertens Instituut (waarbij, anders dan bij OT, was gezegd vooral op de klank te letten). Het meest genoemd als 'mooiste' woord is *desalniettemin*; betrekkelijk vaak genoemd werden ook *fluweel, ooievaar, vlinder, bollebozen, dommelen, melancholie, konijn, kabbelen, lanterfanten, slampamper* en *wielewaal*. De vraag naar lelijke woorden in dezelfde enquêtes geeft als toppers *het kan niet zo zijn dat, zeg maar, absoluut, implementatie, zich irriteren aan, middels, doei, we gaan ervoor, kids, meerdere* en *hun zeggen*. Het is duidelijk – en dit zal de mooistewoordverkiezingen parten blijven spelen – dat men zich zeker zo sterk laat leiden door de klank van de woorden als door de begrippen die ze aanduiden. Van Oostendorp concludeert dat bij de keuze van 'mooie' woorden de voorkeur voor bepaalde klanken en ritmes een grote rol speelt.

Verkiezingen van 'mooiste' en, in veel mindere mate, 'ergste' of 'lelijkste' woorden worden een rage. De resultaten van diverse mooistewoordverkiezingen, zoals geresumeerd door OT:

- *desalniettemin* (*Onze Taal* [en *Taalpost* en Meertens-bezoekers])
- *liefde* (TNS, NIPO; Radio Veronica)
- *vrijen* (*de Volkskrant*)
- *hosternokke* (Zeeland, een bastaardvloek)
- *kebilskop* 'masker' (Drente)
- *Habseligkeiten* 'spulletjes' (Duits)
- *Fingerspitzengefühl* (Duits, gekozen door Nederlanders)
- *achenebbisj* (Amsterdam, gekozen door *Parool*-lezers)
- *houdoe* (Brabant, *Brabants Dagblad, Eindhovens Dagblad* en *BN/DeStem*)
- *babbelegoegies* 'praatjes, malligheden' (Drents, *Dagblad van het Noorden*)
- *schóttelslet/sjôttelsplak* 'vaatdoek' (Limburg, *Dagblad De Limburger*)
- *babbelegûchjes* 'fratsen' (Friesland, *Leeuwarder Courant*)
- *ferdivedaasje* 'amusement' (Friesland, Omrop Fryslân)
- *huulbessem* 'stofzuiger' (Gelderland, *De Gelderlander*)
- *snoetjeknovveln* 'zoenen' (Groningen, *Dagblad van het Noorden*)
- *goodgoan* 'heb vrede, shalom' (Twente, Van Deinse Instituut voor de streekcultuur en *Tubantia*)
- *warskippertje* 'logé' (West-Friesland, *Skroivendevort*)
- *goesting* 'lust, zin' (Vlaanderen, VRT-radio)
- *fitematrulle* 'dadel, vagina' (Brugge, *Brugge die Scone*)
- *wrikkelgat* 'iemand die niet kan stilzitten' (West-Vlaanderen, Radio 2)

Inmiddels zijn, in 2005, ook de mooiste *plaatsnamen* in het vizier gekomen. In juli/augustus van dat jaar meldt OT dat als mooiste Nederlandse plaatsnaam *Doodstil* in Groningen is gekozen, voor *Waterlandkerkje, Muggenbeet* en *'s-Hertogenbosch*. De mooiste Belgische – of liever Vlaamse – plaatsnaam is *Schellebelle* in Oost-Vlaanderen, voor *Sint-Job-in-'t-Goor, Scheldewindeke* en *Smeerebbe-Vloerzegem*. Het Limburgse *Roggel* werd de lelijkste plaatsnaam.

In de *Onze Taal Taalkalender* van 2004 wordt opgemerkt dat eind 1980 al uit een opstelwedstrijd van NRC *Handelsblad* over 'de tien

mooiste woorden in onze taal' als winnaar te voorschijn was gekomen: *liefde*. Hetzelfde gebeurde toen in 1997 Franse kinderen gevraagd werd naar het mooiste woord in hun taal: *amour*. Taalpublicist Ewoud Sanders schrijft in zijn overzicht van het taaljaar 2004 ten slotte: 'Ergerlijkste taalgebeurtenis van 2004: al dat geneuzel over het mooiste Nederlandse woord.'

2003 ◦ (NL) Met ingang van 1 januari worden allerlei nieuwe wetten van kracht, bijvoorbeeld dat de fietsaftrek voor werknemers verdwijnt en dat vrachtwagens verplicht zijn een *dodehoekspiegel* (*doblispiegel*) te hebben. Het meest bijzondere is dat vanaf dit moment het Nederlandse rechtssysteem geen enkele wet meer kent die in het Frans is opgesteld. Op 1 januari wordt ook de nieuwe Mijnbouwwet van kracht, die de oorspronkelijke *Loi concernant les Mines, les Minières et les Carrières* vervangt, die in 1810 door keizer Napoleon was uitgevaardigd.

2003 ◦ (NL) Suriname treedt als geassocieerd lid toe tot de Nederlandse Taalunie.

2003 ◦ (NL) Verschijning van het *Combinatiewoordenboek* van Piet de Kleijn, het eerste combinatorische woordenboek na Smyters uit 1620, waarin bij ieder trefwoord vermeld staat met welke woorden (van andere woordsoorten) het kan worden gecombineerd.

2003 ◦ (B/NL) Bij Van Dale verschijnt het zeer informatieve afkortingenwoordenboek *Afkortingen* van Theo de Boer en Marc de Smit.

2003 ◦ (NL) Onder redactie van Jan Stroop verschijnt *Waar gaat het Nederlands naartoe? Panorama van een taal.*

2003 ◦ (NL) Verschijning van het eerste deel van het *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* onder redactie van Marlies Philippa met Frans Debrabandere en Arend Quak. Deel twee verschijnt in 2005.

2003 ◦ (NL) Het woordenboek *Nederlands als tweede taal* van Van Dale is het eerste dat gericht is op volwassenen die het Nederlands niet als moedertaal hebben.

2003 ◦ (NL) Verschijning van een *Woordenboek Nederlands-Arabisch/Arabisch-Nederlands.*

2003 ◦ (NL) Ariane Zwiers geeft een taalkundige beschrijving van achttiende-eeuwse Jiddische teksten in *Kroniek van het Jiddisj. Taalkundige aspecten van achttiende-eeuws Nederlands Jiddisj.*

2003 ◦ (NL) Van de honderd populairste websites onder Nederlanders zijn er volgens onderzoeksbureau Multiscope 84 Nederlandstalig. Uit ander onderzoek komt naar voren dat het Nederlands op wereldniveau de tiende taal is op weblogs.

2003 ◦ (NL) De naamkundigen Gerrit Bloothooft, Emma van Nifterick en Doreen Gerritzen gaan in hun boek *Over voornamen* in op de verschillen tussen vroeger en nu. Ze doen dit aan de hand van gegevens van de Sociale Verzekeringsbank, die een paar jaar geleden zijn databanken openstelde voor onderzoek. Al die nieuwe gegevens maakten het niet alleen mogelijk om te kijken naar de herkomst en populariteit van namen, maar ook naar hun sociale spreiding. De Nederlandse top-10 ziet er voor 2003 (januari-september) als volgt uit (spellingvarianten zijn samengenomen):

> Meisjes: 1. Sanne, 2. Lisa, Liza, 3. Emma, 4. Anne, 5. Iris, 6. Sara(h), 7. Isa, 8. Sophie, Sofie, 9. Julia, 10. Fleur.
> Jongens: 1. T(h)omas, 2. Lucas, Lukas, 3. Daan, 4. Tim, 5. Lars, 6. Ri(c)k, 7. Luuk, Luc, 8. T(h)om, 9. Max, 10. Sem.

Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat steeds meer Amerikanen hun pasgeborene noemen naar hun favoriete merk. In 2000 werden 49 Canons, 11 Bentley's en 1 Xerox geboren,

en... 1 Gouda, genoemd naar de Nederlandse kaas.

2003 ◦ (NL) De Nederlandse Islamitische Bond voor Ouderen (Nisbo) gaat voor betrekkelijk weinig geld inburgeringscursussen organiseren in Turkije.

2003 ◦ (NL) De Stichting Het Brabants wordt opgericht, die onder meer pleit voor officiële erkenning van het Noord-Brabants als streektaal. Er wordt een streektaalconsulent in Zeeland benoemd. Onder eindredactie van K. Fraanje verschijnt een *Supplement Woordenboek der Zeeuwse dialecten*.

2003 ◦ (ZA) Verschijning van het *Etimologiewoordeboek van Afrikaans*, Stellenbosch, en van het *Elektroniese Woordeboek van die Afrikaanse Taal*, een cd-rom van het WAT van de letters A-O.

2004 ◦ (B/NL) Dit jaar zijn volgens de jaarboeken in het nieuws *asielzoekerspardon*, *asobak* (als pejoratieve benaming van een terreinwagen in het stadsverkeer), *bibliothriller*, *duocel*, *importbruid*, *klapkogel*, *onthoofdingsvideo*, *pafpaal*, *rookpaal* of *rookzuil* als de enige toegestane plaats om te roken op stations, *respectbandje*, *vluchtbewaker* en *vogelgriep*. De moord van Murat D., die zijn conrector doodschiet, wordt *eerwraakmoord* genoemd. In Vlaanderen komt een *superministerraad* of een *megaministerraad* een aantal malen bijeen voor een buitengewone vergadering van het Belgische kabinet over een bepaalde beleidskwestie. Nadat Theo van Gogh met Ayaan Hirsi Ali de film *Submission* heeft gemaakt, waarin als protest tegen het geweld tegen moslimvrouwen een naakte vrouw wordt getoond met Koranteksten op haar lichaam geprojecteerd, wordt Theo van Gogh vermoord door een moslimextremist. Na deze moord wordt in Amsterdam een *kabaalwake* gehouden. Minister-president Balkenende wil een *normen- en waardenshow* op televisie. Tot slot wordt de *familie Flodder* als prototype van een asociale familie verdrongen door de *Tokkies*.

2004 ◦ (B/NL) Oprichting van het culturele centrum het Vlaams-Nederlands huis De Buren in Brussel.

2004 ◦ (B/NL) De Centrale voor Taal- en Spraaktechnologie (TST-centrale) wordt opgericht, bekostigd door de Nederlandse Taalunie en ondergebracht bij het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden. De TST-centrale geeft informatie over en toegang tot digitale taalkundige bronnen. Met ingang van 2005 gaat STEVIN (Spraak- en Taaltechnologische Essentiële Voorzieningen In het Nederlands) van start, een onderzoeks- en stimuleringsprogramma voor Nederlandstalige taal- en spraaktechnologie, gefinancierd door de Vlaamse en de Nederlandse overheid.

2004 (ca.) ◦ (B/NL) Sterke opkomst van de spraaksynthese, het omgekeerde van spraakherkenning (zie 1991, 1999); bij spraaksynthese wordt digitale tekst door middel van hard- en software weergegeven door een synthetische menselijke stem. Vanaf 2005 kun je door het aanklikken van een symbooltje op onder meer de website van het Nederlandse Parlement de tekst laten voorlezen. Spraaksynthese wordt ook toegepast in autonavigatiesystemen, en om ondertiteling hoorbaar te maken.

2004 ◦ (B/NL) De oecumenische Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) verschijnt, waarin allerlei woorden en uitdrukkingen verdwenen zijn die dankzij de Statenvertaling tot het algemene spraakgebruik zijn gaan behoren (hoewel ze soms al in eerdere Bijbelvertalingen gebruikt waren). Het begint al met de openingszin van de Bijbel: deze is veranderd van *in den beginne* in *in het begin*. De bekendste Bijbelse uitdrukking is waarschijnlijk de formule *ijdelheid der ijdelheden*, *God der goden*, *Heere der heren*, *hemel der hemelen* et cetera. De NBV vertaalt dit als *lucht en leegte*, *hoogste God*, *hoogste Heer* en *hoogste hemel*. Tot slot is de bevelende wijs *Gij zult niet*, die onder andere voorkomt in de beroemde tien geboden uit Exodus 20, verdwenen. De zinnen 'Gij zult niet doodslaan', 'Gij zult

niet echtbreken' en ' Gij zult niet stelen' uit de Statenvertaling zijn in de NBV vertaald als 'Pleeg geen moord', 'Pleeg geen overspel' en 'Steel niet'. Ondanks het feit dat er ook kritiek wordt geuit op de vertaling, wint de Nieuwe Bijbelvertaling met een verpletterende meerderheid aan stemmen, bijna 72 procent, de NS Publieksprijs voor het Nederlandse Boek 2005, georganiseerd door de CPNB. Gods Woord is daarmee Boek van het Jaar 2005. Dit is des te opmerkelijker omdat de Bijbel niet eens was genomineerd. In hetzelfde jaar verschijnt de Naardense Bijbel, vertaald door Pieter Oussoren, die de Bijbel woord voor woord uit de Hebreeuwse, Aramese en Griekse grondteksten naar het Nederlands heeft vertaald. Tot slot doet de Gereformeerde Bond in dit jaar een herziene versie van de Statenbijbel verschijnen. In 2005 verschijnt *Leeg en ijdel. De invloed van de bijbel op het Nederlands* (red. N. van der Sijs), waarin aandacht wordt besteed aan de invloed die Bijbelvertalingen op de Nederlandse taal (woorden, uitdrukkingen, namen) hebben uitgeoefend.

2004 ∘ (B/NL) Door de toetreding van tien nieuwe landen op 1 mei stijgt het aantal officiële talen in de Europese Unie van elf naar eenentwintig.

2004 ∘ (NL) Er wordt voor het eerst in de geschiedenis van het betaald voetbal een wedstrijd gestaakt wegens kwetsende spreekkoren vanaf de tribunes. ADO-supporters hadden tijdens ADO-PSV de scheidsrechter massaal uitgemaakt voor 'hoer'. In januari 2005 komt de KNVB met richtlijnen. Niet toelaatbaar zijn 'alle verwijzingen naar "hoer", ziekten en geslachtsdelen en alle kwetsende, beledigende, bedreigende, racistische en/of discriminerende verwijzingen naar ras, geloof of bevolkingsgroep'. Er worden enkele voorbeelden gegeven; naast *hoer* kunnen ook bijvoorbeeld *hamas* en *geitenneuker* niet door de beugel. Ook 'imitaties van geitengemekker/schapengeblaat' en oerwoud-, sis- of vuurwerkgeluiden zijn uit den boze. Overtreding van de richtlijn wordt bestraft met het al dan niet tijdelijk stilleggen van de wedstrijd.

2004 ∘ (NL) Verschijning van *Bekende citaten uit het dagelijks taalgebruik* van Jaap Engelsman (Den Haag), het eerste boek in Nederland waarin op degelijke, wetenschappelijke en leesbare wijze de herkomst van citaten wordt nageplozen.

2004 ∘ (NL) Verschijning van *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*, waarin Nicoline van der Sijs aan de hand van de taalvoorschriften vanaf de renaissance bekijkt waar de normen van de huidige standaardtaal vandaan komen. Zij komt onder andere tot de conclusie dat de standaardtaal gevormd is in de grote Hollandse steden en is gebaseerd op het beschaafde Hollands. Het Zuid-Nederlands heeft volgens haar geen blijvende invloed op de standaardtaal uitgeoefend, wel is er invloed uitgegaan van het Duits.

2004 ∘ (NL) Verschijning van het *Verklarend en etymologisch woordenboek van de Nederlandse vogelnamen* van Klaas J. Eigenhuis.

2004 ∘ (NL) Afronding van het *Stellingwarfs Woordeboek* (vier delen).

2004 ∘ (NL) Benoeming van een streektaalfunctionaris in Noord-Brabant.

2004 ∘ (NL) In Groningen wordt het Nederlands Stripmuseum geopend.

2004 ∘ (NL) In mei richt prinses Laurentien de Stichting Lezen & Schrijven op, om de aandacht te vestigen op de 1,5 miljoen Nederlanders 'die niet volwaardig deelnemen aan de samenleving omdat zij problemen hebben met lezen en schrijven'. In september begint de Stichting Ideële Reclame (SIRE) hierbij aansluitend de landelijke campagne *Wie dit niet kan lezen is niet gek!* (zie 1996, 2001).

2004 ∘ (NL) Het Onderwijs in Allochtone Levende Talen (OALT, zie 1998) wordt stopgezet, omdat dit onderwijs niet zou bijdragen aan de integratie en het leren van het Nederlands.

2004 ∘ (NL) De Stichting Nederlands (voorheen Stichting

Natuurlijk Nederlands) houdt haar eerste 'jaardag'. Voor het eerst worden de Lof- en de Sofprijs der Nederlandse Taal uitgereikt aan respectievelijk een voorbeeldig taalgebruiker en de grootste taalknoeier van 2003.

2004 ◦ (ZA) De Nederlands-Zuid-Afrikaanse Vereniging, de Stichting Studiefonds voor Zuid-Afrikaanse Studenten en het Suid-Afrikaanse Instituut (zie 1881 en 1933) bundelen hun activiteiten in het Zuid-Afrika Huis in Amsterdam.

2005 ◦ (B) F. Debrabandere publiceert het *Oost-Vlaams en Zeeuws-Vlaams etymologisch woordenboek*.

2005 ◦ (B) Cyriel Moeyaert publiceert het *Woordenboek van het Frans-Vlaams*, bewerkt door Dick Wortel, en m.m.v. Frans Debrabandere, Hugo Ryckeboer en Eric Duvoskeldt. Dit woordenboek beschrijft het dialect van Frans-Vlaanderen in de periferie van het Nederlandse taalgebied zoals dat nog bestaat eind twintigste, begin eenentwintigste eeuw.

2005 ◦ (B) Riemer Reinsma schetst in *Wandelen langs de taalgrens* tegen een historische achtergrond de dagelijkse realiteit van het leven langs de Vlaams-Waalse taalgrens (zie 1996).

2005 ◦ (B) De Vlaamse krant *De Standaard* begint een weblog over taal, het zogeheten Taalblog.

2005 ◦ (B/NL) Enkele woorden die volgens *Taal van het jaar 2005* en de digitale krantenarchieven in 2005 veelvuldig in het nieuws zijn, zijn *blobarchitectuur*, *jihad-extremisme*, *kweekvlees*, *moslimbier*, *moho* (afkorting van *moslimhomo*), *nedermoslim*, *nordic walking*, *oestrogeen thriller*, *pimpen* (dankzij het programma 'Pimp mijn auto'), *skypen*, *tsunamiwaarschuwing*, *uitbreidingsmoeheid* en *viaductvandalisme*. De Belgische regering sluit een *generatiepact*: maatregelen om de vergrijzing het hoofd te bieden. De Amsterdamse hiphopgroep *De jeugd van tegenwoordig* scoort met het nummer 'Watskeburt' een absolute nummer-1 hit, en maakt althans tijdelijk de uitdrukking *watskeburt* populair. In 2006 wordt dit nummer, dat deels in het Nederlands is gezongen en deels in een fantasietaal, in Groot-Brittannië uitgebracht; voor zover bekend is het de eerste keer dat er in dat land een onvertaald Nederlands lied op plaat verschijnt.

2005 ◦ (B/NL) Er verschijnt een nieuw Groen Boekje met een enigszins aangepaste spelling, waaraan alle woordenboekuitgevers zich, anders dan in 1995, conformeren. Hierin worden ook, omdat Suriname geassocieerd lid is geworden van de Taalunie, Surinaams-Nederlandse woorden opgenomen, zoals *cambiohouder* 'eigenaar van een wisselkantoor', *cellenhuis* 'arrestantenlokaal', *houwer* 'kapmes', *padieboer* 'rijstboer', *rotishop* 'zaak waar roti verkocht wordt' en *tapijtslang* 'boa constrictor'. Hoewel de veranderingen relatief gering zijn, ontstaat er in de pers veel rumoer, en diverse toonaangevende kranten en nieuwszenders scharen zich achter het initiatief van het Genootschap Onze Taal, dat, net als bij de vorige spellingherziening, een zogenoemde Witte Spelling publiceert. Anders dan tien jaar eerder neemt de Witte Spelling, die in 2006 verschijnt (het jaar waarin het Groene Boekje officieel ingaat), alternatieve spellingen op ten opzichte van het Groene Boekje. Het gaat uiteindelijk om een klein aantal strijdpunten. Het belangrijkste is dat de Witte Spelling de regeling van de tussen-*n* overlaat aan de taalgebruiker, en daarmee de regels voor de tussen-*n* en die voor de tussen-*s* gelijkmaakt.

2005 ◦ (B/NL) Ewoud Sanders publiceert *Aarsrivalen, scheldkarbonades en terminale baden* (''n onverbitterlijke bestseller'), een inventarisatie en analyse van verhaspelingen: *abvakabo* 'avocado', *after-eight-pil*, *copuleus*, *duizelendwekkend*, *gynaecologisch onderzoek* 'genealogisch onderzoek', *incompentent*, *kersttomaat*, *penetraire inrichting*, *wat schertst mijn verbazing*.

2005 ◦ (B/NL) In de aan Nederland grenzende Duitse deelstaat Noord-Rijnland-Westfalen studeren 400 jongeren in het

hoger onderwijs Nederlands: een verdubbeling in vergelijking met het jaar 2000. Ook volgen zo'n 16.000 middelbare scholieren er Nederlandse les. In 2003 was er in de grensstreek al een tekort aan Nederlandse leraren en leerboeken. Voor Frankrijk gelden vergelijkbare cijfers: het aantal Franse middelbare scholieren dat voor het vak Nederlands koos, verdubbelde in vijf jaar tijd en het aantal basisscholen waar Nederlands wordt gedoceerd, steeg in 25 jaar van nul naar 72. In 2006 stijgt het aantal inschrijvingen voor het vak Nederlands in het noorden van Frankrijk opnieuw: in het schooljaar 2005-2006 hebben 6.800 jongeren op de lagere en de middelbare school ervoor gekozen om Nederlands als tweede of als derde taal te leren.

2005 ◦ (B/NL) De Nederlandse Taalunie houdt een 'taalpeil', waaruit de volgende cijfers afkomstig zijn: Nederlands is de moedertaal van ruim 22 miljoen mensen, voornamelijk in Nederland (16 miljoen) en in België (ruim 6 miljoen). In Nederland behoren Turks (met 192.000 sprekers), Marokkaans-Arabisch (met 100.000 sprekers), Papiaments (80.000), Indonesisch (45.000) en Sranan (ca. 200.000) tot de allochtone minderheidstalen. In België vormen mensen met een Italiaanse achtergrond onder de talen van (voormalige) arbeidsmigranten de grootste groep, met 280.000 sprekers. Verder wonen er zo'n 105.000 mensen met een Marokkaans-Arabische taalachtergrond, zo'n 80.000 Portugezen en ongeveer 63.000 Turkstaligen. Op de Nederlandse Antillen en Aruba, met ongeveer 300.000 inwoners, is Nederlands de officiële taal, maar het Papiaments is meestal de voertaal. In Suriname worden meer dan 20 talen gesproken. De officiële taal is het Nederlands. Het is de moedertaal van een steeds grotere groep mensen: meer dan 60 procent van de bevolking. Het Sranan functioneert als contacttaal tussen de bevolkingsgroepen. In 40 landen aan ruim 220 universiteiten wordt Nederlands gedoceerd.

2005 ◦ (B/NL) Verschijning van het eerste deel van de *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (MAND) en van de *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (SAND). Voltooiing van het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (33 afleveringen).

2005 ◦ (B/NL) De Koninklijke Bibliotheek (KB) lanceert een website met historische kranten (www.kb.nl/kranten). Het gaat om de katholieke krant *Het Centrum* uit de jaren 1910-1930, de liberale *Nieuwe Rotterdamsche Courant* uit de periode 1910-1930, het socialistische dagblad *Het Volk* van 1910 tot 1920 en *Het Vaderland* van 1920 tot 1945 – alles bij elkaar 76 jaargangen met in totaal 350.000 krantenpagina's uit de periode 1910-1945. Hiermee is in één keer een enorme hoeveelheid oudere Nederlandse tekst – honderden miljoenen woorden – op woordniveau te doorzoeken, een ongekende verrijking voor taalhistorisch (en ander) onderzoek. Het gaat om een zogenoemd 'pilot-project', maar de belangstelling blijkt al snel zo groot, dat de Koninklijke Bibliotheek bij het ministerie van OCW een nieuw projectvoorstel voor 'massadigitalisering' indient. In juni 2006 krijgt de KB dertien miljoen euro om landelijke, regionale en koloniale dagbladen uit de periode 1618-1995 te scannen en via internet toegankelijk te maken. Het is de bedoeling dat in 2010 acht miljoen historische krantenpagina's fulltext doorzoekbaar zijn. Een andere mijlpaal in de digitale toegankelijkheid van oudere Nederlandse teksten wordt bereikt in september 2006: dan komt een dvd op de markt met honderd jaargangen (1837-1937) van het invloedrijke literaire tijdschrift *De Gids*, goed voor 206.896 op woordniveau doorzoekbare bladzijden.

2005 ◦ (NL) Het kabinet stelt een zogenoemd *schnabbelverbod* voor journalisten in. Daarmee wil het kabinet een bijdrage leveren aan de 'journalistieke onafhankelijkheid'. Journalisten werden namelijk in het verleden door ministeries en andere

overheden betaald voor diensten als het verzorgen van een mediatraining, het leiden van bijeenkomsten en het schrijven van teksten. De term verwijst naar *schnabbelgestapo*, de benaming die journalist Charles Groenhuijsen in ditzelfde jaar voor zijn (toekomstige) baas gebruikt en die hem zijn baan bij het NOS-nieuws kost.

2005 ◦ (NL) Het begrip *paarse krokodil*, afkomstig van een televisiereclamespot van verzekeringsmaatschappij OHRA, groeit uit tot een metafoor voor bureaucratie en regelzucht. Staatssecretaris Joop Wijn dient zelfs een wetsvoorstel 'Paarse krokodil' in over aftrekposten.

2005 ◦ (NL) In het boek *Wereldnederlands* onder redactie van N. van der Sijs wordt voor het eerst een overzicht gegeven van oudere en jongere etnische variëteiten van het Nederlands: het Curaçaos-Nederlands, het Indisch-Nederlands, het Jiddisch-Nederlands, het Surinaams-Nederlands en het Marokkaans-Nederlands. Twee feiten blijken uit dit boek: ten eerste dat de verschillende etnische variëteiten overeenkomsten bezitten, met name in de grammatica, en ten tweede dat het Turks- en Marokkaans-Nederlands, dat is ontstaan nadat de eerste 'gastarbeiders' in de jaren zestig van de vorige eeuw naar Nederland kwamen, onder de tweede en latere generaties Turken en Marokkanen heeft geleid tot een universeel 'allochtoons' accent, dat gebaseerd is op de taal van de Marokkaanse Nederlanders (ongeacht of deze Arabisch of Berbers als moeder- of thuistaal bezitten) – en dat dit 'allochtoonse' accent ook wordt overgenomen door niet-Marokkaanse allochtonen zoals Turkse Nederlanders en door sommige autochtone Nederlanders. Het gaat daarbij niet alleen om leenwoorden, maar juist ook om klanken en grammaticale verschijnselen. Volgens sommige taalkundigen zal het Nederlands in de toekomst onder invloed van het etnisch Nederlands een aantal grammaticale veranderingen doormaken: veel scholen in de grote steden hebben immers meer allochtone dan autochtone leerlingen, en dat moet op den duur invloed hebben op het Nederlands. Zo zou er nog maar één lidwoord overblijven (*de*), en zou het bijvoeglijk naamwoord altijd eindigen op een *-e*: *een mooie schilderij*, tegenover het bijwoord en naamwoordelijk deel van het gezegde zonder *-e*, bijvoorbeeld in *dat is mooi* of *mooi niet!*

2005 ◦ (NL) Publicatie van het *Indisch Lexicon. Indische woorden in de Nederlandse literatuur*, de uitgebreidste inventarisatie van Indische leenwoorden die in het verleden in het Nederlands zijn gebruikt.

2005 ◦ (NL) Verschijning van de eerste aflevering van het *Woordenboek van de Gelderse Dialecten* (in twee delen: Veluwe en Rivierengebied). Henk Bloemhoff publiceert *Taaltelling Nedersaksisch; Een enquête naar het gebruik en de beheersing van het Nedersaksisch in Nederland*. De Twentse soapserie 'Van Jonge Leu en Oale Groond' blijkt een groot succes; in 2006 worden een Amsterdamse, Groningse, Limburgse, Rotterdamse en Utrechtse soap gestart, en ontstaat het begrip *regiosoap*.

2005 ◦ (NL) De Groningse dichter Driek van Wissen wordt dankzij lobbywerk gekozen tot tweede Dichter des Vaderlands.

2005 ◦ (NL) De 'I love verkeersregels'-campagne van het ministerie van Verkeer en Waterstaat, die automobilisten fatsoen in het verkeer moet bijbrengen, valt in slechte aarde, vanwege het onnodige gebruik van Engels.

2005 ◦ (NL) De Stichting Taalverdediging onderneemt juridische stappen tegen een Rotterdamse basisschool die Engelstalig onderwijs geeft.

2005 ◦ (NL) Een klacht tegen het IND-bureau dat taalanalyses uitvoert om de herkomst van asielzoekers te bepalen, wordt gegrond verklaard door de Ombudsman.

2005 ◦ (ZA) Deel twaalf (van twintig delen) van het *Woordeboek van die Afrikaanse taal* (zie 1956) verschijnt.

2005 ∘ (ZA) De Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns geeft de hoogleraren Hermann Giliomee en Lawrence Schlemmer opdracht onderzoek te verrichten naar de positie van het Afrikaans aan de Zuid-Afrikaanse universiteiten. In 2006 publiceren zij *'n Vaste Plek vir Afrikaans: Taaluitdaging op kampus*. Zij wijzen erop dat het Afrikaans steeds meer als voertaal en wetenschapstaal door het Engels verdrongen wordt, terwijl het aantal studenten met Afrikaans als moedertaal juist toeneemt. Afrikaans is de op twee na grootste taal in Zuid-Afrika, maar de meeste universiteiten zijn overgegaan op het Engels. Zij doen aanbevelingen om de positie van het Afrikaans als wetenschaps- en onderwijstaal op allerlei manieren te versterken. Het beste blijkt 'parallelmedium'-onderwijs te werken, dat wil zeggen dat alle cursussen zowel in het Engels als in het Afrikaans worden gegeven. Dat is echter erg duur.

2006 ∘ (B) Op gemeentescholen van de Vlaams-Brabantse gemeente Merchtem mag vanaf dit schooljaar alleen nog Nederlands gesproken worden.

2006 ∘ (B/NL) In Nederland wordt een nieuw *zorgstelsel* geïntroduceerd, en daarmee verschijnen allerlei nieuwe woorden, zoals *dbc* (Diagnose Behandelcombinatie), *spooknota*, *toeslagpartner*, *zorgconsument*, *zorgondernemer*, *zorgsparen* en *zorgtoeslag*. Voorts haalt *blauwtong* het nieuws, een schapenziekte die door knutjes (mugjes) wordt overgebracht en tot nu toe alleen in zuidelijke landen voorkwam. Er vindt een herziening plaats van de classificatie van de planeten rond de zon, waarbij Pluto van planeet wordt gedegradeerd tot *dwergplaneet*. De *kakuro* wordt de opvolger van de *sudoku*, een Japanse getallenpuzzel die pas sinds 2005 bij ons bekend is. Er blijkt naast een *glazen plafond* (bekend sinds 1991), dat vrouwen belemmert op hun weg naar de top van het bedrijfsleven of de overheid, ook een *roze plafond* te bestaan, dat homoseksuelen hindert. Veel in het nieuws is minister Verdonk, die zich als lijsttrekker van de VVD kandideert met de slogan *Ik ben niet rechts, ik ben niet links, ik ben recht door zee.* Zij raakt in conflict met haar partijgenoot Ayaan Hirsi Ali, waardoor de Nederlandse bevolking erachter komt dat het gebruik van een achternaam niet in alle landen dezelfde traditie kent als in Nederland.

2006 ∘ (B/NL) Verschijning van de PLAND *op internet, PLAntennamen in de Nederlandse Dialecten*.

2006 ∘ (FR) Teake Oppewal e.a. publiceren *Zolang de wind van de wolken waait. Geschiedenis van de Friese literatuur*.

2006 ∘ De Inspectie van het Onderwijs publiceert een rapport 'Fries op school', waaruit blijkt dat er nog het nodige te verbeteren valt in het gebruik en het onderwijzen van het vak Fries. Weliswaar besteedt maar liefst 94 procent van de basisscholen in Fryslân aandacht aan het Fries en 77 procent van de vestigingen in het voortgezet onderwijs, maar de scholen hebben amper beleid vastgelegd en het aantal uren Friese les varieert sterk van school tot school. De leraren gaan vaak niet-adequaat om met verschillen tussen Friestalige en niet-Friestalige leerlingen.

2006 ∘ (NL) Het Rotterdams college van burgemeester en wethouders lanceert in januari de 'Rotterdam-code', die inhoudt dat op straat Nederlands moet worden gesproken. Iets dergelijks was in de jaren 2002-2004 al een van de 'Gouden Stadsregels' van Gouda, maar zonder succes. Minister Verdonk van Vreemdelingenzaken en Integratie neemt de Rotterdamse suggestie over. Het blijft bij een suggestie, die op veel kritiek stuit.

2006 ∘ (NL) 24 Augustus wordt uitgeroepen tot de eerste nationale *naturalisatiedag* voor iedereen die het afgelopen jaar het Nederlanderschap (dat sinds 1815 bestaat) heeft gekregen.

2006 ∘ (NL) Na uitstel van een jaar gaat de Wet inburgering bui-

tenland in. Kandidaat-migranten moeten vanuit hun vaderland op een Nederlandse computer inbellen om aan te tonen dat ze in ieder geval een elementaire kennis van het Nederlands bezitten. Minister Van der Hoeven van Onderwijs stelt een leerstoel Nederlandse taal- en letterkunde in aan een vooraanstaande Marokkaanse universiteit, zodat Marokkanen in eigen land Nederlands kunnen studeren. Deze eerste leerstoel Nederlands in het islamitische deel van het Middellandse-Zeegebied moet binnen een jaar bezet zijn.

2006 ◦ (NL) De Maastrichtse burgemeester Gerd Leers pleit in een rap met de rockgroep De Heideroosjes voor een experiment met de legalisering van de wietteelt: 'Illegale kwekers hebben wij niet in de hand / Verbieden helpt niet, er is geen wet tegen bestand / Ik zeg reguleer dan kun je wetten maken / En besparen we de samenleving vele dure knaken.' Minister Donner reageert hierop met een tegen-rap (zie 1989).

2006 ◦ (NL) Straattaal wordt salonfähig: er wordt een televisieavond aan gewijd waarin onder andere een straattaaldictee en Lingo in straattaal worden gehouden.

2006 ◦ (NL) Koekfabrikant Van der Breggen in Tilburg besluit eind maart de naam van zijn populaire negerzoenen te veranderen in 'Buys Zoenen'. De Stichting Eer en Herstel Betalingen Slachtoffers van Slavernij in Suriname had opgeroepen de naam *negerzoen* te wijzigen, omdat die discriminerend zou zijn. Eerder, in 2002, had de stichting de redactie van de grote Van Dale al verzocht het woord *neger* uit het woordenboek te schrappen. Dat leidde ertoe dat aan het lemma *neger* werd toegevoegd: 'door sommigen als scheldwoord ervaren'. Zie ook het bezwaar tegen *Turk* in 2000.

2006 ◦ (NL) Op de oproep van de redactie van katholieknederland.nl aan haar lezers om door te geven welk Nederlands woord de katholieke cultuur en levensvisie volgens hen typeert, kiest bijna 10 procent van alle inzenders voor *zalig*, een woord dat zij associëren met 'een positief levensgevoel of een hemelse zijnswijze'. Tweede wordt *eucharistieviering*, derde *biechten*.

2006 ◦ (NL) Er verschijnt in China een Chinese vertaling van het Nederlandse Nieuw Burgerlijk Wetboek, en wel van de boeken 3, 5 en 7 over het vermogens- en verbintenissenrecht (de vertaling is via het Engels vervaardigd). De Nederlandse wetboeken zijn als voorbeeld gekozen omdat deze het meest up-to-date zijn: ze dateren uit 1992.

2006 ◦ (NL) De eerste Nationale Streektaal Conferentie wordt in Maastricht gehouden.

2006 ◦ (NL) Remco Campert en Jan Mulder stoppen met hun soms spraakmakende column CaMu, die ruim tien jaar dagelijks in de linkerbenedenhoek op de voorpagina van *de Volkskrant* verscheen.

2006 ◦ (NL) Publicatie van *Koosjer Nederlands. Joodse woorden in de Nederlandse taal*, de uitgebreidste inventarisatie van Jiddische leenwoorden die in het verleden in het Nederlands zijn gebruikt.

2006 ◦ (NL) Als coproductie van uitgeverij Jongbloed en de Joodse Stichting Sja'ar is een nieuwe, tweetalige Hebreeuws-Nederlandse uitgave van de hele Hebreeuwse Bijbel gepland, waarvoor de Nieuwe Bijbelvertaling (zie 2004) wordt gebruikt, met aangepaste schrijfwijze van de eigennamen (zie 1826, 1970).

2006 ◦ (NL) Riemer Reinsma publiceert *Van hier tot Tokio. Hoe zijn aardrijkskundige namen ontstaan?*

2006 ◦ (ZA) De vertoning van een aantal lange Nederlandse horrorfilms maakt *nederhorror* algemeen bekend.

2006 ◦ (B/NL/FR/ZA) In november 2006 verschijnt het eerste calendarium van de Nederlandse taal.

BELANGRIJKSTE LITERATUUR

N.B.
Onderstaande literatuur is gebruikt bij de samenstelling van de inhoud van het calendarium; belangrijke taalkundige literatuur wordt (ook) in de chronologische lijst vermeld. Neologismenopsommingen (beginnend eind negentiende eeuw, dan van de Eerste Wereldoorlog en vervolgens een groot aantal van na de Tweede Wereldoorlog) zijn alleen, met voorbeelden, in het calendarium zelf vermeld. Voor een overzicht van verschenen woordenboeken zie *A bibliography of Dutch dictionaries* van Claes en Bakema, en voor dialectwoordenboeken zie www.ru.nl/dialect/snd/.

A

Aarts, C.J. en M.C. van Etten (samenst.) (1993), *Alles in de wind. De bekendste kinderversjes van vroeger*, Amsterdam.

Aarts, C.J. en M.C. van Etten (samenst.) (1996), *Domweg gelukkig, in de Dapperstraat. De bekendste gedichten uit de Nederlandse literatuur*, Amsterdam.

Aarts, C.J. en M.C. van Etten (1999), *Komt allen tezamen. Oude en nieuwe kerstliedjes in hun oorspronkelijke versie*, Amsterdam.

Aarts, C.J. en M.C. van Etten (1999), *O, kom er eens kijken. Oude en nieuwe Sinterklaasliedjes in hun oorspronkelijke versie*, Amsterdam.

Anrooij, Wim van, Dini Hogenelst en Geert Warnar (red.) (2003), *Der vaderen boek. Beoefenaren van de studie der Middelnederlandse letterkunde*, Amsterdam.

B

Bakker, D.M. en G.R.W. Dibbets (red.) (1977), *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*, Den Bosch.

Bakker, Peter (1993), 'Nederlandse leenwoorden in Noordamerikaanse Indianentalen', in: *Waar komen de juiste ideeën vandaan. Opstellen over taal, wetenschap en maatschappij*, red. Jan ten Thije, Amsterdam, 31-36.

Becker-Christensen, Christian (hoofdred.) (2005), *Politikens Nudansk Ordbok med etymologi*, Kopenhagen (met cd-rom).

Beliën, Herman en Monique van Hoogstraten (1998), *De Nederlandse geschiedenis in een notendop*, Amsterdam.

Berns, J.B. en J. van Marle (red.) (2000), *Overzees Nederlands*, Amsterdam.

Blokker, Bas, Gijsbert van Es en Hendrik Spiering (1999), *Nederland in een handomdraai. De vaderlandse geschiedenis in jaartallen*, Amsterdam.

Boekholt, P.Th.F.M. (1991), *Onderwijsgeschiedenis*, Zutphen.

Boekholt, P.Th.F.M. en E.P. de Booy (1987), *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*, Assen/Maastricht.

Bork, G.J. van en P.J. Verkruijsse (1985), *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs*, Weesp.

Bornewasser, J.A., R.C. van Caenegem e.a. (1977), *Winkler Prins geschiedenis der Nederlanden*, 3 delen, Amsterdam/Brussel.

Bovee, J. (1969), *Moedertaal en moedertaalonderwijs*, Antwerpen.

Branden, L. van den (1967), *Het streven naar verheerlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de 16e eeuw*, Arnhem.

Brom, Gerard (1955), *Boekentaal*, Amsterdam.

Bruin, C.C. de en F.G.M. Broeyer (1993), *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden, 2de druk.

Buck, H. de (1930), *De studie van het Middelne-*

derlandsch tot in het midden der negentiende eeuw, Groningen/Den Haag.

Burger, Peter en Jaap de Jong (red.) (1999), *Taalboek van de eeuw*, Den Haag.

Byvanck, A.W. (1931-1947), *Excerpta Romana. De bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland*, 3 delen, Den Haag.

C

Cd-rom Middelnederlands (1998), Den Haag/Antwerpen.

Claes, Frans s.j. en Peter Bakema (1995), *A bibliography of Dutch dictionaries*, Tübingen.

Cowan, H.K.J. (1957), *De Oudnederlandse (Oudnederfrankische) psalmenfragmenten, met inleiding en Frankisch-Latijnse woordenlijst*, Leiden.

Craigie, William A. en James R. Hulbert (1938-1944), *A dictionary of American English on historical principles*, Chicago.

Cunha, Antônio Geraldo da (1982), *Dicionário etimológico Nova Fronteira da língua portuguesa*, Rio de Janeiro.

D

Debrabandere, Frans (1999), *Het Nederlands door de eeuwen heen*, Brugge.

Dekker, Kees (1999), *The origins of Old Germanic studies in the Low Countries*, Leiden.

DELTA. *Nederlands verleden in vogelvlucht* (1992-1993), drie delen, Leiden/Antwerpen.

Duponselle, R. (1942), *IJzerfront en dialect. Een studie over de invloeden van oorlogs- en naoorlogsomstandigheden (1914 vv.) op de dialecten van het gewezen IJzerfront, inzonderheid van de gemeente St.-Joris-aan-den-IJzer*, Tongeren.

E

Eckhardt, Karl August (1963), *Die Gesetze des Merowingerreiches 481-741. I. Pactus legis Salicae*, Witzenhausen.

Encyclopaedia Britannica, diverse edities.

Engelsman, Jaap (2004), *Bekende citaten uit het dagelijks taalgebruik*, Den Haag.

Engelsman, Jaap, Joep Kruijsen, Ewoud Sanders en Rob Tempelaars (red.) (2005), *Taal als levenswerk. Aspecten van de Nederlandse taalkunde*, Den Haag.

Es, W.A. van (1981), *De Romeinen in Nederland*, Haarlem, 3de druk.

Extra, Guus en Jan Jaap de Ruiter (red.) (2001), *Babylon aan de Noordzee. Nieuwe talen in Nederland*, Amsterdam.

F

Franck, J., N. van Wijk en C.B. van Haeringen (1976), *Etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*, onveranderde herdruk van 1912 met supplement uit 1936, 's-Gravenhage.

G

Geeraerts, D. en G. Janssens (1982), *Wegwijs in woordenboeken*, Assen.

Gelder, Henk van (1993), *Aju paraplu: gevleugelde woorden van radio en televisie*, Amsterdam.

Geraghty, Paul en Jan Tent (1997), 'Early Dutch loanwords in Polynesia', in: *The Journal of the Polynesian Society* 106, 2, 131-160 en 4, 395-408.

Grauwe, Luc De (1979-1982), *De Wachtendonckse psalmen en glossen. Een lexicologisch-woordgeografische studie met proeve van kritische leestekst en glossaria*, 2 delen, Gent.

Grijns, C.D., J.W. de Vries en L. Santa Maria (1983), *European loan-words in Indonesian. A check-list of words of European origin in Bahasa Indonesia and Traditional Malay*, Leiden.

Groen, M. (1988), *Het wetenschappelijk onderwijs in Nederland van 1815 tot 1980. Een onderwijskundig overzicht*, deel II, Letteren, Eindhoven.

Groeneboer, Kees (red.) (1997), *Koloniale taalpolitiek in Oost en West*, Amsterdam.

Grote Nederlandse Larousse encyclopedie (1971-1983), Hasselt/Utrecht.

Gysseling, M. (1960), *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, Brussel.

Gysseling, M. (1977-1987), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300). Reeks I: Ambtelijke bescheiden*, 9 delen; *Reeks II: Literaire handschriften*, 6 delen, Den Haag.

H

Hendrikx, J.A. (1991), *Plaats- en waternamen: hun betekenis voor de bestudering van de geschiedenis van het landschap* (met gebruikmaking van het dictaat van D.P. Blok), Utrecht.

Heytze, Ingmar en Vrouwkje Tuinman (2000), *Verdomd interessant, maar gaat u verder... de taal van Wim T. Schippers*, Den Haag.

Hofman, Rijcklof, Bernadette Smelik en Lauran Toorians (red.) (2000), *Kelten in Nederland*, Utrecht.

Horst, Han van der (2000), *Nederland. De vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot nu*, Amsterdam.

Horst, Joop van der en Fred Marschall (1989), *Korte geschiedenis van de Nederlandse taal*, Amsterdam.

Horst, Joop en Kees van der (1999), *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*, Den Haag.

J

Inventaris culturele en wetenschappelijke instituten buitenland (2000), gepubliceerd op initiatief van het ANV.

I

Jaakke, A.W.G. en E.W. Tuinstra (red.) (1990), *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel*, Haarlem/Brussel.

Janssens, Guy, m.m.v. Ann Marynissen (2003), *Het Nederlands vroeger en nu*, Leuven.

K

Kalendarium. Geschiedenis van de Lage Landen in jaartallen (1999), door H.P.H. Jansen, Utrecht.

Kalendarium. Wereldgeschiedenis in jaartallen (2000), vertaalde en bijgewerkte versie van *Der kleine Ploetz*, Utrecht.

Kettenis, Greet en Joke Meijer (1980), 'Veel trammelant om een klein zinnetje', in: *De letter doet de geest leven. Bundel opstellen aangeboden aan Max de Haan*, 9-25.

Klöters, Jacques (2006), *Zo de ouden zongen. De mooiste levensliedjes met bladmuziek*, Amsterdam.

Koenen, L., T. Bloem, R. Janssen en A. van de Ven (1998), *Gebarentaal. De taal van doven in Nederland*, Amsterdam.

König, Werner (1998), *Dtv-Atlas Deutsche Sprache*, München.

Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhoeff (1989), *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam.

L

Lamarcq, Danny en Marc Rogge (1996), *De taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen*, Leuven.

Leerssen, Joep (2006), *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en de afbakening van Nederland, 1806-1890*, Nijmegen.

Lennep, G.L. van (1988), *Verklarend oorlogswoordenboek*, Amsterdam.

M

Mak, J.J. (1945), 'Oorlogswinst der Nederlandse taal', in: *De Nieuwe Taalgids* 38, 163-172.

Meulen, R. van der (1943-1956), 'SPARSA', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 62 (1943), 40-51, 135-144, 210-218; 70 (1952), 276-292; 74 (1956), 301-309.

Moerman, H.J. (1956), *Nederlandse plaatsnamen, een overzicht*, Brussel.

Molewijk, G.C. (1992), *Spellingverandering van zin naar onzin (1200 – heden)*, Den Haag.

N

Nationalencyklopedins ordbok (1995), utarbetad vid Språkdata Göteborgs universitet, Göteborg (ook op cd-rom).

'Nederlandse stripgeschiedenis', op http://lambiek.net.

Nielsen, Niels Åge (1989), *Dansk etymologisk ordbog. Ordenes historie*, Gyldendal, 4de druk.

O

Onions, C.T. (red.) (1983), *The Oxford dictionary of English etymology*, Oxford.

Onze Taal (1932-), www.onzetaal.nl.

Oostrom, Frits van (2006), *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*, Amsterdam.

Oppewal, Teake e.a. (2006), *Zolang de wind van de wolken waait. Geschiedenis van de Friese literatuur*, Amsterdam.

Opstal, H. van (1994), *Essay RG: het fenomeen Hergé*, Hilversum.

Oxford English Dictionary (1989), 2de druk, door J.A. Simpson en E.S.C. Weiner, Oxford (cd-romversie).

P

Pam, Max (1991), *Klein woordenboek van de Golfcrisis*, Amsterdam.

Pfeifer, Wolfgang (red.) (1989), *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, Berlijn.

Philippa, Marlies, Frans Debrabandere en Arend Quak (red.) (2003-), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands, A-K*, 2 delen, Amsterdam.

Pijnenburg, W., A. Quak en T. Schoonheim (red.) (2003), *Quod vulgo dicitur: Studien zum Altniederländischen*, Amsterdam.

Ponelis, Fritz (1993), *The development of Afrikaans*, Frankfurt am Main.

Portegies, Annette en Ron Rijghard (2003), *Nederlandse literatuur in een notendop*, Amsterdam.

Q

Quak, Arend (1975), *Wortkonkordanz zu den altmittel- und altniederfränkischen Psalmen und Glossen*, Amsterdam.

R

Reijt, Vic van de (2000), *Top-100 van Nederlandstalige singles*, Amsterdam.

Rey, A. (1992), *Dictionnaire historique de la langue française*, Parijs.

Ruiter, J.J. de (red.) (1991), *Talen in Nederland. Een beschrijving van de taalsituatie van negen etnische groepen*, Groningen.

S

Salverda de Grave, J.J. (1906), *De Franse woorden in het Nederlands*, Amsterdam; met: 'Alfabeties Register' bewerkt door J.J.B. Elzinga (1920).

Sanders, Willy (1971), *(Expositio) Willerammi Eberspergensis abbatis in canticis canticorum. Die Leidener Handschrift*, München.

Sannasgala, P.B. (1976), *A study of Sinhala vocables of Dutch origin, with appendices of Portuguese and Malay/Javanese borrowings*, Colombo.

Scholtmeijer, Harm (1992), *Het Nederlands van de IJsselmeerpolders*, dissertatie Leiden.

Schryver, R. de e.a. (1998), *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse beweging*, 3 delen, Tielt.

Sesam Atlas bij de wereldgeschiedenis (1993-1994), 2 delen, Baarn.

Sijs, Nicoline van der (1998), *Geleend en uitgeleend. Nederlandse woorden in andere talen & andersom*, Amsterdam.

Sijs, Nicoline van der (2001), *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*, Amsterdam.

Sijs, Nicoline van der (2004), *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het* ABN, Den Haag.

Sijs, Nicoline van der (2005), *Van Dale Groot Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*, Utrecht (eerste druk 1996).

Sijs, Nicoline van der (2005), *De geschiedenis van het Nederlands in een notendop*, Amsterdam.

Sijs, Nicoline van der (2006), *Klein uitleenwoordenboek*, Den Haag.

Sijs, Nicoline van der en Jaap Engelsman (2000), *Nota bene. De invloed van het Latijn en Grieks op het Nederlands*, Den Haag, herdruk 2006.

Slicher van Bath, B.H. (1948), 'Nederlandsche woorden in Latijnsche oorkonden en registers tot 1250', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 65, 38-53, 118-147.

Slijper, E. (1917-1918), 'Oorlogswinst der Nederlandse taal', in: *De Nieuwe Taalgids* 11, 222-230 en 12, 88-89, 121. Met aanvullingen van C.G.N. de Vooys (1917-1918), *De Nieuwe Taalgids* 11, 230 en 12, 89, 121, 302, en van P. Koster (1918), *De Nieuwe Taalgids* 12, 301-302.

Smulders, Peter (samensteller) (1995), *'Als u begrijpt wat ik bedoel'. De taal van Marten Toonder*, Den Haag.

Stallaert, Karel (1886-1893), *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, Brabantsche en Limburgsche oorkonden*, Leiden; voortgezet door F. Debrabandere, 1977.

Sterkenburg, P.G.J. van (1984), *Van woordenlijst tot woordenboek. Inleiding tot de geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands*, Leiden.

Sterkenburg, P.G.J. van (1989), *Taal van het Journaal. Een momentopname van hedendaags Nederlands*, Den Haag.

Sterkenburg, P.G.J. van en M.C. van den Toorn (1997), *Veertig jaar Journaal, veertig jaar taal*, Den Haag.

Stevens, A.M. en A.Ed. Schmidgall-Tellings (2004), *A comprehensive Indonesian-English dictionary*, Athens, Ohio.

Stipriaan, René van (2002), *Het volle leven. Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek (circa 1550-1800)*, Amsterdam.

T

Tavernier-Vereecken, C. (1968), *Gentse naamkunde van ca. 1000 tot 1253. Een bijdrage tot de kennis van het oudste Middelnederlands*, z.pl.

Tempelaars, Rob (2005), 'Na vijftig jaar: oude neologismen en wat ervan terechtkwam', in: Arend Quak en Tanneke Schoonheim (red.), *Gehugdic sis samnungun thinro. Liber amicorum Willy Pijnenburg*, Groningen, 357-386.

Toorn, M.C. van den (1991), *Wij melden u den nieuwen tijd. Een beschouwing van het woordgebruik van de Nederlandse nationaal-socialisten*, Den Haag.

Toorn, M.C. van den (1991), 'Het Nederlands in de Tweede Wereldoorlog', in: *Jaarboek van de Stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie 1990*, 95-135.

Toorn, M.C. van den e.a. (red.) (1997), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, Amsterdam.

V

Vasmer, Max (1953-1958), *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg. Vertaald en bewerkt door O.N. Trubačjov (1964-1971), *Ètimologi eskij slovar' russkogo jazyka*, Moskou.

Veen, P.A.F. van en Nicoline van der Sijs (1997), *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*, Utrecht / Antwerpen, 2de druk.

Verbij-Schillings, Jeanne (2000), *Découverte des lettres néerlandaises. Nederlandse literatuur in Franse vertaling*, Leiden. Catalogus van de tentoonstelling gehouden in de Universiteitsbibliotheek Leiden, van 14 januari tot 25 februari 2000. (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek 33.)

Verdam, J. (1923), *Uit de geschiedenis der Nederlandsche taal*, Zutphen, 4de druk herzien door F.A. Stoett.

Verwijs, E. en J. Verdam (1885-1929), *Middelnederlandsch Woordenboek*, 9 delen, Den Haag. Deel 10: *Tekstcritiek en bouwstoffen* van J. Verdam en Willem de Vreese, 1927-1941, Den Haag.

Vliet, Eddy van (samenst.) (2001), *Tussen droom en daad: de 200 bekendste gedichten uit de Vlaamse poëzie van de Middeleeuwen tot nu*, Gent.

Vooys, C.G.N. de (1924, 1925, 1947), *Verzamelde taalkundige opstellen*, drie delen, Groningen/Den Haag (o.a. 'Iets over spontane en bewuste nieuwvorming in de taal. Naar aanleiding van fiets- en vliegtermen', in: *Verzamelde taalkundige opstellen* II, 135-155).

Vooys, C.G.N. de (1952), *Geschiedenis van de Nederlandse taal*, 5de druk, Antwerpen.

Vooys, C.G.N. de (1957), *Nederlandse spraakkunst*, 4de druk herzien door M. Schönfeld, Groningen/Djakarta.

Vos, F. (1963), 'Dutch influences on the Japanese language (with an appendix on Dutch words in Korean)', in: *Lingua* 12, 341-388.

Vries, J. de (1971), *Nederlands etymologisch woordenboek*, Leiden.

Vries, J. de en F. de Tollenaere (2004), *Etymologisch woordenboek*, 23ste druk, Utrecht.

Vries, Jan W. de, Roland Willemyns en Peter Burger (1993), *Het verhaal van een taal. Negen eeuwen Nederlands*, Amsterdam.

Vroegmiddelnederlands Woordenboek (2001), bewerkt door W.J.J. Pijnenburg, K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt en T.H. Schoonheim, Leiden, 4 delen.

Vuijsje, Herman en Jos van der Lans (1999), *Typisch Nederlands. Vademecum van de Nederlandse identiteit*, Amsterdam.

W

Wal, Marijke van der, i.s.m. Cor van Bree (1992), *Geschiedenis van het Nederlands*, Utrecht.

Wal, M.J. van der (1995), *De moedertaal centraal. Standaardisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*, Den Haag.

Weijnen, A.A. en A.P.G.M.A. Ficq-Weijnen (1995), *Ziektenamen in de Nederlandse dialecten*, Den Haag.

Wikipedia, diverse talen.

Willemyns, Roland (2003), *Het verhaal van het Vlaams*, Utrecht/Antwerpen.

Winkel, Jan te (1901), *Geschiedenis van de Nederlandsche taal,* Culemborg.

Winkler Prins, A. (red.), *Geïllustreerde encyclopaedie. Woordenboek voor wetenschap en kunst, beschaving en nijverheid*, Amsterdam, vooral de 7de druk (1966-1975); met: *Winkler Prins Boek van het jaar* (1958-1980) over nieuwe woorden in 1957, 1958, 1959, 1961, 1965, 1966, 1968, 1975, 1979.

Winkler Prins Lexicon van de Nederlandse letterkunde (1986), Amsterdam/Brussel.

Woordenboek der Nederlandsche Taal (1882-1998), 's-Gravenhage/Leiden; 3de editie van de cd-rom (2003), inclusief de *Aanvullingen* uit 2001.

www.literatuurgeschiedenis.nl over de middeleeuwse literatuur.

Z

Zwaan, F.L. (1939), *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*, Groningen / Batavia.

Calendarium van de Nederlandse taal

Nicoline van der Sijs

Hoe ontwikkelde het Nederlands zich in de twaalfde eeuw? En tijdens de Tachtigjarige Oorlog? Wat gebeurde er op taalgebied in uw geboortejaar? Wanneer is 'Klein, klein kleuterke' voor het eerst in druk verschenen?

Het antwoord op deze en duizenden andere vragen vindt u in dit calendarium: het eerste boek waarin de belangrijkste taalfeiten van het Nederlands in chronologische volgorde zijn samengebracht. Hierdoor worden tal van historische ontwikkelingen en verbanden duidelijk, zoals de opkomst van woordenboeken, spellinggidsen en grammatica's, het debuut van platte volkstaal in de Nederlandse literatuur, en de invloed van maatschappelijke en technische veranderingen op onze taal. Door de brede opzet biedt dit boek niet alleen een chronologisch overzicht van het Nederlands, maar geeft het ook een cultuurhistorisch kader bij andere ontwikkelingen in het Nederlandse taalgebied, zoals de rederijkerstijd, de eerste aandacht voor 'straattaal' aan het eind van de zeventiende eeuw, en de opkomst van Sinterklaas vanaf circa 1850.

Dit calendarium beschrijft de geschiedenis van het Nederlands, niet alleen in Nederland, maar ook in Zuid-Nederland (later België) en de overzeese koloniën en rijksdelen. Ook het Fries en het Afrikaans komen aan bod.

Nicoline van der Sijs staat te boek als een van de belangrijkste hedendaagse Nederlandse historisch taalkundigen. Eind 2006 kreeg zij de prestigieuze Prins Bernhard Cultuurfonds Prijs voor de Geesteswetenschappen voor haar complete werk.

201773_036

sijs002cale01

Calendrium van de Nederlandse taal

Prins Bernhard **Cultuurfonds** *geeft cultuur de kans*